C. IULII CAESARIS COMMENTARII.

C. IULII CAESARIS

COMMENTARII

CUM SUPPLEMENTIS

A. HIRTII ET ALIORUM.

EDIDIT

FRIDERICUS KRANER.

EDITIO STEREOTYPA.

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.
LIPSIAE MDCCCLXI.

FRIDERICUS KRANER FRIDERICO FRANKIO S.

Habere sua fata libellos alia ego ratione atque vulgo dici solet expertus sum. Cum mihi scripsisses, te Bernhardo Tauchnitzio suasisse, ut Caesaris edendi condicionem mihi proponeret, eamque num vellem accipere, rogasses, scis quantopere dubitaverim. Primum enim nolui in eodem semper scriptore haerere, qui plures per annos repetita occupatione me detinuit, ac desiderio quodam trahebar ad ea retractanda, quae seponere coactus eram. Deinde absterruit me religio quaedam. Cum enim nuper admodum scholae regendae munus suscepissem, non putabam committendum esse, ut huius muneris officiis quidquam temporis vel etiam otii, quod totum illis deberem, subtraheretur. Exemit mihi ex parte eam dubitationem vir honestissimus, qui polliceretur, se tantum mihi temporis concessurum esse, quantum rationes meae postulaturae essent. Atque éa quidem potestate et licentia plenius usus sum, quam, cum rem aggrederer, futurum esse putabam. Tam multa enim intervenerunt, partim grata, partim ingrata, inexspectata pleraque, ut ab instituto opere ad alia omnia distraherer. Accessit Weidmannianae commentariorum editionis iterum curandae necessitas, quae quamvis ab ipso scriptore non avocaret, inchoatam tamen hanc operam retardavit. Nosti etiam morosam quandam meam dubitationem et cunctationem, quae quo diutius in hoc scriptore versor, quem pueris destinavit scholae usus, viri docti autem praeter beatos illos, qui in nulla re offendunt quibusque et placent omnia et nihil difficile videtur, saepissime quomodo interpretentur et emendent nesciunt, tanto magis augetur, si dudum intellectis plurimorum locorum difficultatibus et corruptionibus non tamen, quam iteratae curae postulare videntur, adhibere contingit curationem. Ita factum est, ut pridem inchoata editio nunc demum prodeat, aliquoties interruptis potius quam omissis studiis. Hanc ad te, vir amicissime, misi, et quia meae in te voluntatis aliquod exstare volebam documentum, et quoniam hunc librum, quem ut ederem tu mihi auctor fuisti, ita tuum puto, ut, si poeniteat viros doctos susceptae a me operae — vide, quam lubricum sit intercessorem agere — te in culpae meae partem vocem eamque mecum sustinere cogam.

Quam postulat harum editionum ratio et institutum de auctoris vita et scriptis commentationem, in ea quomodo versandum mihi esse putaverim, paucis dicendum est. Non potest difficile videri, in tanta rerum copia, quae uberrimam praebet scribendi materiem, vitam hominis ab antiquis et recentioribus rerum scriptoribus celebratissimam persequi. Sed ea ipsa copia et abundantia difficultatis causa est, cum eam angustis prooemii terminis comprehendere difficilius sit, quam copiose pertractare. Reliquorum enim scriptorum et Graecorum et Romanorum tantum non omnium primaria laus ipso litterarum genere continetur omnisque eorum memoria ad litterarum historiam pertinet; vita ipsa aut obscurior est aut otio magis quam negotiis clara. Caesarem in ex-

celsiore loco collocavit fortuna scriptaque eius pars tantum, neque ea maxima, eorum sunt, quibus nomen eius illustratum est. Itaque cum intellexissem, de omni vita rebusque gestis si uberius exponeretur, modum, quem res ipsa statuit, excessuram esse hanc commentationem, delectu autem facto in tanta viri gravitate, in quo nihil non memorabile est, fieri non posse, quin parum expressa et imperfecta existeret imago, memor Hesiodei *πλέον ἥμισυ παντός*, omisso priore consilio et abiectis iis, quae conscripseram, aptius in prooemio scriptis eius addendo de scriptore Caesare et de eius eruditione studiisque litterarum me acturum putabam; ne autem quae ad vitam eius pertinent quaeque in re publica gessit prorsus omitterentur, haec summatim per annos digesta addere placuit, ut res memoratu dignissimae brevi in conspectu ponerentur.

Plerique homines, quorum illustre nomen est, in uno aliquo genere divinam ingenii vim exercuerunt, pauci fuerunt, qui ad omnia ac diversissima facti viderentur. In his fuit Caesar, cui rara naturae munificentia datum erat, ut quidquid attingeret, 'sublimitate omnium capaci' ad summa quaeque eniteretur [1]. Ut autem ingenio fuit instructus ad omnia, ita studio etiam et rara diligentia ferebatur ad quodvis litterarum genus. Contigit igitur Caesari, quod simili modo antiquorum nulli, recentiorum paucis, ut ad summum rerum in republica gestarum splendorem non minor accederet litteris parata gloria. In nullo Romanorum admirabiliore mixtura coniuncta fuit actio et administratio reipublicae cum diligenti in litteris posita opera [2], nemo, si unum Ciceronem excipias, magis intellexit, quanta in civitate litterarum dignitas quantumque momentum esset [3], primariumque locum in iis obtinet, qui, quod postea consecutum est, litteris et rebus gestis et institutis praeparaverunt, ut Romana eruditio Graeca humanitate temperata et illustrata per orbem terrarum propagaretur, Romaque non armis tantum, sed humanitate etiam vinceret gentes. Quod Tacitus (Dial. 21) de eloquentia eius dicit: 'concedamus sane Caesari, ut propter magnitudinem cogitationum et occupationes rerum minus in eloquentia effecerit, quam divinum eius ingenium postulabat', id de reliquis etiam litterarum generibus dici potest; ex iis enim, quae in summis illis occupationibus consecutus est, coniecturam iure facimus, quid effecturus fuerit, si in hac re consistere eum voluisset

---

1 Cassius Dio XLVIII, 38: *ᾧ τό τε σῶμα διαρκέστατον καὶ ἡ ψυχὴ πρὸς πάνθ' ὁμοίως καὶ τὰ εἰρηναῖα καὶ τὰ πολέμια διαφανῶς ὑπῆρξε.* Cic. Phil. II. 45, 116: Fuit in illo ingenium, ratio, memoria, litterae, cura, cogitatio, diligentia. Tac. Dial. 21. Plin. H. N. VII. 25, 91. Vell. II. 41. Gell. I. 10

2 Bernhardy Hist. Litt. Rom. p. 208: *Caesar vermittelte zuerst eine Harmonie zwischen politischer und wissenschaftlicher Thätigkeit.* Mommsen H. R. III. p. 449 ed. II.: *Ein Römer im tiefsten Kern seines Wesens und wieder berufen die römische und hellenische Entwicklung in sich und nach aussenhin zu versöhnen und zu vermählen, ist Caesar der ganze und vollkommene Mann.*

3 Suet. Caes. 42 narrat, eum, cum rerum potitus esset, omnes medicinam Romae professos et liberalium artium doctores, quo libentius et ipsi urbem incolerent et ceteri appeterent, civitate donasse, et (c. 44) bibliothecas Graecas et Latinas, quas maximas posset, publicare constituisse, data M. Varroni cura comparandarum ac digerendarum. '*Eine Revolution auch auf dem Gebiete der Jugendbildung leitete Caesar ein. Wenn der römische Senat die Bildung erst bekämpft und sodann geduldet hatte, so musste die Regierung des neuen italisch-hellenischen Reiches, dessen Ziel ja die Humanität war, dieselbe nothwendig in hellenischer Weise von oben herab fördern. Wenn Caesar sämmtlichen Lehrern der freien Wissenschaften das römische Bürgerrecht verlieh, so darf darin wohl eine gewisse Einleitung gefunden werden zu jenen Anstalten, in denen späterhin für die höhere zwiespaltige Bildung der Jugend des Reiches von Staatswegen gesorgt ward; und wenn Caesar ferner die Gründung einer öffentlichen griechischen und lateinischen Bibliothek in der Hauptstadt beschlossen hatte, so liegt darin unverkennbar die Absicht an die Weltmonarchie auch die Weltlitteratur zu knüpfen.*' Momms. l. l. p. 556.

populi Romani fortuna et ingenita animi vis, vel si confectis omnibus bellis pace frui consiliaque exsequi ei concessisset adversariorum odium. Caesari enim quod litterae et omnis eruditio Romanorum potissimumque lingua Latina debet, non tantum eorum, quae aetatem tulerunt, scriptorum suavitate et elegantia aestimandum est, sed latius patet, neque aequalium, qui summam eius dicendi artem efferunt, laudes ad solos commentarios, quibus nos eam iudicamus, spectaverunt; aliud enim oratoris, aliud rerum scriptoris dicendi genus est, ut plena ac perfecta eorum, quibus eminuit, imago ex his solis libris informari non possit et frustra laborent, qui omnium illarum virtutum exempla et documenta in commentariis invenire sibi videntur. Primus autem cum Cicerone linguam Latinam ex prava consuetudine communis et vulgaris sermonis ad severam regulam, ab rusticitate et peregrinitate (Cic. Brut. 74, 258.) ad urbanitatem, emendatam locutionem verborumque delectum exemplo et praeceptis revocare studuit, ut ad novam linguae Latinae conformationem, quae ab illo tempore initium cepit, ad 'Latinitatem illam, quae sermonem purum conservat ab omni vitio remotum' (Auct. ad Herenn. IIII. 12, 17.), praeter Ciceronem plurimum contulisse putandus sit. Neque quisquam quantum is de patria eiusque dignitate mereret, qui patriam linguam ornaret, melius intellexit et apertius pronuntiavit, quam Caesar, quamque illi, a quo in rebus publicis tanto opere dissentiret, semper praestitit benevolentiam et comitatem, eam iure credimus ex vera meritorum illorum dignatione et aestimatione ortam esse. In praefatione missorum ad Ciceronem de analogia librorum (Cic. Brut. 72, 253.) 'ac si' inquit, 'ut cogitata praeclare eloqui possent, nonnulli studio et usu elaboraverunt, cuius te paene principem copiae et inventorem bene de nomine et dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus' —. Magnificentius etiam de iisdem Ciceronis meritis Plin. H. N. VII. 30, 117 eum locutum esse refert: 'omnium triumphorum lauream adepte maiorem, quando plus est ingenii Romani terminos in tantum promovisse, quam imperii' [4]. Haec si quo consilio dicta sint, ipsa verborum specie et pompa ostenditur, fatendum tamen est, nec meras nec inanes esse blanditias, et tanto honestiorem videri eam orationem, quo magis ostendit, quam recte aestimaverit Caesar id, quod summum est in Cicerone neque ulla invidia, qua vulgo carpi solet, obscurandum. Ipse autem ad id, quod in Cicerone praedicat, mature et consuetudine et studio ductus est. Sermonis elegantiam et castitatem (Gell. XIX. 8.) multum celebratam ab antiquis, ipsi educationi et puerili institutioni acceptam rettulit. Domi enim sub matre Aurelia, ingeniosa et erudita muliere, quam Tacitus (Dial. 28) cum Cornelia, Gracchorum matre, contendit, recte et eleganter loqui assuevit et institutus est a M. Antonio Gniphone, natione Gallo, non minus Graece, quam Latine docto, qui duo volumina de Latino sermone reliquisse traditur (Sueton. de ill. gramm. 7). Ab eo et Graecam linguam doctus est, quae praecipua pars Romanae institutionis fuit, et ad rerum grammaticarum studium, cuius postea illustre documentum edidit, conversus et excitatus videtur. Domesticam con-

4 Haec vulgo inter incerta Caesaris fragmenta, ab Ursino ad libros de analogia relata, ex Anticatone, in quo Ciceronem magnifice ab eo laudatum esse constat, desumpta esse existimat Nipperdeius. Ac sane, si in analogicis et omnino eo, quo Brutus editus est, tempore scripta fuissent, non credibile est, Ciceronem haec ut graviora praetermissurum fuisse. Non igitur Cicero, cum l. l. addit: 'testimonium Caesaris tuae quidem supplicationi non, sed *triumphis* multorum antepono', ea, quae Caesarem dixisse Plinius refert, spectavit, quae Iahnii sententia est. Non autem haec Plinii paraphrasin eorum esse, quae apud Ciceronem leguntur, quod opinatur Bernhardy l. l. p. 208, certum est.

suetudinem et diligens studium testatur Cicero l. l.: 'de Caesare et ipse ita iudico et de hoc huius generis acerrimo existimatore saepissime audio, illum omnium fere oratorum Latine loqui elegantissime; nec id solum domestica consuetudine, ut dudum de Laeliorum et Muciorum familiis audiebamus, sed, quamquam id quoque credo fuisse, tamen, ut esset perfecta illa loquendi laus, multis litteris et iis quidem reconditis et exquisitis summoque studio et diligentia est consecutus.'

Ita a puero assuefactus culto sermone et optime praeparatus ad eloquentiam accessit, qua Romanae iuventuti ad rempublicam aditus parabatur. Fuit in gente Iulia orator non ignobilis, C. Iulius Caesar Strabo, qui festivitate et facetiis, urbanitate et suavitate et superioribus et aequalibus suis omnibus praestitisse dicitur [5]. Huius genus eloquentiae duntaxat adolescentem secutum esse Caesarem Suet. Caes. 55 dicit; interfectus enim est a Mario et Cinna [6] a. 87, ut si quid ei debuit, scriptas orationes legisse videatur, ac narrat Suetonius, ex eius oratione, quae 'pro Sardis' inscribitur, ad verbum eum nonnulla in suam transtulisse divinationem in Dolabellam. Anno enim 77 admodum iuvenis Cn. Cornelium Dolabellam, qui proconsul Macedoniae fuerat et a provincialibus repetundarum postulabatur, accusavit. Qua oratione quamquam efficere non potuit, ut reus, qui Sullanarum partium erat, defensus a Q. Hortensio et C. Aurelio Cotta, condemnaretur, tamen prima hac, quam habuit, oratione id consecutus est, ut principibus patronis annumeraretur [7]. Anno insequente nonnullis Graecis C. Antonium ob rapinas cum manu equitum Sullanorum in Achaia factas accusantibus adfuit, quod iudicium appellatis ab Antonio tribunis plebis diremtum est [8]. Exeunte anno 76 Rhodum abiit, ut Miloni, clarissimo illo tempore rhetori, operam daret. Non diutius anno apud eum commoratus videtur; ineunte enim a. 74, ut Suet. 4 refert, cum Mithridates vastaret proximas regiones, ne desidere in discrimine suorum videretur, Rhodo in Asiam transiit, mox autem, cum pontificem se factum esse audivisset, Romam rediit.

Primaria laus, quam omnes antiqui scriptores Caesari oratori tribuunt, posita est in verborum delectu, quem originem esse eloquentiae dixit (Cic. Brut. 72, 253), in locutione emendata et Latina, quasi fundamento oratoris (Cic. ib. 74, 258); hinc castissimum eius sermonem dicit Gell. XIX. 8, 3. Atque severam sibi etiam in orationibus legem scripsisse consentaneum est eum, qui in libro de analogia tanquam scopulum inauditum et insolens verbum fugiendum esse dixit (Gell. I. 10). Ad hanc igitur virtutem suopte ingenio et domestica consuetudine ac diligenti studio ferebatur, in reliquis quae celebrantur oratoriis virtutibus conformandis et augendis etiam Graeci rhetoris partes quasdam fuisse credibile est. Dicit enim Cicero Brut. 75, 261: 'Splendidam quandam minimeque veteratoriam rationem dicendi tenet, voce, motu, forma etiam magnifica et generosa quodam modo'. Idem ad Cornelium Nepotem scripsit (Suet. Caes. 55): 'Oratorem quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? quis sententiis aut acutior aut celerior? quis verbis aut ornatior aut elegantior?' Neque aliter Quintilianus X. 1, 114: 'C. Caesar si foro tantum vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur. Tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse,

---

5 Cic. Brut. 48, 117, de orat. II. 54, 216. Ascon. ad Cic. p. Scauro p. 24.

6 Cic. Brut. 89, 307. de orat. II. 3, 10.

7 Suet. 55. v. fragm. p. 391. Plut. Caes. 4.

8 Plut. Caes. 4 Ascon. ad Cic. in tog. cand. p. 84

quo bellavit, appareat.' Idem Quintilianus ubi cum aliis oratoribus eum contendit (X. 2, 25. XII. 10, 11. I. 7, 34), *vim* eius tanquam praecipuam dotem effert, et reliqui omnes, qui de eloquentia eius loquuntur (Tac. Ann. XIII. 3. Dial. 21. Vell. II. 36.), in eius laude consentiunt, ut splendidum, summis oratoribus aemulum, proximum Ciceroni eum fuisse dicant.

Non multae eius memorantur orationes; quae scriptae exstabant[9], num ab ipso editae, an ab actuariis exceptae (Suet. 55) vulgatae sint, nescimus, certe non tanti fecisse id genus videtur, ut diversis temporibus habitas orationes in unum corpus colligeret. Omnino oratoria facultate non utebatur, nisi ad id, quod quo animum intendebat ferre videbatur, ad convellendam senatus et optimatium auctoritatem et plebem sibi devinciendam, ut etiam iis orationibus, quibus aliud agere videbatur, idem spectasse putandus sit, velut laudatione Iuliae amitae, uxoris Marii, a. 68 (v. p. 391). Extulit ea oratione et splendidam Iuliae gentis originem et memoriam Marii plebi gratissimam renovavit, quemadmodum etiam in eiusdem funere imagines Marii praeferri iussit cum summo populi applausu et optimatium indignatione, aegre ferentium exsuscitari quidquid in Marii memoria ad plebis animos incitandos inesset lenocinii. Eodem honore eandem ob causam anno vergente affecit Corneliam uxorem, Cinnae filiam, novo id quidem instituto, cum ad id tempus matronas tantum aetate provectas publice laudare mos fuisset (Plut. Caes. 5). Pertinet huc etiam oratio de lege Plautia (a. 70), qua lege reditus parabatur L. Cinnae reliquisque, qui Lepidum a. 76 civiles turbas moventem secuti, a qua re Caesar, quamvis magnis condicionibus invitatus, abstinuerat, post illius necem ad Sertorium confugerant. Hac etiam in re non tam, quod propinquus erat Cinna, quam quod Marianarum partium fuit, patrocinium videtur suscepisse. Actionibus in Dolabellam et Antonium, de quibus supra dictum est, quid secutus sit, quamque acceptae populo eiusmodi contentiones fuerint, quibus nobilium avaritia et violentia aperiebatur, non est quod dicatur. De qua re egerit orationibus pro Bithynis[10] et pro Decio Samnite nescimus. Quas consulatu functus contra L. Memmium et L. Domitium praetores a. 58 habuit orationes, earum causa et argumentum satis ex iis locis patet, qui p. 392 citati sunt.

Quae supra dicta sunt de meritis e'us in linguam Latinam severa

---

9 Suet. 55. Cic. Brut. 75, 261: 'orationes quidem eius mihi valde probantur, complures autem legi'. In fragmentis p. 391 eae tantum commemoratae sunt, quas scriptas fuisse constat. Consulto haud dubie a Nipperdeio omissum fragmentum orationis apud milites in Africa habitae cum Oudendorpio et Duebnero recepi, quod ea oratio Suetonii tempore, qui alias quasdam temere ei tributas esse memorat (c. 55. v. infr. p. 392), quin Caesaris esset non videtur dubitatum esse, quamquam non nego et ipsa re et sermone contrarium probari. Parum recte Otto (Eph. antiqu. stud. 1850. 55.) hoc fragmentum ad orationem apud milites de commodis eorum (v. p. 392) pertinere dicit. Idem errat, cum dicit orationem, quam Victorinus commemorat de poena coniuratorum (v. p. 392), diversam esse ab ea, quam Caesarem de coniuratis habuisse Sallustius refert.

10 Privatam causam fuisse ex fragmento a Iulio Rufiniano servato (p. 392) patet. Errare videtur Baumgarten-Crusius, qui hanc orationem eam esse existimat, quam Suet. Caes. 49 commemorat: 'quondam etiam *in senatu* defendenti Nysae causam, filiae Nicomedis, beneficiaque regis in se commemoranti, Remove, inquit [Cicero], istaec, oro te, quando notum est et quid ille tibi et quid illi tute dederis'. Nam ipse titulus orationis et Gellii, qui de auxilio clientibus praestando agit, verba V. 13: 'pro horum necessitate, quorum res agitur', ad plures rem pertinuisse demonstrant. Etiam verba orationis: 'defugere hoc munus, M. Iunce, non potui', potius defensionem in iudicio susceptam significant, quam orationem in senatu habitam, quam scriptam editam esse non est credibile. Ceterum quod dicit Bernhardy Litt. Rom. p. 587: *Man erkennt mehr Leben und Feuer in den früheren Reden* (Suet. Caes. 6, fragmentum dicit laudationis Iuliae amitae), *wogegen auffallend zurücksteht etwa das Fragment bei* Gell. V. 13, hoc quidem ex tantillis fragmentis argumento diversissimis iusto celerius iudicatum puto.

lege emendandam et perpoliendam, ea maxime pertinent ad libros, quos in maximis occupationibus scripsit *de analogia* (*de ratione Latine loquendi* Cic. Brut. 72, 253). Summus imperator Romanorum princeps etiam fuit grammaticorum. His enim libris suam, imperatoriam dicas, auctoritatem interposuit in quaestione diu primum in Graecia, deinde Romae a grammaticis et philosophis agitata, utrum sequenda esset *ἀναλογία*, aequabilitas, ratio, qua compositis et collatis similibus omnibus certa quaedam et nullo arbitrio mutanda loquendi norma inveniretur, an *ἀνωμαλία*, inaequabilitas, qua omnia ad consuetudinem loquendique usum referrentur, cuius dissensionis summa capita Varro de lingua Latina libro nono exposuit. Severiorem rationem secutus est Caesar, primusque conatus est, linguam ab liberiore usu et consuetudinis inconstantia ad certam rationem certasque leges revocare, multumque ea re Varronis inconditam doctrinam singulari acumine superavit[11]. Studuit igitur efficere, ut certis de litteris et syllabis, de orthographia et etymologia, de declinationibus regulis constitutis omnis inconstantia pelleretur et iam non regula ad usum, sed usus ad regulam dirigeretur, quemadmodum Cic. Brut. 74, 258, ubi de his analogicis libris loquitur, 'expurgandus est', inquit, 'sermo et adhibenda tanquam obrussa ratio, quae mutari non potest nec utendum est pravissima consuetudinis regula'. Itaque multa, quae, cum antea incerta fuissent usuque fluctuassent, ab illo tempore in consuetudinem abierunt, ad eum auctorem referuntur[12]. Ex fragmentis, quae haud pauca collecta habemus, non minus de disquisitionum subtilitate quam de auctoritate iudicare possumus, quae horum librorum apud antiquos fuit[13]. Quo tempore hi libri scripti sint, certo dici nequit. Suet. c. 56 in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia conventibus peractis rediret, scriptos dicit, quod memorabile per se oratorie auxit Fronto p. 203, cum dicit, eum atrocissimo bello Gallico inter tela volantia de nominibus declinandis, de verborum aspirationibus et rationibus inter classica et tubas scripsisse. Vera si tradit Suetonius (nec rei insolentia dubitationem movere debet, quamquam facile credas, Caesarem, cum per hiemem in Gallia citeriore versaretur, nec solum in transitu Alpium his studiis vacasse librosque haud dubie iam antea inchoatos perfecisse, Suetoniumque id in itinere factum

11 Mommsen H. R. III. p. 604: *Es ist in hohem Grade bedeutsam, dass an der Spitze der modernen Grammatiker kein geringerer Mann steht, als Caesar selbst, der in seiner Schrift über die Analogie* (*bekanntgemacht zwischen* 696–704) *es zuerst unternahm, die freie Sprache unter die Gewalt des Gesetzes zu zwingen.*

12 Huc pertinent ea, quae de declinationibus praecepit et usu instituit, ut in quartae declinationis dativo *u* pro *ui* unice probandum iudicavit. Gell. IIII. 16. Corssen: *Ueber die Aussprache — der Lateinischen Sprache* II. p. 145. Primus etiam instituit, ut 'optimus', 'maximus', 'lacrimae' et sim. mediam i litteram, quae veteribus u fuerat, acciperent: Quintil. I. 7, 21. Cassiod. ex Cornuto de Orthogr. p. 2284 P. Ubi quae dicuntur: 'Lacrumae' an 'lacrimae', 'maxumus' an 'maximus' et si quae similia sunt, scribi debeant, quaesitum est. Terentius Varro tradidit, Caesarem per i eiusmodi verba solitum esse enuntiare et scribere: inde propter auctoritatem tanti viri consuetudinem factam, ea olim ad libros de analogia relata sunt, Nipperdeius inter incerta posuit, ego cum universe de eius scribendi consuetudine, quam semper secutus sit, agatur ('*solitum esse* enuntiare'), omnino inter fragmenta locum habere non posse putavi. Deinde seclusi a fragmentis librorum analogicorum et in incertis posui Quintil. I. 5, 63: 'neque enim iam Calypsonem dixerim ut Iunonem, quamquam secutus antiquos C. Caesar *utitur hac ratione declinandi*', cum haec postrema potius significent Caesarem alicubi ita scripsisse quam in analogicis ita praecepisse. Similiter Nipperdeius locum Gellii VII. 9: 'M. Tullius et C. Caesar mordeo memordi — dixerunt' recte dixit ad libros de analogia male relatum esse Ciceronis mentione doceri, quare inter incerta retulit (v. p. 398).

13 De his philologis Caesaris studiis v. etiam Lerschius: *die Sprachphilosophie der Alten* p. 129 sqq., qui in ordinandis fragmentis paulo aliter versatus est, quam Nipperdeius, quem ego secutus sum.

esse ut maxime memorabile extulisse), hoc certe dici potest, quibus annis id factum non sit. Nam hieme anni 54—53 et a. 52—51 non profectus est in Italiam (b. Gall. V. 53. VII. 90). Anno 54 una cum Quinto Cicerone, qui ab eo anno legatus eius fuit, in Galliam ulteriorem rediit; quod autem in epistolis a Marco illo tempore ad fratrem missis nulla librorum de analogia mentio fiat, non credibile esse putat Nipperdeius p. 752, in illo itinere de his rebus scripsisse Caesarem; quae causa ut probabilis videatur, nihil tamen certi eiusmodi argumentis definiri patet. Quod idem dicit, a. 52 rebellione Vercingetorigis ex Italia revocatum in summa sollicitudine non videri Caesarem grammaticis rebus tractandis vacasse, ne id quidem magni fecerim; certe sollicitudine rerum futurarum non credo Caesarem, qualem eum novimus, quemque scimus ad bellum Hispaniense, profecto non leve futurum, proficiscentem satis animi tranquillitatis habuisse, ut carmina scriberet, ab rebus illis agendis aversum esse. Hunc ipsum annum autem Koechly[14] fere unum restare ait, quo scriptos esse illos libros credi possit. Nimirum ante annum 54, quo Quintus Cicero ad Caesarem in Galliam abierit, non credibile esse putat, Ciceronem ab eo ita laudatum esse, ut in praefatione librorum factum esse supra p. VII vidimus. Hoc quidem miror. Cicero enim, ut alia taceam, anno 56 in Caesaris gratiam orationem de provinciis consularibus habuit assentationis plenissimam et effecit, ut pecunia in stipendia militum daretur et numerus legatorum augeretur; scimus etiam frequentissimum illo ipso tempore epistolarum inter eos commercium fuisse. Manifestum igitur est, etiam antequam fratrem oratoris ut amicitiae pignus secum in Galliam duxit, satis causae habuisse Caesarem, cur Ciceronem laudibus ferret. Propterea si ex animo, quo in Ciceronem fuit, cum illos libros ad eum mitteret, de tempore coniectura facienda est, quod omnino in perpetua illa cautione, qua amicitiae inter se speciem servare studebant, lubricum est, nihil impedit, quominus eos a. 55 scriptos esse putemus, quae Nipperdeii sententia est.

Priusquam ad commentarios transeam, paucis de reliquis, quae scripsisse fertur Caesar, dicendum videtur. Ut levia fuerint et mediocria, quae poeticae facultatis edidit documenta, id certe his conatibus demonstratur, politum eius ingenium ab nullis ne diversissimis quidem litterarum partibus abhorruisse. Graecarum litterarum studium, ad quod puerilis ducebat institutio, testantur, quas puer scripsisse dicitur, laudes Herculis et Oedipus tragoedia, cui generi omnino illo tempore multi inanem et inutilem dabant operam[15]. Hos pueriles lusus Augustus publicari vetuit (Suet. 56). Sed ne virili quidem aetate et iis temporibus, quibus longe aliis rebus occupatus erat, haec studia dedignatus est et carmina scripsit, ut Tacitus (Dial. 21.) acute dicit: 'non melius quam Cicero, sed felicius, quia illos [Caesarem et Brutum] fecisse pauciores sciunt.' Anno 46, dum contra Pompeii filios profectus 'in Hispaniam ulteriorem quarto et vicesimo die pervenit' (Suet. 56), carmine iter descripsit[16].

---

14 *Einleitung zu Caesar's Commentarien* p. 91.

15 In his fuit C. Iulius Caesar Strabo, de quo supra dictum est (Cic. Brut. 48, 177. Ascon. ad Cic. p. Scauro p. 24. Weichert. Poett. Latt. rell. p. 127), C. Titius, eques Romanus (Cic. Brut. 45, 167. Weichert. l. l. p. 372), Quintus Cicero (Cic. ep. ad Quint. fr. III. 5, 7).

16 v. Wernsdorf. Poett. Latt. min. V. I. p. 36. Praeterea epigramma in Terentium servatum est (v. Fragm. p. 398). Aliud epigramma inter Caesaris fragmenta positum (v. Oudend., Burmann Anthol. II. p. 62), quod Caesarianum esse iam alii negaverunt, omisi cum Nipperdeio. Non minus secludere debebam locum Plinii H. N. XIX. 8, 144, ubi carmina commemorantur, quibus victus militum ad

Multa a Cicerone, Suetonio, Quintiliano, Frontino, Plutarcho, Appiano memorantur facete et salse a Caesare dicta, quae collecta olim ab editoribus inter fragmenta ponebantur (v. Oudend. p. 860) [17]. Ipse autem ut ingenio fuit acuto et lauto urbanitatis genere condiebat sermonem, ita etiam aliorum delectabatur salibus. Puerum eum *Dicta collectanea*[18] (Apophthegmata Cic. ad Fam. IX. 16, 3) et adolescentulum scripsisse Sueton. c. 56 dicit, sed etiam extremis vitae annis colligendis aliorum dictis delectatum esse, ex Ciceronis epistola supra laudata (v. p. 397), quae scripta est a. 46, apparet, cum ibi de eo more ut etiam tunc servato sermo sit et plura apophthegmatum volumina confecta dicantur. Recte igitur Baumgarten-Crusius ad Suet. l. l.: 'Eiusmodi collectiones haud repente confluunt; quam inceperat igitur adolescens Caesar deinceps continuavit novisque, quae notatu digna vel audivisset vel legisset, auxit'. Ita etiam Drumannus III. p. 761, qui addit, eas collectiones haud dubie multa petulanter et acerbe dicta continuisse et ob eam causam Augustum libros publicari vetuisse (Suet. l. l.). Ceterum ne scriptos quidem eo consilio fuisse, ut vulgarentur, facile credas.

Librum *de astris* a Caesare editum esse Macrobius testatur Saturn. I. 16., et Plinius eum in indice libri XVIII in iis subsidiis nominat, quibus in conficiendo illo libro usus sit (v. p. 395); alii ea, quae astronomica citantur apud Plinium et Ptolemaeum et Lydum[19], Caesarem fastis a se propositis ascripsisse putant (v. Nipp. p. 757). Consentaneum est, eo tempore, quo fastos emendavit (a. 46), quae res ingrata erat cum aliis, tum pontificibus, quorum intercalandi licentia confusio orta erat (Suet. Caes. 40. Dio XL. 62. Macrob. Sat. I. 14.), litterarum etiam auxilio novam descriptionem eum stabilivisse. Quae in fragment. p. 396 ex Schol. Lucan. X. 187 posita sunt, qui videri potest Caesaris librum *de computatione* vidisse, ea nunc mihi certum est non esse nisi de ipsis Caesaris fastis intelligenda. Apud Lucanum certe manifestum est, Caesarem, quem loquentem facit poeta ('media inter proelia semper Stellarum coelique plagis superisque vacavi, Nec meus Eudoxi vincetur fastibus annus'), nihil aliud, nisi fastos suos cum Eudoxi, qui apud antiquos praeter Metonis fastos maxima auctoritate erant, comparare, ut non videatur de singulari aliquo libello cogitandum esse[20].

Sub tempus Mundensis proelii (quod commissum est d. XVII. m.

Dyrrhachium (b. c. III. 48) celebratus esse dicitur. Ubi cum vel pluralis offensioni esse debuerit (epigramma fuisse suspicatur Drumann. III. p. 763.) in Sillígii editione, quod neglexeram, evanuerunt illa carmina, cum nunc legatur: divi Iulii triumpho [Ianius: triumpho divi Iulii) carminibus praecipue iocisque militaribus celebratum. *De sideribus* carmen edidisse Caesarem olim credebatur secundum locum Iulii Firmici Mathes. 8, 5 (v. Oudend.); sed iam dudum intellectum est, non dictatorem, sed Germanicum dici, qui Aratum versibus Latinis reddidit. Nunc alii hunc (v. Merkel. ad Ovid. Trist. p. 379), alii Domitianum auctorem esse putant. Cf. Bernhardy p. 441. Quod p 398 receptum est ex Nonio p. 198: 'cinis feminino apud Caesarem et Catullum et Calvum lectum est, quorum vacillat auctoritas', id Meyerus ad Caesaris Strabonis tragoedias referendum esse dicit; certe non credibile est, cum ibi de re grammatica sermo sit, dicturum fuisse Nonium, in ea re '*Caesaris* auctoritatem vacillare'.

17 Collegit etiam Erasmus, qui ut Plutarchus Caesarem cum Alexandro rebus gestis, ita utrumque inter se argute et festive dictis comparavit.

18 De titulo v. Nipperd. p. 765: 'Cum Madvigius ad Cic. de fin. IV. 26, 72 *collectanea* ut pleraque eius exitus vocabula post Ciceronem nata esse annotasset, Wesenbergius in addendd. Caesaris librum non ab ipso Caesare, sed a Suetonio *dicta collectanea* appellatum esse suspicatur. Quod ut verum esse potest, ita nihil impedit, quo minus, ut Cicero illo loco primus *reiectanea* scripsit, sic Caesarem primum collectanea dixisse statuamus.'

19 Quae ad Plinii locos ex Ptolemaeo et Lydo adiecit Nipp. p. 758 sqq., ea quoniam ab hoc primum collecta eius editionis propria sunt, in meam transferre verecundatus sum.

20 Cf. Ideler Chronol. I. p. 354 sqq. Otto Eph. antiqu. stud. 1850. p. 313 libellum a Caesare de fastis a se propositis editum putat.

Martii a. 45) *Anticatones*[21] scriptos esse dicit Sueton. 56. Mortuo Catone a. 46, cum confecto bello Africano novum bellum instaret in Hispania cum Pompei filiis gerendum iterumque in discrimen vocarentur res Caesaris, adversarii certatim utebantur occasione, quam obtulit eius viri mors, qui 'quae tunc erant, futura vidisset, et ne fierent, contendisset, et facta ne videret, vitam reliquisset' (Cic. Att. XII. 4). Summis igitur laudibus ferebatur Catonis virtus, quae fieri non potuit, quin in Caesaris, quem perpetuo impugnaverat, accusationem abirent, scripseruntque laudationes cum alii[22], tum Cicero, qui etiam Porciam, Catonis sororem, publice laudaverat (ad Att. XIII. 37). Suscepit *πρόβλημα Ἀρχιμήδειον*, ut ait ep. ad Att. XII. 4, non facile profecto ei, qui et amicis satisfacere nec displicere Caesari vellet, hortante maxime Bruto, ut ipse dicit Orat. 10, 35. Consentaneum est, Ciceronem, quae fuit eius indoles, summa arte cavisse, ne Caesaris indignationem moveret, neque credi potest, Caesarem, si ille nimia libertate usus esset, ita de eius Catone iudicaturum fuisse, ut factum intellegimus ex Plut. Cic. 39. Plin. H. N. VII, 31. Cic. ad Att. XIII. 46. Quamvis igitur publicae vitae virtutes, gravitatem et constantiam praeterire non potuerit, quemadmodum ipse (ad Att. XII. 4, 2.) dicit, non posse eum vere laudari, si ab omni voluntate consiliisque, quae de republica habuerit, recedatur, iure tamen censebimus eius laudationem praecipue in privatis virtutibus efferendis versatam esse. Fortasse propter id ipsum, quod non satis graviter laudatus videbatur a Cicerone, Brutus post eum Catonem edidit. Nihilominus tamen Caesar refutandum Ciceronem putavit, ut Plut. Caes. 54 ait: *οὐκ ἐξ ἀπεχθείας, ἀλλὰ φιλοτιμίας πολιτικῆς*, quia bene sciebat, quo tenderent illae laudes: *ἠνία Καίσαρα κατηγορίαν αὐτοῦ νομίζοντα τὸν τοῦ τεθνηκότος δι' αὐτὸν ἔπαινον.* Quantopere autem studuerit, ut quod Ciceronis libro in animis hominum effectum esset, oblitteraretur, inde etiam apparet, quod 'quasi *πρόπλασμα* eius vituperationis, quam ipse scripsit' (Cic. ad Att. XII. 41) Hirtius, qui in eius castris versabatur, ipsius haud dubie auctoritate libellum edidit et ad Ciceronem misit, in quo collegit vitia Catonis (ad Att. XII. 40), sed cum maximis Ciceronis laudibus, qui propter id ipsum vehementer cupivit, divulgari librum ab Attico. Missus ad Ciceronem Hirtii libellus est mense Maio, Iunio mense Caesaris Anticatones vulgati videntur, quibus ille 'Ciceronis libro, quo Catonem coelo aequavit, rescripta oratione velut apud iudices respondit' (Tacit. Ann. IIII. 34), ita tamen, ut, quemadmodum Hirtius fecerat, Ciceronem, quem refutabat, mirifice laudaret. Qua ratione in calumniando Catone versatus sit, docet Cic. Top. 25, 94 (v. fragm. p. 397). cf. Quintil. III. 7, 28. Omnibus fere locis, quibus Anticatones citantur (v. fragm. l. l.), de privata Catonis vita agitur, ut hanc maxi-

---

21 Hunc duorum illorum librorum titulum fuisse ostendunt Suet. l. l. (ubi iniuria Müllerus et Heldius — Iahnii Annal. 1829. X. p. 98 — Anticatonis totidem [libros] scribi voluerunt) et Schol. Iuven., qui ad V. 337: 'quam sunt duo Caesaris Anticatones' adnotavit: libros duos famosissimos in vitam Catonis edidit, *quos Anticatones inscripsit*; Priscian. p. 694: P. Caesar in *Anticatone priore*. Plutarchus contra Caes. 54: *τὸ δὲ βιβλίον Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται*, ut Dio XLIII, 13. Gell. IIII, 16. (Nihil de ipso titulo probat Quintil. I. 5, 68., ubi de sola vocis compositione agitur.) Rem, non titulum, spectari apparet Cic. ad Att. XIII, 50: 'libri contra Catonem' et Plut. Caes. 3: *ἐν τῇ πρὸς Κικέρωνα περὶ Καίσαρος ἀντιγραφῇ*. Ceterum de libellis, qui pro Catone et contra illo tempore scripti sunt v. Wentzelius Iahn. Annal. 1829. X. p. 95 sqq. Schneiderus Diurn. antiqu. stud. 1837. p. 1141—1148. Wartmannus: Leben des Cato von Utica p. 145—175.

22 M. Brutus (Cic. ad Att. XII. 21. XIII. 46; huic postea respondit Octavianus, v. Suet. Octav. 85. cf. Wartmann. l. l. p. 153 sq., qui recte, quod iam Drumannus vidit, non post Caesaris Anticatones eum scripsisse Catonem demonstrat) et Fadius Gallus (Cic. ad Fam. VII. 24. 25. Wartmann. l. l. p. 157. De tempore, quo singuli Catones editi videantur, v. eundem p. 160.

me cavillatum esse Caesarem probabile sit atque de iis, quae Cicero potissimum laudaverit, coniecturam facere queamus[23], et haud pauca, quae iniqua de Catone, auctore non indicato, narrantur a Plutarcho, ex hoc fonte fluxisse verisimile est, quae copiosius exponere non est huius loci. Omnino hoc secutus est consilium, ut eum virum, in quem tanquam singularis virtutis exemplar intueri consuessent, quemque principem et ducem factionis secuti essent, quovis calumniarum undecunque collectarum genere vitiis et ineptiis plenum et ut hominem, 'quem alius modi atque omnes natura finxisset' (Priscian. p. 694) describeret. Quod si Cicero bene se de illis libris existimare et vehementer eos probare profitetur (ad Att. XIII. 50 et 51), non miramur hanc in eo animi levitatem, qui ita se metu, quo Caesaris adventum exspectabat (ad Fam. VII. 25), eius humanitate liberatum gavisus aequo animo ferebat, suam laudationem calumniis et cavillationibus convelli et everti.

In scriptis Caesaris etiam *epistolae* commemorandae sunt, quas multas scripsit[24]; paucae aetatem tulerunt, a Cicerone servatae. Suetonii tempore multas exstitisse ad senatum, ad Ciceronem, ad familiares de rebus domesticis datas testatur c. 56., et Gell. XVII. 9 libros epistolarum ad C. Oppium et Cornelium Balbum commemorat. Cum bellis suis ab rebus urbanis remotus esset, epistolarum commercio utebatur, ut eos, quorum opera indigeret, in amicitia retineret, per eosque, quae Romae sciri vellet, diffunderet. Magna orationis suavitas, facilitas, gratia in omnibus, quas legimus, conspicua est, ac saepissime Cicero, quem humanitate et officiosa comitate sibi devincire nunquam intermisit, suavissimas, liberales, perhumanas praedicat, eo maxime tempore, quo Quintus frater in eius castris versabatur[25].

Quam deletis reliquis omnibus, quae scripsit, Caesar litterarum laudis iacturam fecit, ea quodammodo compensata est eo, quod C o m m e n t a r i i s conservatis plus etiam assecutus est, quam ipse voluisse videtur. Etenim si ei contigit, ut omnibus temporibus in summis numeraretur rerum scriptoribus, nactus est, quam neque quaesivit neque sperare potuit famam, si quidem recte de consilio, quo scripti sunt commentarii, iudicamus. Vere enim dictum est, si ad rerum gestarum gloriam hanc etiam addere voluisset, ut earundem rerum scriptoris illustri nomine apud posteros floreret, si posteritati scribere doctisque hominibus ornato artis opere probari

23 Unum est fragmentum apud Gell. IIII, 16: 'unius arrogantiae superbiaeque dominatuque', quod ad partes, quas in civitate egit, pertinere credi potest (atque componuntur haec cum Plut. 44: *τοὺς δ' ἄλλους ἐλύπησεν ὁ Κάτων, καὶ φθόνον ἔσχεν ἀπὸ τούτου πλεῖστον, ὡς βουλῆς καὶ δικαστηρίου καὶ ἀρχόντων δύναμιν αὑτῷ περιποιησάμενος*), quamquam in tanta fragmenti exiguitate certi quid dici nequit. Duos Anticatones si scribendos putavit Caesar, iure suspicamur, diversas etiam res ab eo tractatas esse. Wartmannus l. l. p. 170 priore libro fortasse omnia, quae ad refutandum Ciceronem pertinerent, congesta fuisse arbitratur, altero omnia eiusdem argumenti, quae a Cicerone non commemorata illo libro tractari non potuerint. Credi tamen etiam potest, alterum librum in rebus in republica gestis versatum esse.

24 Plin. H. N. VII. 25, 91: Scribere aut legere, simul dictare et audire solitum accepimus; epistolas vero tantarum rerum quaternas pariter librariis dictare aut, si nihil aliud ageret, septenas. Cf. Plut. Caes. 17., qui praeterea addit: *Λέγεται δὲ καὶ τὸ διὰ γραμμάτων τοῖς φίλοις ὁμιλεῖν Καίσαρα πρῶτον μηχανήσασθαι, τὴν κατὰ πρόσωπον ἔντευξιν ὑπὲρ τῶν ἐπειγόντων τοῦ καιροῦ διά τε πλῆθος ἀσχολιῶν καὶ τῆς πόλεως τὸ μέγεθος μὴ περιμένοντος.*

25 Olim in Caesaris scriptis numerabantur *libri auspiciorum* Macrob. Sat. I. 16, et *auguralia* Priscian. p. 719 P. (I. p. 278 Kr.); sed neutrum librum dictatoris, sed Lucii Caesaris esse demonstravit Nipperdeius p. 785. Quod dicit Suet. 55: 'cuius ex oratione, quae inscribitur pro Sardis, ad verbum nonnulla transtulit in *divinationem* suam' (v. p. VIII.), ex eo inepte librum aliquem *de divinatione* finxerunt, qui error etiam in Daehnii editione mansit.

cupivisset, aliter eum scripturum fuisse. Rerum scriptorem res ipsae, tempora reipublicae, instituta vitae consilia fecerunt; historiam, quae vere appellari potest, nec scripsit nec voluit scribere. Neque novum genus monstravit Romanis, sed secutus est morem illo tempore usitatissimum. Cum enim prioribus temporibus historia apud Romanos nihil aliud fuisset, 'nisi annalium confectio' (Cic. Orat. II. 12), quorum exilitas et siccitas legentes retinere non potuit, exstiterunt deinde, qui missa fabulosa antiquitate in suae aetatis rebus se continerent, ut L. Caelius Antipater[26], belli Punici secundi auctor, et P. Sempronius Asellio[27], qui sub P. Scipione tribunus militum ad Numantiam fuit, et res eas, quibus gerendis ipse interfuit, conscripsit (Gell. II. 13). Ab hoc historiarum genere facilis fuit transitus ad eos, qui vitarum rerumque a se gestarum commentarios composuerunt, quod genus inde a septimo a. u. c. seculo temporum et civitatis ratio factionumque studium procreavit. Quo magis enim usu venit, ut quae gererentur in republica singulorum potius hominum certarumque gentium auctoritate, quam per populum fieri viderentur, tanto studiosius, qui rebus praeerant, in iis illustrandis elaborabant, quo et sua gentisque gloria augeretur, et adversariorum factionumque studiis occurreretur, et populi animus in se converteretur. In his scriptoribus memorantur L. Aemilius Scaurus, qui a. 115 et 107 consul fuit, cuius 'tres ad L. Fufidium libros scriptos de vita ipsius acta' laudat Cic. Brut. 29, 112 (Tac. Agric. 1), P. Rutilius Rufus (consul a. 105), qui repetundarum accusatus et condemnatus Smyrnae historiam Romanam graece et vitam suam latine scripsit, Qu. Lutatius Catulus (consul a. 102), qui cum Mario Cimbros vicit idque bellum narravit, Cornelius Sulla dictator, qui rerum gestarum libros XXII scripsit. Etiam Ciceronem, qui quavis ratione memoriae suae consulendum putavit, notum est praeter tres libros de temporibus suis versibus scriptos, commentarium consulatus sui graece confecisse (ad Att. I. 19. II. 1. Plut. Caes. 13). Ut illi igitur aut de omni vita sua, aut de illustri aliqua re, in qua primas egerunt partes, scripserunt, non solum, ut memoria facinorum suorum conservaretur, sed ut recte ab aequalibus de iis iudicaretur neve invidia et odio adversariorum de fama sua detraheretur, ita Caesarem etiam eadem causa ad scribendum permotum esse iure putabimus. Scripsit igitur civibus suis, a quibus legi maxime recteque iudicari volebat, scripsit ea ratione, qua etiam mediocriter eruditi rerum gravissimarum summam intellegere possent, scripsit etiam eo tempore, quo maxime optabile et necessarium videbatur corrigi et conformari hominum de rebus suis opinionem. Ac de hac quidem re primum dicere placet. De commentariorum enim natura deque consilio, quo editi esse putandi sunt, si iudicare volumus, non inanis est quaestio, quo tempore Caesar eos scripserit et ediderit. Si quis credit, nihil gravius eum spectasse, quam ut 'alii haberent parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam' (Cic. Brut. 75, 262), et 'ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset' (Hirt. ep. ad Balbum), nullum tempus non aptum ad edendum videri poterat[28]. Sin aliud quid, quod

---

26 Cic. de orat. II. 12, de legg. I. 2, 6.

27 Cic. de legg. l. l. Dionys. Hal. I. 11 eum in prudentissimis historicis praeter Catonem numerat. Sapientius eum de historia conscribenda iudicasse docet praefatio a Gellio V. 18 servata.

28 Forchhammerus *Quaest. critt. de vera commentarios de bellis civili, Alexandrino, Africano, Hispaniensi emendandi ratione* p. 42 hos locos satis ostendere opinatur, ipsum Caesarem alicubi exposuisse, cur hos commentarios ederet, factumque id putat in praefatione ipsius operis; sed eam interiisse nec sciri, ad quem illos libros miserit. Mihi nec per se probabile videtur, praefationem addi-

magis ad res suas pertineret, secutus esse, si ad conformandam et corrigendam civium suorum de rebus a se gestis existimationem et ad adversariorum opprobria convellenda commentarios fecisse putatur, sane quaerendum est, quo tempore id maxime aut aptum aut necessarium iudicaverit, quem scimus semper callidissime, quid quoque tempore agendum esset, perspectum habuisse. Porro ne id quidem leve et negligendum, quod quaeritur, num in ipsis rebus inchoati sint hi libri et perfecti, an confectis demum bellis. De qua re cum olim mirae prolatae sint opiniones, nunc quidem plerisque certum videtur, Caesarem non in mediis rebus singulorum annorum singulos commentarios, sed omnes uno tenore scripsisse coniunctosque edidisse[29]. Quod Hirtius in ep. ad Balbum dicit: 'ceteri enim quam bene et emendate, nos etiam quam facile et *celeriter* eos perfecerit, scimus,' non de singulis libris, sed de universo opere uno impetu scripto dictum esse patet; nam ita tantum illa scribendi celeritas conspicua et notabilis fuit. Deinde quod Asinium Pollionem dixisse refert Sueton. Caes. 56, Caesarem multa memoria lapsum perperam edidisse, id, utut statuimus de isto iudicio, certum est non potuisse dici, si Caesar in ipsis rebus commentariis scribendis operam dedisset. Porro Schneiderus[30] mirum fuisse ait, si Cicero, cuius et frater Quintus et amicus Trebatius apud Caesarem in Gallia erant, et per quos de omnibus Caesaris rebus certior fiebat, nihil de commentariis inaudivisset, quos scribi vel scriptos esse fugere eos non potuisset. Quod idem dicit Schneiderus, ipsam rationem, qua singuli libri inter se coniuncti sint eaque, quae in prioribus libris narrata sint, laudentur, ostendere non separata, sed coniuncta fuisse volumina, huic argumento non multum tribuerim, cum consentaneum sit, scriptorem, etiam si diversis temporibus singulos scripsisset libros, tamen ita ab initio rem instituturum fuisse, ut aliquando unum corpus conficerent[31]. Gravius argumentum Mommsenius H. R. III. p. 594 protulit. B. G. I. 28 narratur: 'Boios petentibus Haeduis — ut in finibus suis collocarent, concessit, quibus illi agros dederunt, quosque *postea in parem iuris libertatisque condicionem, atque ipsi erant, receperunt.*'

---

disse Caesarem, qua consilium suum aperiret, nisi quis putet, callide tegere eum voluisse veram rationem, nec reliquis servatis hanc solam interiisse. Quod autem in eadem re in iisdemque fere verbis consentiunt Cicero et Hirtius, id, ut ad communem fontem referendum esse sane credi possit, explicari tamen etiam ex pervagato usu *commentariorum* potest, quo titulo libros inscripsit Caesar. Hi enim cum significent breves rerum gestarum narrationes, e quibus tanquam ex materia scriptores historiam conficerent, non mirum est, quemadmodum ipse Cicero ad Lucceium (ad Fam. V. 12), postquam eum rogavit, ut rerum a se consule gestarum historiam singulari libro comprehenderet, scripsit: 'si suscipis causam, conficiam *commentarium* rerum omnium', hos etiam commentarios, ut aliis scribendi materia praeberetur, scriptos esse dici. Ceterum ne id quidem veri dissimile est, Hirtium Ciceronis verba, cum etiam sequentia similia sint, ante oculos habuisse et imitatum esse.

29 Ex recentioribus, qui de Caesare scripserunt, unum novi, qui contrariam sequitur opinionem, Horkelium: *die Geschichtschreiber der deutschen Urzeit* I. p. 125: *Wahrscheinlich ist es, dass die Commentare über Gallien nicht erst als ein Ganzes veröffentlicht wurden: leise Widersprüche, Irrthümer, die sich nach und nach durch die Erfahrung widerlegten, machen es glaublich, dass vielleicht jedes einzelne Buch — jeder einzelne Commentar — sonst mehrere, jedoch nicht alle, zugleich ans Licht traten.*

30 In Wachleri Philomath. I. p. 181 sqq.

31 Quod b. G. III. 20 dicitur: 'ut *ante* dictum est', quibus verbis respicit ad I. 1, et II. 1: 'ut *supra* dictum est' i. e. I. 54 extr. (ad quem locum annotavit Schneiderus: 'quominus separato volumine editum hunc commentarium putemus, adverbium *supra* obstat, quod locum et partem praesentis voluminis aliquam priorem respici iubet'), eo coniunctos editos esse libros, sane probatur, sed ita dicere potuisse Caesarem, etiamsi alio tempore scripsisset eius anni commentarium, negari non potest, cum etiam auctor b. Alexandrini c. 4 dicere potuerit: 'ut *supra* demonstratum est', quibus verbis revocamur ad b. c. III. 112. Nimirum scripsit ita, quia hunc librum commentariis de bello civili additurus erat.

Hoc factum haud dubie est ob fidem, quam in bello Vercingetorigis Caesari praestiterunt; nam initio belli (VII. 18) etiamtunc stipendiarii Haeduorum dicuntur. Non potuisset igitur Caesar primo in commentario commemorare id, quod septem annis post factum est, hic commentarius si post primum annum scriptus esset. Non aliter de belli civilis commentariis statuendum est, quos confecto demum bello scriptos esse apparet ex locis, quales sunt III. 18: *bello confecto* ab iis Caesar haec facta cognovit, qui sermoni interfuerunt, et c. 57 (60): ut *postea confecto* bello reperiebamus, III. 16: quibus rebus neque tunc respondendum Caesar existimavit, neque *nunc*, ut memoriae prodantur, satis causae putamus.

Quo tempore editi sint de bello Gallico commentarii, dubitatur. Primus de ea re accurate quaesivit Schneiderus l. l. p. 179 sqq. et post eum, qui aliter statuit, Nipperdeius Quaestt. Caess. init. Antiquorum scriptorum unum exstat testimonium, quo hoc certe probatur, eos ante annum 46 vulgatos esse; commemorantur enim in Ciceronis Bruto (75, 262), qui eo anno scriptus est. De his autem solis ibi sermonem esse, iure existimatur, cum de bello civili libros illo tempore nondum editos esse certum videatur[32]. Schneiderus (Koechly l. l. p. 51) scriptos illos libros putat per hiemem a. 51 et ante mensem Maium vulgatos, antequam Cicero, quod eo mense factum est, in Ciliciam provinciam abierit. Contra Nipperdeius, quem olim secutus sum, extremo demum, quo in Gallia versabatur, anno satis otii eum nactum esse existimat, cum ab initio anni 52 usque ad a. 50 occupatissimus fuerit, ut ne hibernum quidem tempus a continuis bellis intermitteretur. At neque motus, quibus per hiemem a. 52—51 occurrendum fuit neque omnino duorum extremorum annorum occupationes tantae erant, ut iis a scribendo Caesar prohiberetur, qui multo minus ad scribendum idoneis temporibus otium nactus est, ut omnino non quo potuerit, sed quo voluerit tempore et aptum reique conveniens putaverit, quaerendum videatur. Quod si maxime consentaneum videtur, pacata tota Gallia, quod a. 50 accidit, scriptorem se accinxisse ad scribendum, fuisse tamen videntur, quae eum moverent, ut nondum absoluto imperio septem annorum commentarios ederet. Gravissimum et atrocissimum bellum Vercingetorigis, quo periculum erat, ne quae priorum annorum laboribus paraverat, eriperentur, ita confecerat, ut iam omnis Gallia devicta videretur (VIII. 1). Poterat igitur in gloriosissima re consistere, si quid admonebat, ut quam primum quid in Gallia egisset exponeret. Ortae autem erant illo tempore gravissimae adversariorum contentiones, postulantium, ut Caesari in Gallia succederetur. Invidebant optimates gloriae et potentiae in Gallia partae, non legitima dicebantur bella, quae cum barbaris ultro lacessitis, iniussu senatus, gerebat, crudelitatem, perfidiam, avaritiam exprobrabant (Suet. 24. 54); admodum igitur probabile est, eum tum maxime, cum hae res agitarentur, adversariorum conatibus opponere studuisse eos libros, quibus res suae in clara luce ponerentur, refutatis variis de provinciae belli-

32 Probat hoc Nipp. p. 5 Ciceronis verbis: 'Sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam, ineptis gratum fortasse fecit, qui volent illa calamistris inurere, sanos quidem homines a scribendo deterruit.' Dicit enim hoc iudicium Ciceronem facturum non fuisse, si iam tum libri de b. civili editi fuissent; in hoc enim bello tradendo certum esse alia omnia requisivisse Ciceronem, quam ut Caesaris oratio calamistris inureretur. Vera haec putarem, si illa mortuo Caesare scripta essent; vivo eo scimus multa alia dixisse Ciceronem, quae non minus abhorrerent a vera eius mente, ut quod de belli Gallici libris sine simulatione dicere potuit, idem etiam de his commentariis, si exstitissent, ut diceret ab animo suo impetraturum fuisse existimem.

que administratione rumoribus[33]. Rectius igitur eo tempore, quo primum de imperio eripiendo agebatur, quam eo, quo vehementius exacerbatis animis rem ad arma venturam esse, nemini, omniumque minime Caesari dubium esse potuit, ad Gallici belli memoriam animos revocaturus erat. Hinc verisimile est, eum confecto bello Vercingetorigis commentarios inchoasse et post expeditiones, quas initio anni 51 fecit, per otium hibernorum, quae in Belgio habebat (b. G. VIII. 46) absolvisse. Si, quae Nipperdeii opinio est, anno 50, 'quo pacata tota Gallia ab omni motu vacavit, cum neque quidquam se in Gallia gesturum videret, et summum otium nactus esset', res suas perscripsisse putatur, iure obiectum est, mirandum esse, si qui tam celeriter scribere solitus esset pauca illa, quae extremis duobus annis gesta sunt, in tanto otio non addidisset, ut civili tumultu in scribendo interpellaretur et impediretur, quominus, quod exoptare maxime debebat, finem novem annorum labori impositum totamque Galliam subactam narraret. Itaque si in rebus anni 52 narrandis substitit, id ipsum testimonio est, illo, non posteriore tempore, commentarios scriptos esse. In libris ipsis nihil fere est, ex quibus de tempore, quo scripti videantur, coniecturam facere liceat. Nam qui statuunt, eos propterea non post exortam civilem dissensionem editos esse, quod de Pompeio VI. 1. VII. 6, semperque de Labieno, qui ad illum transiit, honorifice loquatur, iniuriam faciunt Caesari humilisque animi hominem eum putant. Maiorem veri speciem habet, quod Mommsenius l. l. ex eo, quod b. G. VII. 6 ('cum iam ille urbanas res virtute Gnei Pompei commodiorem in statum pervenisse intellegeret') leges a Pompeio per causam turbarum Milonianarum latas probat, quod servata etiamtunc pace cum Pompeio facere debuerit, bello autem exorto ne potuerit quidem, cum ipse eos, qui illis legibus damnati essent, restituisset, apparere dicit ante exortum civile bellum vulgatos esse commentarios. Sed cum notum sit, Caesarem maxime semper studuisse, ut placabilem ostenderet animum, ne a se bellum ortum videretur, et cum oratio ipsa ita comparata sit, ut magna, quam in laudando Pompeio adhibet, cautio neminem fugere possit, neque leges istas commemoret, sed universe de virtute Pompei, qua turbas illas represserit, loquatur, ita eum etiam a. 50, cum etiamtunc in Gallia versaretur et res nondum ad extremum discrimen deducta esset, scribere potuisse, non negaverim, ut hoc loco dubitatio, utro anno scripti sint commentarii, dirimi non videatur.

Probabilis Forchhammeri (l. l. p. 42) opinio est, Caesarem scribere voluisse *commentarios rerum suarum*[34], atque eo titulo iam libros de bello Gallico inscripsisse, cum ita appellentur Cic. Brut. 75, 262:

---

33 Schneiderus l. l. p. 183: '*Caesar wusste schon vorher, dass die Mehrheit der Senatoren gegen ihn war; Pompeius hatte erst im vorigen Jahre zweideutige Schritte gethan; die Stimmung des Volks war jederzeit unsicher: Caesar musste alle Mittel anwenden, die Provinzen und das Privilegium zu behaupten. Hierzu konnte die Verbreitung eines Werks, wie das vom gallischen Kriege allerdings beitragen. — Nun erschien die lange glänzende Reihe von Siegen, alle im Namen des Römischen Volkes erfochten, alle von dem Senate mit steigenden Auszeichnungen belohnt, in dem einfachsten, gemässigtsten Tone geschrieben — die Wirkung konnte nicht verfehlt werden.*' His quae opponit Nipperdeius, non defuisse Caesari idoneos homines, quorum oratio et ad plures ventura, quam hi libri, neque ulla verecundia impedita fuerit, iis non puto illam opinionem refutari.

34 Commentariorum nomine ipsum Caesarem usum esse, non tam codicum auctoritate constat (quorum non nisi deteriores *commentarios* habent, ex bonis unus Parisinus primus extremo l. VII., reliqui aut *libros*, aut *historias*, aut *ephemeridem rerum gestarum belli Gallici*; in belli civilis libris nusquam commentariorum nomen comparet), quam testimonio Ciceronis, Suetonii ll. ll. Hirtii praef. et c. 4. 30. 33. 48, Strabonis, qui initio libri IIII ὑπομνήματα Caesaris citat.

'atque etiam commentarios quosdam scripsit *rerum suarum*' (Hirt. praef. l. VIII: commentarios *rerum gestarum Galliae*) eodemque nomine utrosque commentarios inscriptos fuisse ostendere videatur Suet. 56: 'reliquit et *rerum suarum* commentarios Gallici civilisque belli Pompeiani'. Fuit ille haud dubie communis omnium commentariorum titulus, ut ea, quibus hodie appellantur, nomina ab ipso Caesare profecta esse iure dubitemus. Qui nunc de bello civili inscribuntur commentarii, partem tantum esse eius operis, quo totum bellum usque ad exitum civilis dissensionis comprehensurus erat, et per se probabile est, et demonstratur eo, quod non in morte Pompei, qua commodissime finiri poterat Pompeiani belli narratio, substitit, sed etiam initia belli Alexandrini adiecit, atque haec ipsa ita abrupit, ut non consulto ad eum locum perducta narratio, sed casu abrupta videatur[35]. Atque Hirtius in praef. l. VIII. cum novissimum Caesaris scriptum (i. e. belli civilis commentarios) *imperfectum* se confecisse dicat, apparet, quos habemus tres libros Caesarem non ut singularem ab reliquisque separatam et iis rebus, quibus factum videmus, terminatam partem rerum suarum edere, sed reliqua etiam bella tradere voluisse. Maxime igitur verisimile est, Caesarem hos libros non ipsum edidisse, sed inchoatos, ut videtur, victis Pompei filiis atque ita omni bello confecto morte occupatum imperfectos reliquisse. Hoc demonstrat etiam, quod Asinium Pollionem dixisse refert Sueton. 56, Caesarem commentarios rescripturum et correcturum fuisse. Manifestum enim est, hoc ad Gallici belli commentarios referri non posse, quos aliquot annis ante editos et in omnium manibus versantes eum rescribere voluisse credibile non est, sed ad solos de bello civili libros; non minus patet, non loqui eum de editis ab ipso Caesare libris, sed dicere, eum correcturum et rescripturum fuisse, si edidisset, quod factum non esse sciebat[36]. Credi potest, in eo ipso, quod non edidit hos libros auctor, deterioris, qua nobis traditi sunt, condicionis et negligentiae etiam, cuius vestigia quaedam deprehendimus, causam positam esse, quamquam cavendum est, ne nimis curiosi iusto plura ad eam causam referamus. Quod enim Forchhammerus p. 47 suspicatur, primum horum commentariorum editorem fortasse non ubique summa religione tantummodo id edidisse, quod a Caesare sit profectum, sed omissa addidisse, inchoata perfecisse, id mihi non videtur credibile[37], ne-

35 Forchhammer. p. 43: 'Neque enim tantummodo res in Europa gestas commemorat, non in Pompei morte subsistit, quasi *Pompeiani* belli civilis (Suet. 56) commentarios scribere vellet, sed alienissimo loco, nulla, ut apparet, ratione ductus, commemorata morte Pothini, qua nihil in summa rerum mutabatur, finem scribendi fecit. Quare etiam is, qui belli Alexandrini commentarium scripsit, ut initium quoddam operis sui inveniret, plura iam a Caesare commemorata repetere coactus est.'

36 Haec si vera sunt, non est, quod Schneideri opinio, alias etiam ob causas improbabilis, hos commentarios Caesarem edidisse, antequam contra Pharnacem profectus esset, pluribus refutetur.

37 Non debebat ut exemplum talis editoris industriae afferre b. c. III. 17 init.: 'quibus rebus neque tunc respondendum *Caesar* existimavit, neque nunc ut memoriae prodantur, satis causae *putamus:* postulabat*Caesar*' cett. Nam in quo offendit, id ne potuit quidem aliter dici, cum *scriptoris* persona (*putamus*) necessario distinguenda fuerit ab ea, qua semper utitur Caesar, ubi de se narrat; apparet enim, quam inepte dicturus fuerit: 'neque tunc respondendum *Caesar* existimavit, neque nunc — satis causae *putat*.' Quod deinde dicit: 'postulabat *Caesar*', potuit nomen omittere, posuit autem, quod interpositis illis ad narrationis subiectum redire voluit. (Aliam ob causam non maiore iure in eo loco offendit Hugius Philol. XI. p. 666.) Non magis probo, quae de initio libri primi dicit: 'Nusquam magis apparet, opus non esse rescriptum. Sententiae breves et abruptae, etiam ubi auctor non vehementius commotus loquitur, ostendere videntur, hanc partem summatim esse perscriptam, non perfectam et perpolitam'. Mihi ad depingendam adversariorum festinationem, cupiditatem, iracundiam, qua omnia raptim et turbate age-

que interpolationum, quibus multis hi libri inquinati sunt, hinc repetierim originem.

Caesar si vere commentarios aliquantum post gestas res scripsit, quomodo et quibus subsidiis eos confecisse putandus esset, quaesitum est. Neque enim credibile esse dixerunt, adeo eum memoria vel valuisse vel confisum esse, ut post tot annos res tam multas tamque varias, in iisque etiam minutissimas, sine praesidiis perscriberet. Non orta, opinor, certe aliter instituta esset ea quaestio, nisi scriptores quidam, qui 'ephemerides' Caesaris, diversas, ut creditum est, a commentariis, commemorant,[38] in errorem induxissent et omnino ad eam disceptationem deduxissent. Dion. Vossius putavit Caesarem privatum in usum et memoriae causa ephemerides (commentarios diurnos) composuisse, et ex iis confectos esse quos habemus libros; postea autem aliorum in manus pervenisse et meliore fide dignas fuisse quam commentarios.[39] Schneidero autem, qui fusius de illis ephemeridibus ut commentariorum fonte exposuit (Praef. p. 31), ita infixa fuit ista suspicio, ut ea etiam in iudicandis scripturae discrepantiis ea, quae fuit viri acutissimi pervicacia, mire abusus sit.[40] Haec tam accurate refutata sunt a Nipperdeio p. 6—8 et p. 45, ut pauca tantum, quae ad eam rem pertineant, hic dicenda putemus. Primum certum est, quas scriptores, qui laudati sunt, ephemerides dicunt, iis ipsos commentarios de bello Gallico significari, quemadmodum etiam antiquissimi Caesaris codices, Parisinus I, Vossianus I, Egmondanus, idem nomen libro octavo subscriptum habent. Quodsi continuam aliquam et copiosam rerum gestarum narrationem praeter commentarios scripsisset eaque mansisset, ut alii atque etiam posteriores scriptores ea uti possent aut certe notitiam eius haberent, mirum profecto esset, si nec Suetonius, qui omnia Caesaris scripta commemorat, de illis quidquam inaudivisset, et Hirtio res belli Alexandrini, cui ipse non intererat, sermone potius Caesaris, ut ait in epistola ad Balbum, quam diurnis illis commentariis notae fuissent. Neque credi potest futurum fuisse, ut supplementa commentariorum tam diversa inter se ratione scriberentur, si iis, quae Caesar ipse narrasset, auctores uti potuissent. Alii autem scriptores, ut Polyaenus et Frontinus, quod complura Caesaris strategemata referunt nusquam in commentariis narrata, inepte creditum est, haec non potuisse nisi in ephemeridibus illis scripta esse. Consentaneum est, multa Caesarem, quae memorabilia viderentur, notasse vel notanda curasse;[41] scimus eum quotannis ad senatum de rebus gestis rettulisse (b. Gall. II. 35. IIII. 36. VII. 90. Suet. 56), multas ad amicos epistolas dedisse; aderant rationes quaestorum (b. Gall. II. 33), epistolae legato-

bantur (c. 5), ad describendam continuam novisque cotidie auctam iniuriarum seriem, quibus in se congestis rem denique ad arma venisse narrat, aptissimum hoc et consulto ab auctore usurpatum dicendi genus videtur, quo tanquam praesens rerum imago exprimitur.

38 Plut. Caes. 22. App. Celt. 18. Symmachus epist. IIII. 18. Serv. ad Verg. Aen. XI. 743, cuius admodum mira narratione maxime nititur illa de ephemeridibus opinio. Dicit enim: 'C. Iulius Caesar cum dimicaret in Gallia et ab hoste raptus equo eius portaretur armatus, occurrit de hostibus, qui eum nosset et insultans ait 'Caesar, Caesar', quod Gallorum lingua 'dimitte' significat: et ita factum est, ut dimitteretur. Hoc autem ipse Caesar *in ephemeride* sua dicit, ubi propriam commemorat felicitatem.' De qua fabula quid statuendum sit, ostendit Nipperdeius p. 6.

39 V. etiam I. Vossius de Hist. Lat. I. 13. Oudend. ad b. civ. III. 34. Refutavit haec iam Davisius in adnotatione ad fragmentum, quod olim putabant, ephemeridum, hoc est locum illum Servii.

40 V. Vol. I. Praef. p. XLVII et p. 83. 124. 143. 198. 201. 218. 227. 228. 231. 272. 286. 287 313. 376. 387. 393. 401. Vol. II. p. 4. 35. 52. 84. 95. 97. 114. 121. 126. 341. 376. 437. 480. 482. 531.

41 Plut. Caes. 17: *ὠχεῖτο μεθ᾽ ἡμέραν ἐπὶ τὰ φρούρια καὶ τὰς πόλεις καὶ τοὺς χάρακας, ἑνὸς αὐτῷ συγκαθημένου παιδὸς τῶν ὑπογράφειν ἅμα διώκοντος εἰθισμένων.*

rum de rebus a se gestis, multa alia, quae notare solebant, quorum hoc erat negotium, ut ea etiam, quae memoria custodire nec poterat nec attinebat, ut mensuras itinerum, montium, fluminum, numeros captivorum et interfectorum, parata haberet. Haec omnia autem ut idonea scribendi praesidia praebuerint, longe tamen aberant ab ea libri forma, quam Schneiderus finxit, quo quidquid memorabile accidisset ita ordine expositum esset, ut aliis amplificatis, aliis contractis commentarios inde confectos esse credi posset. Nec profecto quisquam existimabit, Caesaris ingenio ad rerum ipsarum, ut gestae sunt, summam post aliquot annos perscribendam amplo apparatu in ipsis rebus memoriae causa collecto opus fuisse. Paulo alia ratione illam de ephemeridibus opinionem defendit Horkelius,[42] qui eas Graece scriptas fuisse existimat. Probat id cum aliis locis, tum Plut. Caes. 46, qui narrat Caesarem post pugnam Pharsalicam caesos hostes prospicientem exclamasse: '*τοῦτ' ἐβουλήθησαν, εἰς τοῦτό με ἀνάγκης ὑπηγάγοντο, ἵνα Γάϊος Καῖσαρ — εἰ προηκάμην τὰ στρατεύματα κἂν κατεδικάσθην.' Ταῦτά φησιν Ἀσίννιος Πολλίων τὰ ῥήματα Ῥωμαϊστὶ μὲν ἀναφθέγξασθαι τὸν Καίσαρα παρὰ τὸν τότε καιρόν, Ἑλληνιστὶ δ' ὑπ' αὐτοῦ γεγράφθαι.* V. Suet. Caes. 30. Haec igitur Latine pronuntiata Graece in ephemeridibus scripta esse a Caesare Pollionem dixisse putat. At mirum videtur, si Caesar Graecas ephemerides scripsit, hoc tanquam singulare quid efferri, Graece illa verba in illis scripta fuisse, cum aliter ne potuerint quidem. Alio igitur loco, in epistola fortasse, ut creditum est, non in Graecis commentariis ea posita fuisse necesse est, cumque Graeca illa vox Caesaris vulgata esset, operae pretium duxit Pollio commemorare, non Graece, sed Latine locutum esse Caesarem.[43]

De fide et veritate commentariorum non minus diversa inde ab antiquissimis temporibus hominum iudicia fuerunt, quam de ipsius auctoris moribus et ingenio. Ut suspectus suarum rerum quisque testis est, ita qui in altissimo loco collocatus non mediocres nec privatas, sed gravissimas et amplissimas res et ad plures pertinentes, quas ipse gessit, scriptas tradit, tanto maiorem hominum dubitationem et suspicionem excitat. Nec profecto ullus antiquorum scriptorum severius examinatus et iniquius reprehensus est quam Caesar. Multi autem, qui certatim id egerunt, ut omnia conquirerent, quae falso et invidiose narrasset, aut speciosa excusatione et honesta praescriptione texisset, aut callido silentio obscurasset, haud pauca ipsi non sine invidia aestimaverunt, in aliis erraverunt et corruptos testes secuti sunt, aut denique non historiam scripsisse Caesarem, sed commentarios obliti ea in scriptore desideraverunt, quae exspectari et postulari ab eo non poterant. Centies repetitum est quod de Asinio Pollione refert Suet. Caes. 56: 'parum diligenter parumque integra veritate compositos [commentarios] putat, cum Caesar

---

42 *Die Geschichtschreiber der deutschen Urzeit* I. p. 121 sqq.

43 *Wohl erklärt sich alles,* inquit Horkelius, *wenn wir in der griechischen Aeusserung dem Inhalte nach ein Fragment der griechischen Ephemeris erkennen: wenn das was dort wenigstens der eine oder der andere der Zeitgenossen griechisch lesen konnte, auf griechischem Boden Lateinisch gesprochen war, so konnte das wohl der Bemerkung werth scheinen.* Quasi vero mirum sit, Romanum imperatorem in Graeca terra bellum gerentem Latine apud suos locutum esse. Quod idem Plut. narrat c. 49 (Suet. Caes. 64. Dio XL. 40. Oros. VI. 15) Caesarem cum in pugna ad Pharum hostibus irruentibus in mare desiluisset et nando evaderet, *βιβλίδια πολλὰ* manu supra mare elata tenuisse, rem per se plures ob causas incredibilem aliquanto etiam ineptiorem facit Horkelius, qui sibi persuasit, illos libros fuisse ephemerides. Perquam enim ridiculus videri debet imperator, in ipsa acerrima pugna ephemerides istas suas tanquam rem sacram secum portans, nisi forte pugnae casus extemplo calamo excepturus erat.

pleraque et quae per alios erant gesta temere crediderit et quae per se, vel consulto vel etiam memoria lapsus perperam ediderit, existimatque rescripturum et correcturum fuisse.' Quod iudicium, certo magis ad civile, cuius historiam scripsit Pollio, quam ad Gallicum bellum referendum ad Caesaris fidem elevandam plurimum et nimium valuit. Ut omittamus enim, quantopere abhorreat a Caesaris ingenio credulitas illa et memoriae imbecillitas, notum est, non alienum fuisse Pollionem a malignitate et morosa asperitate, qua aliis etiam scriptoribus obtrectavit. Praeterea autem ne id quidem videtur esse negligendum, Suetonium non ipsa verba Pollionis rettulisse, ut quomodo et qua mente quove consilio illud iudicium fecerit, nesciamus. Non omnia autem accurate reddere Suetonium, etiam ex iis patet, quae supra p. XIX de verbis 'existimatque rescripturum — fuisse' dicta sunt.[44] Quod Hirtius in epistola ad Balbum, cum multus sit in laudandis commentariorum virtutibus, nullam summae scriptoris virtutis, fidei et veritatis, mentionem facit, consulto eum praeteriisse censent, quod non magnopere laudandum putaverit. At Hirtius in illa epistola, qua cavere vult, ne stultus et arrogans videatur, quod se mediis Caesaris scriptis interposuerit, de iis tantum virtutibus loquitur, quas assequi quibusque cum Caesare se comparari non posse profitetur, de summa facultate et elegantia dicendi; fides autem cum non artis sit eamque praestare possit etiam qui omnibus reliquis rebus Caesare se inferiorem dicit, quoniam de sua non loquitur, ne Caesaris quidem fidem commemorat. In iudicandis rebus in Gallia gestis hoc etiam tenendum est, non esse fide dignos scriptores, quorum testimoniis tantum tribuere possimus, ut quae aliter a Caesare narrantur falsa putemus.[45] Sed nemo sane sibi persuadebit, Caesarem, cum res suas scriberet, ita sui fuisse immemorem, ut famam et existimationem hominum prorsus negligeret, ut nihil, quod reprehendendum vel parum feliciter gestum esset, singulari, qua valebat, arte tegeret et obscuraret.[46] Cavendum autem est, ne ab innata animi generositate ita eum in scribendo descivisse putemus, ut ad humilem fraudem descenderet, victoriarum suarum splendorem ambitiosius augeret, de aliorum atque etiam eorum, quorum opera utebatur, laude invidiose detraheret, de hostibus et adversariis iniquius existimaret et quae alia huius generis prolata sunt ab ingenio eius aliena. Quodsi vel iis scriptoribus, qui non suas res, sed alienas et multorum testimoniis

---

44 Quo consilio illa dicta sint, dubitari posse significat etiam Schneiderus Praef. p. 35: 'Quod iudicium — magnum momentum magnamque auctoritatem habet, cum iam tum et inter Caesaris amicos aliquem fuisse doceat, qui veram rerum gestarum rationem ex commentariis cognosci non posse sentiret; cuius tamen rei causam ille aut minus perspectam habuisse aut perspectam occultaturus credulitatem et memoriae vitium accusasse aut illud de rescripturo et correcturo ad placandam invidiam addidisse videtur.'

45 In his maxime memorabile semper visum est, quod b. Gall. I. 12. se Tigurinos vicisse narrat, cum ab Labieno id factum esse dicant App. Celt. 1. 3 et Plut. Caes. 18, qui quidem quod addit οὐκ αὐτὸς, ἀλλὰ Λαβιηνὸς πεμφθεὶς ὑπ' αὐτοῦ, consulto hoc Caesaris narrationi opponere videtur. At Caesarem in re, cuius testes tam multos habebat, praesertim cum c. 10 diserte dicat, Labienum ad Genavam relictum esse, ut ne ita quidem excusari possit, ut, quod per legatum fecerit, iure sibi vindicare dicatur, incredibile est falsa narrasse, nec verisimile est, eum primam, quae in Gallia gerenda erat, rem eamque talem, ut maxime ad se pertinere videretur (c. 12 extr.), legato committere quam ipsum suscipere maluisse. Accedit, quod nunquam tacet, quae cum ab aliis legatis, tum a Labieno bene gesta sunt.

46 Hanc artem maxime demonstrant, quae b. G. VII. 43—53. de adverso ad Gergoviam proelio traduntur. Non videtur dubitandum esse, quin Caesar occasione oblata speraverit, subito impetu urbem capi posse. Res autem cum male cessisset, nihil aliud sese efficere voluisse dicit, quam ne, si discedendum esset, fugae similis profectio videretur (c.43); pugnam autem militum, antea a se, ne longius progrederentur, monitorum (c. 45) temerario ardore ortam atque ita detrimentum acceptum esse (c. 52).

certas tradunt, incorruptam semper servare iudicii integritatem et aequitatem difficile est, quis non humanae naturae ignoscat, si quis in suis rebus narrandis labi nonnunquam videatur. Ac si vel maxime probari possit, haud paucas res, praesertim eas, quae civilis dissensionis tempore gestae sunt, non ita narrari, ut vere factae sunt, quis contendat, in omnibus eum consulto et de industria a vero recessisse neque concedat, in tanta, quae tunc erat, rerum Romanarum perturbatione, in concitatissimis partium studiis fieri non potuisse, quin multa aliter iudicaret atque illi, qui aut nullius aut adversae factionis erant aut eo tempore de iis scripserunt, quo sedatis hominum studiis nullis simulationis involucris obscurabatur veritas. Omnino in belli Gallici libris multo minus causae fuisse patet, cur res adulteraret, quam in belli civilis narratione, ac multa sunt, a quibus tradendis hominem Romanum nulla retinebat verecundia, ut si quae crudeliter facta videntur, narrare non dubitavit, non magis 'animi ferocia hominumque contemptio,' quam, si quid tacuit, callida dissimulatio accusanda sit. Sciebat Romanorum animos diuturno usu satis obduruisse, ut aequo animo ferrent, profuso barbarorum sanguine imperii fines proferri, nec primus Caesar instituit, ut 'pacem appellarent, ubi solitudinem fecissent.' Propterea in summis rerum et eventuum tradendis quin fide dignus sit, non videtur dubitandum esse. Ante omnia autem quaerendum est, quid consilii in utroque bello narrando secutus sit, quid maxime eius interfuerit demonstrari et probari legentibus. Caesar cum provinciam susciperet, ea erat Galliae condicio, ut bellorum occasio quaerenti aut ultro offerretur aut facile inveniri posset, aliasque suas atque eorum, qui antea provinciam administrassent, partes futuras esse, certo sciebat: 'gerere bellum volebat, non tantummodo repellere.' Praeter Helvetios, qui provinciae imminebant, Germani, qui ab ipsis Gallis, Arvernis Sequanisque cum Haeduis de principatu contendentibus invitati Rhenum transierant et in Gallia consederant, eam praebebant bellorum materiem, qua, quamvis extraordinariam potestatem non accepisset, uti non dubitavit. Cum igitur Helvetii iter per partem provinciae facere vellent, 'more et exemplo populi Romani' id vetuit; sed cum per Sequanorum fines profecturi essent, ne id quidem concedendum putavit, quod negare, si intra fines provinciae se continere vellet, non potuit. Ita auctis iniussu senatus legionibus primis statim imperii mensibus provinciae fines excessit migravitque quam ipse consul tulit legem, ne proconsules cum exercitu provinciis excederent et vicinorum populorum rebus se immiscerent (Cic. in Pis. 16, 37, pro domo 9, 23), atque ita per omnes annos, quibus in provincia versatus est, suo arbitrio novis identidem assumptis legionibus continua bella gessit. Fieri non potuit, quin adversarii, quibus nolentibus amplissima provincia ei decreta erat, qui aegre ferebant prorogatum in alterum quinquennium imperium[47], qui iniquissimis quibusque ex Gallia allatis rumoribus facillimas praebebant aures (Cic. ad Fam. VIII. 1.), iniustum ac nefarium bellum iudicarent et cum de imperio eius ageretur, omnibus et veris et falsis criminibus eum obruerent[48]. Pro-

---

47 Cic. ad Att. VIII. 9: tenuisti provinciam per decem annos, non tibi a senatu, sed a te ipso per vim et factionem datam.

48 Iniqua de provinciae administrandae ratione iudicia saepe haud dubie ab adversariis iactata refert Suet. Caes. 24: Nec deinde ulla belli occasione, ne iniusti quidem et periculosi abstinuit, tam foederatis quam infestis ac feris gentibus ultro lacessitis; adeo ut senatus quondam legatos ad explorandum statum Galliarum mittendos decreverit ac nonnulli dedendum eum hostibus censerent.' Idem c. 54: 'In Gallia fana templaque deum donis referta expilavit, urbes diruit, saepius ob praedam, quam ob delictum.' Huc pertinet etiam quod Dio XXXVIII.

pterea hoc tanquam primarium quod secutus est consilium in omnibus belli Gallici commentariis cernitur, ut singula quaeque bella ostenderet iure, necessitate cogente, populi Romani dignitate postulante suscepta esse et evitari non potuisse. Non autem ita in hac re versatur, ut dedita opera se defendere causamque suam agere videatur, sed rationes, quas reddit, ita plerumque cum narratione coniunctae sunt, ut ex re ipsa natae, non consulto quaesitae esse, omnia autem bella naturali quadam perpetuitate sese excipere videantur[49]. Accuratissime primorum bellorum, quibus motus est, ut in liberam Galliam egrederetur, causae et rationes exponuntur, omnibus cum Gallis et Ariovisto habitis colloquiis fusius quam alibi fieri solet, relatis, ut appareat, quantopere voluerit patere, non ultro se lacessivisse, sed provinciae et sociorum causa et ad dignitatem populi Romani tuendam et veteres iniurias ulciscendas bellum suscepisse. Quam necessarium putaverit, non sine perfidia illatam Usipetibus et Tencteris cladem (IIII. 11—15), quam Romae magnam indignationem movisse scimus (Plut. Caes. 22. Cat. min. 51. Suet. Caes. 24), excusare, singulari narrationis artificio satis ostenditur. Parum probabilis expeditionis in Aquitaniam ratio redditur III. 11: 'ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur et tantae nationes coniungantur,' nec magis credibile est, propterea eum in Britanniam traiecisse, 'quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus inde sumministrata auxilia intellegebat' (IIII. 20). Quo consilio qui a P. Crasso frumenti causa in Aremoricas civitates missi erant praefecti et tribuni, cum retenti ab illis essent, 'legati' appellati sint (III. 9) manifestum est. Ita omnium fere bellorum, quae ipse intulit, admodum dubiae causae sunt: sese defendisse videri vult, non lacessivisse. Ipse non mirandum esse ait, servitutem liberos populos odisse et invitos imperia perferre[50] (V. 54. III. 2. 10), ac tamen rebellare et coniurare contra populum Romanum dicuntur qui iugum aut recipere nolunt aut excutere cupiunt. Scilicet Romanis haec scripsit, qui 'numquam alia condicione gesserunt bella', ut ipse dicentem facit Critognatum VII. 77. — Eo tempore, quo provinciam suscepit Caesar, dudum parata militari gloria florebat Pompeius, quae ipse ad id tempus bello gesserat, quamvis triumpho digna victoria in Hispania a. 60 reportata visa esset, cum rebus ab illo gestis comparari non poterant. Multo igitur hac ex parte superior Caesare erat Pompeius multumque fiduciae et spei et ipsi et iis, qui sequerentur Pompeium, addere eam famam necesse erat. Quantum autem momenti ad magna illa, quae moliebatur, vulgi existimatio afferret, quamque necessarium esset, non inferiorem se videri Pompeio militari gloria et exercitum habere ad omnia promptum et paratum sibique deditum, non ignorabat. Hinc Galliam provinciam, quae bellorum occasionem praebitura esset, maxime expetivit adiutusque in ea re etiam ab optimatibus est, qui eum quam diutissime ab rebus ur-

---

31. ait: *Καῖσαρ δὲ εὗρε μὲν οὐδὲν ἐν τῇ Γαλατίᾳ πολέμιον, ἀλλὰ καὶ ἀκριβῶς πάντα ἡσύχαζεν· οὐ μέντοι καὶ ἐν εἰρήνῃ διεγένετο, ἀλλὰ καὶ αὐτομάτου τὸ πρῶτον πολέμου τινὸς αὐτῷ συμβάντος ἕτερος συνηνέχθη*, et quod idem refert ibid. c. 35, cum trepidaretur in castris Romanis instante cum Germanis bello (b. Gall. I. 39), dictitatum esse: *ὅτι πόλεμον οὔτε προσήκοντα οὔτε ἐψηφισμένον διὰ τὴν ἰδίαν τοῦ Καίσαρος φιλοτιμίαν ἀναίροιντο*. Quae inimicorum in Caesarem mens fuerit, ostenditur Ariovisti oratione I. 44 extr., ubi se ab nobilibus principibusque populi Romani per nuntios compertum habere dicit, se gratum ipsis facturum esse, si Caesarem interfecerit, quae ficta esse aut ab Ariovisto aut a Caesare nemo contendet.

49 Acute haec examinavit Koechly l. l. p. 51 — 85.

50 Iniuria haec ironice dici putat Schneiderus in Wachieri Philom. l. l. p. 188.

banis remotum esse cupiebant. Mox maiora omnium exspectatione in Gallia gessit. Nondum Gallorum et Cimbrorum Teutonorumque memoria exstincta erat: Gallos subegit, Germanos, formidolosum Romanis nomen, repulit, in ipsorum terram progredi ausus est, a gravissimis periculis imperium Romanum liberavit — vere alter Marius atque alia ratione ac Sulla praedixerat[51]. Operam dedisse cum alios, tum Pompeium, qui ferre parem non posset, ut splendida tantarum rerum fama obscuraretur, ut credibile per se est, ita scriptorum testimoniis constat[52]. Cum igitur gliscente aemulatione et invidia eo dissensio adducta esset, ut nisi armis dirimi non posse videretur, multum intererat Caesaris, plena rerum suarum narratione omnibus patefieri, quem ducem amici, inimici quem adversarium habituri essent; atque in ea quidem re negari non potest honeste et ingenue, sine ostentatione et iactantia eum versatum esse.

Difficilius fuit in narrando bello civili lubricam natura sua causam cum dignitate tueri. Non est huius loci neque huius prooemii terminis includi potest disputatio, quae fuerint controversiae Caesaris et Pompeii, utrius iustior causa, quomodo et utrius culpa discordia diu mutua simulatione et dissimulatione tecta et aegre coërcita denique in bellum eruperit; et otium fecerunt viri docti, qui nuper de ea re reliquis accuratius quaesiverunt[53]. Nobis, cum de fide ac veritate commentariorum agamus, satis est, paucis significare, Caesar quid de belli origine tradat, et qua fide et quo iure de optimatium in se iniuriis queratur iisque se ad arma compulsum dicat. Diversa sunt de tempore, quo ex lege Caesari provincia decedendum fuerit, antiquorum testimonia. Ex aliis enim locis (Cic. de prov. cons. 15, 36, ep. ad Att. VII. 9, 4) patet, eius imperium pertinuisse usque ad kal. Martias a. 49, ex aliis autem, usque ad exitum eiusdem anni licuisse retineri. Liv. Epit. 108. Caes. b. c. 1. 9.[54] De qua re quomodocunque statuimus — qui Mommsenii rationem probant, de Caesaris iure dubitare non possunt — hoc ex comment. I. patet, Caesarem nihil aliud postulasse, quam quod lege a. 52 lata sibi concessum esset, ut absens consulatum anni 48 peteret. Hoc autem privilegium

---

51 Identidem et satis manifesto consilio Cimbrorum et Marii et imminentis a Germanis periculi mentionem facit. I. 33: 'Paulatim autem Germanos consuescere Rhenum transire — populo Romano periculosum videbat; neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam occupavissent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in provinciam exirent et inde in Italiam contenderent.' I. 40: 'Factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum Cimbris et Teutonis a Gaio Mario pulsis non minorem laudem exercitus quam ipse imperator meritus videbatur', quae verba pinguius reddit Plut. Caes. 19: *αὐτὸς δὲ ἔφη — ἐπὶ τοὺς βαρβάρους πορεύεσθαι, μήτε κρείττοσι μέλλων Κίμβρων μάχεσθαι πολεμίοις μήτε αὐτὸς ὢν Μαρίου χείρων στρατηγός.* Auxit iactantiam Petrarcha Hist. Caes. p. 36 Schneid.

52 V. Dio XXXIX. 25: *ὁ δὲ Καῖσαρ αὐξανόμενος καὶ ὁ δῆμος τά τε κατειργασμένα αὐτῷ θαυμάζων — καὶ πρὸς τὰς ἀπ' αὐτοῦ ἐλπίδας ἐπαιρόμενος — δεινῶς αὐτὸν ἠνία. Ἐπεχείρησε μὲν γὰρ τοὺς ὑπάτους ἀναπεῖσαι μήτε τὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ εὐθὺς ἀναγιγνώσκειν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πλεῖστον, μέχρις ἂν αὐτόματος ἡ δόξα τῶν πραττομένων ἐκνικήσῃ, συγκρύπτειν.* cf. Appian. b. c. II. 28.

53 Hofmannus: *de origine belli civilis Caesariani commentarius*, et Mommsenius: *Die Rechtsfrage zwischen Caesar und dem Senat.* Summatim haec, ut editionis ratio postulavit et concessit, a me tradita sunt in praef. ed. Weidm.

54 V. Peter., Hist. Rom. II. p. 282 sqq. Hofm. l. l. p. 9 — 20. Haec quomodo inter se conveniant demonstrat Momms. l. l. p. 40 sqq. Summam eius quaestionis idem proponit H. R. III. p. 343: *Die zehn Jahre, auf welche Caesar die Statthalterschaft gesichert war, liefen nach der hierfür üblichen Rechnung vom 1. Marz 695 bis zum letzten Februar 705. Da indess nach der früheren Uebung kein Proconsul zu einer andern Zeit antreten durfte, als in dem Augenblick, wo er das Consulat abgab, so konnte Caesars Nachfolger nicht vor dem 1. Jan. 706 eintreten und hatte Caesar darum auch noch ein Anrecht auf das Commando.*

ita tantum Caesari profuit aut omnino cogitari potest, si ei usque ad exitum a. 49. imperium tenere licuit. Sic enim, cum comitia consularia mense Iulio eius anni haberentur, poterat privilegio uti, sin inde a Kal. Martiis imperio caruit, non potuit. Supervacanea igitur lex fuisset et inepte Caesar doluisset 'quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam extorqueretur ereptoque *semenstri imperio* in urbem retraheretur.' Nam quod Hofm. dicit, Caesarem voluisse, et Peter. l. l., si privilegio uti voluisset, potuisse consulatum anni 49 (non 48) petere, falsum est. Intellexerat Caesar se salvum esse non posse, si ab exercitu recessisset. Hoc ipsum autem senatus voluit ac propterea ante tempus decedere eum iussit. 'Cn. Pompeius constituit non pati C. Caesarem consulem aliter fieri, nisi exercitum et provincias tradiderit' Cic. ad Fam. VIII. 14, 2. Hoc igitur et quod ne aequissima quidem a se lata condicione, ut, si ipsi decedendum esset, reliqui etiam ab armis discederent (b. civ. I. 9. Suet. c. 29), transigi secum voluisse adversarios, iure suo queritur. Ipse Cicero facere non potest, quin fateatur, non omnia legitime a Pompeio contra Caesarem suscepta esse et bellum eum cupivisse. V. ad Fam. IX. 6, 2: 'Vidi nostros amicos cupere bellum, hunc autem non tam cupere, quam non timere', et ad Att. VII. 8, 4: 'Quod quaeris ecquae spes pacificationis sit, quantum ex Pompeii multo et accurato sermone perspexi, ne voluntas quidem est'. (Vell. II. 29: 'Nihil relictum a Caesare, quod servandae pacis causa temptari posset: nihil receptum a Pompeianis'.) Certum igitur est, Pompeii obstinatione speciosam et iustam Caesari causam praebitam esse atque intemperantia sua inimicos ita eius famae consuluisse, ut, si vel maxime bellum expetivisset, non esset, cur ullo praetextu uteretur. Quae igitur de origine belli ac de optimatium machinationibus in primo commentario tradit, ea ita veritatis speciem prae se ferunt, ut, quod probare vult, coactum se et lacessitum arma cepisse, nullis artificiis consecutus esse scriptorisque partes cum dignitate sustinuisse videatur. Accedit alterum, quod commentariis suis patefieri voluit: etiam cum ad arma itum esset, pacis se semper studiosum fuisse; idque tam saepe inculcatur, ut quantopere voluerit id omnibus constare appareat[55]. Ut fuerit is animus in Caesare, cuius ingenio ad ea quae moliebatur consequenda alia etiam via patebat, nemo tamen facile adducetur, ut credat, revera eum sperasse, quidquam se illis quae instituit et postulavit de compositione colloquiis effecturum esse. Bene enim norat implacabiles adversariorum animos et stolidam fiduciam, sciebatque eos nisi cum existimationis et dignitatis suae iactura non posse coeptis desistere (III. 18). Ita iterum iterumque propositis pacis condicionibus hoc effecit, ut placabilior ipse videretur et non sua, sed adversariorum culpa res ad extremum discrimen perducta putaretur. Est vero etiam tertium quiddam, quod, cum rerum potitus esset, manifestum omnibus esse voluit: quae condicio reipublicae futura fuisset, si Pompeiani vicissent. Eorum, qui de animo, quo scripti sint hi commentarii, iudicaverunt, nonnulli acerbitatem, malignitatem, invidiam, superbam irrisionem accusant, et quidquid de ratione, qua illi bellum gesserunt, de crudelitate et avaritia Caesar narrat, calumniose dici arbitrantur, non reputantes illi, cum omnino ineptum et iniustum sit, in scriptore, qui bellum factionum iracundia ortum narrat, eam desiderare animi simplicitatem et continentiam, nulla ut utatur quam praebent adversarii reprehensionis occasione, quae notat Caesar, non

---

55 Vid. I, 9. 24. 26. 32. 74. 85. III. 10. 11. 16 – 19. 27. 57.

maligne ab eo inventa, sed pleraque aliorum etiam testimoniis certissima esse. Cicero enim eadem, quae Caesar, atque apertius etiam acerbiusque reprehendit et victoriam Pompeianorum, quales plerosque noverat, horrendam civitati esse fatetur[56]. Cum iis quae Cicero dicit, qui comparat, quae Caesar de avaritia Lentuli, Scipionis, Scribonii Libonis (b. c. I. 4. III. 31. 32), de crudelitate Labieni (III. 19. 71), Petreii (I. 74—76), Otacilii (III. 28), Bibuli (III. 9) refert, et quae de hominum, qui in castris Pompeii primarium locum obtinebant, inepta fiducia et caeca cupiditate narrat (III. 82. 83), qua ante pugnam Pharsalicam rempublicam ut certam praedam inter se dividebant, atque 'aut de honoribus suis aut de praemiis pecuniae aut de persequendis inimicitiis agebant, nec quibus rationibus superare possent, sed quemadmodum victoria uti deberent, cogitabant,' de fide Caesaris non dubitabit neque calumniari eum censebit[57]. His autem cum iure suo clementiam suam ac temperantiam opponere potuerit, nulla sui praedicatione elatam, sed rebus ipsis, de quibus dubitare non possumus illustratam, erat profecto, quod speraret, hos etiam libros aliquid collaturos esse ad invidiam restinguendam et animos hominum conciliandos.

Omnium minime Pompeio pepercisse Caesarem aiunt, neque tamen quae proferuntur, si unum locum excipias, ita comparata sunt, ut aut malitiae et iracundiae aut mendacii argui possit. Quae I. 4 extr. et omnino initio libri primi de Pompeii in se animo, de consiliis illo auctore a senatu initis, de legionibus sibi detractis ('insidiose retentas' Cicero dicit ep. ad Att. VII. 13, 2) narrat, ea quin vera sint, nemo iure dubitabit. Ac si vel maxime contendas, simulatum fuisse quod Caesar prae se tulit pacis studium, Pompeium tamen a pace concilianda alienum fuisse, concedendum est, neque, si uno loco de eadem re falsa narrare vi detur, de reliquis etiam suspicionem movere licet. Etenim quod ipse ad Oppium et Balbum scripsit (Cic. ad Att. IX. 13 A.): 'Pompeius est Brundisii. Misit ad me N. Magium de pace; quae visa sunt respondi', huic contraria narrat b. c. I. 26: 'ac tametsi magnopere admirabatur Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat [1.24], ad se non remitti, — tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat.' Cum verisimile non sit in epistola falsa tradi, altero loco aut memoria lapsus aut consulto a veritate deflexisse putandus est, ut Pompeius ne semel quidem ad condiciones accessisse videretur, quod etiam Cicero (ad Att. VIII. 15, 3) nunquam eum facturum esse putabat. Vituperatum est ut acerbum et iniquum, quod III. 92 ad Pharsalum 'nulla ratione' suis praedixisse Pompeium scripsit, 'ut

---

56 Ep. ad Fam. VII. 3, 2: — reliqui primum in bello rapaces, deinde in oratione ita crudeles, ut ipsam victoriam horrerem; maximum aes alienum amplissimorum virorum. *Ibid.* III. 14, 2: Videbam, quanto periculo de iure publico disceptaretur armis. Quibus si vicissent, ad quos ego pacis spe, non belli cupiditate adductus, accesseram, tamen intellegebam et iratorum hominum et cupidorum et insolentium quam crudelis esset futura victoria. cf. VI. 6, 6. Ad Att. 11, 2: genus illud Sullani regni iam pridem appetitur, multis, qui una sunt, cupientibus. V. ib. XI. 6, 2. 6.

57 Quod I. 4 Catonem eodem cum Lentulo et Scipione loco habet, neque graviorem causam, ob quam omnibus, quae initio a. 49 in senatu ferebantur, condicionibus restiterit, refert, quam veteres inimicitias et *dolorem repulsae,* nos sane aegre ferimus, ita de integerrimi viri, qui unus illo tempore sincero animo libertatem reipublicae tueri ausus est, virtute et constantia, quam animi stuporem hodie appellant, detrahi; sed cum acerrimum adversarium silentio praeterire hoc loco non voluerit, in ea criminatione substitit, quae cum veram causam fateri non potuerit, aliquam certe veri speciem habitura esset. Eiusdem Catonis auctoritate, ubi commoda videbatur, utitur ad probandam quam inculcare vult de bello sententiam I. 30, ubi discessurum cum ex Sicilia dicentem facit Pompeium omnibus rebus imparatissimum *non necessarium* bellum suscepisse.

Caesaris impetum exciperent, neve se loco moverent aciemque eius distrahi paterentur', quae ratio quamquam aliis optima visa (v. Appian. b. c. II. 79) neque eventu confutata est (v. ed. Weidm. ad l. l.), quid mirum, cum talia ab aliis aliter iudicentur, suam de ea sententiam ac satis quidem modeste ('quod mihi quidem — videtur') dicere scriptorem, addita etiam causa in pugnandi consuetudine et animorum in pugnis habitu posita satis probabili; nihil certe in ea re inest malignae obtrectationis. Comm. III. 3—5 consulto nec sine invidia omnes Pompeii copias enumerari dicunt, ut ostendatur, quantis copiis longe minore exercitu restiterit. Verum hoc, sed quod assequi vult, nuda copiarum descriptione, quam quivis alius belli scriptor intexuisset, efficitur, sine ulla verborum invidia, ad quam invitabant undecunque collecta barbarorum auxilia; quae quod in rempublicam adducturus erat, ipsi amici improbabant (v. Cic. ad Att. VIII. 11, 2. IX. 9, 2. 10, 3). Quod si scriptor re simpliciter narrata id, quod cupit, in animis lectorum efficit, qua in re non minor ars quam moderatio cernitur, si modo vera sunt, quae tradit, iniuria malignitatis accusatur. A qua quantopere abstinuerit, alio loco demonstrari potest. Saepe dictum est, Pompeium victoria ad Dyrrhachium reportata si melius usus esset, omne bellum confici potuisse et Caesar ipse dixisse fertur, defuisse hostibus qui vincere sciret. Plut. Caes. 39. Suet. Caes. 39. Cum his compara b. c. III. 70 init.: 'His tantis malis haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius insidias timens credo, quod haec praeter spem acciderunt, — munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat, equitesque eius — ad insequendum tardabantur.' Vides, causam in re ipsa positam, non ignaviam et inscitiam commemorare Caesarem, honestiusque fecisse in historia, quod mansurum esset, iudicium, quam et ipse suis pronuntiavit et alii postea fecerunt. Cladis acceptae magnitudinem non dissimulat; periculum enim fuisse ait, ne omnis exercitus deleretur (c. 70), fateturque se a superioribus consiliis depulsum omnem sibi permutandam belli rationem existimasse (c. 73). Ipsius pugnae autem descriptio si vera est, quod nemo dubitavit, mirum est putatum esse in explicandis cladis causis, ut victoriae gloriam detrectaret, callide eum versatum esse (c. 72), cum quae ibi exponit ab ea quam narrat pugnae ratione non diversa sint; Pompeium autem latius et inflatius, quam res erat gesta, victoriam suam concelebrasse, etiam ab aliis traditur (Plut. Pomp. 66). Quae vero in contione apud milites de proelio illo dicit, in iis artem potius ducis, qua post acceptas clades milites consolari et erigere solebat (ut B. G. VII. 52. 53), aequi iudices admirantur, quam vanitatem accusant. Frigida vituperatur exilitas, qua Pompeii caedem narravit III. 104, durique et inhumani animi documentum putatur. Si vera sunt, quae Valer. Max. V. 1, 10, Dio XLII. 8, Lucan. IX. 1035 de misericordia et humanitate, qua adversarii obitum persecutus fuerit, narrant, non erat perfecto, quod eum puderet profiteri, quomodo Pompeii caede affectus esset. Sed respuit talia astrictum, quod commentariorum proprium est, narrationis genus, et pura illa, quam Cicero dicit, brevitas, militaris hominis sermo. Mire igitur cum nuda illa brevitate comparatur honestior, ut aiunt, Velleii oratio, qua II. 52 tantam fortunae vicissitudinem deplorat. Eodem pertinet, quod dicunt, trepidationem et cunctationem, lacrimas etiam, quas profudisse narratur, cum Rubiconem transiret, consulto eum tacuisse, ut scilicet silentio proderet, in re iustissima nihil opus fuisse cunctatione, non reputantes,

tragoedias istas, quas aut invenit aut auxit scriptorum in talibus curiositas, alienas esse a commentariorum simplicitate. Omnino ut concedendum sit, Caesarem non solum scite narrare, sed etiam apte tacere scivisse, cavendum tamen est, ne nimis suspiciosi ubique silentii reconditas quasdam causas quaeramus, in qua re saepe peccatum ab iis est, qui obliti sunt non historiam scripsisse Caesarem. Multa enim sunt, quae haud dubie narrata legeremus, si Livii vel Pollionis libros haberemus, a Caesare autem in commentariis praeterita esse neque miramur neque aegre ferimus; sunt etiam nonnulla, quae, cum ipse ne potuerit quidem narrare, inepte desiderantur. Quotiens ex Transalpina in CisalpinamGalliam hiemis tempore profectus est, 'ad conventus agendos' illuc se abiisse dicit; sed cum notum sit, alias etiam esse causas, ob quas in Italia et vicinia Romae versari voluerit, hoc quidem callide eum tacuisse, illo autem itineris praetextu usum esse aiunt. At conventus eum non egisse ut nemo contendet, ita clandestina illa consilia ab ipso expromi nemo iure exspectabit. Hieme anni 56 Caesar societatem cum Pompeio et Crasso a. 59 factam instauravit novaque cum iis contra rempublicam iniit consilia. Non casu, inquiunt, hoc tacuit — quod ad belli Gallici commentarios nihil pertinebat, et commemorari, si quis verum fateri vult, a Caesare non potuit, nisi forte eam a scriptore postulas simplicitatem, ut Alexandriae se remansisse non etesiis retentum (b. c. III. 107), sed Cleopatrae amore fateatur. Narratur a Plutarcho Caes. 38, Suetonio Caes. 58, Dione XL. 46, Floro IV. 2, 7 ante proelium ad Dyrrhachium cum partem exercitus Brundisii relictam diu frustra exspectasset, nimia felicitatis suae fiducia, ut ipse eam arcesseret, naviculam conscendisse nec prius a temerario conatu destitisse, quam cymba undis obrueretur. Non narravit hoc, ut multas alias omisit eiusmodi narratiunculas, quibus, si tanti putasset, libros suos illustrare et exornare potuit. In eo ipso enim cernitur singularis scriptoris ars et sobrium iudicium, quod ex magna eorum, quae diuturnis illis bellis haud dubie satis memorabilia et ipsi et aliis acciderunt, prudenti delectu facto ea tantum tradidit, quae ad rem ipsam pertinerent.[58] At vide, quam verisimilis silentii causa inventa sit. Nimirum puduit eum illius temeritatis imperatore indignae! Idem scilicet pudor eum movit, ut cauto silentio praeteriret, bibliothecam Alexandrinam igne a se in naves coniecto (b. c. III. 111) conflagrasse (Plut. Caes. 49. Dio XL. 48. Ammian. Marcell. XXII. 16) et ne verbo quidem tanti, quod litterae fecerunt, detrimenti dolorem significaret. Doluisse hominem eruditum credas, sed imperatorem tamen in summo discrimine victoriam pluris fecisse concedas quam codices, scriptori autem permittas tacere, quod narrare nihil attinebat. Narrat Dio XLI. 25 (Oros. VI. 15), victis Massiliensibus maximam partem agrorum ereptam esse, quod non commemorat Caesar. Sed cum arma frumentaque, ut imperavisset, prolata, naves ex portu eductas, pecuniam ex publico traditam dicat (b. c. II. 22), cur dubitasse eum existimemus eam etiam multam addere, quam urbs perfidia sua (II. 14) meruisse videri debebat. — Florus IIII. 2. 18 (II. 13 Iahn.) in pugna Pharsalica cohortes Ger-

58 Qui studiose omnia conquisiverunt ab aliis scriptoribus tradita, quae quia famae suae officere viderentur, tacuisse Caesarem putaverunt, meminisse etiam debebant, multa eum recte et honeste facta praeteriisse, quae, si tantopere famae suae consuluisset, cum magna sua laude memoriae prodere potuisset. Unum commemoro, quod Dio XLI. 63, Plin. H. N. VII. 26, Sen. de ira II. 23 narrant, cum post pugnam ad Pharsalum repertas in castris Pompeii amicorum ad hunc epistolas non lectas comburi iussisse, cum nollet scire, quid quisque peccasset. Idem fecit victo in Africa Scipione (Dio XL. 13).

manorum maximum ad victoriam momentum attulisse refert; nihil de Germanis Caesar, qui III. 94 sex cohortes, ex quibus detractis ex tertia acie quartam aciem instituerat (c. 89), initium victoriae ortum esse dicit. Hoc si verum est, legionarii fuerunt, qui primi vicerunt, neque credibile est, Caesarem, qui sciret 'eius diei victoriam in earum cohortium virtute constare', Germanis, non veteranis suis rem committere voluisse. Non tanta igitur videtur Flori auctoritas, ut Caesarem, quo suis eam gloriam vindicaret, falsa tradidisse et de Germanis tacuisse putemus, quae Horkelii sententia est l. l. p. 237. Qui dixerunt Antonii et Dolabellae ad Curictam cladem et frustra temptatam a Caesare oppugnationem Dyrrhachii, ut detrimenta accepta obscuraret, scientem tacuisse, nesciverunt in libris lacunas esse III. 8 et III. 50 et aliis locis ad res ibi narratas respicere Caesarem (v. ed. Weidm. ad l. l.). His, quae de silentio scriptoris dicta sunt — alia sciens praetereo — pauca addam eorum, in quibus consulto a veritate deflexisse putatur. Nonnulla supra occasione data commemorata sunt. Pecuniam, quam Domitius Corfinium advexerat, capta urbe allatam ad se a magistratibus Domitio se reddidisse dicit I. 23, idemque refert App. b. c. II. 38. Dubitari de veritate potest, cum Cicero ep. ad Att. VIII. 14 extr. non esse redditam pecuniam dicat, quamquam, quo utitur auctore, Lepidus non incorruptus testis videri debet, credique potest, in multis hoc fuisse criminibus, quibus Caesarem obruerunt inimici. Ex eo sane, quod, si retinuit pecuniam, non silentio, quod potuit, texit rem molestam, non potest probari, vera a Caesare narrari, cum nesciamus, quantum eius interfuerit aut culpam a se amoveri — praesertim cum eo tempore, quo haec scripsit, mortuus esset, a quo refutari posset, Domitius — aut continentiam suam demonstrari tanto maiorem, 'quod eam pecuniam publicam esse constabat datamque a Pompeio in stipendium.' Non tacuit certe rem multo graviorem. Consentientes scriptores narrant, Caesarem cum Brundisio Romam venisset, sanctissimo aerario effracto et Metello, tr. pl., qui resistebat, per vim amoto, magnam pecuniam abstulisse. Tangit id I. 14, sed mire calumniando et detorquendo rei indignitatem obscurat, cum dicit Lentulum consulem, cum aperuisset aerarium ad pecuniam Pompeio proferendam, repentino Caesaris adventu nuntiato *protinus aperto sanctiore aerario profugisse.* Nihil de pecunia addit et violentiae crimen abstergitur consulis negligentia. Tacere noluit rem, qua apud ipsam plebem offenderat (Cic. ad Att. X. 4, 8), sed ita commemorat, ut quid illo tempore, quo commentarios scripsit, victor audere posse sibi visus sit insigni documento appareat. Magnam legentium credulitatem sperasse credas qui III. 33 narrat, quam miro casu pecunia Ephesi in templo Dianae antiquitus deposita, quam sublaturus erat Scipio, servata sit. (V. ed. Weidm. ad l. l.) Quantum tribuat tutelae, quam deae praestitisse videri vult, similis de eadem pecunia narratio III. 105 ostendit. Illa qui licere sibi putavit, in rebus levioribus non videtur verecundia a veri dissimulatione, si res ferret, prohibitus esse. Legem de provinciis tulerat Pompeius a. 53, qua sanctum est, ut qui consules et praetores fuissent, non statim post gestum magistratum, quemadmodum ad id tempus usu venerat, sed quinquennio post provincias sortirentur. Iam Caesar I. 6, ubi iniurias et machinationes Pompeii et senatus enumerat, in rebus non legitimis commemorat *provincias privatis decerni.* At ex illa lege non poterant nisi *privati* provincias sortiri. Potuit igitur perperam latam legem, potuit in se latam dicere, sed quod illo tempore ex

ea provinciae decretae essent, reprehendere non potuit. Apparet igitur ita a veritate deflectere Caesarem, ut legem illam omnibus notam dissimulet.[59] In integrum se restituisse ait III. 1 nonnullos ambitus lege Pompeia damnatos. Alii tradunt, multos etiam, qui ob alias causas exulabant, revocatos, Dio autem XLI. 36 omnes exules praeter Milonem revocatos esse. Hoc si verum est, cur illorum tantum mentionem fecerit, patet; quomodo autem de exulum restitutione, usitata in civilibus dissensionibus re (Cic. ep. ad Att. VII. 11, 1. X. 8, 3), iudicari voluerit, omnis narrationis ratione demonstratur. Num vera sit, quam III. 2 refert, causa, ob quam infrequentiores copiae Brundisii navibus impositae sint, an ignorare voluerit legentes, milites, quod Plut. Caes. 37 dicit, ex Gallia reduces ad novum bellum non sine indignatione profectas esse ob eamque causam tarde Brundisium venisse, ambigi potest. Per causam valetudinis multos Brundisii remansisse, ipse dicentem facit Labienum III. 83. Sed in his quidem subsistendum. Quamvis multa, quae inutili industria nec sine invidia conquisita sunt ut falso narrata aut parum ingenue silentio praeterita, reicienda et refutanda sint, haud pauca tamen restare concedendum est, quibus accuratius examinatis de consilio quo scripserit Caesar dubitari non potest. Rationem reddere voluit rerum a se gestarum, et eo tempore animos hominum conciliare, quo ad tuendam dignitatem et exsequenda quae animo conceperat consilia arma sibi capienda esse intellexit et quo devictis adversariis summa rerum potitus erat. Qui mortuo Catone eam invidiam, quae ex huius laudibus in se esset reditura, tantopere studuit convellere, ut in mediis belli occupationibus maturandam putaret Ciceronis refutationem, is in rebus gravioribus quid his litteris Romae effici et quomodo per eas causa sua sustentari posset, certo intellexerat. Ad narrandum, non ad probandum historiam scribi dicit Quintilianus X. 1, 31; Caesar simpliciter narrare videtur, sed narrando probare vult: consilium tegit singularis ars, modum addit animi generositas. Non modestiae causa, ut dictum est, commentarios appellavit libros suos, sed quod, quid interesset inter historiae gravitatem et id genus, quod unum et tempori, quo scripsit, et consilio, quod secutus est, accommodatum videbatur, sciebat. Et hac quidem re continetur quidquid horum librorum proprium est, quod qui neglexerunt aut nimis eos laudaverunt, aut nimis vituperaverunt, cum vel tribuerent iis,[60] vel in iis desiderarent, quae ab natura eorum aliena sunt.

Ut oratorias Caesaris virtutes veteres laudibus tulerunt, ita etiam dicendi genus, quo usus

---

59 Hac interpretatione nititur quod in sequentibus pro vulg. 'Philippus et Cotta privato consilio praetereuntur' Nipperdeius scribi vult 'consules', quodque ego reponendum putavi 'Paullus et Marcellus', i. e. superioris anni (50) consules, quibus antiquo more provincias decernendas fuisse dicit Caes. Negat dissimulationem illam Hofmannus (de origine b. civ. Caes. p. 148), sed quomodo tum de v. 'privatis' statuendum sit, non indicat. Nam quod dicit p. 147: 'Quid vero reprehendisse eum magis quam narrasse quae tum acta sint quo argumento contendis? Ego certe video nullum', eo mihi nihil agi videtur. Mirum enim videri debet, tanquam singulare quid narrari, tum *privatos* provincias accepisse, quod per aliquot annos usitatum erat et lege Pompeia servata fieri aliter non potuit. Quare si illo loco, ubi alia reprehendit, hoc narrandum putavit, necessario in rebus reprehendendis numeravit. Quod autem hic dissimulata lege simpliciter ut non recte factum commemorat, id I. 85 ('in se iura magistratuum commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur') apertius in se factum queritur, sed consulto et cogitate ne hic quidem ipsa lege memorata, ut dici non possit, haec priori loco, si qua diximus ratione explicatur, contradicere.

60 Mire Taciti verbis Germ. 28. abutuntur, qui summum rerum scriptorem Caesarem ab eo appellatum esse aiunt. Is enim cum dicit: 'Validiores olim Gallorum res fuisse summus auctor divus Iulius tradit', non loquitur nisi de summa Caesaris in rebus Gallorum auctoritate.

est in commentariis, antiquitus comprobatum est. Notum est Ciceronis iudicium Brut. 75, 262, qui eos dicit 'nudos, rectos et venustos, omni ornatu orationis tanquam veste detracta.' Quando plus et ingenii et eruditionis et exercitationis inde a pueritia cultae ad scribendum attulit, tanto felicius in novo, ad quod accessit, genere versatus est, bene sciens, quae et rem et tempus et suam personam deceret oratio. Sermo est hominis in luce reipublicae versantis, viri principis, in summa, quam agit, causa de re potius quam verbis laborantis, hominis ingeniosi, cui sponte ex ipsis rebus nascitur oratio, hominis urbani, elegantis, doctrina politi, qui vulgaria, obsoleta, insolentia non minus fugit quam fucata, affectata, contorta: hinc regnans per omnia liberalis quidam cultus, orationis elegantia et munditles, sed nec morosa nec studio quaesita, summa simplicitas, sed temperata magis quam ieiuna, moderatione potius sobria quam exilitate humilis, facilitas expedita verborum structura et proprietate, dilucida rerum descriptione et clarissimo candore decora, vigor et alacritas narrationis, qua plena ac praesens rerum exprimitur imago. Pressus est in narrando et brevis, saepe etiam brevior quam cupiunt qui legunt, sed verborum non parcus, immo ut perspicuitati serviat, in singulis copiosus et abundans; plana et perspicua est oratio, sed ut haud pauca tamen obscura et ambigua sint, elegans et recta, sed ut negligentiam etiam sicut in cotidiano et familiari sermone offendamus. Non summae illae, quibus splendet historia et animos erigit, virtutes sunt, sed quae nitore placeant et suavitate retineant; non artis opus sunt hi commentarii, sed naturalis ingenii felicitatis, vereque dictum est, non summum esse historiae genus, sed summum esse Caesarem in genere non summo.

Supplementa commentariorum qui scripserint, dubitatur. Missis omnibus, quae olim de hac re disputata sunt, exponam, quo nunc, Nipperdeii maxime diligentia, deducta sit illa quaestio, quae nunc certa videantur, quaeque adhuc ambigua manserint; de nonnullis enim iterum dubitatio illata est.[61] Omnis fere quaestio nititur iis, quae auctor epistolae ad Balbum octavo de bello Gallico libro praemissae dicit: 'Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae non conhaerentibus superioribus atque insequentibus eius scriptis contexui novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum video, sed vitae Caesaris', et Suetonius Caes. 56: 'Reliquit et rerum suarum commentarios Gallici civilisque belli Pompeiani. Nam Alexandrini Africique et Hispaniensis incertus auctor est. Alii Oppium putant, alii Hirtium, qui etiam Gallici belli novissimum imperfectumque librum suppleverit.'[62] Hi loci diverso modo intellecti diversis sententiis favere visi sunt. Ac primum quidem plerique nunc consentiunt, octavum belli Gallici librum et de b. Alexandrino commentarium ab eodem auctore scriptum esse, quisquis ille fuit, de qua re deinde dicetur. Probabiliter id conici potest ex epistola ad Balbum scripta et ex dicendi genere in utroque libro simillimo, quamquam in ipsa compositionis ratione discrimen intercedere negari non potest (v. Nipperd. p. 13—15), qua re quomodo usi sint viri docti, infra videbimus. Belli Africani et Hispanienses commentarii ab illis tam diversi

61 V. Weissenbornius in censura edit. Nipperdeianae inserta Iahnii Annal. T. 56 p. 377 sqq. Forchhammerus l. l. p. 48 sqq.

62 Apparet Suetonium, cum dicit '*novissimum imperfectumque*', verba epistolae supra posita negligenter inspexisse et transcripsisse, cum ibi *novissimus* liber bellum civile, non octavus de b. Gallico commentarius dicatur.

omnibus rebus sunt, ut nunc quidem nemo inveniatur, qui hos quoque eiusdem scriptoris esse putet. At vero auctor ep. ad Balbum de his etiam bellis scripsisse videtur, cum se *usque ad exitum vitae Caesaris* omnia perscripsisse dicat. Hinc Forchhammerus duos illos libros interiisse et in eorum locum quos nunc habemus substitutos esse censet; Nipperdeius contra p. 32 existimat, duos tantum priores libros epistolae auctorem confecisse, quominus reliquos, quos volebat, adderet, morte interceptum[63]; epistolam autem illam prius quam ipsos libros scripsisse in eaque de omnibus libris tamquam de perfectis dixisse, cum speraret, omnes confectum iri, praesertim cum nisi una cum ipsis libris ne praefationem quidem editurus esset. Mirum sane videri potest, eum tanto ante praefationem scripsisse neque exspectasse, dum totum opus perfectum esset. Sed commoda rei ratio cogitari potest. Per se enim patet, auctorem libros non singulari et a Caesaris commentariis separato volumine edere (inepte enim octavum de b. Gallico librum excepisset b. Alexandrinum), sed, ut ipse dicit, mediis scriptis Caesaris sua interponere voluisse. Bellum Gallicum autem cum dudum vulgatum esset, credibile est, eius supplementum primum editum esse cum Caesaris libris, ut priore rerum eius parte, coniungendum, atque in ipsa epistola ut singularis totius corporis pars manifesto a posterioribus supplementis disiungitur; huic autem praemissa est illa praefatio, in qua reliqui etiam libri, quos mox prodituros sperabat, tamquam confecti indicantur. Verisimilius autem esse non omnes scriptos esse, quam partem eorum casu interiisse, satis demonstravit Nipperdeius p. 31.

Duos illos libros Aulum Hirtium scripsisse vulgo creditum, nuper negatum est. Quod in codicibus quibusdam, Bongarsiano I, Scaligerano, Parisino II, octavo libro A. Hirtii nomen subscriptum est, non videtur magni faciendum esse, quod codicum in ea re fides admodum parva est, praesertim cum suspicari liceat, Suetonii memores id nomen posuisse librarios. Sed quod auctor epistolae dicit, se Alexandrino et Africano bello non interfuisse, revera Hirtius ab illis bellis afuit (contra Pharnacem proficiscentem Caesarem comitatum eum esse probavit Nipperdeius); in Hispaniam Caesarem secutus est: ex Hispania Anticatonem, ut supra vidimus, Ciceroni misit. Haec igitur optime conveniunt cum iis, quae in ep. ad Balbum dicta sunt. Hanc ipsam autem ut *Hirtii* laudat Suet. 56, ubi verba eius memorans dicit: '*de iisdem commentariis Hirtius ita praedicat.*' Sed ne hoc quidem testimonium satis grave visum est; de qua re ut recte iudicemus, redeundum est ad antecedentia Suetonii verba: 'alii enim Oppium putant, alii Hirtium, *qui etiam Gallici belli novissimum — librum suppleverit.*' Hic iam Baumgarten-Crusius vidit, cum esset, qui *supplevit* scribi vellet, coniunctivo non significari, etiam octavi libri de b. Gallico incertum auctorem visum esse Suetonio, sed indicari, esse haec ex sententia eorum dicta, qui reliquorum librorum Hirtium esse auctorem dicebant, ut, quia octavum librum supplevisset, reliquos etiam eum scripsisse putarent. Neque enim audiendus est Forchhammerus, qui Suetonium tum dicere debuisse '*ut qui — suppleverit*' existimat. Idem vir doctus cum sequatur: *de iisdem commentariis Hirtius ita praedicat,*

63 Quod dicit Forchh. p. 49: 'At sane mire accidit, ut opportunissimo loco, confectis omnibus in oriente bellis quum Caesar in Italiam venisset, subsistere ei liceret. Omnia adducunt ratione non casu illo ipso loco finem esse factum, quod non impedit, quominus alio loco res deinceps gestas enarraverit auctor', hoc quidem nimis subtile videtur. Nam quod mire accidit, si vero mirum id dici potest, non est cur non accidisse putemus.

quibus verbis non dubitasse de auctore octavi libri Suetonium manifestum est, concedit quidem, si in superioribus dubitationem significaret, eam hic quoque adscribi debuisse, sed indiligenter eum, ut saepe, locutum esse opinatur. Sed quis credat, quantumvis multa sint in eo scriptore negligentiae documenta, tantam eius oscitantiam fuisse, ut, quem modo incertum auctorem dixisset, eum eodem vestigio pro certo poneret. In antecedentibus dicit, trium illorum librorum auctorem incertum esse, nihil de octavo libro; huius igitur auctor certus et notus illo tempore fuit; propterea qui Hirtium Alexandrinum et reliqua bella scripsisse putabant, hoc argumento uti poterant, quod etiam octavum de b. Gallico librum scripsisset. Hoc ipsum autem mihi pro testimonio est, octavum librum antea editum esse[64], ipsiusque Hirtii nomen inscriptum habuisse. Liber de b. Alexandrino una, opinor, cum Caesaris de b. civili commentariis et reliqui duo incertorum auctorum libri post eius mortem, cum omne opus perficere non potuisset, editi sunt. Ita cum de octavo libro non dubitaretur, reliquos autem non ipse edidisset, de his, quamvis in epistola ad Balbum se reliqua etiam bella enarrasse diserte dixisset Hirtius, poterat et propter librorum diversitatem, quae neminem, qui paulo accuratius eos cognovisset, fugit, debebat dubitatio oriri, nec solum Hirtiusne an Oppius auctor esset dubitatum videtur. Recte enim Schneiderus:[65] 'Sed si res ita comparata fuit, ut aut Hirtii commentarios, quos edidisse ipse professus esset, interisse, aut tres illos ab eo scriptos esse statuendum videretur, fieri potuit, ut alii illud amplecterentur et tres superstites ad alium auctorem referrent, alii differentiam non tanti existimantes Hirtio eos assignarent. Non fuisse etiam qui unum alterumve Hirtii, reliquos alius aliorumve esse arbitrarentur, quae sententia propter diversitatem eorum facile probari posset, vix credibile videtur, ac fortasseSuetonius brevitatis studio nullam eorum mentionem fecit.' Sed quomodocunque de ea re statuimus, hoc illo testimonio constare videtur, Hirtii esse octavum librum aut certe illo tempore putatum esse, nec de bello Alexandrino ob eas, quae supra dictae sunt, causas dubitabimus. At, inquiunt, temporis ratio obstat. Ac primum quidem Forchhammerus p. 55 'qui assiduis Balbi vocibus', inquit, 'denique hos commentarios scribendos suscepit, non statim interfecto Caesare opus aggressus est.' Nimirum hoc factum esse, si Hirtius autor fuit, necesse putat, cum iam anno post interfectum Caesarem ad Mutinam obierit. At, si epistolae verba premenda sunt, cur non etiam brevissimo temporis spatio *assiduae* Balbi voces fuerint, quibus *cotidiana* recusatione restitit scriptor, cum non possit cotidie recusare nisi qui rogatur cotidie? Quidni autem hoc statim post Caesaris caedem factum putemus, cum recens esset eius memoria amicique cuperent omnes res ab eo gestas illustrari primo quoque tempore? Gravius est alterum, quod opponitur. Nipperdeius enim contendit p. 32, Hirtium non ante annum 43, quo consulatum cum Pansa gessit, hos libros scribere aggressum esse, cum in ep. ad Balbum se Caesaris commentarios perduxisse dicat *usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videat, sed vitae Caesaris.* 'Nam de civili dissensione', inquit Nipp., 'hoc modo dici tum demum poterat, postquam Octavianus in Galliam discesserat, quae facta sunt Octobri mense

64 Iniuria Bernhardy Hist. Litt. Rom. p. 535 etiam hunc librum imperfectum ab Hirtio relictum esse dicit; nam paucissima illa, quae extremo libro desunt, in codicibus exciderunt.

65 De indagando belli Hispaniensis scriptore disput. p. 4.

a. 44 (Cic. Phil. III. 8, 20). Hirtius autem cum ex adversa valetudine, qua extremo anno 44 fuerat correptus, nondum plane convaluisset, initio anni 43 paludatus ad Mutinam profectus est (Cic. Phil. VIII. 4, 12), ibique mense Aprili cum Antonio congressus victor in acie periit.' Iam Nipperd. ex eo, quod tantum temporis commentariis impendere potuerit, quantum ab occupationibus consulatus et belli relinqueretur, probat, duos tantum commentarios eum conficere potuisse, Forchhammerus autem, praesertim cum sibi persuaserit, auctorem ep. ad Balbum omnes commentarios supplevisse, et Weissenbornius negant, Hirtium, hominem in scribendo non admodum exercitatum, illo tempore tantis negotiis impeditum omnibus rebus colligendis, cum non omnibus bellis interfuisset, et accurate perscribendis vacasse. Verum hoc puto, neque tamen propterea cogimur, ut Hirtium abiciamus. Interfecto enim Caesare, exacerbatis et in diversissima distractis animis partiumque studiis excitatis, ea profecto fuit reipublicae conditio, ut Hirtius maius dissidium auguratus dicere potuerit, se *civilis dissensionis* finem nullum videre, etiam cum nondum ad arma res venisset. Post Caesaris caedem, mense Aprili Puteolis versabatur Hirtius (Cic. ad Att. XIV. 12, 22), deinde Baiis (Cic. ad Fam. XVI. 24); mense Iunio Romae fuit et in Tusculano suo (ad Att. XV. 6, 8); postea morbo correptus est. Illo igitur tempore, quo negotiis vacabat, nihil impedit, quominus duos illos commentarios scripsisse Hirtium putemus; reliquos morbo, consulatu, bello, denique morte impeditus conficere non potuit. Ita illis epistolae verbis neque in tempus ad scribendum non aptum reicimur, neque ut omnino Hirtium eos libros scripsisse negemus adducimur. Fuit autem semper in fidelissimis Caesaris amicis, a quo magnis ornatus erat beneficiis (Cic. Phil. XIII. 11, 24). In libris ipsis cernitur benevolentissimus in eum animus, ut eum benignissimum et clementissimum (b. G. VIII. 3. 38. 44. 49. b. Alex. 24. 70), durum et crudelem non nisi re ipsa et necessitate (VIII. 39. 44) vel militum ira cogente (38) fuisse demonstret, eiusque prudentiam in bello administrando (VIII. 3. 4. b. Alex. 27) efferat. Praeterea etiam in eo vestigia Caesaris sequitur, ut magna moderatione utatur, ubi de adversariorum consiliis et machinationibus loquitur, ut VIII. 52—55. Genus dicendi, quod diligentissime explanavit Nipperdeius p. 13 sqq., tale est, quale eruditorum hominum illo tempore esse solebat, neque Caesar, nisi artem eius probasset, ei demandasset, ut Ciceronis Catoni libellum opponeret. Elegantius, facilius alacriusque quam Gallici belli supplementum commentarius de b. Alexandrino[66] scriptus est, ipsisque Caesaris libris non multum cedit[67], ac fuerunt etiam, qui priorem certe libri partem, quae est de rebus Alexandriae gestis, ab ipso Caesare profectam

---

66 Recte Forchh. animadvertit, cum priore tantum libri parte (c. 1—33) res Alexandriae gestae exponantur, altera autem parte res a Domitio contra Pharnacem gestae (34—41), tum bellum Illyricum (42—47) turbaeque Hispanienses (48—64), denique bellum a Caesare contra Pharnacem gestum, non convenire nomen 'de bello Alexandrino' commentarii, sed esse 'belli civilis' commentarium non minus quam Caesaris libros, neque ab ipso auctore ita inscriptos esse.

67 Tanto magis offensioni esse debent loci, in quibus sui dissimilis videtur scriptor. Unum c. 7 init. aperuit Forchhammerus; alius hoc scriptore prorsus indignus eodem capite legitur: 'Erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat, quod se fidelem palam nostris esse simulabat et descivisse a suis videbantur: *ut mihi* (vulg. *ut si mihi*) *defendendi essent Alexandrini neque fallaces esse* (vulg. *quod — essent*) *neque temerarii multaque* (vulg. *multa*) *oratio frustra absumeretur; cum vero uno tempore et natio eorum et natura cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad proditionem dubitare nemo potest.* Haec et re ac sententia absurda et tota orationis forma inepta sunt, ut aut graviter corrupta, aut ab rhetore aliquo vel declamatore margini ascripta putem.

esse existimarent.[68] Sed propter hanc ipsam differentiam, quae intercedit inter octavum librum et b. Alexandrinum non dicendi genere, quod simillimum est, sed compositionis arte manifestam, et Hirtium et omnino unum utriusque libri esse auctorem negatum est. Forchhammerus enim p. 55 eam ait esse sermonis diversitatem, ut aliquid certe temporis intercessisse necesse sit; at nihil fere temporis fuisse Hirtio; Weissenbornius autem ad explicandas differentiae causas non sufficere dicit ea, quae Nipperd. p. 15 protulit, Hirtio, quo longius progressus esset, eo melius cessisse scribendi negotium ipsamque alterius belli materiam bellorum magnitudine et rerum locorumque varietate animum scribentis magis permovisse, et in priore libri parte etiam Caesaris narrationi nonnihil tribuendum videri, qua Hirtius in ep. ad Balbum bellum Alexandrinum sibi notum esse diceret. Hoc etiam mirum Weissenbornio visum est, scriptorem quae ipse vidisset minus alacriter scripsisse, quam quae aliorum narratione cognovisset. Mihi vero ea diversitas non talis videtur, quae non possit in uno eodemque scriptore cogitari, nec tempore, quod intercedit, ars crescit, sed exercitatione, cumque in singulorum verborum usu loquendique formulis negari non possit mire consentire libros, ea autem, quibus praestat alter commentarius, ita sint comparata, ut aut studio quaesita aut exercitatione parta aut ex re ipsa nata videri queant, denique cum nesciamus, quibus subsidiis usus sit in conficiendo libro, differentia illa me non movet, ut de Hirtio, ad quem reliqua nos revocant omnia, dubitem.

Belli Africani[69] *et Hispaniensis* libri si iidem, quos nunc habemus Suetonii aetate cum Caesaris Hirtiique commentariis coniuncti edebantur, mirandum sane est, in tanta tamque manifesta diversitate eiusdem eos auctoris Hirtiique putari potuisse. Nimirum fraudem fecit praefatio octavi libri et haud raro in eiusmodi rebus parum accurata antiquorum fuerunt iudicia, quamquam neminem puto tam ineptum et insulsum fuisse, quam grammaticum illum iam ante Suetonii tempora, quem Forchhammerus p. 50 finxit adeo adamasse singularem horum commentariorum sermonem, ut reiectis genuinis de illis bellis libris hos eorum loco collocaret. Nam quamquam nihil tam ineptum est, quod non etiam laudatorem aliquem inveniat, quemadmodum recentium etiam virorum doctorum fuerunt, quibus placerent illorum librorum sordes,[70] quis credat, tantum valuisse illam iudicii perversitatem, ut excussis ex hominum manibus melioribus libris deteriores sub-

68 Ex his commemoro Blumium: *Einleitung in Rom's Geschichte* p. 140, qui eam partem ex iis, quae Caesar conscripsisset compositam censuit, quam opinionem mira coniectura stabilire conatus est, cum in ep. ad Balb. scribendum diceret: 'Caesaris nostri commentarios — contexui, novissimumque imperfectum *de* [codd. *ab*] rebus gestis Alexandriae confeci.' Quod Sueton. c. 56 illa verba perperam, ut supra p. XXXII diximus, intellexit, ex eo concludit, iam illo tempore ea corrupta fuisse.

69 Nipperdeius codicum Parisini, Scaligerani, Leidensis I. auctoritate 'bellum Africae' hunc librum appellavit, quem, cum codicum in titulis horum librorum admodum infirma fides sit, sequi dubitavi. Retinui igitur vulgatum titulum 'bellum Africanum', quamquam rectius fortasse cum Suetonio c. 56 'bellum Africum' scribitur, quod legitur etiam b. civ. II. 32.

70 Lipsio, qui identidem commentarios de b. Gallico et civili Caesaris nomine dignos esse negat (Epistol. quaest. II. ep. 2. Elect. II. 7) cuique inficeto fastidio 'frigida aut hians et supina tota scriptio videtur' (Poliorc. I. dial. 9. p. 53), mirifice placet bellum Africanum Elect. II. 22: 'Inter libellos, qui adiuncti Commentariis Iulianis, unus est de bello Africano, qui me iudice non inter illos tantum eminet, sed inter plerosque Romana scripta. Ita tersa in eo et ad comicum morem pura dictio, simplex, cohaerens et candida narratio, nihil quaesiti coloris aut fuci, omnia denique ipso Caesare digniora (non tenebo veram vocem) quam Commentarii illi qui feruntur.' Nitidum libellum Davisius dicit ad c. 61. Ios. Scaliger (Proleg. ad Manil. p. 3 ed. Argent.) de b. Hispaniensi dicit: 'barbarum eum vocant, cum tamen eo scripto nihil Latinius concipi possit.'

stituerentur et illis perditis servarentur. Ac ne illud quidem credi potest, quod fieri potuisse idem Forchhammerus suspicatur, cum iam ante Suetonii tempora duo commentarii, qui b. Alexandrino adiuncti essent, periissent, hos adiectos esse. Nam ut taceam, quam non verisimile sit, ex commentariorum corpore duos extremos libros tam brevi postquam scripti sunt tempore evanuisse, nemo facile credet, si exstitissent ab elegantiore homine scripti libri, hos perituros, peiores mansuros fuisse, qui, ut vere Nipperdeius ait, cum eorum forma deterreret potius a legendo, quam alliceret, aetatem non tulissent, nisi claro Caesaris nomine ab interitu essent vindicati. Hoc autem cogitari nullo pacto potest, inferiore tempore, quo credi possit periisse genuinos commentarios, supplementi causa scriptos esse hos libros. Nemo enim nisi qui rebus ipsis interfuit ita eas potuit enarrare, quemadmodum in illis factum est, praesertim in b. Hispaniensi, qui liber manifestam ephemeridis in ipsis rebus scriptae speciem praebet, ita omnia, vel minutissima, quo facta sunt ordine exponuntur et tempora, dies noctesque putida diligentia notantur; quare quin in Caesaris castris fuerit auctor dubitari non potest.[71] Nec minus omni libri ratione et narrationis indole ostenditur, b. Africanum tribuendum esse alicui, qui res ipse praesens viderit. Hoc igitur certo constat, non esse inferiore tempore scriptos hos commentarios neque qui Suetonii tempore in hominum manibus erant, diversos fuisse ab his, qui hodie supersunt. Auctores qui fuerint quaerere, cum inveniri nulla coniectura possit, inutile est ac temere a quibusdam nomina posita sunt. Bellum Africanum Suetonii haud dubie loco moti Oppium quidam putaverunt scripsisse, b. Hispaniense Balbum; utrumque satis refutavit Nipperdeius p. 12. 33 sq. (v. Schneider. l. l. p. 9). Horridum et incultum dicendi genus narrationisque color auctores inferioris condicionis homines, certe non in iis fuisse monstrat, quorum consuetudine utebatur Caesar quique muneris ratione vel aliqua necessitudine imperatorem attingebant.[72] Non credo, ab his Hirtium ad minuendum laborem commentarios sibi faciendos curasse, unde ipse res gestas in suis commentariis componendis peteret, quae Nipperdeii opinio est, quamquam iis, quae Forchh. p. 50 opponit, refutari eam non puto, sed eos, id quod plures in bellis illis maxime memorabilibus fecisse credibile est, res, quibus intererant, suum in usum perscripsisse opinor, ac b. Hispaniense certe ad diurni commentarii formam proxime accedit. Hi libri

71 Hoc ipsius etiam auctoris testimonio certum est. V. c. 29: 'Itaque nostri ad dimicandum procedunt, id quod adversarios *existimabamus* esse facturos', et c. 11. 15. 19. 21. 22. 29. 33, ubi cum *nos*, *in conspectu nostro* et sim. dicat, in militum numero se fuisse ostendit.

72 Belli Hispaniensis auctor magis etiam, quam alterius libri scriptor, in scribendo rudis, in maxima humilitate, qua res exponit, eruditionem quandam satis ridicule ostentat, veluti ubi Ennium citat c. 23 et 31, et c. 25, ubi Pompeii Nigri et Antistii Turpionis pugna cum Achillis et Memnonis congressu comparatur. In puerilem superlationem et inficetum tumorem incidit, si quando orationem attollere conatur, ut c. 42 extr., ubi dicentem facit Caesarem: 'An me deleto non animadvertebatis, habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obsistere, *sed etiam coelum diruere possunt*', et c. 5 in descriptione proelii: 'Hic alternis non solum morti mortem exaggerabant, sed etiam tumulos tumulis exaequabant.' Ceterum plane singularis libri forma et oratio diversissimas de origine peperit opiniones, quarum nonnullas certe hic commemoramus. Cuiacius in codice suo ascripsit, ex Graeca lingua eum translatum esse; Dodwellus Hirtium esse auctorem putat, sed Iulium Celsum, de quo statim dicetur, multa adulterina admiscuisse, atque ita genuina cum suppositis permixta esse. Similiter Daehnius sibi persuasit, Hispanum quendam sive Afrum indole suae linguae imbutum et puri latini sermonis ignarum res enarrasse et satis inepte librum genuinum ex arbitrio mutasse praeter orationes puriore sermone redditas; Morus autem aut periisse Hirtii librum et alius hominis ephemerides servatas esse, aut ab aliquo in brevem summam contractum mutilatumque esse opinatur.

aut Hirtio, cum commentarios scribere aggressus esset, traditi sunt; quodvis enim subsidium, etiam in iis, quae ipse viderat, gratum et acceptum esse debebat; atque ita factum est, ut, cum ad finem nondum perducto opere mortuus esset Hirtius, cum ipsius libris ederentur, aut postea cum deessent duo extrema bella, reliquis commentariis ad totum corpus complendum adiecti cum his vulgati sunt, qua re accidere potuit, ut ab iis, qui differentiam, quae inter hos et priores libros intercedit, non animadvertissent, eiusdem Hirtii vel quemcunque illorum auctorem putabant, esse existimarentur, aliis autem, qui melius libros examinassent, de auctoribus dubitatio nasceretur. Nos autem ei casui, qui hos libros servavit, praeter accuratam rerum notitiam etiam vulgaris sermonis et plebeiae Latinitatis aliunde non cognitae memorabilia exempla debemus.

Miro errore medio, quod dicitur, aevo accidit, ut etiam ipsius Caesaris nomen commentariis, quos scripsit, detraheretur aliique librorum, qui supersunt, auctores perhiberentur. *Caesaris commentarios* enim alii ita interpretati sunt, ut res ab eo gestas iis contineri, sed ab aliis scriptas esse, alii quae scripsisset ipse Caesar ab alio digesta et edita esse putarent, quae opinio Petrarchae fuit.[73] Orosius, qui saeculo quinto vixit, et hist. adv. pag. l. VI. 7—12 nonnulla ad verbum ex octo b. Gallici libris excerpsit, eius belli historiam *Suetonium* plenissime explicuisse ait, et Apollinaris Sidonius, Orosii aequalis, Ep. IX. 14. 'opera Suetonii' b. Gallici commentarios dicit. Decepti illi sunt codicum suorum subscriptione, quae mansit etiam in nonnullis eorum, quos nos habemus.[74] Credi potest, quoniam vitam Caesaris scripsit, etiam commentarios rerum gestarum scripsisse putatum esse Suetonium, quamquam mirum est, qui Suetonium novissent, ignorasse, quae is ipse de commentariorum auctoribus dicit. Latius diffusus medio aevo is error est, ut Iulius Celsus, qui quis fuerit et quo tempore vixeris nescitur, commentarios de bello Gallico confecisse videretur, eamque opinionem cum alii illius temporis homines eruditi secuti sunt, tum Petrarcha, qui secundum eam, quae supra posita est, de horum librorum origine opinionem, quamvis et Ciceronis Brutum et Suetonii Caesarem nosset, quibus omnis de auctore dubitatio eximitur, tamen alii eos, quos habebat, commentarios tribuere potuit. Dubitari autem non potest, quin hic quoque error ex codicum subscriptionibus ortus sit. In antiquissimis enim codicibus Iulii Celsi nomen subscriptum est, et in Parisino I. quidem omnibus libris 'Iulius Celsus Constantinus v. c. legi,' in eodem et Vratislaviensi I. ad calcem octavi libri 'Iulius Celsus Constantinus v. c. legi tantum' (v. Nipp. p. 38), in altero horum initio b. Gallici positum est: 'Incipiunt libri Gaii Caesaris belli Gallici Iulii Celsi de narratione temporum', in omnibus autem primi generis libris et in Scaligerano ad calcem libri secundi post v. 'Iulius Celsus Const. legi' additur: 'Flavius Licerius Firminus Lupicinus legi', quem probabilis suspicio est sub initium sexti saeculi vixisse (v. Nipp. l. l.). Hoc si verum est, id certe docemur hac subscriptione, non inferiore tempore quam illum vixisse Celsum.

73 Hist. Iul. Caes. p. 317 ed. Schneid.: 'Neque tantum militari aut oratoria eloquentia — enituit, sed et libros scripsit ante alios rerum suarum, qui ab aliis, qui rebus ipsis interfuerunt, digesti sunt et in lucem editi; unde horum, quae de rebus Caesaris scripsimus, maxima pars decerpta est.

74 Bongarsianus I. initio libri primi adscriptum habet: Incipit liber Suetonii. In cod. Hamburgensi autem initio libr. VIII. haec subscripta leguntur: 'Gaii Iulii Caesaris belli gallici a se confecti liber septimus explicit. Suetonii Tranquilli, viri clarissimi, liber octavus incipit, belli eiusdem; et b. Hisp.: Incipit Suetonii liber sextus de bellis civilibus et bello hyspanico.' Hic igitur et bellum civile et omnia supplementa Suetonio tribuuntur.

Alii enim septimo, alii, qui eidem vitam Caesaris, quam Schneiderus Petrarchae vindicavit, tribuerunt, quinto decimo saeculo vixisse eum opinati sunt. Hic autem cum commentarios recensuisset et emendasset (quod in multis codicibus scriptum esse tradit Vossius de Hist. Lat. I. 13. et legitur in Gothano II.), idque nomine subscripto indicasset, fieri potuit, ut falso pro auctore haberetur. Viam, qua ad eam opinionem perducti sunt homines, monstrat Vratislaviensis codicis, quam supra posuimus, inscriptio: 'libri C. Caesaris belli Gallici Iulii Celsi', et cod. Oxoniensis (v. Voss. l. l.): 'C. Iulii Caesaris per Iulium Celsum commentarii'. Nimium autem huic errori tribuit Schneiderus, qui propterea non innoxium eum fuisse putavit, quod, cum non Caesaris ipsius, sed obscuri alicuius et vix nomine noti auctoris commentarios esse opinarentur, aliquanto minorem diligentiam describendis iis adhibuissent librarii eoque magis corrupti et vitiosi exstitissent codices. Ita enim si de obscuro scriptore sensissent, deterriti potius a describendo essent, quam, cum describere operae pretium duxissent, ut indiligenter negotio fungerentur permoti.

Admodum autem magnus numerus codicum est, quibus commentarii nobis traditi sunt; verum illa multitudine non effectum est, ut eorum, qui olim iis usi sunt, opera emendatiores et correctiores ad nos pervenirent. Ea est enim multorum codicum indoles, ut qui non caute iis utatur neque aut singulos aut genera ac familias recte aestimet momentoque suo ponderet, non possit non decipi et ab iis, quae scripta esse a Caesare credibile est, aberrare. Hoc accidit etiam Oudendorpio — superiores enim editores consulto praetereo —, qui amplo apparatu instructus quod maxime codicum genus sequendum esset, parum accurate quaesivit. Nam etsi vidit et hic illic adnotavit, duo esse codicum genera ex diversis exemplaribus descripta (v. ad b. G. II. 13, 2. et VII. 5, 6), non tamen certam legem sibi scripsit, quam in recipiendis codicum scripturis sequeretur et maiore interpolatis quam optimis libris fide habita mixtum quoddam genus servavit, quo genuina commentariorum forma saepissime obscurata est; ac mansit tralaticia illa ratio, donec nostris temporibus certior norma inventa est, qua multa, quae per secula locum in omnibus editionibus obtinuerunt, exstirpata sunt. Primus accuratius de codicum auctoritate quaestionem instituit Elberlingius [75], qui duas codd. familias esse et optimos tantum sequendos, ceteros autem numero plures non curandos esse dixit. Post eum Apitzius [76] tres fere periodos expertos esse commentarios et tres codd. familias esse demonstrare conatus est. Qui etsi non recte de omnibus libris statuisse nec in singulis libris singulis familiis attribuendis veram rationem secuti videntur, de iis tamen, qui nunc omnium consensu optimi putantur, non dubitantes, rectam viam ingressi sunt. Schneiderus, qui rara ac singulari industria quidquid ex codicibus subsidii parari videretur congessit, duo genera natura et origine diversa non solum ex lectionibus, sed etiam inde apparere demonstrat, quod in parte eorum libri VIII capita 51, 52 et 53 vel tota vel paene tota omissa vel alio loco posita sint, quae in ceteris suo loco integra exstent. Hanc rationem secutus ex eodem fonte derivatos primique generis libros esse existimat Bongars. I, Parisin. I, Dresd. I, Vindobon. II, Vratislav. II, Bonnens., Vossianos I. II. III, Gottorp. (Havn. II), Leidens. III, Vratislav. I, Egmond., Lovaniens., Hamburg., Gualther., Bongars. II, Dresd. II, Vindobon. V. Hoc unum

75 In edit. comment. de b. Gallico, Havn. 1827. et in Observatt. critt. ad comment. de b. civili, Havn. 1828. p. 7 sqq.

76 Schedae critt. in comment. de b. Gall. Lips. 1835.

autem genus in quinque distribuit familias, quarum prima optimos Bongars. I et Parisin. I complectitur, quibus ex particulis, quae collatae sunt, simillimus videtur Vaticanus (num. 3864); ad alterum genus codicum, quos interpolatos dicit, ceteros omnes, qui quidem satis noti sunt, refert et horum quoque quinque classes constituit. Quamquam qui optimi essent non dubitavit eosque praeter ceteros sequendos esse vidit et hac ratione multis locis veram Caesaris manum restituit, saepe tamen vulgatam, id est interpolatorum codd. scripturam, si probabilis videretur, etiamsi ex coniectura illatam esse concedendum esset, iis, quae optimi praebent, praetulit, et quidquid codicis alicuius auctoritate nititur, vel speciosissima coniectura potius putavit, a quo genere omnino singularis quaedam iudicii severitas et religio eum retinuit, quo magis mirum est, quod paucae illae, quas ipse ausus est, aut non necessariae aut improbabiles sunt. Procedente autem opere, cum interea Nipperdeii editio prodiisset, quam pri mum commemorat ad libr. V. 43, 7, magis etiam nec sine obstinatione quadam in sua ratione perseverandum putavit, adeo ut in Praef. Vol. II propius ad Oudendorpianam recensionem se accessisse professus sit, ne malum primi generis codicum admiratione a recentioribus editoribus Caesari illatum serperet. Nipperdeium enim constat, tria codicum genera statuere, quorum primum eos comprehendit, qui tantum bellum Gallicum exhibent et Celsi ac Lupicini nomina libro II subscripta habent, Bongars. I (A), Parisin. I (B), Vossian. I (C), Egmondanum (D), Vratislav. I (E); hos 'integros' dicit. Alterum genus, quod omnes commentarios servat, interpolatorum est, Paris. II (a), Leidens. I (b), Scalig. (c), Cuiacian. (d), Havniens. I (e), Vindobon. I (f); reliqui omnes, qui deteriores dicuntur, tertium genus conficiunt. Ut Whittius omnes codd. ex uno eodemque exemplari, extremo libr. VIII truncato nec sexto seculo antiquiore neque octavo inferiore (Bongarsianus enim sec. IX scriptus est), originem duxisse putat. Ex hoc archetypo autem unum descriptum esse, qui solum b. Gallicum, et alterum qui omnes commentarios continuerit, ex illo descendisse integros, ex hoc interpolatos et interpolationes quidem horum codd. exemplari, unde haec familia originem duxerit, a grammatico aliquo non indocto ascriptas esse. Nullus horum librorum sec. XIV excedit. Tertiae familiae una pars b. Gallici libros (Bongars. II, Havn. II, Leid. III, Voss. III, Vratisl. II, Bonn.), altera omnes commentarios continet, illa ex integrorum familia, sed a librariis depravata, haec in libris de b. G. ex integro codice, in reliquis ex interpolato ducta est, quare in illis cum integris, in his cum interpolatis consentit. Hos igitur tum demum audiendos putat, cum consensu omnium aut fere omnium quid in codice eorum principe scriptum fuerit ostendatur. Ex illo de codd. familiis iudicio certa in recensendis commentariis ratio sponte nata est. Quod enim primum curandum est, ut codicis archetypi scriptura inveniatur, id efficitur aut ex omnium codicum consensu, aut in utriusque familiae dissensu ex integris, aut denique ex consensu alterius integrorum partis cum interpolatis. Sequendi igitur optimi codd. ubicunque fieri potest et scripturae ratio concedit, atque ipsa eorum menda ad eruendam veram scripturam certius praebent fundamentum, quam interpolatorum correctiones, reliqui tum demum audiendi sunt, ubi fraudis suspicio nulla est; quae si adest, coniectura ex optimorum vestigiis ducta interpolatorum blanditiis praeferenda est, aut corruptus potius relinquendus locus, quam illae recipiendae. Atque hoc quidem est, quo Nipperdeii ratio a via, quam Schneiderus secutus est, ma-

xime differt, quare, quamquam de optimorum codicum indole nulla fere est dissensio, permultis tamen in locis alter ab altero discedit. Mediam quandam viam ingressus est Hellerus (Philol. XIII. p. 368 sqq.). Is omnes codd., lacunarum, quae l. VII. 22. VIII. 11 et 52—54 inveniuntur, ratione habita in octo classes distribuit, aliquot libris, quos deteriores vocat Nipperd., cum primo genere, ex quo ducti sunt, coniunctis; nonnullos igitur, quos interpolatis adnumerat Schneid., quoniam correcti ex iis sunt, mixtos dicit, nonnullos autem eorum, quos mixtos appellat Nipperd. (i. e. eos, qui praeter interpolatos omnes commentarios continent), in iis collocat, qui ad optimorum familiam pertinent. Primi autem generis libros, cum multis locis vel plura vel singula verba, syllabas et litteras omittant, 'lacunosos' dicit; propterea haud paucis locis interpolatis, ubi 'lacunosorum' expleant lacunas, obsequendum, et cum his, si quid omissum sit, illis, si quid additum, fides haberi non possit, id maxime quaerendum esse ait, ut quid in illis iniuria omissum, in his iniuria additum sit, appareat, de qua quidem re ipse concedit fieri non posse quin pro singulari uniuscuiusque iudicio ab aliis aliter existimetur. Atque hoc quidem tale est, ut, hanc si sequimur viam, de multis locis semper dubitatum iri certum sit. Quantopere enim alii necessarium putent codicum additamentum, quo optimorum auctoritate facile careant alii, cotidie videmus, atque etiam in iis, quae Hell. protulit, haud pauca sunt, in quibus adduci numquam potero, ut optt. librorum scripturam interpolationibus postponendam putem[77]. Non assentior Nipperdeio affirmanti, ea integritate nobis servatos esse primi generis codicibus libros de b. Gallico, qua paucis veterum libris ut nobis traderentur contigerit, quod, si archetypus 'truncatus et omnino satis mendosus fuit', credi non potest, sed tamen ita comparatos puto, ut plerisque locis, ubi alia praebent interpolati, utrum genus sequamur dubitandum non videatur, atque optimos si iure appellamus, sequendi sunt, ubi salva sententia in iis acquiescere possumus; ac sicuti vel optimi codicis scripturis, ubi res cogit, praeferre solemus hominum doctorum coniecturas, ita etiam alterius codd. generis emendationes sequi nonnumquam re ipsa iubemur. Itaque quamquam multis locis, ac pluribus etiam quam olim, a Nipperdeio mihi discedendum fuit, in universum tamen in via, quam hic monstravit, perseverandum putavi, non metuens, quod Schneiderus sibi persuasit futurum esse, 'ut corruptius in dies opus pulcherrimum discipulis traderetur'. Quid optimorum codd. auctoritate recte ad emendandum scriptorem adhibita effectum sit, docet comparatio miserrimae condicionis reliquorum commentariorum, qui solis interpolatis libris nobis traditi sunt. Qui igitur libri in b. Gallico adulteratum testimonium afferre videntur, iis in his commentariis nitendum et ex optimis eorum, Parisino II, Leidensi I,

---

77 Unum locum hic commemoro VII. 8, ubi in optt. legitur: *obsecrant, ut suis fortunis consulat, neve ab hostibus diripiantur*, in interpolatis: *neu se ab h. diripi patiatur*. Hoc, ut Schneid., praefert Hell.; mihi vero haec cum reliquis, quas memorat, lacunis comparari non posse certum est; neque enim casu vel negligentia omissa vox aliqua est, sed alia est dicendi ratio, quae cum non recte intellecta esset (v. ed. Weidm. ad h. l. et I. 19 et b. civ. I. 26), quod requiri videbatur suppletum est. Idem in simili loco accidit b. Alex. 58: *ne contra Caesarem facerent orare*, ut est in a b c, quo falso intellecto, id quod accidit etiam Forchhammero p. 35, probata est reliquorum scriptura *ne — facere cogerentur orare*. Talia qui negat grammaticorum emendationi deberi, nihil non probare et recipere debet; is etiam Demostheni reddet, quae codicis Σ, lacunosi scilicet, auctoritate expulsa sunt, pleraque per se satis commoda nec de interpolatione suspecta. Ceterum quam scripturum se professus est l. l. Hellerus de codicibus Caesaris commentationem, eam non vidi nec edita videtur.

Scaligerano et Havniensi I,[78] quid in archetypo scriptum fuerit, eruendum est. In qua quidem re scite elaboravit Forchhammerus in Quaestionibus criticis supra laudatis. Hunc in multis locis secutus sum, in aliis eius sententiam probare non potui. Omnino tam multi ad emendandum Caesarem recentissimis temporibus operam contulerunt, vix ut ullus antiquorum scriptorum similem hominum doctorum industriam expertus sit. Omnibus ego, quorum quidem notitiam habebam et quae nancisci potui, diligenter usus sum. Atque gratum me facturum esse putabam iis, qui hac editione usuri essent, si in adnotatione critica colligerem, quae nuper aut in editionibus aut ephemeridibus philologorum aut peculiaribus libellis nova prolata sunt. In ea adnotatione eos tantum locos commemorare institui, in quibus haec editio ab Nipperdeii exemplo differt; in multis tamen locis, praesertim in difficilioribus, corruptis et perpetuae dubitationi obnoxiis, in quibus a recepta scriptura discedunt alii, eorum opiniones rettuli, ut uno conspectu comprehensis virorum doctorum emendandi conatibus aut probatae scripturae veritas appararet aut comparatis diversis et contrariis sententiis verum facilius inveniri posset, ac denique ne parum diligens spretis et neglectis, quae alii contulerunt, in praeiudicata opinione perstitisse viderer. Nonnulla quia vulgata sunt, cum commentarii iam typis essent descripti, veluti quae Goelerus, Dinterus, Hugius, Kochius, Kindscherus, Vielhaberus, alii nuperrime scripserunt, non poteram iis nisi in hac adnotatione uti; quae prorsus inutilia visa sunt, nimis religiosa industria propagare nolui. Non licuit, ne modum excederet hic variarum lectionum conspectus, de singulis locis et emendationibus sententiam dicere; nonnullos alio loco accuratius pertractabo. In nominibus propriis emendandis plerumque secutus sum Glückium (*Die bei Caesar vorkommenden keltischen Namen. Monach.* 1857); quae de eadem re scripturum se esse promisit Hellerus, non vidi. In aliquot locis, qui nondum sanati sunt, consultius putavi, asteriscis positis corruptionem notare, quam dubia scriptura recepta in errorem inducere legentes. Saepissime id factum est in misere truncato et corruptissimo libro de bello Hispaniensi, cuius locos desperatissimos, quibus emendandis me non magis parem esse, quam alii fuerunt, ingenue profiteor, satius puto, servata optimorum codicum scriptura non intellegi a paucis illis, qui ad legendum hunc scriptorem descendant, quam ex pessimis codicibus recipi, quae intellegi quidem possunt, sed ita, ut inepta esse nemo non intellegat, id quod saepissime etiam in Schneideri specimine accidit.

Scr. Cygneae mens. Febr. a. MDCCCLXI.

---

78 Elberlingius, qui in Observv. critt. ad comm. de b. civili singulis locis varias lectiones huius codicis commemoravit, nunc omnes enotatas publicavit: *Variae lectiones commentariorum de b. civili ex cod. Havniensi enotatae a Car. Guil. Elberling. Roeskildiae.* 1853.

VITA CAESARIS.

Anni u. c.	a. Chr.	
654?	100?*)	Gaius Iulius Caesar natus est a. d. IIII id. Quintil., patre C. Iulio Caesare, matre Aurelia, filia, ut videtur, M. Aurelii Cottae et Rutiliae, ingeniosa muliere. *Plut. Caes.* 9. *Tac. Dial.* 28. De puerili institutione v. Praef. p. VI.
667	87	A C. Mario, qui Iuliam amitam Caesaris uxorem habebat, flamen Dialis creatur. *Vell.* II. 43. *Suet.* 1.
670	84	Patre orbatur.
671	83	Dimissa Cossutia, divite muliere, quae ei desponsata fuerat, Cinnae anno ante defuncti filiam uxorem ducit.
672	82	A Sulla uxorem dimittere iubetur. Cum non obedivisset, flaminio et uxoris dote et patrimonio privatus fugiens Sullae ministros in montibus Sabinis latens vix ab inquisitoribus vitam redemit. Invitus vitam ei concessit Sulla. *Suet.* 1. 45. *Plut. Caes.* 1.
673	81	In Asia prima stipendia facit in castris M. Minucii Thermi propraetoris, a quo in oppugnatione Mytilenarum corona civica donatur. Ad Nicomedem, Bithyniae regem, mittitur. *Suet.* 2. 49. 54. *Dio* XLIII. 20.
676	78	In classe P. Servilii versatur; audita Sullae morte Romam redit. M. Lepidi societate, qui novas dissensiones movebat, abstinuit 'cum Lepidi ingenio diffisus, tum occasione, quam minorem opinione offenderat'. *Suet.* 3. 4. *App. b. c.* 1. 107.
677	77	Dolabellam et
678	76	Antonium accusat. v. Praef. p. VIII. Rhodum abit Moloni rhetori operam daturus. In itinere a piratis captus illustria documenta edidit 'tanti mox evasuri viri'. *Vell.* II. 42. *Suet.* 4. 74. *Plut. Caes.* 1.
679	75	Rhodi mansisse videtur.
680	74	Vastante Mithridate proximas regiones Rhodo in Asiam transit auxiliisque contractis praefectum regis provincia pellit. *Suet.* 4. Absens pontifex creatus Romam redit. *Vell.* II. 43. Populi favorem comitate et liberalitate quaerit. *Plut.* 4. Tribunus militum a populo creatur, neque

*) Consentiunt de anno supra posito *Plut.* 69. *Suet.* 69. *App.* II. 149, qui Caesarem a. 44, quo occisus est, annum LVI. egisse tradunt. Item *Suet.* l. l. sexto decimo aetatis anno patrem cum amisisse narrat, qui obiit a. 84. *Vell.* II. 41 Caesarem eo tempore, quo rerum potitus est Sulla (i. e. a. 82) habuisse fere XVIII annos tradit. Primus dubitavit *Beckerus* (*Antiq. Rom.* II. 2, p. 24). Cum enim Caesar a. 65 aedilis, a. 62 praetor, a. 59 consul fuerit, aedilitatem autem ex lege Villia non licuerit petere ante annum aetatis 37, praeturam ante a. 40, consulatum ante a. 43, duobus annis ante legitimum tempus magistratus curules adeptus esse putari debet, quod nisi legibus solutus fuit, credibile non est. *Mommsenius* (*H. Rom.* III. p. 15), cum a nullo scriptore extraordinarius honor Caesaris commemoretur, cum non a. 100, sed a. 102 natum esse, et non annos 56, sed annos 57 et octo menses natum interfectum esse putat.

Anni u. c.	a.Chr.	
		tamen flagrantibus tum Spartaci, Mithridatis, Sertorii bellis uni eorum interfuisse videtur. Auctores restituendae tribuniciae potestatis adiuvat. *Suet.* 5.
684	70	Eam rem illo tempore cupide agitatam perficiunt Pompeius ex Hispania redux et Crassus Coss., adiutore Caesare. L. Aurelio Cottae legem iudiciariam ferenti, qua iudicia, quae lege Cornelia penes senatores fuerant, communicabantur cum equitibus et tribunis aerariis, suffragatur. L. Cinnae, uxoris fratri, qui Lepidum secutus post eius caedem ad Sertorium fugerat, reditum confecit oratione, qua Plautiam rogationem suasit. V. p. VIIII.
686	68	Quaestor creatur. Iuliam amitam et defunctam Corneliam uxorem publice laudat. In illius funere Marii imagines praeferri iubet. Quaestori provincia obvenit Hispania. Gadibus visa Alexandri imagine, ut narrant, pudore ante actae vitae perculsus e vestigio Romam redit (*Vell.* II. 43. *Suet.* 7). Gallos Transpadanos civitatem petentes adit eorumque spem confirmat.
687	67	Reversus in urbem totum se tradit Pompeio. Pompeiam in matrimonium ducit. Legem Gabiniam de Pompeio adversus piratas mittendo adiuvat.
688	66	Legi Maniliae patrocinatur. Magnam pecuniam in viam Appiam, cuius cura ei demandata est, consumit. Primum coniurant Catilina et Autronius et Piso, cuius coniurationis conscium eum fuisse nec affirmari nec negari potest.
689	65	Aedilis creatur cum M. Calpurnio Bibulo: inaudita magnificentia et splendore omnes superiores aediles superat. *Suet.* 10. *Plut.* 5. 6. *Dio* XXXVII. 8. Marii statuam et tropaea restituit.
690	64	Iudex quaestionis de sicariis quaestionem exercet eorumque numero etiam eos habet, qui temporibus Sullanis ob relata civium capita pecunias ex aerario acceperant.
691	63	Caesare auctore P. Servilius Rullus legem agrariam promulgat, C. Rabirius per Labienum tr. pl. ob interfectum, ut ferebatur, a. 100 Saturninum perduellionis reus agitur et condemnatur, sed Metelli Celeris auguris et praetoris intercessione liberatur. Restituta per Labienum Domitia lege de sacerdotiis a Sulla abrogata, pontifex maximus a populo creatur. Ab eo tempore relicta Subura in sacra via publica domo habitavit. Praetor creatus inter Catilinae socios numeratur, orationem de poena condemnatorum habet eosque per municipia in vinculis habendos censet (*Sall. Cat.* 51). Nonis Decembr. egrediens ex aede Concordiae equitum telis vix a comitibus eripitur; reliquis anni diebus domi se tenet.
692	62	Praetor urbanus cum M. Bibulo. Rogationem frustra promulgavit, qua refectio et dedicatio templi Capitolini a. 83 incendio absumpti a Q. Catulo ad Pompeium transferretur. Metellum, tr. pl. ad populum ferentem, ut Pompeius cum exercitu revocaretur, ne cives praeter fas interficerentur, adiuvat. Summovetur cum Metello ab administratione rei publicae, sed mox in integrum restituitur. Pompeiae uxori adulterii cum Clodio convictae nuntium remittit.

Anni u. c.	a.Chr.	
693	61	Ex praetura ulteriorem Hispaniam sortitus magnam laudem provinciae administratae consequitur. *Plut.* 12. *Auctor b. Hisp.* 42.
694	60	Devictis Lusitanis et Gallaecis imperator appellatur. Ad urbem redit consulatum petiturus. Negata venia, ut absens peteret, dimisso triumphi, qui concessus erat, honore consulatum petit. Reconciliatis Crasso et Pompeio societas triumvirorum inita est, qua sanxerunt inter se, 'ne quid ageretur in republica, quod displicuisset uni ex tribus'. *Suet.* 19. *Plut. Caes.* 13. *Vell.* II. 44. Cum Bibulo consul creatur.
695	59	Caesar et Bibulus cons. Inito consulatu instituit, ut acta senatus et populi publicarentur. *Suet.* 20. *Gell.* V. 18. Ex multis, quas tulit, legibus primariae sunt l. agraria, qua agrum publicum et reliqui quantum possessores pretio secundum aestimationem in censu factam vendere vellent, per viginti viros civibus egenis dividi iussit; l. de publicanis, qua his tertia mercedum pars remittebatur; l. de pecuniis repetundis, ut iustissima et optima laudata a Cic. or. in Pis. 16, pro Sest. 64, pro Rabir. 4; l. de liberis legationibus; l. iudiciaria de sortiendis iudicibus, de actis Pompei. Vatinii tr. pl. rogatione Gallia citerior cum Illyrico et tribus legionibus in quinquennium ei decernitur, quo facto senatus etiam ulteriorem Galliam cum alia legione addidit. Eiusdem anni initio Iuliam filiam Pompeio in matrimonium dedit, ipse Calpurniam duxit, filiam L. Pisonis, successuri sibi in consulatu.
696	58	C. Memmius et L. Domitius praetores de Caesaris actis referunt, Caesar cognitionem senatui defert et triduo per irritas altercationes absumpto in provinciam abiturus urbem relinquit. Expulso Cicerone et remoto ex urbe Catone, allato nuntio de instante Helvetiorum motu, initio mensis April. in Galliam proficiscitur et octo dierum itinere confecto (*Plut. Caes.* 17) ad Genavam pervenit. Vincit Helvetios et Ariovistum. *B. Gall.* I.
697	57	Bellum cum Belgis gerit, Suessiones, Bellovacos, Ambianos, Nervios, Aduatucos subicit. In Italiam proficiscitur. *B. G.* II.
698	56	Mense Aprili cum Pompeio et Crasso Lucae paciscitur, ut ambo consulatum petant, ipsi autem imperium in quinquennium prorogetur. Bellum cum Venetis gerit. *B. G.* III.
699	55	Pompeius et Crassus consules creantur. Eorumdem lege Caesari imperium in quinquennium ab a. 54 usque ad a. 49 prorogatur; pecunia ex aerario, decem legati decernuntur. Caesar Usipetes et Tencteros caedit, in Britanniam et Germaniam transit. Morini vincuntur, Menapiorum fines vastantur. *B. Gall.* IIII. Initio eius anni de analogia libri duo scripti videntur. (Praef. p. XI.)
700	54	Caes. ab hibernis in Italiam discedit; in Illyricum proficiscitur; iterum in Britanniam traicit. Eburones Sabini et Cottae cohortes caedunt. Nervii cum Aduatucis et Eburonibus Ciceronis castra oppugnantes a Caesare profligantur. *B. Gall.* V. Mense Septembri Iulia filia moritur.

Anni
u. c. a.Chr.

701 53 Legionem a Pompeio accipit. Iterum Rhenum transit; mox reversus Eburones vastat, Ciceronem obsidione liberat. In Italiam proficiscitur. *B. Gall.* VI.

702 52 Gravissima totius Galliae duce Vercingetorige orta rebellio opprimitur ad Alesiam: fere omnis Gallia subacta. *B. Gall.* VII. Romae Pompeius consul tertium sine collega creatus a Caesaris amicitia se avertere coepit. Latae ab eo Caesaris incommodum spectantes leges de vi et de ambitu et ea, qua cautum est, ne quis consularis aut praetorius intra quinquennium post gestum magistratum provinciam sortiretur. Omnium tribunorum consensu concessum est Caesari, ut absens alterum consulatum peteret; mox legem tulit Pompeius, ne absentium ratio haberetur, Caesaris nomine non excepto, de qua iniuria cum questus esset Caesar, privilegium restituitur. *Suet.* 28. *Liv. Epit.* 108. Haec fuerunt initia dissensionis mox in bellum erupturae.

703 51 Novae Gallorum coniurationi occurrit Caes. Bituriges se dedunt, Uxellodunum expugnatur. In Aquitaniam profectus civitates in deditionem accipit. Nemetocennae in Belgio hiemat. *B. Gall.* VIII. 1—46. Ea hieme belli Gallici commentarios confecisse videtur. Romae M. Claudius Marcellus cons., acerrimus Caesaris adversarius (alter consul Ser. Sulpicius Rufus moderatior illo pacis auctor collegae adversabatur), hoc egit in senatu, ut Caesar quam primum decedere cogeretur et absentis eius ratio in consulatus petitione ne haberetur. Quamquam ante Kal. Maias decreverat senatus, ut de successione referretur, tamen res inertia optimatium et Pompeii cunctatione primum in Kal. Ian., deinde in Kal. Septembr., denique in Kal. Martias a. 50 reiecta est.

704 50 Caesar in Gallia humanitate civitates in amicitia continere studet. Hibernis peractis in Italiam profectus a municipiis et coloniis summo honore accipitur. In Galliam reversus in finibus Treverorum exercitum lustrat. Kal. Martiis C. Claudius C. F. Marcellus consul cum L. Aemilio Paullo, qui Caesari favebat, de eripiendo Caesari imperio agit, et postulat, ut Caesar Idib. Novembr. decedat (*Cic. ad Fam.* VIII. 11, 3); eius consilia irrita reddit Curio tr. pl. *B. Gall.* VIII. 52. *Plut. Caes.* 30. *App. b. c.* II. 27. *Cic. Fam.* VIII. 13, 2. Duae legiones Caesari eripiuntur (*b. Gall.* VIII. 54). Marcellus cum iterum ad senatum rettulisset, Curionis artificio effectum est, ut maxima pars senatorum censeret, ut et Pompeius et Caesar imperium deponeret (*b. G.* VIII. 52. *Plut. Pomp.* 58. *App.* II. 30). Marcellus et coss. designati Pompeium, qui ad urbem erat, iusserunt arma capere. Curio deposito d. X. mens. Dec. tribunatu Ravennam ad Caesarem se contulit. Die 29. cum litteris Caesaris ad senatum datis, quibus senatum deprecatus est, ne sibi beneficium populi, absens ut consulatum peteret, adimeretur, aut ut ceteri quoque imperatores ab exercitibus discederent (*Suet.* 29. *b. civ.* I. 9), Romam festinavit.

705 49 Kal. Ian. C. Claudius M. F. Marcellus, L. Lentulus Crus coss. a tribunis coacti recitant Caesaris litteras, referre ex

Anni
a. c. a.Chr.

iis nolunt. Ex Scipionis sententia decernitur, ut ante certam diem Caes. exercitum dimittat, et die VII. SC fit, dent operam consules, ne quid res publica detrimenti capiat (*b. c.* I. 5). Antonius et Cassius, tr. pl., qui intercesserant, noctu cum Curione ad Caesarem se conferunt. Is die XII. m. Jan. Rubiconem transit cum legione XIII et Ariminum proficiscitur. 'Volans' et 'ambulando' (*Cic. ad Att.* X. 9, 1. VIII. 15, 4) incruenta victoria Italiam recipit, humanitate et clementia animos capit (*b. c.* I. 7—23). Capto a Caes. Corfinio d. XX. Febr. omissa Italia Brundisium proficiscitur Pomp.; eodem venit Caes. d. IX. m. Mart. Dyrrhachium transgresso Pompeio d. XVII. m. Mart. urbem intrat, Romam Kal. April. proficiscitur. Cum frustra aliquot dies in senatu de pace egisset, M. Aemilio Lepido urbi praefecto medio m. Aprili in Galliam ulteriorem abit. Massilienses portas ei claudunt. Relictis ad urbem oppugnandam C. Trebonio et D. Bruto in Hispaniam contendit. Afranium et Petreium, legatos Pompei, bello per XL dies gesto d. II. m. Aug. ad deditionem cogit (*b. c.* I. 37—87). Etiam M. Terentio Varrone in deditionem accepto omnis Hispania subiecta. Massiliam expugnat. Absens a M. Lepido praetore dictator dicitur. Ad Placentiam nonae legionis seditionem comprimit (*Suet.* 69. *Dio* XLI. 26. 35.). Romam profectus consul II cum P. Servilio Vatia Isaurico creatur. Lex de pecuniis creditis lata (*b. c.* II. 1. *Dio* XLI. 37. *Suet.* 42); exules in integrum restituti (Praef. p. XXXI). Anno exeunte Brundisium pervenit in Graeciam traiecturus.

706 48 Pridie Non. Ian. cum sex legionibus naves solvit et postridie in Illyria appellit. Orico et Apollonia potitur; ad Apsum castra ponit, altera ripa a Pompeio occupata. Morante altera exercitus parte, quam Antonius Brundisio traicere iussus erat, ipse eo navigaturus desistere conatu tempestate cogitur (*Plut.* 38. *App.* II. 57). Mox Antonii et Caesaris exercitus iunguntur. Ad Dyrrhachium gravi clade affectus in Thessaliam proficiscitur. Ad Pharsalum Pompeium vincit d. IX. mens. Aug. In Aegypto Pompeius d. 28. m. Septbr. interficitur. Ineunte Oct. Caesar Alexandriam venit. Romae absens Dictator II in annum dicitur (M. Antonius mag. equ.). Tribuniciam potestatem perpetuam accipit, statuis, coronis honoratur et decernitur, ut usque ad eius reditum nihil ex legibus eius mutaretur (*Dio* XLII. 19. 29). Controversias regum (Ptolemaeus sororem eandemque uxorem Cleopatram Pothino auctore regno pepulerat) compositurus et pecuniam, quam Ptolemaeus pater solvendam susceperat exacturus, ibi restitit et bello coorto ab Oct. mens. usque ad m. Iul. a. 47 retentus est.

707 47 Mense Mart. victo ad Nilum Ptolemaeo et flumine merso Alexandrini se Caesari dedunt; Cleopatrae et Ptolemaeo fratri minori regnum Aegypti traditur, Arsinoë in Italiam abducitur. Mens. Iul. in Asiam contra Pharnacem, Mithridatis filium, Bospori regem, qui Armeniam minorem Deiotari et Cappadociam Ariobarzanis regnum occupaverat et missum a Caesare Cn. Domitium Calvinum ad Nicopolin

Anni u. c. a Chr.

vicerat, profectus est, et celerrime quinque diebus bellum confecit victo ad Zelam, Ponti oppidum, Pharnace d. 2. m. Aug. Celerius omnium exspectatione m. Septbr. in Italiam pervenit. Legionum, quas Pharsalo in Campaniam duxerat Antonius, seditionem, cum Romam venisset, auctoritate et prudentia compescuit. (*Suet.* 70. *Frontin.* I. 9, 4.) Dictator III in annum dicitur, M. Lepidus mag. equit. Simul consul III creatur in annum 46 cum eodem Lepido. Amici honoribus et provinciis ornantur, Pompei filiorum patrimonium et aliorum optimatium, qui in armis manserant, bona proscribuntur. Extremo anno in Africam abiit, cum Pompei filiis, Scipione, Catone, Iuba bellaturus. D. XIX. m. Sept. Lilybaeum venit, d. XXVII. inde naves solvit, quarto post die ad Adrumetum appellit.

708 46 Kal. Ian. ad Ruspinam castra ponit; d. IIII. Labienum et Petreium vincit. Cum aliquoties varia fortuna pugnatum esset, proelio ad Thapsum d. VI. m. April. omnem hostium vim fregit dominationemque suam splendida victoria firmavit. Post pugnam statim Uticam, quam Cato tenebat, proficiscitur. Cato voluntaria morte decedit; urbs Caesari se dedit. Iuba, Petreius, Afranius, Faustus Sulla, Scipio pereunt, Labienus, Attius Varus et Sex. Pompeius in Hispaniam perfugiunt. Numidia provincia Romana facta Sallustio administranda traditur; socii, amici, milites praemiis ornantur, civitates Africae, quae cum Scipione fecerant, multantur. Die XIII. m. Iun. Utica naves solvit, exeunte m. Iul. Romam pervenit. XL dierum supplicatio a senatu decreta. Dictator IIII dicitur in decem, praefectus moribus in tres annos et alii summi honores servili adulatione decernuntur. *Suet.* 76. *Dio* XLIII. 14. 21. Mens. Aug. quattuor triumphos agit, quibus victoriae de barbaris gentibus, de Gallia, Aegypto, Ponto, Africa, non de civibus, reportatae celebrantur. Milites praemia accipiunt, populo pecunia et frumentum distribuitur. Forum Caesaris et templum Veneris Genetricis dicatur; omnis generis ludi eduntur. Iudicia senatoribus et equitibus solis commissa, tribunis aerariis adempta (*Suet.* 41. *Dio* XLIII. 25); numerus eorum, qui frumentum e publico accipiebant, minuitur (*Suet.* 41); leges sumptuariae (*Cic. Att.* XIII. 7. IX. 26. XII. 35), de vi et de maiestate (*Cic. Phil.* I. 9), de provinciis (*Cic.* ibid. 8, 10. 2, 41) latae; fasti correcti, praeter veterem mensem intercalarium, Marcedonium, duobus inter Novembrem et Decembrem interiectis, ut ille annus quindecim mensium esset (*Suet.* 40). De astris librum eo tempore scripsisse videtur (Praef. p. XII). Eodem anno Cleopatra Romam venit et insolentia sua hominum animos exacerbavit et Caesaris existimationi offecit. Mense Septembri Roma profectus adversus Pompei filios post dies 27 in Hispaniam pervenit; iter carmine descripsit.

709 45 Die XVIIII. m. Febr. Ategua Caesari deditur; imperator a legionibus appellatur. Die XVII. m. Mart. ad Mundam hostes acerrimo proelio, cum iam de victoria desperasset et fortiter pugnans capitis periculum adiisset, devicit. Cn.

Anni
u. c. a. Chr.

Pompeius in fuga interficitur. Cordubam Caesar expugnat, Hispalim, Astam recipit, Mundam, Ursaonem Fabius Maximus expugnat. Sub tempus Mundensis proelii Anticatones scripsit (Praef. p. XIII). Romae supplicatio L dierum et triumphus et novi honores decernuntur (*Suet.* 76). Mens. Sept. redux ex Hispania ineunte Octobri quintum triumphum egit. Consul IIII sine collega, dictator V (mag. equitum ut antea, M. Lepidus). Concessum, ut vestem triumphalem in omnibus sollemnibus, coronam lauream semper gestaret, fasces laureatos, imperatoris titulo perpetuo uteretur, sua imagine nummos ornaret. Consul creatus in decem annos, dictator et praefectus moribus perpetuus, pater patriae appellatus. Exeunte anno in Campaniam profectus a Cicerone in Puteolano hospitio excipitur.

710 44 Colonias Pharum, Narbonem, Arelate, Corinthum mittit, Carthaginem restituere constituit. Varronem bibliothecam condere iubet (Praef. p. VI). Bellum Parthicum parat. Magistratus et provincias ipsius auctoritate distribuuntur. Hirtius et Pansa in annum 43 consules creantur. Sullae et Pompei statuas post pugnam Pharsalicam a populo deiectas restituit. (*Suet.* 75. *Plut.* 57.) Diadema et regium nomen iam antea renitente populo quaesitum die XV. mens. Febr. Lupercalibus Antonius ei offert; improbante populo ipse repudiat. Ad interficiendum Caesarem coniurant complures, quorum notissimi sunt M. et D. Bruti, C. Cassius Longinus, P. Servilius Casca, L. Tillius Cimber, Cassius Parmensis. Idibus Martiis, quas ut caveret frustra monitus erat, in curia Pompei et ad eius statuam interfectus est.

ADNOTATIO CRITICA.

Codices iisdem quibus Nipperdeius litteris notavi (v. Praef. p. XL). Littera S Schneideri, N Nipperdeii, Hn. Hoffmanni, W. Weidmannianam meam editionem (belli Gallici tertiam, b. civilis secundam) significavi. Hellerum (Hell.) ubi citavi, ea, quae Philol. XIII. 2 de novissimis commentariorum interpretibus scripsit, ubi Goelerum, eius de bello Gallico et civili libros, ubi Glückium, librum de nominibus Celticis intelligi volo. [ ] includuntur, quae eicienda, * quae corrupta videbantur.

De bello Gallico comm. I. 2. qua ex parte N. ex optt. vulg. *qua de causa.* Hn. *qua pro re!* || 3. post *potiri* A m. sec. add. *imperio*, quod probat Vielhaberus Ephem. schol. Austr. XII. p. 46. || 5. Rauracis. Glück.: *Rauricis.* Ibid. Latovicis A. — *Latobrigis.* Ibid. finitimis. A add. *suis*, quod probat Vielh. || 7. Genavam Mommsen. W. Glück. — *Genuam.* || 8. qui in Rh. influit codd.; Hotom. Hn.: *qua — infl.* || 9. cum — non possent. Optt. *poterant.* Vielh.: *quoniam — non poterant.* || 10. Haeduorum. Glück. *Aeduorum* praefert. Ibid. Segusiavos N. p. 792. W. Glück. — *Segusianos.* || 13. Scr. illum uno die pro *uno illum die.* || 17. necessariam rem A. Vielh. aut hoc tenendum, aut *coacto* delendum dicit. vulg. *necessario rem*, al. *necessaria re. v. Observ. meas* p. 12. || 24. [ita uti supra] aut interpolata sunt (comp. c. 21: *summum iugum montis ascendere iubet*), aut corrupta. Graevius: *ita uti supra se.* W.: *atque supra se.* Hn. *supra sedere!* Deinde *collocavit ac — complevit. interea* cett. W. (*Obs.* p. 14.) pro *collocari ac — compleri et interea — iussit. Ac — compleri* suspecta visa sunt; pro *interea* Whittius et Gölerus *inter ea.* || 26. Diutius cum sustinere — se contulerunt Hugius (*Mus. Rhen.* XV. p. 480.) interpolata putat. Ibid. mataras. Glück p. 134 *matares.* Ibid. [die quarto] uncos ego posui. W. *Obs.* p. 23. Hugius *die orto.* Etiam *triduum morati* ex sequ. *triduo intermisso* illatum videtur. || 30. diem concilio constituerunt. A *concilium.* Hug. propter c. 31 init.: *eo concilio dimisso* lacunam suspicatus *diem const. et concilium habuerunt* vel sim. scribendum putat. || 31. Magetobriam. Momms. H. R. III. p. 232 *Admagetobrigam* genuinum putat. || 37. Suebi Momms. W. Gl. — *Suevi.* || 41. quinquaginta. Göler: *nonaginta.* || 44. quid sibi vellet? cur veniret? — *quid sibi vellet cur veniret.* || 47. e suis [legatis] uncos ego posui; v. W. Vielh. infra *legatum* [*e suis*] *sese* cett. Ibid. pridie eius diei Hugius ut repugnantia anteced. *biduo post* delendum dicit. || 52. de supero — *desuper.* Lachm. Lucr. p. 375. || 53. circiter quinque Codd. Göler. vulg. *quinquaginta* ex Oros. VI. 7. Ibid. repererunt codd. — *pepererunt* cum Heinsio N. || Ibid. Voccionis Glück. — *Voctionis.* Ibid. utraeque in ea fuga perierunt. duae filiae harum, altera cett. Hugius: *utraque in ea fuga periit. Fuerunt duae filiae: harum altera* cett.

II. 3. Scribe Andecumborium. Glück. — *Andocumborium.* || 4. totius belli DE. *Observ.* p. 7 — *totiusque* b. Ibid. latissimos feracissimosque agros. S. Hell. *fines latissimos* ex interpol. Ibid. Veliocasses ut VII. 75, VIII. 7 — *Velocasses* et *Velliocasses.* Ibid. et c. 16 Viromanduos Glück. — *Veromanduos.* || 6. [portas] succedunt. uncos ego posui; *succedunt* duo dett. et Flodoardus. Vulg. *portas succendunt* defendunt Gölerus, Kochius (Mus. Rh. XI. p. 636), Vielh. || 12. [confecto] del. N., de-

fendunt S. Hn. Terpstra Mnemos. 1854 p. 182 (qui non sensit diversa esse *magnis itineribus confectis — venit* et *magno it. confecto contendit*) et probabiliore interpretatione Vielh. ‖ 15. [ad luxuriam pertinentium] cum optt., [eorum] contra codd. del. N.; de priore dubitari potest, alterum ferri nequit. Eberz. *virorum* coniecit. Ibid. dedidissent. Optt. *dedissent* defendit Vielh. ‖ 17. [inflexis crebris] om. AB. *Observ.* p. 22; *crebris* tuetur Dinterus, utrumque apta explicatione defendit Vielh. ‖ 19. ita ut — *ut* BC ‖ 21. quam partem fors obtulit — *quam in partem f. obt.* ‖ 24. castra compleri nostra, legiones cett. Codd. aut *c. compl. nostra*, aut *c. nostra compl.* aut *nostras legiones;* in nullo deest pronomen, utrumque S., neutrum N. posuit. ‖ 25. ab novissimis uni. Vielh. *uni* deleri vult. ‖ 27. pugnarent, quo. W. *Observ.* p. 13. Optt. *pugnant, quo*, quod tenent Hn. Hell. N. delet. Vulg. *pugnae.* Vielh. *pugnarunt.* ‖ 29. despectusque. Vielh. *deiectusque.* ‖ 30. moturos se confiderent — *in muro* (*in muros*) *sese collocare conf.* v. W. *Observ.* p. 5. 26. Vielh. *sub muros esse conlaturos.* ‖ 34. Venellos — Esubios Glück. — *Unellos — Esuvios* ‖ 35. dies quindecim. Schneidewin. cum Wesenbergio *dierum quindecim.*

III. 1. cum hic — flumine (ABD *flumen*) divideretur. Vielh. *cum hunc — flumen divideret.* Ibid. [ad hiemandum] aut delendum aut post cohortes ponendum (Ciaccon. Hotom.). Ibid. scr. ab his rel. pro *ab illis.* ‖ 2. [absentibus] om. optt., tenent S. Hn. Hell. ‖ 12. quod bis (hoc deleri vult N.) accidit s. horarum XXIIII spatio. Cf. Plin. H. N. II. 97, 99. Codd. *horarum XII spatio*, quod nova ratione def. Heller. Phil. XV. p. 354; dudum refutata repetit Hn. ‖ 13. copulis. Vielh. *corvis.* ‖ 20. ex tertia parte Gallia est aest. Vulg. *ex tertia p. Galliae.* v. W. ‖ 21. aerariae *secturaeque* corrupte codd. plerique; vulg. *secturae* S. *structuraeque;* ego W. *aerariae structurae.* N. *ferrariaeque.* ‖ 24. infirmiore animo. Vielh.: *iniquiore loco.* Ibid. opinione timoris Stephanus, N.; codd. *timidiores*, quod diversa ratione defendere student S. Hn. Vielh.

IIII. 1. cum (N. quom) — faciant. Codd. *quod — faciant* S. Hell. ‖ 3. ut est captus Germ., et paulo [quam] sunt eiusdem generis [et] ceteris humaniores N. S.: *et paulo, quam sunt eiusdem generis, sunt ceteris humaniores.* Bentl. Elberling., Madvig.: *ut est captus Germ. paulo, quam sunt eiusdem generis ceteri, humaniores*; Hn. servata codd. scriptura parum apte *et ceteris* putat esse = *etiam ceteris rebus.* Vielh.: *et paullo, quam sunt eiusdem generis ceteri, humaniores*, vel *et paulo sunt quam —.* Idem *quod* in codd. ante *Gallicis* positum tuetur. ‖ 7. ab his codd. — *ab iis.* Ibid. consuetudo sit A. S.; vulg. *c. — haec sit.* ‖ 13. oblatos gavisus illos ret. iuss. Optt. *gravius.* Vielh. *gravius incusatos ret. i.* ‖ 17. Scr. traducendum, non *transducendum.* ‖ 22. constratisque Kochius Hn. — *contractisque*, quod Ruhnken. glossema putavit (Mnemos. 1853 p. 251.), Vielh. ante *quod praeterea nav. long. habebat* collocat. ‖ 25. ex proximis primis navibus. *primis* del. N. cum Hotom. ‖ 27. facturos sese A. *sese facturos* quinque interpol. *facturos esse* BC DE N. Ibid. *et* in petenda pace. *et* om. ABCD, Vielh., commate ante *tum*, et puncto post *remiserunt* posito. ‖ 29. quibus Caesar exerc. transportandum curav. delet Vielh., ac deinde scr.: *quas Caesar in ar. subd.*

V. 1. ad onera ac mult. S. — *ad onera, ad mult.* N.; vulg. *et ad mult.* ‖ 3. [Indutiomarus] in aliis codd. alio loco positum suspectum est. ‖ 8. rem frumentariam prov. D. *re frumentaria* ABC, corr. a e: *rei frumentariae.* Vielh. *de re frum.* ‖ 9. praesidio navibus — praef. — *navibusque* N., probat Dinterus, non necessarium putat Hell. ‖ 11. litterisque del. vult Vielh. ‖ 12. Transierant B vulg. S. Hell. — *transierunt* N. Ibid. bello illato. N. *sedato* scribendum putat. v. W. Ibid. talcis ferreis.

Vir doctus Philol. XIIII. p. 433: *talis ferreis = Eisenwürfel*, ut iam Vossius coniecit. Vielh. *aut aere* ut *aut nummo aereo aut* delendum putat. Omnem hunc de Britannia locum subditicium iudicat Wexius Tac. Agr. p. 246. ‖ 13. obiectae S. — *subiectae*, Hn. *superiectae*. ‖ 16. equestris autem proelii — inferebat Tittlerus (Ann. phil. et paed. 81. p. 506) glossema esse putat. ‖ 17. sic uti — non absisterent. Vielh.: *sic uti — abstinerent*. ‖ 21. Cenimagni codd. Glück. *Iceni*, *Cangi* Lipsius, N. ‖ 25. quaestoreque Ciaccon. N.; codd. *quaestoribusque*. Vielh. *legatis quaestoribusque* delet. ‖ 28. quantasvis copias etiam Germanorum S. Vulg. *quantasvis, magnas etiam, cop. G.* Ibid. sustineri posse docebant. rem esse test. — *sustineri p. docebant rem e. t.* N. ‖ 31. extr. Ambiorige del. Tittler. ‖ 34. erant — pugnando pares nostri; tametsi. Codd. plerique *pugnandi*. Goelerus et alii: *pugnando pares; nostri tametsi. Pugnandi* corruptum putat Dinterus (Ann. phil. et paed. 82. p. 463); Vielh. *virtute et studio pugnandi pares nostri; nam etsi*. ‖ 37. elapsi ex interpolatis S. — *lapsi* optt. N. ‖ 39. Ceutrones. Glück. *Centrones*. Ibid. Geidumnos S. Glück. *Geidunnos* N. *Geidunos* vulg. ‖ 42. et quos — habebant captivos, ab his doc. Whittius, Dübnerus; *et quosdam — hab. captivos, ab his doc.* N. *et quosdam — nacti captivos* ex interpol. S. ‖ 43. succensa — *succisa* coni. N. ‖ 44. exspectas Havn. I N. rell. *spectas* S. Oehl. Hn. Confusa in libris haec verba II. 20. b. c. III. 43. 75. 78. 85. Ibid. extra munitiones. Optt. *ex castris munitionesque* (*munitiones* B, *munitionemque* D), ut de scriptura dubitari possit. Ibid. quaque parte h. conf. est vis, ea irrumpit. Dübnerus. A *qua parte*, B et al. *quaeque parti*. Oudend. et N. *quaque pars — est visa inr.* S. *quaeque pars — est visa, inr.* Vielh. *procedit ex castris, munitionisque qua parte acies h. conf. est visa, irr.* ‖ 45. in iaculo illigatas; an forte *in sagulo?* ‖ Aremoricae Glück. — *Armoricae*. V. Auson. Ep. IX. 35.

VI. 2. [ac] Menapios. Copula, quam om. b c e, Caesaris usus non patitur. v. W. p. 389. ‖ 4. arbitratur A B C D S. Hell. — *arbitrabatur*, quod sane Caesaris consuetudine commendari videtur; v. Hugius Ann. phil. et paed. 81 p. 879. ‖ 11. partibusque del. Davis. N., idemque *in* ante *singulis*. ‖ 12. imperfecta re optt. codd. S. — *infecta re* N. ‖ Natio est omnis Gallorum. Optt. S. Hell. *n. e. omnium Gall.*, quod recte dici nego. ‖ 17. cum superaverunt Clark. N. codd. S. *quae superaverint*, Hn. *qui superaverint*. ‖ 20. imperitos. Optt. *impeditos*, quod defendere conatur Vielh. Ibid. de re publica — *de republica*. ‖ 23. sanctos habent Optt. Vulg. *sanctosque hab.* S. Hell. Asyndeton h. l. aptissimum esse patet. ‖ 24. nunc, quod (codd. plerique) in eadem in. eg. patientiaque Ald.; codd. *patientia, qua)* Germ. permanent — paulatim assuef. — comparant, ut ab his v. apodosis incipiat. Ita etiam Madv. Whitt.; *nunc quidem in eadem — patientiaque* N.; *nunc quoque in eadem — patientia, qua G. perm.* S. v. W. p. 340. ‖ 25. Danuvius — *Danubius*. ‖ 29. milibusque ampl. quingentis. Gölerus rem postulare ait *amplius centum et quinquaginta*. ‖ 31. hi insulis — *his insulis*. Ibid. belli aut fugae optt. S. — *aut b. aut fug.* N. ‖ 33. extr. possint codd. plerique; *possent* S. Hn. qui etiam praecedens *possint* mutavit. ‖ 34. in omnis partis A. — *omnis in partis* N. ‖ 39. nemo est tam fortis, quin — perturbetur glossam putat Vielh. ‖ 43. a tanta mult. interpolati — *tanta mult.* N. ‖ 4. Agedinci S. Glück — *Agedici*.

VII. 1. init. senatusque consulto codd. Vulg. *de senatusque cons.*, quod ipse olim receperam, def. S. Müller. Ann. phil. et paed. 81. p. 425. ‖ 3. Gutruato, ut VIII. 38, Glück p. 110. codd. *Cotuato*. Idem p. 64 Conconnetodumno. N. *Conetodunno*, vulg. *Conetoduno*. Ibid. Cenabum (*Κήναβον* Strab. Ptolem.) Glück. — *Genabum*. ‖ 7. Scribe *Veliocassis*. ‖ 8. Cevenna. Glück *Cebenna*. Ibid. neve ab hostibus diri-

piantur. Manifestam interpolationem *neu se ab h. diripi patiatur* prob. S. Hell. || 10 videret — *videretur.* || 11. ut quam primum iter faceret, prof. falso intellecta coniecturis temptata sunt. V. Rüstow *Heerwesen u. Kriegführung Caesars* p. 171. Vahlen. (Eph. schol. Austr. XII. p. 1.) interpunctione mutata: *Ea qui — relinquit, ipse ut — iter faceret. Genabum Carn. prof.* Ibid. continebat. Vulg. *contingebat* S. Hell. || 14 [a Boia] spurium iudicant Scaliger, N., parum feliciter defendit S., infelicius corrigit Hn.: *ab imo omnia.* Ibid. aestimare. glossam *aestimare debere* probant S. Hell. || 19. ac saltus eius paludis corrupta sunt. Hn. *omnia vada eius pal. ac saltus*, Hell. Philol. XIII. p. 398 *omnia vada ac salicta*, quae probare non potui. || 20. se ipse ut munitione. vulg. *se ipsum mun.* Hn. *se ipsius mun.*, quo non corrigitur vulgatae vitium; v. N. p. 90. Ibid. ex fuga; cum interpolatis *ex hac fuga* S. Hell. || 21. quod paene in eo N., *quod penes eos* optt. S. Hell., quod a loci sententia alienum est; falso Hn. *ex eo — constare.* || 24. latum pedes CCCXXX corruptum videtur. V. Göler. p. 60. Rüstow l. l. p. 143: *longum?* quod improbat Müller. l. l. p. 432. || 25. exanimato alteri. S. *ex. altero* ex codd. sec. generis, fortasse recte. Ibid. omni ex parte N. codd. plerique *omni ea parte*, dett. *omni parte* S. Item 28 scripsi *omni ex numero;* dett. *omni eo numero*, rell. *omni numero*, editt. *ex omni num.* || 30. consternati. N. *confirmati;* v. W. Müller l. l. || 35. cum uterque utrimque exisset exercitus, in conspectu — castra ponebant, dispositis expl., necubi — traducerent. erat in magnis Caesaris difficultatibus res sec. optt. scripsi. N.: *Cum uterque utrimque — ponebant. Dispositis exploratoribus — erat* cett. S. secundum interpolatos: *Cum uterque utrique esset exerc. in conspectu fereque — poneret, dispositis expl., necubi — traduceret, erat in m. Caesari diff. res.* v. W. p. 390. || 35. captis quibusdam coh. Non sanatur corruptus locus *captis* in *carptis* vel *detractis* vel *laxatis* (Kindscher. in Mützell. Eph. XIV. p. 426) mutato; etiam *quibusdam* suspectum est. Ad sententiam recte N.: *maniplis singulis demptis cohortibus.* || 36. desperavit, de obsessione S. deleri vult, retinet *in monte* contra codd. Ibid. periclitaretur. Teneri debebat *perspiceret* N.; optt. *perspiceretur.* Ibid. non nimis firmo v. W. Göler.: *ab iis nimirum f.* Idem ibid. *noctis* recte delère videtur. || 38. equites Haeduorum Whitt. N.; codd. plerique *multos equites*, al. ex corr. *omnes equites* S.; mire Hn. *equites et multos Haeduorum.* Caesar non videtur nisi *multos* scripsisse, cui *equites* adiectum est. || 45. mittit — turmas eodem media nocte: imperat. sic, sed *iis* (*his*) ad *imperat* adiecto b d e; rell. *turmas eisdem med. n. imperat.* N.: *turmas; eis de m. n. imp.* Vulg. (S. Göler) *turmas eo de media nocte; iis imp.* Dinter.: *de media nocte* cum *vagarentur* coniungendum putat. Ibid. eodem iugo. v. W. Gölerus: *eodem illo.* Ibid. omnes illo munitionum copiae. Secundum interpolatos S.: *illo ad munitionem*, quod probat Müllerus. Suspectum videtur *munitionum.* Göler. *illico ad mun.* || 47. legionisque — *legionique.* Ibid. quacum erat, contionatus s. constituit N. *quacum erat contionatus, signa constiterunt* (ex interpol.) S. Müll.; *continuo* (pro *contionatus*) Gölerus, *cohortatus* Vielh. Vitium sane latere videtur. Deinde ac. S. *at.* || 56. ne comm. cons. — converteret, ut nemo non — N. (*ut* codd.) — *conv., ut non nemo* — S. || 58. profecti a palude S. Müller. Eberz. Optt. *prospecta*, N. *proiecta pal.* || 64. diemque huic rei constituit. omnes equ. N. — *denique ei res const. diem. Huc omnes* Vulg. S.; *dedendique const. d.* Hn. Ibid. post *prohibere* semicolon pone. || 66. concilium. Aliquot codd., Hotom. Dübner. Müller. l. l. p. 433 *consilium.* Ibid. Id quo codd. — *et quo* N. || 67. una a primo vulg. S. Hell. — *una primo* N. Ibd. intra legiones N.; codd. *inter*, quod teneri poterat. || 72. interiorem. Gölerus *inferiorem.* || 74.

eius discessu corruptum aut interpolatum est; neque *accessu*, neque *equitatus* (*equitum*) *disc.*, neque *discessu munitionum* (Hn.), neque Schneideri interpretatio probari potest. || 75. cuique ex civitate optt. N. *cuique civitati* a b d e S. Ibid. in indice Gallorum vulgatam scripturam vitiosam reliqui, quamquam Nipperdeii emendandi rationem probo. Eleuteris, Cadurcis Glück. *Eleutheris Cadurcis* N. Hic delet *totidem Lemovicibus*, et *Senonibus* post *Helvetiis* (Hn. *Sena Andibus*), post *Veliocassis* (*Velliocassis*, *Bellocassis* S.) addit *totidem*, pro *Lexoviis Aulercis Eburonibus* (S.) scr. *Lemovicibus et Aul. Eburovicibus*, post *Boïis* ponit *bina*, pro **Lemovices** scr. *Lexovii* deleto *Veneti.* (Venelli Glück. vulg. *Unelli*). || 81. se sequi — *sequi.* || 85. iniquum — fastigium optt. Dübner. N. Gölerus. *exiguum* e f And. Ox. vulg. S. Müller. || 88. nostri proel. comm. Jurinius, N. *hostes* codd. S. Hn. Hell. Müller. || 90. his litteris aut corruptum aut interpolatum. Vulg. S. *his rebus litteris cogn.* Hn. *his ex litteris.*

VIII. Ep. ad Balb. non cohaerentibus (scr. conhaer.) S. Codd. *comparentibus* et *comparantibus*. vulg. *comparandos.* Bernh. Hist. L. Rom. p. 524 *continentibus.* || 5. compegit Hn., codd. *contegit*, Morus, N. *coniecit.* || 9. loriculam per aggerationem eius altitudini inaedificari. N. p. 113. Vulg. *l. pro hac ratione e. altitudinis* mire def. Hn. || 20. [cognita calamitate] aut corrupta aut interpolata. Hotom. ante *omnibus adversis* collocat, quae Hn. gloss. putat. || 26. Lemonum Glück. — *Limonem.* || 43. in murisque disp., ut b. c. 1. 21. *in* om. codd. || 52. *at reliqui tamen omnes eo discesserunt* ego ausus sum, ut certe sententia, quam res postulat, restitueretur. Codd. *atque ita rem moderando discesserunt.* Jurinius, N. *discusserunt.* Hoffmannus Budissinus *moderante eo discesserunt* (i. e. discessionem fecerunt).

De bello civili comm. I. 1. [a Fabio C.] del. Scaliger, Hn., ut olim putabatur, initio nonnulla excidisse ratus, scr. . . . . . *Litteris ab eo* [*Caesare*] *cons. redd.* Ibid. ad [Caesaris] gratiam. Uncos Mommsenii suasu posui. Defendit vulg. Endlerus (*Quaestt. Caes. spec. Norimbergae.* p. 4); *respectum* pro *receptum* Hell. (Phil. XI. p. 783. XIII. p. 379), quod probare non potui. || 2. Pompeiusque aberat Hofmannus (*de origin. b. civ. Caes.* p. 113) — *aderat.* || 3. urbs et [ius] comitium tribunis, cent. evocatis. Codd. *tr. pl. centurio evocat.* (haec correxit Oudend.). N.: *urbs militibus, comitium tribunis* cett. Hugius (*Philol.* XI. p. 671); *urbs et ipsum com.* Kindscherus (Emendatt. Caes. p. 15): *Compl. uberius comitum; tribuni plebis in curia violantur.* || 5. toto denique emenso spatio suarum actionum Mommsen. v. W. Codd. *octo denique menses variarum act.* Ald. vulg. *octavo denique mense suarum act.* Hn. *ultimo denique mense.* Kindscher.: *toto denique emenso sp. s. act. in trepida re adtinere censuerant.* Ibid. in desperatione omnium illata sceleratorum audacia Kochius (*Mus. Rh.* XI. p. 638). Codd. *in desp. omnium salutis latorum aud.* N. *paucorum aud.* Kindscher. *soluta malorum aud.* || 6. Paullus et Marcellus. Vulg. *Philippus et Cotta* (pro *Cotta* editt. ante Aldum *Marcellus*). Idem coni. Terpstra (*Misc. phil.* p. 38). N. *consules.* Oehlerus: *Phil. et consules.* Hug. *prioris anni consules.* Kindsch. *Philippus et Marcellinus.* Ibid. in rel. prov. — mittuntur uncos a N. positos sustuli. Ibid. *quod — acciderat* uncos removere debebam (Momms. die Rechtsfr. p. 30) ut sustuli in v. *quod — numquam.* post *numquam* Kindsch. add. *clam*, qui sequ. mutat: *relicta remanent in urbe et capite Italiae.* || 7. [dona] N. *dona — habuerint* secludit. || 11. si peracto consilio [Caesaris] non prof. e., quod verum esse nunc dubito. *Caesaris* interpolatum esse certum puto. Codd. peracto cons̃. vulg. inepte *consulatu.* Hn. *peracto postulatu Caesar profectus esset* (*non* om. a d), Kindsch. *pacto convulso non pr. e.* Hoffmannus Budissinus *peractis comitiis.* || 13. dum potestas sit Iuri-

nius, vulg. inepte *posteritatis*, nec melius Hn. *in posterum*. || 16. recepto Firmo codd., *recepto Asculo* Ald. N. v. W. p. 292. Hn. *recepto F. ex itinere*. || 21. in iis operibus. b. g. VIII. 43. — *iis op.* N. (Forchh. Quaestt. p. 74.). || 22. in ea re expulsos. Kochius (Mützell. Eph. XIIII. p. 349) *iniuria*, Kindsch. *nefarie*. || 23. quinque ordinis senatorii Davis. N., codd. *quinquaginta ordines*. Hn. *Erant quinquaginta; ordinis sen. L. Dom.* cett. Ibid. *L. Vibullius* a Scaligero falso illatus est, v. W., codd. *L. Caecilius Spinther*. Kindsch. *L. Caecilius Denter*. || 30. cum leg. II Hn., codd. III. Davis. IIII. Ibid. omnibus rebus imparatissimis. Scribendum videtur *imparatissimus*. || 34. in Hispaniam Aldus (v. c. 38 init.) delevit N. || 35. discernere codd. Gronov. N. *decernere*. || 37. [hiemandi causa] uncos ego posui. v. W. || 39. leg. in Hispaniam praem. VI. auxilia peditum V milia N. *legiones sex in Hisp. praemiserat. Adduxit auxilia* Kindsch.; idem deinde *quae omnibus — habuerat* (ut Cuiac.) et *quem imperaverat*, pro *quam* (*quem* vulg.) *pacaverat* (vulg. *paraverat*); fortasse: *parem ex G. numerum nuper paraverat*. Tum *huc* scripsi pro *hinc* et *adiecerat* ascripsi (Hn. *addiderat*); plura autem deinde excidisse opinor; v. W. || 40. congressae codd. Jurinius N. *egressae*. — priores legiones. — a *proprio relegiones*, rell., vulg. *praes. proprio leg.* N. *propiore ponte*, Hn. *prope priores leg.* Nondum sanatus est locus. Hoffm. Budiss. *congressis pabulatoribus*. || 44. reliquisque barbaris barbaro genere quodam pugnae assuef.; *barbaro* ego adieci. Hellerus *cum Lusit. reliquisque barbaro quodam genere*, quod probare non potui (v. W.). Ibid. consuerant N. (codd. *censuerant*), quod quamvis nuper derisum etiam nunc probo; v. W. || 46. summa in iugum virtute Forchh. p. 63; Par. et Havn. *summum iugum v.* vulg. *in summum iug. virt.* || 48. neutrum horum — necessarioque. Kindsch. *dum neutrum hor. — necessario*. Ibid. **in hibernis** corruptum, reliqua sana puto. v. W. Hn. *ex hibernis*. Kochius *in herbis*, quod iam olim coniectum est (v. Oudend.). Kindsch. *quom quae fr. in Hiberis erant, aeque multum — aberant*. || Idem c. 52 pro *tutabatur* scr. *levabat*. || 53. multa rumor affingebat. a et b *multarum rumore orat fingebant* (b *fingebat*). N. *m. rumore adfingebantur*. Hn. *fingebantur*, vulg. *m. rumor fingebat*. || 58. impet. eorum *non* excipiebant. *non* ego addidi. N. *decipiebant*. Terpstra, Kindsch. *effugiebant*. Hn. *exciebant*. || 61. locis excedere codd. N. *his*, vulg. *iis;* pronomine non opus est. Ibid. castraque. *castra* a b N. || 62. reduxerat. Kindsch. *deduxerat* (vulg.); idem: *pedites vero qui tantum — extarent, cum —*. || 64. sustineri — interrumpi. codd. *sustinere*, N. *inrumpi*. Ciacconius *distineri*, Terpstra *subsistere*, Forchh. *sustinere — atque iter interrumpi*. Ibid. necessario longius. (b. G. VII. 16.) 3 dett. N. *non* necessario, Kindsch. *ea re long*. Ibid. [ad vadum] in codd. post *addito*, in solo c post *magnaque* positum, del. Forchh. Kindsch. pro *ad iter addito* scr. *admodum*. || 67. consuerit. codd. plerique *consuevit*, N. *consueverit*. Ibid. Kindsch. pro *in civili dissensione — consulere* scr. *in communi desperatione — concedere*, in sequ. *pudore et officio militis — praesentia adferre* et *etsi aliquod accipiatur detrimentum*. || 72. in montibus — *montibus*. || 76. neu se neu [Pompeium] imp. suum. Uncos ego posui; ad *Pomp.* in plerisque codd. additur *absentem*, quod del. N. v. W. Terpstra l. l. p. 47. || 80. relictis impedimentis subs., praesidio p. c. rel. Vulg. *rel. legionibus s., praesidio impedimentis p. c. r.* Faernus *eductis leg.* Oehlerus *cunctis*, Forchh. Hn., ut dudum Beckerus, *refectis*, N. *expeditis*, Hell. *reliquis*. Vulg. defendunt Terpstra l. l. p. 49. Endler. l. l. p. 9. || 82. impediendae reliquae munitionis causa Forchh. p. 97. Codd. aut *impediendae rei, quae m. fiebat causa*, aut *quae m. c. fiebat*. N. del. *quae munitionis fiebat*. || 85. tot tantasque classes corruptum est. N. *tot tantaque auxilia*. Illud defendit

Terpstra Mnemos. l. l. p. 188. Ibid. *probati* ex antec. *per paucos probati* huc illatum censet Hell., qui *fracti* scr.; pro *quod* N. *quom.* ‖ 87. restituatur. Kindsch. *restituantur.*

II. 2. integebantur, atque hac agger inter manus prof. Kindsch. *integebatur. Ab hac aggeris terminus pr.* ‖ 3. navem ex navalibus eor. deducit c, a b e om. *navem.* Vulg. *ex navalibus eorum unam ded.* N. crucem apposuit. ‖ 5. quae in opp. excubiis custodiisque rem. Codd. plerique *ex publicis custodiis quae*, Par. et Havn. *publ. custodiisque*, sed omnes h. v. post *uxoribus* habent. N. *custodiis* post *oppido* posuit et scr. *aut supplicis ex muro.* Hn. *quae publ. custodiis in opp. rem.* Weissenbornius *speculis* vel tale quid latere putat. Kindsch. *omnesque senioris aetatis — uxoribus publicis viis locisque aut in foro —.* ‖ 6. et artificio gub. et mobil. nav. Hn.; prius *et* del. N. ‖ 9. ubi, quantum — patiebatur, tantum elevarant, intra cett. Vulg. *ubi — tantum elevabant. Intra —*, quae sensu carent. v. W. ‖ 10. LX ped. long. corr. Lipsius IX. N. XL, Gölerus et Hn. XX. Ibid. ita fastigate atque ordinatim structo *tecto*, codd. *fastigato atque or. structo.* v. W.; *tecto* addidit Oudend. ‖ 11. [non datur libera muri def. facultas] N. seclusit. Kindsch. *hoc d. libera muri conscendendi fac.* Idem c. 12 *nullam exorare* pro *exoriri.* ‖ 16. aut telis militibus Forchh. codd. vestigia secutus, qui aut *eis*, aut *ab eis* habent, vulg. *aut vi.* Ibid. circumiri codd., N. *circummuniri.* v. I. 18 *opp. vallo circumvenire.* ‖ 17. Non debebam v. *quod esset officium — obtineret* post *fide* collocare, sed ita locum exhibere: *teneri obstr. fide, necessitudinem quidem — intercedere; neque se ignorare, quod esset off. — obtineret, neque quae vires suae.* v. W. p. 296. ‖ 19. cum DC. equitibus — *DC equitibus* a b, N. ‖ 23. Anquilaria a e f Hn.—. ‖ 25. traduxisset a b c, al. (e *vela duxisset*), Stephanus, vulg. *vela direxisset;* v. W. ‖ 26. *legiones* suspectum putat N., post *ordine et* Kindsch. addit *imperio.* ‖ 29. magnus omnium incessit timor animis; is — augetur Vossius. Codd. *magnus omnium incessit timor, nam is —.* N. *omn. inc. timor. [nam] Is —.* Forchh. *omn. animis inc. tim.* v. W. Ibid. . . civile bellum — fingebantur. (pro *accipiebatur* scribe *accipiebantur.*) Misere laceratum locum corrigere non ausus sum. Kindsch. (aliorum pericula v. W. p. 297): *Terrebant civile b. — fuerant (nactae enim* Caesaris *beneficia animum mutaverant), consuetudo dona offerentium, municipia — coniuncta (namque alienatio ex M. P. que inminebat ut qui — deficere coepissent). Talia querebantur in c. comites militesque. Nonnulli gr. proferentium s. multa cum cura a Curione accipiebantur, nonnulli — fingi ei videbantur.* ‖ 32. oneratas codd. — *onerarias.* ‖ 34. sibi conf. *sibi* om. a N. ‖ 35. aliquid velle . *velle aliquid* a N. Ibid. *multis vuln.* Hn. vulg. *mille*, N. . . *vuln.* equique. N. *equitesque* codd. vulg. Hug. ‖ 39. ne haec qu. res — morabatur Forchh. *haec — morabantur* N.

III. 2. XV milia corr. *LX cohortes* N. ‖ 6. Germiniorum. Havn. *Germaniorum.* vulg. *Cerauniorum*, Kiepertus *Chimaeriorum.* Kindsch. *terram attigit. Inter Chimaeriorum saxa.* Idem *arbitrabatur* pro *arbitrabantur* a b N. ‖ 7. init. erat. b N. *erant.* ‖ 8. ne quod subsidium exsp. Caesari in conspectum v. p. N. Codd. *neque* (*ne quod* Oud.) *subs. exspectans, si in C. complexum v. p.* Terpstra *Misc.* p. 56: *subsidiumque exspectans Caesaris, si in consp. veniret.* Nondum sanatus est locus; ad sententiam aptissime Ciaccon. *ne, quod subs. exspectabat Caesar, inconspectum v. p.* ‖ 9. [maximi] *maxime*, in quod quivis facile incidat (Oud. Forchh. Hn.), h. l. scripsisse Caesarem non credo. Ibid. hic fuit — exitus recte inepto loco posita putat Forchh. ‖ 10. Antoni militumque. Vulg. *detrim. Afr. exercitus tanto militumque. tanto* misere adhaeret, *que* male haec prioribus adiungit, et *Antonii* nomine aegre caremus. Ibid. ad Cu-

rictam Mommsen. v. Flor. II. 13 (Iahn.) — *Corcyram.* Ibid. terrestres urbiumque copias ineptum est. N. *navium.* Omnia haec, ut scripta sunt, perversa esse ostendit Hug. l. l. p. 665 (v. W.). *omnes suas utrumque copias dimissurum* Kindsch., qui debebat ineptum, si hoc modo scribitur, *Pompeio* delere, quo remoto omnino commodior evadit sententia; senatui enim populoque, non Pompeio probari vult, se fore contentos eorum iudicio. Ceterum a *dimissuros* (e *dimissurus*); fortasse igitur *omnes suas — copias dimissuros;* de utroque si haec dicuntur, etiam *terrestres naviumque c.* probari potest. 11. quam de mandatis agi pro inepto *quam de m. agi inciperet*, N. *inciperetur.* v. W. || 12. comportare in arcem. *in arce* a b N. || 13. quae sunt gestae. *gesta* a b N. || 16. summam suam esse. *suam esse* Lips. Forchh. Vulg. *Pompei summam esse — vol.*, quod absurdum esse iam Elberlingius demonstravit. v. W. || 17. quibus rebus — satis causae putamus Hugius l. l. p. 666 iniuria spuria iudicavit. || Idem et Kindsch. de 18 extr. dubitationes moverunt: hic scr. *existimabor bello perfecto. Ab iis haec acta cognovit, qui b. interfuerant*, qua emendatione effectum putat, ut stare possint *conatus tamen — de pace agere*, quae spuria dixit Hugius; sed scribendum dicit *aliis oratoribus per colloquia.* Ego nihil horum probo. || 19. unum [tantum] uncos ego posui. Kindsch. *latum.* Idem pro *interim* scr. *in terram*, pro *et crebro magna voce: et ipse pro magna contione*, et pro *de pace* [*duos*] *leg.: alios leg.* Endlerus *suos*, ut iam Gruterus. mihi de pace etiam falsum videtur propter sequ. *praesertim cum — decertarent*, quibus idem dicitur. Ibid. atque eundem visurum, quemadmodum Elberl. N., quod verum esse non affirmaverim, magis tamen placet quam *atque navi esse vecturum, quo admodum* Hn. et *Itaque una insularum quam ad mediam tuto l. v.* Kindsch. Ibid. sed missa oratione de pace loqui atque altercari — Terpstra. Hell. Vulg. *summissa oratione loqui de pace atque a.* Kindsch.: *sed permissa oratione conqueri* (!) *de pace atque alt.* || 21. et fam. Neapoli, visa proditionem opp. apparare, scripsi libr. vestigia secutus, qui habent: *visaque proditione opp. apparere.* N. *vis atque proditio opp. appareret*, ubi asyndeton displicet. Kochius *et familia N. visa esset proditionem opp. apparare.* || 22. perit codd. Forchh. — *periit.* || 24. is virtute Forchh. *qui* v. N. || 25. cupidiusque cotidie; codd. *duriusque cot.;* pro *exspectabat* N. *non* (Koch. *vix*) *spectabat.* Vulg. defendit Hell. l. l. p. 381. Ibid. quod — audebant. N. *quom — auderent* (hoc codd. praeter f). Similiter 1.30 *quod intellegebat* in libr. praeter a et 3 dett. abiit in *intellegeret.* || 32. apparitorum Forchh. Codd. *imperiorum;* ita deinde *praeceptis* dudum corr.: *praefectis.* || 36 simul adesse — *abisse* Hauptius N. v. W. || 38. [reliquos] omnes [earum turmarum] uncos ego posui. Hn. etiam *exceperunt* delet. Kochius post *praef. equ.* excidisse putat: *qui fuga salutem sibi reperit* vel sim., reliqua sana putat. || 40. mole naturaliter obiecta N. codd. *molem tenuit naturalem obiectam.* Hn. *molem tentavit natura obiectam.* Ibid. insulam — efficiebat Ciaccon. — *effecerat.* Ibid. subiectis scutulis vulg., *suculis* N. Ibid. in interiorem portum. Codd. *partem.* v. c. 39. Ibid. prohibebat — *prohibeat* N. || 41 [in Macedoniam] Forchh. seclusit (*in* om. codd.). v. W. || 44. perp. munitiones *videbant* corruptum. cod. Hotom. *habebant.* Hn. *reddebant*, Hell. *nitebantur* vel *nitebantur habere*, Endler. *volebant.* Kochius *perpetua munitione providebant, ne adorirentur*, deletis v. *perductas — castella.* Ibid. quare Terpstra, codd. *quae.* || 46. his reb. comparatis Hn. — *completis.* Ibid. crates disiectae — *directae.* || 48. qui fuerant Valeribus codd. Vulg. *cum Valerio;* N. *in vallibus.* Terpstra: *cum pabulatoribus.* Hn. *versati in oleribus!* Endl. *qui studebant oleribus!* Hell. *valetudinarii ex vulneribus.*

Koch. *vacui ab operibus.* Kindsch. *in operibus*; nihil horum placet. || 51. castris praefectus Forchh. — *relictus.* || 53. milibus CC . . . Elberling. p. 127 *pro contione laudavit* vel sim. excidisse putat. Ibid. pecuniariis mil. don. Kochius. Hell. *pecuariis.* Oehler. *frumento atque cibariis.* van Gent. *fr. veste et variis mil. don.* || 54. [alteram] noctem . uncos ego posui. Ibid. *fossis* cum Ciacconio supplevi. v. Forchh. p. 77. N. *obstr. omnibus rebus c. p.* || cap. 55 aptius post c. 56 poni vidit N. || 59 *cum* equitum numero . a b c *equit. num.*, f *in equ. n.* v. W. || 61. custodiarum varia dil. animadversa N. a b c d *in cust.* Forchh. *in custodiarum v. dil. animadversis.* || 63. II cohortes Forchh. — *nostrae c.* Ibid. [navibus expositi] ego seclusi. || 64. . . cohortes, numerum excidisse putat Forchh. || 65. egressum secundum mare — castra iuxta P. m. i. Forchh. Hell. Codd. *castra secundum mare* post *egressum* ponunt, N. ante *iuxta.* || 67. renuntiarunt codd. *rem nuntiarunt* N. Ibid. *minora* post *castraque* deleri vult Hugius. || 69. dimissis equis eundem cursum confugerent corrupte codd., *conficerent* vulgo; apta emendatio nondum reperta est. N. [*dimissis equis*] *eundem c. coniungerent.* Oehler. *dimissis signis.* Hauptius: *nihilo sequius e. curs. conficerent.* Hellerus: *alii, emensi equis e. cursum, confugerent.* Ego temptabam *demptis ei signis continenti cursu fugerent*, Weissenb. *cursum continuarent*, et participium ante *signis* (pro *equis*) sequente *dimitterent* oblitteratum putat. || 72. ducis vitio et culpa trib. codd. Forchh. Hn. — *culpa duc. et trib. vitio* N. || 73. detrimentum in bonum verteret — offerret. a b e *ut detr. — verteret.* Hinc Vossius, Forchh. Hn. *fore ut;* mihi interpolata particula videtur, quod ostendit etiam Vindob.: *quod si esset factum, uti ad Gerg. accidisset, ut,* quod post *factum* addito *fore* falso edidit Hn. || 74. exercitui quidem omni. v. W. ad 2. 29. Forchh. p. 4. || 75. [eadem spectans] fortasse interpolata sunt, certe *si — posset* recte etiam illis omissis dicitur. N. *id spectans*, Weissenb. *id modo sp.* Terpstra *caedem sp.* Hn. *ea demum spectans!* || 76. veteribus suis in castris codd. Forchh. p. 23. *in vet. s. castr.* N. Ibid. intra vallum [castrorum] dele uncos; ita Havn. et dett. plerique; *castrorum* om. Urs. Palat. Vind., *vallum* a, *munitionem* suppleverunt b c, quod rec. N. || 79. obiectum [oppositumque] Hn. *oppidum oppositum* N. || 81. magnis exercitibus corruptum putat N. v. W. Terpstra Mnem. l. l. p. 189. Ibid. *plenis frumentorum* Kergelius. Hn. *quia* (pro *quae*, ut iam Kreyssigius) *pr. iam mat. frumenta erant.* || 101. [propter eundem timorem] recte interpolata putat Hn., et [circiter XL] Forchh. p. 91. N. post *navibus* collocat. || Ibid. deprensae Hn. ut f, e *deprense*, a b *depresente*, N. *depressae* ex marg. Vascos. || 105. Ante *Item* lacunae signum posui. V. Otto Eph. ant. stud. 1850 p. 312. W. Ibid. [in tecto] del. C. Fr. Hermannus, N. *intacta* Hn. || 108. [incitatum] suis et reg. inflatum —. Forchh. p. 95 del. *inflatum.* || 112. praemunit. in hoc tractu oppidi Faernus antiquitus scriptum fuisse dicit. Forchh. p. 64. a *praemuniti nec*, b *praemuniri nec.* Lovan. *praemunitum nec.* Vulg. *praemunit. nec tractu*, N. *praemuniit. Haec tr.* Ego *in hoc tr. oppidi* glossam puto ad v. *loca maxime necessaria.* Hn. *nec tractus opp. p. er. regia exigua* et post *domui* delet *quod.* Ibid. nutricius pueri — in parte Caesaris ex c. 108 init. inepte ascripta puto. Extrema v. *haec initia — fuerunt* interpolata censet Forchh. p. 44.

Bellum Alexandrinum. 1. temptantur N. codd. *aptantur.* Weissenborn. *impugnantur*, Hn. *appetuntur.* Ibid. in d. partes esset urbis (sic b f Lovan. Palat.) divisa acies, uno — Hn. *urbs divisa*, *acies uno* N. || 7. morari Caesarem dicerent, qui non n. c. iuberet. codd. *quin*, quod Latinum esse iure negat Forchh. p. 56, qui scribit *qui nav. conscendere non iuberet.* Quominus scribas: *quin*

naves conscendere iuberet? impedit orationis forma. Ibid. ut mihi defendendi essent — nemo potest. Haec omnia ex margine illata puto, v. Praef. p. XXXV. || 8. adversos et ex munitionibus Havn. N. *adversos munitionibus* (a b). Vulg. *ex mun.* Hn. *impetus adversos ex mun. sustineri* (codd., ut *impetus adversi* dicantur!). || 9. paulo *supra* Al. Havn. et dett., a b c om. N supplevit *ultra.* || 15. ubi cessari animum advertit; vulg. *ubi Caesaris animum advertit*, quod recte dictum esse vere negat Forchh., qui *dubitationem Caesaris* vel *dubitare Caesarem an. adv.* || 16. Post *nostris enim* codd. *pulsis*, quod reclusit N., Forchh. del. *victis.* Ibid. quoniam si ipsi — cessissent. Codd. *quorum si qui — cessisset* inepte, quia una alterove cedente non reliquis etiam cadendum erat. || Ibid. electi ad virtutem Davisius Hn. *flexi* N.; a b *flecti.* || 20. sine ratione iniuria del. Forchh. p. 95. || 23. omnem multitudinem; a b N. om. *omnem.* Ibid. fiduciaria dominatione. Vulg. Hn. *fiduciario regno, dom. crud. G.*, ut haec inter se opponantur. Non fuit Arsinoës regnum *fiduciarium*, sed usurpatum (b. c. III. 112). Ganym. autem fiduciarium imperium (c. 4. 34.) in dominationem vertit, hinc acerbe *fiduciaria dominatio crudel.* || 25 extr. perit. a 2 dett. N. *periit.* || 26. cum copiis — *adducit* non credo auctorem dixisse. Davis. *advenit.* || 33. confirmarentur regibus imp., a b *regi*, vulg. *regis*, Stephanus N. *regum.* Badenius (Schneidewin.) non apte *regionis.* || 35. *vidit* addidit Forchh. p. 83. || 36. sive ut in hostium f. ven. Forchh. (Hell.) delevit *inimicus* post *sive.* || 39. si condiciones — rursus appeteret aut *si recusatis cederet.* Codd. inepte: *aut sine causa discederet.* || 46. fortuitae dimicationi rem comm. noluit. dett.: *fortuitae dimicationi* (duo *dimicationis*) *fortunae*, a b c N. *fortunae;* hoc potius quam illud ascriptum puto. Vera verborum vi non perspecta Hn. *fortuitae tamen dim. r. comm. maluit.* || 57. M. Thorium — *T. Thorium.* v. Forchh. p. 39, qui etiam (p. 68) *Marcellum quaestorem* ex codd., qui *Marcellumque* praebent. Ibid. Siciliense. N. Kiepertus (*Atlas der alt. Welt*) *Singiliense.* || 58. Sed id qua mente, comm. erat coniectura codd. ut puto, corrupte. Vulg. *qua m. commotus fecerit, coniectura sciri non potest.* Ibid. ne facerent orare a b c. manifestam interpolationem *ne facere cogerentur* prob. Forchh. Hell. || 66. Post *terreret* N. excidisse putat: *Ariobarzanen, partem Armeniae minoris concessit eumque.* Hn. *terreret Ariobarzanen, attribuit, qui — essent.* || 67. excitus imperiis, ut mox *parere praesentibus imperiis.* Vulg. *exercitibus imperiisque*, quod intelligi non potest. Marklandus *excitusque imp.* || 71. ac *praecurrentem* corruptum. Vulg. *properantem.* N. *praefestinantem ac currentem.* Hn. *ac in provinciam recurrentem.* Forsitan satis fuerit scribere *ac percurrentem* (absolute), cum quam regionem percurrere voluerit, per se intelligatur. || 73. [Caesaris castrorum] interpolata puto. || 77. quodque (codd.) subiti periculi recordatione (codd.) laetior victoria facilis ex diff. r. acciderat Hn. N. *quoque sub. per. recordatio est* (ed. Mediol.) *laetior, quod* (codd.) *victoria — acciderat.* || 78. parvulum secum. a Steph. N. *secum parvulum.* Ibid. retinuerat e f Lov. Pet. Voss. (a *retenuerat*). *tenuerat* N. Ibid. *quod* — fuerat corruptum. (*qui ad id?*). Oehl. Hn. *quoad.* Sed nec partem tantum Bospori obtinuerat Pharnaces, nec recte ita *quoad* dicitur.

Bellum Africanum. N. *Bellum Africae;* v. Praef. p. XXXVI. || 2. Lacunam post *Lilybaeo* notavit N. Vulg. *ipse parum* (!) *commoratus* revocavit Hn. || 3. [onerariae] ego seclusi. Vulg. *onerariae reliquae*, N. *onerariae reliquaeque.* Ibid. Adrumetum — *apparuit* dici posse nego, quamquam, quod non vidit Hn., aliud est *Adrumetum app.*, aliud *locum apparere.* Ibid. ad [se] defendendum Forchh. p. 113, Hell. || 6. XXX Galli. Numerus corruptus. N. CC sive CCC. || 7. Ut. versus *petere* dubium videtur. || 8. Lacunam post

mittit vere notavit N.; de pluribus sermonem fuisse, et orationis forma ostendit, et mox *haec ita imperabat unicuique.* Ibid. uti fieri possent neque —. a b c d Vulg. *posset necne.* N. *uti fieri non posse.* Hn. *uti f. possent, ne nec* —. ‖ 13. mirabilem in longitudinem. Forchh. Vulg. *mirabili longitudine.* a b c *longitudine* om. adiectivo. Havn. Voss. *mirabilem longitudine.* ‖ 14. ex condensis turmis. Göler (*Treffen bei Ruspina* p. 17): *cum extensis turmis*, non videns tum ineptum esse *cum equitibus.* ‖ 15. *equites Iuliani* del. Forchh. p. 96 qui ex b c e et 5 dett. *qui pauci — cedere.* Certo non scripsit auctor: *Caesaris paucitatem — non miratur, qui pauci — defessi ced.* ‖ 19. Labienum dixisse. Codd. *Iubam*, quod probat Forchh., quem de toto loco errare puto. Deinde *in illorum . . sibi confideret* lacunae signum posui. N. *in illa re* vel *in illorum pernicie.* Forchh. *sine illorum ope.* Hn. *in illo rumore* (!). Ibid. milites retentos consuetudine fid. sibi iam fec. Vulg. *consuetudine retentos.* Ibid. uti frenato (a b c) condocuerat (vulg.); *condidicerat* a b c d. N. *uti frenatos constituerat.* Hn. *qui uti frenato condidicerant.* Ibid. equitesque — *equitatusque.* Ibid. atque audacia: codd. plerique *atque ea aud.*, quod poterat teneri. ‖ 26. Lacunam post *accitis* notavit N., post *gerere* Hn. ‖ 31 init. processerant pabul. aut lignandi aut etiam muniendi gratia, quique vall. pet. Forchh. *pabulandi aut lignandi causa aut etiam mun. gratia v. pet.* Ibid. missum telum. a N. *telum missum.* ‖ 33. parato Davis. *paratos* vulg. ‖ 34. dimissos. N. *divisos.* ‖ 35. Caesaris castra. a N. *castra Caesaris.* ‖ in oppido Thisdrae, in hoc scriptore ferendum puto. N. *Thisdra.* ‖ 36. in quo. Scribe in *quod.* ‖ 37. turres (non *turresque*) castellaque — efficit (effecit) corrupte vulgo. N. *in unumquemque collem turremque castella facere*, quod non magis placet, quam quod Hn. scripsit: *in unumqu. collem inspecturus turres castellaque iter facere coepit, idque adeo* (pro *atque ea*); quomodo emendandus sit locus nescio. ‖ 40. partim *eius* — auctoritatem. Exspectatur *Labieni*; aut negligenter locutus est scriptor, aut, cum excidisset nomen, male pronomen suppletum est. Ibid. in fide servanda N. (a *perventa*), codd. et editt. *partienda*, quod ab Oudend., quem sequitur Forchh. p. 61, non puto apte defensum esse; rectissime habet *conservati — parem grat. in fide servanda pr. vol.* ‖ 41. accessit leniter solus a, N., rell. *leniter acc.*, quod non mutandum videtur. ‖ 45. XXXVI annis corr., aptissime N. *tricies armis dep.*, quamquam numerum, ut par est, non praestat. ‖ 47. oppido perquam pauci. ineptum puto. b *quam*, quod probo. v. Liv. XXXVI. 25, 3. XXXIX. 47, 2. ‖ 50. abditi N. codd. *abusi;* videtur aliud quid latere. ‖ 54. navem ex commeatu. Forchh. p. 75. Vulg. *nav. commeatu.* ‖ 56. proxime [locum] Uzittae codd., del. *locum* editt. Weissenborn. Forchh. N. *proximo loco.* Morus etiam *Uzittae* deleri vult. ‖ 57. cum nihilo minus . . . eius sermonem ad Scipionem referret. Vulg. inepte *cum n. m. eius serm. nuntius ad se ref.* Lacunam ego notavi, *se*, quod ne in tali quidem scriptore ferendum, ex compendio nominis ortum est; etiam *cum nihilominus nunt. sermonem referret* falsum est; nam referre responsum utique debebat nuntius. Hoc fere dixit auctor: *cum n. m. Aquinus colloqui cum S. pergeret et nuntius — referret.* Violenter, sed recte intellecta sententia Bentleius: *cum nihilominus etiam nuntio ad Sc. revertente restaret, ut* —. ‖ 58. ante eas se Forchh. p. 81. *ante se* vulg. ‖ 61. sed proprium gaudium bellantibus fort. tr. non decrevit. Vulg. *quod proprium gaud.*, quod falsum esse viderunt Scaliger et N.; hic *bellantibus* delet. Sed communis est sententia. ‖ 64. ob periurium perfidiamque vulg. Forchh. p. 25. — *ob periurii perfidiam* N. ‖ 66. [ibi com]moratus N. vulg. non recte def. Forchh. p. 59. Ibid. III vet. leg. N.; VIII *vet. leg.*

vulgo. || 69. iter inceptum melioribus codd. iubentibus Forchh. N. *coeptum.* || 70. extremo agmine rem.; an forte *ab extr. agm. rem.?* Ibid. [ac] defessis — omnibus cum Forchh. *ac* seclusi. || 71. ab his. a N. *ab iis.* || 72. largiter erat consecutus. Schneidewin. probat Badenii coni. *largiter tria erat consec.;* numero addito *largiter* aptum non est. V. *b. G.* 1. 18 *largiter posse.* || 74. administraturos. an *subministraturos?* || 75. supersed. pugnae. Davisius *pugna.* Ibid. atque ad oppidum — ire contendit a b 2 dett. N.; *atque iter — ire cont.* vulg., quod revocat Hn. || 77. quod essent codd. N. *cum — essent.* v. Forchh. p. 35. Hell. p. 376. || 80. ibique III . . lacunam notavi. N. *legionum* supplet, quod nimium videtur, b *cohortibus* (Oud. *cohortium*), quod parum; fortasse numerus corruptus vel satis est *praesidio relicto.* Hn. *tertia parte.* || 82. in circumeundo exercitum codd., quod in hoc scriptore nolim mutare; *exercitu* N. || 83. cum elephantis erant, praesidio deserti. *cum* om. a et unus det. N., qui *elephantis erant praesidio, deserti* —. Mihi ineptum videtur, Mauros, si elephantis praesidio erant, fugientibus iis, quos tuebantur, *desertos* dici; immo his elephanti praesidio fuerant. || 84. extollit. armatus (ita a), qui in eiusm. periculo constanter — videret. Forchh. p. 39. N. *extollit armatum. Qui in eiusmodi per. cum* (om. a b) *const. — videret.* || 86. elephantosque LX. Vulg. LXIV; non plures LX fuisse, N. demonstravit, sed cum nesciamus, num omnes capti sint, de numero dubitari potest. Ibid. [cum turribus et ornamentis capit] ego seclusi, N. tantum *capit,* quod solum nemo adscripsisset; nimirum omnia adiecta a magistro sunt, qui *ornatos armatosque* explicare vellet; absurdum enim est, si *ornati capti sunt,* addi, eos *cum ornamentis* captos esse. || 88. ut aliquid — auxili pararet ex codd. vestigiis Forchh. *aliquid sibi — auxili ratus* ex Petav. Oud. N. || 90. miliens optt. vulg. *bis milies,* quod revocavit Hn. In re incerta optimos libros sequendos putavi, praesertim cum *bis* ex *his* alio loco posito factum videatur.

Bellum Hispaniense. 1. Initium misere laceratum. v. N. p. 227 — 229. Lacunae signum non post recepto, ut N., sed post *profugissent* posui. Scriptum fuisse videtur: *Pharn. superato, Afr. recepta qui — profugissent, in Hispaniam se contulerant; cum adolescens* Cn. *Pompeius eodem fugisset et — potitus esset, dum Caesar — detinetur* — deinde plura exciderunt. Ibid. paucis (b f *pacis*) commoda (a b c f) hoste hortato. Vulg. *paucis commodis h. h.* inepte. An forte *haud paucis commodo oblato? hoste* corruptum est, nec *ab hoste* scribi potest. || 2. multis iterante — conficiendum. Vulg. *multis itineribus ante confectis,* Schn. *multis item ante confectis, cum celeri festinatione bellum conficiendi* (Vulg. *ad b. conficiendum*). || 3. post *meritam esse* lacunam notavi; *sciens* vulg. suppletur. Non placet Nipperdeii parenthesis (*eam — esse*). Fortasse recte Schn.: *mitteret Caesar: eam civitatem — meritam esse.* Ibid. L. Vibium Pac. Forchh. p. 114. *Plut. Crass.* 4. Vulg. *Iunium.* Ibid. binos equos N. Vulg. equites. Fort. *binos equum milites.* || Ibid. [prope] uncos ego posui. An *bene?* ut c. 4. Ibid. itaque facit et Weissenborn. a b c *facit ut.* N. om. Vulg. *ita Cn. Pompeius.* || 5. [ad castra] ego seclusi; traiecturus nondum habebat castra Caesar. Ibid. tendebat (i. e. castra habebat, cum traiecisset). N. *tenebat,* vulg. *tenebant.* [trabes] seclusi, ascriptum ad *insuper ponte facto.* N. *castra.* || 6. qua die — lanistas. Intactum reliqui locum corruptissimum. N. proponit: *nactus per convallem et angustias c. compl. mulos onustos retr.* Hn. *qua die fac. et angustias . . . . carra c. mulosque canistris onustos retr.* || 7. munitionibus ceteris (N.; vulg. *in munitionibus ceterisque*), quae ad oppugnandum (codd. *ad oppidum* vulg. *ad oppidum oppugnandum*) op. fuerunt . ., excidisse videtur *perfectis.* Ibid. [auxiliares] seclusi. N.

p. 230. ‖ 8. In verbis 'nam fere totius — aquationem' plura dubia sunt. N. *et non minus copiosam aquationem* post *fecunditatem* collocat et *longam* pro *inopem* scribit. An forte — *oppugnationem et non minus ob copiosam aquationem?* Mihi haec omnia cum antecedentibus, in quibus de *locis editis* sermo est, non recte cohaerere videntur. ‖ 9. quod (a b c, vulg. om.) Pompeius — *ista* (vulg. *ita* a b) fretus —, ut ab his apodosis incipiat. Ibid. ut laborantibus succurreret nostris (vulg. *nostri*) recte post *profectus* coll. N. vulg. post *coepit*. ‖ 11. Lacunam post *ignis* not. N. vulg. *genus quibus*. Hn. *telorum quibus;* idem *sic ut — mitti* spuria iudicat. ‖ 12. [qui] reclusit Scaliger, [*tamen*] ego; qui scripsit *qui etsi* repetiit etiam *tamen.* ‖ 14. eius diei praeterito tempore, ut c. 15: *eius diei insequenti tempore. eius praeteriti temporis* a b c. Vulg. eo praeterito tempore. (N. p. 28.) Ibid. excepti Glandorpius pro *recepti.* Ibid. *ut consuessent*. An *ut constitissent?* ‖ 15. [dimisso equo] inclusit N. Weissenborn. *admisso equo*, quod non placet. ‖ 17. noct. diurnisque operibus. N. *temporibus;* non necessarium puto. Ibid. relicti N. codd. *victi.* an *reiecti* (i. e. contempti)? ‖ 18. post *venissent* pone comma. Post *Tullius* lacunam notavi (supple: *prior intravit*); pro *C. Antonius Catonis* nomen ponendum; post *apprehendit* exciderunt quaedam, quibus auxilium venisse Catoni significabatur, quo spectat: *quod — animadvertit.* Ibid. ei se vulg. b *eis*, a b N. om. *se*. Ibid. *func crure de ligno* vulg. *facturus de ligno*. Schn. *fune crure deligato*. ‖ 19. hoc praeterea tempore. N. *hoc praeterito tempore.* ‖ 22. cum ad opp. ven. Codd. *qui.* Vulg. *qui cum.* Ibid. neque extra vallum N., codd. *ne cui*, vulg. *nec cui*, quod in hoc scriptore teneri potuit. ‖ 23. cum nostros (Glandorpius) — cedere; codd. *a nostris*, N. *nostris — accidere.* Ibid. cum eius compar. Vulg. *his*, a b 2 dett. *eis*. N. *cum eius compar impar*. Ibid. ingressus. Lipsius *regressus*, fortasse recte. Ibid. in huius — insignia N. Mihi displicet in centurionis *insignia* factus concursus; codd. *temporis aquari fortis insignia.* ‖ 25. mutata interpunctione Schneiderum sequor: *ut consueti* (i. e. *quasi consuevissent*) *insequi; existimare posses paratissimas esse ad dimicandum. Nostri* cett. Reliquos corruptos eius cap. locos tangere non ausus sum, nisi quod *congressum* pro *concessum* scripsi. ‖ 28. tuto se facere N., quod recte habere dubito; a b c *totos*, vulg. *totum se.* Ibid. interim nullam (a c, *in illa* b, *nulla* vulg.) planicie dividit (a b c, al. *dividi*). N. *intervallo planicie dividi* (?) S. *intervallum planitie dividi.* Quocunque modo scribitur, non potest sequi *id quod — tempore:* aliquid excidisse videtur; vulgo suppletur: *sed ratione nulla placuit taceri id.* ‖ 29. quod Caes., codd. *id quod*, N. *Itaque*. Ibid. ut locus illa pl. equitatum *evocaret* (codd. *ornaret*; vid. infr. *aequitas loci adversarias efflagitabat*) et diei solisque serenitate (a b *serenitatem*, vulg. *serenitas*), ut — tributum esset. N. *aequitatem ornaret diei solisque serenitate*, quae probare non potui. Ibid. neque sibi pr. murum cum adv. proeliandum const. Codd. *in quo s. p. m. adversariis const.* (*proeliandum* 2 dett., vulg.). ‖ 33. ex proelio mun. circ. Glandorp.; vulg. *ex pr. Munda m. c.* quod revocat Hn. non videns, eodem modo c. 34 dici: *ex proelio quos circummunitos dem.* ‖ 34. *descendere*. N. *discordare*; latet aliud vitium, cum leg. XIII, quae urbem Caesari tradere vult, non possit dici urbem defendere. Ibid. repugnarent; N. *depugnarent*, vere, nisi forte scriptoris negligentia concedit, ut *fugitivos* et *servos* subiectum putemus. ‖ 36. Lacunam recte notavit N., qui supplet *det. illi, urbe potiuntur*, sed aut alia supplenda aut deinde *oppido recuperato* delendum. ‖ 37. Gadibus cum Kreyssigio, codd. *Gadis*, S. *Gadi*, N. *Gadis* ante *nuntius* collocat; reliqua probabilius N. quam Hn. restituit. ‖ 38. *nam idcirco —

telis* optt. S. haec ita exhibet: *Nam idcirco, quod propter suum praesidium fuisset conspectus, celeriter munitum locum natura ceperat sibi Pomp., quem vix magna mult. deducti homines ex sup. loc. def. possunt. Subeunt in adventu nostri, depelluntur telis.* N. *praesidio — celeriter* ut ex superioribus repetita delet, et pro *deducti* scr. *perpauci.* || 40. Lacunam N. notavit. Verissime extrema explevit: *ut a nullo conspici possent, reliqui in conspectu* cett. *subsidium repeterent*. Hn. inutiliter Glondorpii coni. *subs. repellerent* repetiit; alia hic scripta fuisse apparet. Ibid. 'magna cum virtute interficitur' num credibile est hominem scripsisse? an *magna c. v. pugnans interf.?* Ibid. ea pugna; an *ex pugna?* || 41. init. *Mundam* [praesidium] oppugnandam; *praes.* ego seclusi, illatum ex c. 32: *qui opp. Mundam sibi constit. praesidium;* codd. *ad M. praesidium oppugnandum.* Ibid. post *praetermittunt* lacunam notavi; non cohaerent enim *et reliquos* (?) *vivos capiunt.* Ibid. sed etiam natura *aditus (a b, vulg. *editus*) ad opp. h. — appeteret*. Latere videtur: *sed etiam naturali situ* (Liv. V. 6, 9) *ab oppugnando hostem absterreret* vel *averteret.* Sequentia lacunosa esse vidit N.; post *turris* codd. *agi*, quod interpolatum est, b c *et*, quod recepi, supple *vineas facere.* Deinde *nam Pomp.* N.; codd. *ac.* Ibid. deducebantur vulg., a b N *diducebantur.* || Pag. 393 v. 14 scribe *in Hispaniam*, p. 396 v. 31 *esse* pro *ipse*, p. 397. v. 25 *impudenter* pro *imprudenter.*

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS PRIMUS.

ARGUMENTUM.

I. *Descriptio Galliae* c. 1. II. *Bellum Helveticum.* Motus Helvetiorum excitatus ab Orgetorige; eius clandestina consilia, mors c. 2—4. iter Helvetii per provinciam, sed Caesaris munitionibus interclusi per Sequanos temptant. Gallorum de Helvetiorum iniuriis querelae c. 5—11. clades Tigurinorum c. 12. Helvetii per legatos cum Caesare agunt c. 13—14. equitatus Caesaris ab Helvetiis pulsus; utriusque exercitus iter c. 15. Caesaris cum Haeduorum principibus, Lisco et Divitiaco, de civitatis condicione et Dumnorigis perfidia colloquium c. 16—20. Caesaris consilium P. Considii errore perversum c. 21—22. Helvetiorum clades, fuga, reditus in fines suos c. 23—29. III. *Bellum Ariovisti.* totius fere Galliae legati a Caesare concilii habendi veniam impetrant; querelae de Ariovisto, Germanorum rege c. 30—32. colloquium a Caesare postulatum, denegatum a rege; legati a Caesare missi, Ariovisti responsum c. 33—36. Haeduorum questibus motus Caesar ad Ariovistum contendit, Vesontionem occupat c. 37—38. magna in castris Romanis trepidatio, Caesaris oratio, iter ad Ariovistum c. 39—41. Caesaris cum Ariovisto colloquium Germanorum impetu diremtum c. 42—46. Galli legati ad Ariovistum missi in vincula coniciuntur c. 47. equestre proelium c. 48. castra minora Caesaris oppugnat, proelio decertare non audet Ariovistus c. 49—50. tandem in proelium descendere coacti Germani vincuntur et gravissima clade accepta ad Rhenum profugiunt; liberantur ex catenis legati Galli; Suebi, qui ad Rhenum venerant, nuntiata Ariovisti clade domum revertuntur; in hiberna deducitur exercitus; Caesar ad conventus agendos in citeriorem Galliam proficiscitur c. 51—54.

Gesta haec a. u. c. 696., a. Chr. n. 58.

Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam 1
incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit.

horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important, proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad septentriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in septentrionem et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes et ad eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum solis et septentriones.

2 Apud Helvetios longe nobilissimus et ditissimus fuit Orgetorix. is M. Messala et M. Pisone consulibus regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis fecit et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno, latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. his rebus fiebat, ut et minus late vagarentur, et minus facile finitimis bellum inferre possent; qua ex parte homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. pro multitudine autem hominum et pro gloria belli atque fortitudinis angustos se finis habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

3 his rebus adducti et auctoritate Orgetorigis permoti constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare, iumentorum et carrorum quam maximum nume-

rum coëmere, sementes quam maximas facere, ut in iti-
nere copia frumenti suppeteret, cum proximis civitatibus
pacem et amicitiam confirmare. ad eas res conficiendas
biennium sibi satis esse duxerunt: in tertium annum pro-
fectionem lege confirmant. ad eas res conficiendas Orge-
torix deligitur. is sibi legationem ad civitates suscepit.
in eo itinere persuadet Castico, Catamantaloedis filio,
Sequano, cuius pater regnum in Sequanis multos annos
obtinuerat et a senatu populi Romani amicus appellatus
erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante
habuerat; itemque Dumnorigi Haeduo, fratri Divitiaci, qui
eo tempore principatum in civitate obtinebat ac maxime
plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet eique
filiam suam in matrimonium dat. perfacile factu esse
illis probat conata perficere, propterea quod ipse suae
civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium,
quin totius Galliae plurimum Helvetii possent; se suis
copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum confir-
mat. hac oratione adducti inter se fidem et iusiurandum
dant et regno occupato per tres potentissimos ac firmis-
simos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.
ea res est Helvetiis per indicium enuntiata. moribus 4
suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coëgerunt;
damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur.
die constituta causae dictionis Orgetorix ad iudicium om-
nem suam familiam, ad hominum milia decem, undique
coëgit et omnes clientes obaeratosque suos, quorum
magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos,
ne causam diceret, se eripuit. cum civitas ob eam rem
incitata armis ius suum exsequi conaretur multitudinem-
que hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix
mortuus est; neque abest suspicio, ut Helvetii arbitran-
tur, quin ipse sibi mortem consciverit.

Post eius mortem nihilo minus Helvetii id, quod con- 5
stituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. ubi
iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida
sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringen-
tos, reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne,
praeterquam quod secum portaturi erant, comburunt,
ut domum reditionis spe sublata paratiores ad omnia

pericula subeunda essent, trium mensum molita cibaria sibi quemque domo efferre iubent. persuadent Rauracis et Tulingis et Latovicis finitimis, uti eodem usi consilio oppidis suis vicisque exustis una cum iis proficiscantur, Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnarant,
6 receptos ad se socios sibi adsciscunt. erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent: alterum per provinciam nostram, multo facilius atque expeditius, propterea quod inter fines Helvetiorum et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit isque nonnullis locis vado transitur. extremum oppidum Allobrogum est proximumque Helvetiorum finibus Genava. ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. omnibus rebus ad profectionem comparatis diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant. is dies erat a. d. V. Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio consulibus.

7 Caesari cum id nuntiatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci et quam maximis potest itineribus in Galliam ulteriorem contendit et ad Genavam pervenit. provinciae toti quam maximum potest militum numerum imperat (erat omnino in Gallia ulteriore legio una), pontem, qui erat ad Genavam, iubet rescindi. ubi de eius adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius legationis Nammeius et Verucloetius principem locum obtinebant, qui dicerent sibi esse in animo sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate id sibi facere liceat. Caesar, quod memoria tenebat L. Cassium consulem occisum exercitumque eius ab Helvetiis pulsum et sub iugum missum, concedendum non putabat; neque homines inimico animo data facul-

tate per provinciam itineris faciundi temperaturos ab
iniuria et maleficio existimabat. tamen, ut spatium inter-
cedere posset, dum milites, quos imperaverat, conveni-
rent, legatis respondit diem se ad deliberandum sumptu-
rum: si quid vellent, ad Idus Apr. reverterentur. in- 8
terea ea legione, quam secum habebat, militibusque,
qui ex provincia convenerant, a lacu Lemanno, qui in
flumen Rhodanum influit, ad montem Iuram, qui fines
Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia passuum decem
novem murum in altitudinem pedum sedecim fossamque
perducit. eo opere perfecto praesidia disponit, castella
communit, quo facilius, si se invito transire conarentur,
prohibere possit. ubi ea dies, quam constituerat cum
legatis, venit, et legati ad eum reverterunt, negat, se more
et exemplo populi Romani posse iter ulli per provinciam
dare et, si vim facere conentur, prohibiturum ostendit.
Helvetii ea spe deiecti navibus iunctis ratibusque com-
pluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo
fluminis erat, nonnumquam interdiu, saepius noctu, si
perrumpere possent, conati operis munitione et mili-
tum concursu et telis repulsi hoc conatu destiterunt.
relinquebatur una per Sequanos via, qua Sequanis in- 9
vitis propter angustias ire non poterant. his cum sua
sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem
Haeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetra-
rent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos pluri-
mum poterat et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate
Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate
regni adductus novis rebus studebat et quam plurimas
civitates suo beneficio habere obstrictas volebat. itaque
rem suscipit et a Sequanis impetrat, ut per fines suos
Helvetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent,
perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant, Hel-
vetii, ut sine maleficio et iniuria transeant. Caesari re- 10
nuntiatur, Helvetiis esse in animo, per agrum Sequano-
rum et Haeduorum iter in Santonum fines facere, qui
non longe a Tolosatium finibus absunt, quae civitas
est in provincia. id si fieret, intellegebat magno cum
periculo provinciae futurum, ut homines bellicosos, populi
Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumenta-

riis finitimos haberet. ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit; ipse in Italiam magnis itineribus contendit duasque ibi legiones conscribit et tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. ibi Centrones et Graioceli et Caturiges locis superioribus occupatis itinere exercitum prohibere conantur. compluribus his proeliis pulsis ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit; inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusiavos exercitum ducit. hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

11 Helvetii iam per angustias et fines Sequanorum suas copias traduxerant et in Haeduorum fines pervenerant eorumque agros populabantur. Haedui, cum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut paene in conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint. eodem tempore Haedui Ambarri, necessarii et consanguinei Haeduorum, Caesarem certiorem faciunt sese depopulatis agris non facile ab oppidis vim hostium prohibere. item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt et demonstrant sibi praeter agri solum nihil esse reliqui. quibus rebus adductus Caesar non exspectandum sibi statuit, dum omnibus fortunis sociorum consumptis in Santonos Helvetii pervenirent.

12 Flumen est Arar, quod per fines Haeduorum et Sequanorum in Rhodanum influit incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit. id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. ubi per exploratores Caesar certior factus est, tres iam copiarum partes Helvetios id flumen traduxisse, quartam fere partem citra flumen Ararim reliquam esse, de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. eos impeditos et inopinantes aggressus magnam eorum partem concidit: reliqui fugae sese mandarunt atque in proximas silvas

abdiderunt. is pagus appellabatur Tigurinus; nam omnis civitas Helvetia in quattuor pagos divisa est. hic pagus unus, cum domo exisset patrum nostrorum memoria, L. Cassium consulem interfecerat et eius exercitum sub iugum miserat. ita sive casu sive consilio deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod eius soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

Hoc proelio facto reliquas copias Helvetiorum ut con- 13
sequi posset, pontem in Arare faciundum curat atque ita exercitum traducit. Helvetii repentino eius adventu commoti cum id, quod ipsi diebus viginti aegerrime confecerant, ut flumen transirent, uno illum die fecisse intellegerent, legatos ad eum mittunt; cuius legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. is ita cum Caesare egit: si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset; sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum. quod improviso unum pagum adortus esset, cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suae magnopere virtuti tribueret aut ipsos despiceret. se ita a patribus maioribusque suis didicisse, ut magis virtute, quam dolo contenderent aut insidiis niterentur. quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et internecione exercitus nomen caperet aut memoriam proderet. his Caesar ita respondit: eo sibi minus dubitationis 14
dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret, atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent: qui si alicuius iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque commissum a se intellegeret, quare timeret, neque sine causa timendum putaret. quod si veteris contumeliae oblivisci vellet, num etiam recentium iniuriarum, quod eo invito iter per provinciam per vim

temptassent, quod Haeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? quod sua victoria tam insolenter gloriarentur quodque tam diu se impune iniurias tulisse admirarentur, eodem pertinere. consuesse enim deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res et diuturniorem impunitatem concedere. cum ea ita sint, tamen, si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intellegat, et si Haeduis de iniuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: ita Helvetios a maioribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare, consuerint: eius rei populum Romanum esse testem. hoc responso dato discessit.

15 postero die castra ex eo loco movent. idem facit Caesar equitatumque omnem, ad numerum quattuor milium, quem ex omni provincia et Haeduis atque eorum sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant. qui cupidius novissimum agmen insecuti alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt; et pauci de nostris cadunt. quo proelio sublati Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere nonnumquam et novissimo agmine proelio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio continebat ac satis habebat in praesentia hostem rapinis, pabulationibus populationibusque prohibere. ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen et nostrum primum non amplius quinis aut senis milibus passuum interesset.

16 Interim cotidie Caesar Haeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare. nam propter frigora, quod Gallia sub septentrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea uti minus poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere nolebat. diem ex die ducere Haedui: conferri, comportari, adesse dicere. ubi se

diutius duci intellexit et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret, convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo magistratui praeerat, quem vergobretum appellant Haedui, qui creatur annuus et vitae necisque in suos habet potestatem, graviter eos accusat, quod, cum neque emi neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus ab iis non sublevetur; praesertim cum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit, multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur. tum demum Liscus 17
oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privatim plus possint, quam ipsi magistratus. hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant, quod praestare debeant: si iam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum quam Romanorum imperia praeferre, neque dubitare [debeant], quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Haeduis libertatem sint erepturi. ab eisdem nostra consilia quaeque in castris gerantur hostibus enuntiari: hos a se coërceri non posse: quin etiam, quod necessariam rem coactus Caesari enuntiarit, intellegere sese, quanto id cum periculo fecerit, et ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse.
Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fra- 18
trem, designari sentiebat, sed, quod pluribus praesentibus eas res iactari nolebat, celeriter concilium dimittit, Liscum retinet. quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat. dicit liberius atque audacius. eadem secreto ab aliis quaerit; reperit esse vera: ipsum esse Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum. compluris annos portoria reliquaque omnia Haeduorum vectigalia parvo pretio redempta habere, propterea, quod illo licente contra liceri audeat nemo. his rebus et suam rem familiarem auxisse et facultates ad largiendum magnas comparasse; magnum numerum equitatus suo sumptu semper alere et circum se habere, neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse, atque huius potentiae causa matrem in Biturigibus

homini illic nobilissimo ac potentissimo collocasse, ipsum ex Helvetiis uxorem habere, sororem ex matre et propinquas suas nuptum in alias civitates collocasse. favere et cupere Helvetiis propter eam affinitatem, odisse etiam suo nomine Caesarem et Romanos, quod eorum adventu potentia eius deminuta et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. si quid accidat Romanis, summam in spem per Helvetios regni obtinendi venire; imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. reperiebat etiam in quaerendo Caesar, quod proelium equestre adversum paucis ante diebus esset factum, initium eius fugae factum a Dumnorige atque eius equitibus (nam equitatui, quem auxilio Caesari Haedui miserant, Dumnorix praeerat): eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum.

19 quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios traduxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea omnia non modo iniussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Haeduorum accusaretur, satis esse causae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere iuberet. his omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam cognoverat: nam, ne eius supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. itaque prius, quam quicquam conaretur, Divitiacum ad se vocari iubet et cotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit. petit atque hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse de eo causa cognita statuat, vel civitatem statuere

20 iubeat. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem complexus obsecrare coepit, ne quid gravius in fratrem statueret: scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus quam se doloris capere, propterea quod, cum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter

adulescentiam posset, per se crevisset; quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam uteretur. sese tamen et amore fraterno et existimatione vulgi commoveri. quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, cum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum, non sua voluntate factum; qua ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averterentur. haec cum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit; consolatus rogat, finem orandi faciat; tanti eius apud se gratiam esse ostendit, uti et reipublicae iniuriam et suum dolorem eius voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat, fratrem adhibet; quae in eo reprehendat, ostendit, quae ipse intellegat, quae civitas queratur, proponit; monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

Eodem die ab exploratoribus certior factus hostes sub 21
monte consedisse milia passuum ab ipsius castris octo, qualis esset natura montis et qualis in circuitu ascensus, qui cognoscerent, misit. renuntiatum est, facilem esse. de tertia vigilia Titum Labienum, legatum pro praetore, cum duabus legionibus et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum iugum montis ascendere iubet; quid sui consilii sit, ostendit. ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur et in exercitu L. Sullae et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.
prima luce, cum summus mons a T. Labieno teneretur, 22
ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus aut Labieni cognitus esset, Considius equo admisso ad eum accurrit, dicit montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret,

monte occupato nostros exspectabat proelioque abstinebat. multo denique die per exploratores Caesar cognovit et montem a suis teneri et Helvetios castra movisse et Considium timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renuntiasse. eo die quo consuerat intervallo hostes sequitur et milia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

23 Postridie eius diei, quod omnino biduum supererat, cum exercitui frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Haeduorum longe maximo et copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit: iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit. ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie superioribus locis occupatis proelium non commisissent, sive eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato consilio atque itinere converso nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

24 postquam id animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quattuor veteranarum [ita uti supra]; sed in summo iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocavit ac totum montem hominibus complevit; interea sarcinas in unum locum conferri et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii cum omnibus suis carris secuti impedimenta in unum locum contulerunt; ipsi confertissima acie reiecto nostro equitatu phalange facta sub primam nostram aciem successerunt.

25 Caesar primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem fugae tolleret, cohortatus suos proelium commisit. milites e loco superiore pilis missis facile hostium phalangem perfregerunt. ea disiecta gladiis destrictis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere neque sinistra impedita satis commode pugnare poterant, multi

ut diu iactato brachio praeoptarent scutum manu emittere et nudo corpore pugnare. tandem vulneribus defessi et pedem referre et, quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere coeperunt. capto monte et succedentibus nostris Boii et Tulingi, qui hominum milibus circiter XV agmen hostium claudebant et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto aggressi circumvenire, et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipartito intulerunt: prima ac secunda acies, ut victis ac summotis resisteret, tertia, ut venientes exciperet. ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. 26
diutius cum sustinere nostrorum impetus non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. nam hoc toto proelio, cum ab hora septima ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros obiecerant et e loco superiore in nostros venientes tela coniciebant et nonnulli inter carros rotasque mataras ac tragulas subiciebant nostrosque vulnerabant. diu cum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. ibi Orgetorigis filia atque unus e filiis captus est. ex eo proelio circiter milia hominum CXXX superfuerunt eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso in fines Lingonum [die quarto] pervenerunt, cum et propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum nostri [triduum morati] eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas litteras nuntiosque misit, ne eos frumento neve alia re iuvarent: qui si iuvissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. ipse triduo intermisso cum omnibus copiis eos sequi coepit.
Helvetii omnium rerum inopia adducti legatos de dedi- 27
tione ad eum miserunt. qui cum eum in itinere convenissent seque ad pedes proiecissent suppliciterque locuti flentes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum exspectare iussisset, paruerunt. eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. dum ea conquiruntur et conferuntur, nocte intermissa circiter hominum milia VI eius

pagi, qui Verbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne
armis traditis supplicio afficerentur, sive spe salutis in-
ducti, quod in tanta multitudine dediticiorum suam fugam
aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent,
prima nocte e castris Helvetiorum egressi ad Rhenum
28 finesque Germanorum contenderunt. quod ubi Caesar
resciit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent et
reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit: re-
ductos in hostium numero habuit; reliquos omnes ob-
sidibus, armis, perfugis traditis in deditionem accepit.
Helvetios, Tulingos, Latovicos in fines suos, unde erant
profecti, reverti iussit, et quod omnibus fructibus amis-
sis domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus
imperavit, ut iis frumenti copiam facerent: ipsos oppida
vicosque, quos incenderant, restituere iussit. id ea ma-
xime ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Hel-
vetii discesserant, vacare, ne propter bonitatem agrorum
Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in
Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliae provinciae
Allobrogibusque essent. Boios, petentibus Haeduis, quod
egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent,
concessit; quibus illi agros dederunt, quosque postea in
parem iuris libertatisque condicionem, atque ipsi erant,
29 receperunt. in castris Helvetiorum tabulae repertae sunt
litteris Graecis confectae et ad Caesarem relatae, quibus in
tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo
exisset eorum, qui arma ferre possent, et item separatim
pueri, senes mulieresque. quarum omnium rerum summa
erat capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum
milia XXXVI, Latovicorum XIIII, Rauracorum XXIII,
Boiorum XXXII; ex his, qui arma ferre possent, ad milia
XCII. summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII.
eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar im-
peraverat, repertus est numerus milium C et X.

30 Bello Helvetiorum confecto totius fere Galliae legati,
principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt:
intellegere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum iniuriis
populi Romani ab his poenas bello repetisset, tamen eam
rem non minus ex usu terrae Galliae quam populi Ro-
mani accidisse, propterea quod eo consilio florentissimis

rebus domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent imperioque potirentur locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum iudicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. petierunt, uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere idque Caesaris voluntate facere liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent. ea re permissa diem concilio constituerunt et iureiurando, ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt. eo concilio dimisso idem principes civitatum, 31
qui ante fuerant, ad Caesarem reverterunt petieruntque, uti sibi secreto in occulto de sua omniumque salute cum eo agere liceret. ea re impetrata sese omnes flentes Caesari ad pedes proiecerunt: non minus se id contendere et laborare, ne ea, quae dixissent, enuntiarentur, quam uti ea, quae vellent, impetrarent, propterea quod, si enuntiatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent. Locutus est pro his Divitiacus Haeduus: Galliae totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Haeduos, alterius Arvernos. hi cum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernis Sequanisque Germani mercede arcesserentur. horum primo circiter milia XV Rhenum transisse: posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, traductos plures: nunc esse in Gallia ad C et XX milium numerum. cum his Haeduos eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. quibus proeliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute et populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis, et iureiurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros neque auxilium a populo Romano imploraturos neque recusaturos, quo minus perpetuo sub illorum dicione atque imperio essent. unum se esse ex omni civitate Haeduorum, qui adduci non potuerit, ut iuraret aut liberos suos obsides daret. ob eam rem se ex civitate profugisse et Romam ad senatum venisse auxilium postu-

latum, quod solus neque iureiurando neque obsidibus teneretur. sed peius victoribus Sequanis quam Haeduis victis accidisse, propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedisset tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavisset et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, propterea quod paucis mensibus ante Harudum milia hominum XXIIII ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. futurum esse paucis annis, uti omnes ex Galliae finibus pellerentur atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium factum sit ad Magetobriam, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere et in eos omnia exempla cruciatusque edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem eius facta sit. hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse eius imperia diutius sustineri. nisi si quid in Caesare populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent, aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant fortunamque, quaecumque accidat, experiantur. haec si enuntiata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine populi Romani deterrere posse, ne maior multitudo Germanorum Rhenum traducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.

32 hac oratione ab Divitiaco habita omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. animadvertit Caesar unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent, sed tristes capite demisso terram intueri. eius rei causa quae esset, miratus ex ipsis quaesiit. nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. cum ab his saepius quaereret neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Haeduus respondit: hoc esse miseriorem gravioremque fortunam Sequanorum prae reliquorum, quod soli

ne in occulto quidem queri neque auxilium implorare auderent absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent, propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur, Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate eius essent, omnes cruciatus essent perferendi.

His rebus cognitis Caesar Gallorum animos verbis con- 33
firmavit pollicitusque est sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum finem iniuriis facturum. hac oratione habita concilium dimisit. et secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret, imprimis quod Haeduos, fratres consanguineosque saepenumero a senatu appellatos, in servitute atque in dicione videbat Germanorum teneri eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intellegebat; quod in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et reipublicae esse arbitrabatur. paulatim autem Germanos consuescere Rhenum transire et in Galliam magnam eorum multitudinem venire populo Romano periculosum videbat, neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam occupavissent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in provinciam exirent atque inde in Italiam contenderent, praesertim cum Sequanos a provincia nostra Rhodanus divideret; quibus rebus quam maturrime occurrendum putabat. ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut ferendus
non videretur. quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum le- 34
gatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum medium utriusque colloquio diceret: velle sese de republica et summis utriusque rebus cum eo agere. ei legationi Ariovistus respondit: si quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire oportere. praeterea se neque sine exercitu in eas partes Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque exercitum sine magno commeatu atque molimento in unum locum contrahere posse. sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Cae-
sari aut omnino populo Romano negotii esset. his 35
responsis ad Caesarem relatis iterum ad eum Caesar

legatos cum his mandatis mittit: quoniam tanto suo populique Romani beneficio affectus, cum in consulatu suo rex atque amicus a senatu appellatus esset, hanc sibi populoque Romano gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret, haec esse, quae ab eo postularet: primum ne quam hominum multitudinem amplius trans Rhenum in Galliam traduceret; deinde obsides, quos haberet ab Haeduis, redderet Sequanisque permitteret, ut, quos illi haberent, voluntate eius reddere illis liceret; neve Haeduos iniuria lacesseret, neve his sociisve eorum bellum inferret. si id ita fecisset, sibi populoque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret, sese, quoniam M. Messala, M. Pisone consulibus senatus censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod commodo reipublicae facere posset, Haeduos ceterosque amicos populi Romani defenderet, sese Haeduorum iniurias non neglecturum.
36 ad haec Ariovistus respondit: ius esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item populum Romanum victis non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse. si ipse populo Romano non praescriberet, quemadmodum suo iure uteretur, non oportere sese a populo Romano in suo iure impediri. Haeduos sibi, quoniam belli fortunam temptassent et armis congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos. magnam Caesarem iniuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Haeduis se obsides redditurum non esse, neque iis neque eorum sociis iniuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenissent, stipendiumque quotannis penderent; si id non fecissent, longe iis fraternum nomen populi Romani afuturum. quod sibi Caesar denuntiaret se Haeduorum iniurias non neglecturum, neminem secum sine sua pernicie contendisse. cum vellet, congrederetur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos quatuordecim tectum non subissent, virtute possent.

37 Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur et legati ab Haeduis et a Treveris veniebant: Haedui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati

essent, fines eorum popularentur: sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse; Treveri autem, pagos centum Sueborum ad ripas Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; his praeesse Nasuam et Cimberium fratres. quibus rebus Caesar vehementer commotus maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Sueborum cum veteribus copiis Ariovisti sese coniunxisset, minus facile resisti posset. itaque re frumentaria quam celerrime potuit comparata magnis itineribus ad Ariovistum contendit. cum tridui viam pro- 38
cessisset, nuntiatum est ei Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere triduique viam a suis finibus profecisse. id ne accideret, magnopere sibi praecavendum Caesar existimabat. namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas, idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis ut circino circumductum paene totum oppidum cingit; reliquum spatium, quod est non amplius pedum DC, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. hunc murus circumdatus arcem efficit et cum oppido coniungit. huc Caesar magnis nocturnis diurnisque itineribus contendit occupatoque oppido ibi praesidium collocat.

Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariae 39
commeatusque causa moratur, ex percontatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant (saepenumero sese cum his congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant ferre potuisse), tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. hic primum ortus est a tribunis militum, praefectis reliquisque, qui ex urbe amicitiae causa Caesarem secuti non magnum in re militari usum habebant: quorum alius alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut eius voluntate discedere liceret; nonnulli pudore adducti, ut

timoris suspicionem vitarent, remanebant. hi neque vultum fingere neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. volgo totis castris testamenta obsignabantur. horum vocibus ac timore paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque quique equitatui praeerant, perturbabantur. qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris, magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. nonnulli etiam Caesari renuntiabant, cum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites neque propter timorem signa laturos. haec cum animadvertisset, convocato consilio omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus vehementer eos incusavit: primum, quod, aut quam in partem aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum se consule cupidissime populi Romani amicitiam appetisse: cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? sibi quidem persuaderi cognitis suis postulatis atque aequitate condicionum perspecta eum neque suam neque populi Romani gratiam repudiaturum. quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute aut de ipsius diligentia desperarent? factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum Cimbris et Teutonis a Gaio Mario pulsis non minorem laudem exercitus quam ipse imperator meritus videbatur; factum etiam nuper in Italia servili tumultu, quos tamen aliquid usus ac disciplina, quae a nobis accepissent, sublevarent. ex quo iudicari posse, quantum haberet in se boni constantia, propterea quod, quos aliquamdiu inermos sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. denique hos esse eosdem, quibuscum saepenumero Helvetii congressi non solum in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. si quos adversum proelium et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaererent, reperire posse

diuturnitate belli defetigatis Gallis Ariovistum, cum multos menses castris se ac paludibus tenuisset neque sui potestatem fecisset, desperantes iam de pugna et dispersos subito adortum magis ratione et consilio quam virtute vicisse. cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse. qui suum timorem in rei frumentariae simulationem angustiasque itineris conferrent, facere arroganter, cum aut de officio imperatoris desperare aut praescribere viderentur. haec sibi esse curae; frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare, iamque esse in agris frumenta matura; de itinere ipsos brevi tempore iudicaturos. quod non fore dicto audientes milites neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut male re gesta fortunam defuisse, aut aliquo facinore comperto avaritiam esse convictam. suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. itaque se, quod in longiorem diem collaturus fuisset, repraesentaturum et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quam primum intellegere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret, sibique eam praetoriam cohortem futuram. huic legioni Caesar et indulserat praecipue et propter virtutem confidebat maxime. hac oratione habita mirum in modum conver- 41
sae sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est, princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. deinde reliquae legiones per tribunos militum et primorum ordinum centuriones egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque umquam dubitasse neque timuisse neque de summa belli suum iudicium, sed imperatoris esse, existimavisse. eorum satisfactione accepta et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis ei maximam fidem habebat, ut milium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. septimo die, cum iter non intermitteret,

ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris milibus passuum quattuor et viginti abesse.

42 Cognito Caesaris adventu Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset, seque id sine periculo facere posse existimare. non respuit condicionem Caesar iamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur, magnamque in spem veniebat, pro suis tantis populique Romani in eum beneficiis cognitis suis postulatis fore, uti pertinacia desisteret. dies colloquio dictus est ex eo die quintus. interim saepe ultro citroque cum legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: alia ratione se non esse venturum. Caesar, quod neque colloquium interposita causa tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit omnibus equis Gallis equitibus detractis eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, imponere, ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. quod cum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimae legionis dixit: plus, quam pollicitus esset, Caesarem facere: pollicitum se in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum ad
43 equum rescribere. planicies erat magna et in ea tumulus terrenus satis grandis. hic locus aequo fere spatio ab castris Ariovisti et Caesaris aberat. eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur et praeter se denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit, quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa; quam rem et paucis hominum contigisse et pro magnis officiis consuesse tribui docebat; illum, cum neque aditum neque causam postulandi iustam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia consecutum. docebat etiam, quam veteres quamque

iustae causae necessitudinis ipsis cum Haeduis intercederent, quae senatusconsulta quotiens quamque honorifica in eos facta essent, ut omni tempore totius Galliae principatum Haedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent. populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse: quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi quis pati posset? postulavit deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat, ne aut Haeduis aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet; si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur. Ariovistus ad postulata Cae- 44
saris pauca respondit, de suis virtutibus multa praedicavit: transisse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum et arcessitum a Gallis; non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia ab ipsis concessas, obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere iure belli, quod victores victis imponere consuerint. non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse: omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse ac contra se castra habuisse; eas omnes copias a se uno proelio pulsas ac superatas esse. si iterum experiri velint, se iterum paratum sese decertare; si pace uti velint, iniquum esse de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerint. amicitiam populi Romani sibi ornamento et praesidio, non detrimento esse oportere, idque se ea spe petisse. si per populum Romanum stipendium remittatur et dediticii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam appetierit. quod multitudinem Germanorum in Galliam traducat, id se sui muniendi, non Galliae impugnandae causa facere; eius rei testimonium esse, quod nisi rogatus non venerit, et quod bellum non intulerit, sed defenderit. se prius in Galliam venisse, quam populum Romanum. numquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae provinciae fines egressum. quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret, sic item

nos esse iniquos, qui in suo iure se interpellaremus. quod
fratres a senatu Haeduos appellatos diceret, non se tam
barbarum neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret
neque bello Allobrogum proximo Haeduos Romanis auxi-
lium tulisse neque ipsos in his contentionibus, quas Hae-
dui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio populi
Romani usos esse. debere se suspicari simulata Caesarem
amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi
causa habere. qui nisi decedat atque exercitum deducat
ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed hoste
habiturum. quod si eum interfecerit, multis sese nobili-
bus principibusque populi Romani gratum esse facturum:
id se ab ipsis per eorum nuntios compertum habere, quo-
rum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redimere
posset. quod si decessisset et liberam possessionem Gal-
liae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneratu-
rum et quaecumque bella geri vellet, sine ullo eius labore
45 et periculo confecturum. multa ab Caesare in eam sen-
tentiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et
neque suam neque populi Romani consuetudinem pati,
uti optime merentes socios desereret, neque se iudicare
Galliam potius esse Ariovisti quam populi Romani. bello
superatos esse Arvernos et Rutenos ab Q. Fabio Maximo,
quibus populus Romanus ignovisset neque in provinciam
redegisset neque stipendium imposuisset. quod si anti-
quissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Ro-
mani iustissimum esse in Gallia imperium; si iudicium
senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam,
46 quam bello victam suis legibus uti voluisset. dum haec
in colloquio geruntur, Caesari nuntiatum est, equites Ario-
visti propius tumulum accedere et ad nostros adequitare,
lapides telaque in nostros conicere. Caesar loquendi
finem facit seque ad suos recepit suisque imperavit, ne
quod omnino telum in hostes reicerent. nam etsi sine
ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium
fore videbat, tamen committendum non putabat, ut pul-
sis hostibus dici posset eos ab se per fidem in col-
loquio circumventos. posteaquam in volgus militum ela-
tum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni
Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros eius

equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset, multo maior alacritas studiumque pugnandi maius exercitui iniectum est.

Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit: 47
velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret, aut, si id minus vellet, ex suis [legatis] aliquem ad se mitteret. colloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis, quod pridie eius diei Germani retineri non poterant, quin in nostros tela conicerent. legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum et hominibus feris obiecturum existimabat. commodissimum visum est, Gaium Valerium Procillum, C. Valeri Caburi filium, summa virtute et humanitate adulescentem, cuius pater a Gaio Valerio Flacco civitate donatus erat, et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa iam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere, et M. Metium, qui hospitio Ariovisti utebatur. his mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. quos cum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente conclamavit: quid ad se venirent? an speculandi causa? conantis dicere prohibuit et in catenas coniecit.

Eodem die castra promovit et milibus passuum sex a 48
Caesaris castris sub monte consedit. postridie eius diei praeter castra Caesaris suas copias traduxit et milibus passuum duobus ultra eum castra fecit eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Haeduis supportaretur, Caesarem intercluderet. ex eo die dies continuos quinque Caesar pro castris suas copias produxit et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit, equestri proelio cotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. equitum milia erant sex, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos suae salutis causa delegerant: cum his in proeliis versabantur. ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui graviore vulnere accepto

equo deciderat, circumsistebant; si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut iubis equorum sublevati cursum adaequarent.

49 Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus sexcentos ab iis, castris idoneum locum delegit acieque triplici instructa ad eum locum venit. primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire iussit. hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat. eo circiter hominum numero sedecim milia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostros perterrerent et munitione prohiberent. nihilo secius Caesar, ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere iussit. munitis castris duas ibi legiones reliquit et partem auxiliorum, quattuor reliquas in castra maiora
50 reduxit. proximo die instituto suo Caesar e castris utrisque copias suas eduxit paulumque a maioribus castris progressus aciem instruxit, hostibus pugnandi potestatem fecit. ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora oppugnaret, misit. acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est. solis occasu suas copias Ariovistus multis et inlatis et acceptis vulneribus in castra reduxit. cum ex captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus proelio non decertaret, hanc reperiebat causam, quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matresfamiliae eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium committi ex usu esset, necne: eas ita dicere: non esse fas Germanos superare, si ante novam lunam proelio contendissent.

51 Postridie eius diei Caesar praesidio utrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit, omnis alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem alariis uteretur; ipse triplici instructa acie usque ad castra hostium accessit. tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt

generatimque constituerunt paribus intervallis, Harudes, Marcomanos, Triboces, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suebos, omnemque aciem suam redis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. eo mulieres imposuerunt, quae in proelium proficiscentes milites passis manibus flentes implorabant, ne se in servitutem Ro-
manis traderent. Caesar singulis legionibus singulos le- 52
gatos et quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis haberet; ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animadverterat, proelium commisit. ita nostri acriter in hostes signo dato impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes coniciendi non daretur. reiectis pilis, comminus gladiis pugnatum est. at Germani, celeriter ex consuetudine sua phalange facta impetus gladiorum exceperunt. reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent et scuta manibus revellerent et de supero vulnerarent. cum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. id cum animadvertisset Publius Crassus adulescens, qui equitatui praeerat, quod expeditior erat quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris
subsidio misit. ita proelium restitutum est, atque omnes 53
hostes terga verterunt neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum milia passuum ex eo loco circiter quinque pervenerunt. ibi perpauci aut viribus confisi tranare contenderunt aut lintribus inventis sibi salutem repererunt. in his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam nactus ea profugit: reliquos omnes consecuti equites nostri interfecerunt. duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueba natione, quam domo secum duxerat, altera Norica, regis Voccionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam: utraeque in ea fuga perierunt. duae filiae harum, altera occisa, altera capta est. Gaius Valerius Procillus, cum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Caesarem hostis equitatu persequentem incidit. quae quidem res Caesari non minorem quam ipsa victoria voluptatem attulit, quod hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et

hospitem, ereptum e manibus hostium sibi restitutum videbat, neque eius calamitate de tanta voluptate et gratulatione quicquam fortuna deminuerat. is se praesente de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. item M. Metius repertus et ad eum
54 reductus est. hoc proelio trans Rhenum nuntiato Suebi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt; quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Caesar una aestate duobus maximis bellis confectis maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit, hibernis Labienum praeposuit; ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

I. *Bellum Belgicum.* Coniuratio Belgarum praeter Remos, qui se in fidem Caesaris permittunt c. 1—3. origo et copiae Belgarum c. 4. castra Caesaris ad Axonam c. 5. Bibrax, Remorum oppidum a Belgis obsessum a Caesare obsidione liberatur; discedentes Belgae clade afficiuntur c. 6—11. Suessionibus, Bellovacis, Ambianis in fidem acceptis Nervios cum Atrebatibus et Veromanduis debellat c. 12—28; item Aduatuci subiciuntur c. 29—33. II. *P. Crassi legati in Armoricas civitates expeditio.* subactae complures civitates maritimae c. 34. III. *Res exeunte anno gestae.* Germani illius belli fama moti legatos ad Caesarem mittunt. legiones in hiberna deducuntur; Caesar in Italiam et Illyricum proficiscitur; supplicatio Romae decreta c. 35.

Haec gesta secundo belli anno, a. u. c. 697., a. Chr. n. 57.

---

1 Cum esset Caesar in citeriore Gallia [in hibernis], ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum Romanum coniurare obsidesque inter se dare. coniurandi has esse causas: primum, quod vererentur, ne

omni pacata Gallia ad eos exercitus noster adduceretur; deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant, partim qui mobilitate et levitate animi novis imperiis studebant, ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus atque iis, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur, qui minus facile eam rem imperio nostro consequi poterant.
his nuntiis litterisque commotus Caesar duas legiones in 2
citeriore Gallia novas conscripsit et inita aestate, in interiorem Galliam qui deduceret, Quintum Pedium legatum misit. ipse, cum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. dat negotium Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant seque de his rebus certiorem faciant. hi constanter omnes nuntiaverunt manus cogi, exercitum in unum locum conduci. tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos proficisceretur. re frumentaria comparata castra movet diebusque circiter
quindecim ad fines Belgarum pervenit. eo cum de im- 3
proviso celeriusque omni opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Andecumborium, primos civitatis, miserunt, qui dicerent se suaque omnia in fidem atque in potestatem populi Romani permittere, neque se cum Belgis reliquis consensisse neque contra populum Romanum coniurasse, paratosque esse et obsides dare et imperata facere et oppidis recipere et frumento ceterisque rebus iuvare; reliquos omnes Belgas in armis esse, Germanosque, qui cis Rhenum incolant, sese cum his coniunxisse, tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Suessiones quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem iure et eisdem legibus utantur, unum imperium unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin cum his consentirent.

Cum ab his quaereret, quae civitates, quantaeque in 4
armis essent et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos ab Germanis Rhenumque antiquitus traductos propter loci fertilitatem ibi consedisse

Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse, solosque esse, qui patrum nostrorum memoria omni Gallia vexata Teutonos Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint; qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent. de numero eorum omnia se habere explorata Remi dicebant, propterea quod propinquitatibus affinitatibusque coniuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. plurimum inter eos Bellovacos et virtute et auctoritate et hominum numero valere: hos posse conficere armata milia centum: pollicitos ex eo numero electa LX, totius belli imperium sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos; latissimos feracissimosque agros possidere. apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum, totius Galliae potentissimum, qui cum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam: ad hunc propter iustitiam prudentiamque totius belli summam omnium voluntate deferri: oppida habere numero XII, polliceri milia armata quinquaginta; totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur longissimeque absint; XV milia Atrebates, Ambianos X milia, Morinos XXV milia, Menapios VII milia, Caletos X milia, Veliocasses et Viromanduos totidem, Aduatucos decem et novem milia; Condrusos, Eburones, Caeroesos, Paemanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad XL milia.

5 Caesar Remos cohortatus liberaliterque oratione prosecutus omnem senatum ad sė convenire principumque liberos obsides ad se adduci iussit. quae omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. ipse Divitiacum Haeduum magnopere cohortatus docet, quanto opere rei publicae communisque salutis intersit manus hostium distineri, ne cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit. id fieri posse, si suas copias Haedui in fines Bellovacorum introduxerint et eorum agros populari coeperint. his mandatis eum ab se dimittit. postquam omnes Belgarum copias in unum locum coactas ad se venire vidit, neque iam longe abesse ab iis, quos miserat, exploratoribus et ab Remis cognovit, flumen Axonam,

quod est in extremis Remorum finibus, exercitum tradu-
cere maturavit atque ibi castra posuit. quae res et latus
unum castrorum ripis fluminis muniebat et post eum quae
essent, tuta ab hostibus reddebat et, commeatus ab Remis
reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum portari
possent, efficiebat. in eo flumine pons erat. ibi praesi-
dium ponit et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabi-
num legatum cum sex cohortibus relinquit; castra in alti-
tudinem pedum duodecim vallo fossaque duodeviginti
pedum munire iubet.

Ab his castris oppidum Remorum nomine Bibrax 6
aberat milia passuum octo. id ex itinere magno impetu
Belgae oppugnare coeperunt. aegre eo die sustentatum
est. Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est haec.
ubi circumiecta multitudine hominum totis moenibus un-
dique in murum lapides iaci coepti sunt murusque defen-
soribus nudatus est, testudine facta [portas] succedunt
murumque subruunt. quod tum facile fiebat. nam cum
tanta multitudo lapides ac tela conicerent, in muro consi-
stendi potestas erat nulli. cum finem oppugnandi nox
fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter
suos, qui tum oppido praefuerat, unus ex iis, qui legati de
pace ad Caesarem venerant, nuntium ad eum mittit, nisi
subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere non
posse. eo de media nocte Caesar isdem ducibus usus, 7
qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios
et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit; quorum
adventu et Remis cum spe defensionis studium propu-
gnandi accessit, et hostibus eadem de causa spes potiundi
oppidi discessit. itaque paulisper apud oppidum morati
agrosque Remorum depopulati omnibus vicis aedificiis-
que, quos adire potuerant, incensis ad castra Caesaris om-
nibus copiis contenderunt et ab milibus passuum minus
duobus castra posuerunt; quae castra, ut fumo atque igni-
bus significabatur, amplius milibus passuum octo in lati-
tudinem patebant. Caesar primo et propter multitudinem 8
hostium et propter eximiam opinionem virtutis proelio
supersedere statuit; cotidie tamen equestribus proeliis,
quid hostis virtute posset et quid nostri auderent, pericli-
tabatur. ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco

pro castris ad aciem instruendam natura opportuno atque idoneo, quod is collis, ubi castra posita erant, paululum ex planicie editus tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris deiectus habebat et frontem leniter fastigatus paulatim ad planiciem redibat, ab utroque latere eius collis transversam fossam obduxit circiter passuum CD, et ad extremas fossas castella constituit ibique tormenta collocavit, ne, cum aciem instruxisset, hostes, quod tantum multitudine poterant, ab lateribus pugnantes suos circumvenire possent. hoc facto duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut, si quo opus esset, subsidio duci possent, reliquas sex legiones pro castris in acie constituit. hostes item suas

9 copias ex castris eductas instruxerant. palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum. hanc si nostri transirent, hostes exspectabant; nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut impeditos adgrederentur, parati in armis erant. interim proelio equestri inter duas acies contendebatur. ubi neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum proelio nostris Caesar suos in castra reduxit. hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est. ibi vadis repertis partem suarum copiarum traducere conati sunt eo consilio, ut, si possent, castellum, cui praeerat Quintus Titurius legatus, expugnarent pontemque interscinderent; si minus potuissent, agros Remorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant commeatuque nostros prohiberent.

10 Caesar certior factus ab Titurio omnem equitatum et levis armaturae Numidas, funditores sagittariosque pontem traducit atque ad eos contendit. acriter in eo loco pugnatum est. hostes impeditos nostri in flumine adgressi magnum eorum numerum occiderunt: per eorum corpora reliquos audacissime transire conantes multitudine telorum repulerunt; primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt. hostes ubi et de expugnando oppido et de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi causa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere coepit,

concilio convocato constituerunt optimum esse, domum suam quemque reverti et, quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenirent, ut potius in suis quam in alienis finibus decertarent et domesticis copiis rei frumentariae uterentur. ad eam sententiam cum reliquis causis haec quoque ratio eos deduxit, quod Divitiacum atque Haeduos finibus Bellovacorum adpropinquare cognoverant. his persuaderi, ut diutius morarentur neque suis auxilium ferrent, non poterat.
ea re constituta secunda vigilia magno cum strepitu ac 11
tumultu castris egressi nullo certo ordine neque imperio, cum sibi quisque primum itineris locum peteret et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugae profectio videretur. hac re statim Caesar per speculatores cognita insidias veritus, quod, qua de causa discederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. prima luce confirmata re ab exploratoribus omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, praemisit. his Quintum Pedium et Lucium Aurunculeium Cottam legatos praefecit. Titum Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi iussit. hi novissimos adorti et multa milia passuum prosecuti magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt, cum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, consisterent fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent, priores, quod abesse a periculo viderentur neque ulla necessitate neque imperio continerentur, exaudito clamore perturbatis ordinibus omnes in fuga sibi praesidium ponerent. ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium, sub occasumque solis destiterunt seque in castra, ut erat imperatum, receperunt.

Postridie eius diei Caesar, priusquam se hostes ex ter- 12
rore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit et magno itinere [confecto] ad oppidum Noviodunum contendit. id ex itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossae murique altitudinem paucis defendentibus expugnare non potuit. castris munitis vineas agere quaeque ad oppugnandum usui erant comparare coepit. interim omnis ex fuga Suessionum multitudo in

oppidum proxima nocte convenit. celeriter vineis ad op-
pidum actis, aggere iacto turribusque constitutis magni-
tudine operum, quae neque viderant ante Galli neque
audierant, et celeritate Romanorum permoti legatos ad
Caesarem de deditione mittunt et petentibus Remis, ut
13 conservarentur, impetrant. Caesar obsidibus acceptis pri-
mis civitatis atque ipsius Galbae regis duobus filiis armis-
que omnibus ex oppido traditis in deditionem Suessiones
accepit exercitumque in Bellovacos ducit. qui cum se
suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent,
atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter milia
passuum quinque abesset, omnes maiores natu ex oppido
egressi manus ad Caesarem tendere et voce significare
coeperunt, sese in eius fidem ac potestatem venire neque
contra populum Romanum armis contendere. item cum
ad oppidum accessisset castraque ibi poneret, pueri mu-
lieresque ex muro passis manibus suo more pacem ab
14 Romanis petierunt. pro his Divitiacus (nam post disces-
sum Belgarum dimissis Haeduorum copiis ad eum re-
verterat) facit verba: Bellovacos omni tempore in fide
atque amicitia civitatis Haeduae fuisse: impulsos ab suis
principibus, qui dicerent Haeduos a Caesare in servitu-
tem redactos omnes indignitates contumeliasque perferre
et ab Haeduis defecisse et populo Romano bellum intu-
lisse. qui eius consilii principes fuissent, quod intellege-
rent, quantam calamitatem civitati intulissent, in Britan-
niam profugisse. petere non solum Bellovacos, sed etiam
pro his Haeduos, ut sua clementia ac mansuetudine in
eos utatur. quod si fecerit, Haeduorum auctoritatem apud
omnes Belgas amplificaturum; quorum auxiliis atque opi-
15 bus, si qua bella inciderint, sustentare consuerint. Caesar
honoris Divitiaci atque Haeduorum causa sese eos in fidem
recepturum et conservaturum dixit; quod erat civitas magna
inter Belgas auctoritate atque hominum multitudine prae-
stabat, sexcentos obsides poposcit. his traditis omnibus-
que armis ex oppido collatis ab eo loco in fines Ambia-
norum pervenit, qui se suaque omnia sine mora dedide-
runt. eorum fines Nervii attingebant; quorum de natura
moribusque Caesar cum quaereret, sic reperiebat: nullum
aditum esse ad eos mercatoribus; nihil pati vini reliqua-

rumque rerum [ad luxuriam pertinentium] inferri, quod iis rebus relanguescere animos [eorum] et remitti virtutem existimarent: esse homines feros magnaeque virtutis: increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui se populo Romano dedidissent patriamque virtutem proiecissent; confirmare sese neque legatos missuros neque ullam condicionem pacis accepturos. cum per eorum fines triduum 16
iter fecisset, inveniebat ex captivis Sabim flumen ab castris suis non amplius milia passuum decem abesse: trans id flumen omnes Nervios consedisse adventumque ibi Romanorum exspectare una cum Atrebatis et Viromanduis, finitimis suis (nam his utrisque persuaserant, uti eandem belli fortunam experirentur); exspectari etiam ab his Aduatucorum copias atque esse in itinere: mulieres quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.
his rebus cognitis, exploratores centurionesque praemittit, 17
qui locum idoneum castris deligant. cum ex dediticiis Belgis reliquisque Gallis complures Caesarem secuti una iter facerent, quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta nocte ad Nervios pervenerunt atque his demonstrarunt inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quicquam negotii, cum prima legio in castra venisset reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri; qua pulsa impedimentisque direptis futurum, ut reliquae contra consistere non auderent. adiuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, cum equitatu nihil possent (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quicquid possunt, pedestribus valent copiis), quo facilius finitimorum equitatum, si praedandi causa ad eos venisset, impedirent, teneris arboribus incisis atque [inflexis crebris] in latitudinem ramis enatis et rubis sentibusque interiectis effecerant, ut instar muri hae sepes munimenta praeberent, quo non modo non intrari, sed ne perspici quidem posset. his rebus cum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii existimaverunt. loci natura erat haec, quem 18
locum nostri castris delegerant. collis ab summo aequa-

liter declivis ad flumen Sabim, quod supra nominavimus,
vergebat. ab eo flumine pari adclivitate collis nascebatur
adversus huic et contrarius, passus circiter ducentos in-
fimus apertus, ab superiore parte silvestris, ut non facile
introrsus perspici posset. intra eas silvas hostes in oc-
culto sese continebant; in aperto loco secundum flumen
paucae stationes equitum videbantur. fluminis erat alti-
19 tudo circiter pedum trium. Caesar equitatu praemisso
subsequebatur omnibus copiis; sed ratio ordoque agminis
aliter se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. nam
quod ad hostis adpropinquabat, consuetudine sua Caesar
sex legiones expeditas ducebat; post eas totius exercitus
impedimenta collocarat; inde duae legiones, quae proxume
conscriptae erant, totum agmen claudebant praesidioque
impedimentis erant. equites nostri cum funditoribus sa-
gittariisque flumen transgressi cum hostium equitatu proe-
lium commiserunt. cum se illi identidem in silvas ad
suos reciperent ac rursus ex silva in nostros impetum fa-
cerent, neque nostri longius, quam quem ad finem por-
recta loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent,
interim legiones sex, quae primae venerant, opere dimenso
castra munire coeperunt. ubi prima impedimenta nostri
exercitus ab iis, qui in silvis abditi latebant, visa sunt,
quod tempus inter eos committendi proelii convenerat, ita
ut intra silvas aciem ordinesque constituerant atque ipsi sese
confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt im-
petumque in nostros equites fecerunt. his facile pulsis
ac proturbatis incredibili celeritate ad flumen decucurre-
runt, ut paene uno tempore et ad silvas et in flumine et
iam in manibus nostris hostes viderentur. eadem autem
celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in
20 opere occupati erant, contenderunt. Caesari omnia uno
tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat
insigne, cum ad arma concurri oporteret, signum tuba
dandum, ab opere revocandi milites, qui paulo longius
aggeris petendi causa processerant, arcessendi, acies in-
struenda, milites cohortandi, signum dandum. quarum
rerum magnam partem temporis brevitas et succes-
sus hostium impediebat. his difficultatibus duae res
erant subsidio, scientia atque usus militum, quod superio-

ribus proeliis exercitati quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi praescribere, quam ab aliis doceri poterant, et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere nisi munitis castris vetuerat. hi propter propinquitatem et celeritatem hostium nihil iam Caesaris imperium exspectabant, sed per se, quae videban-
tur, administrabant. Caesar necessariis rebus imperatis, 21
ad cohortandos milites, quam [in] partem fors obtulit, decucurrit et ad legionem decimam devenit. milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent neu perturbarentur animo hostiumque impetum fortiter sustinerent, quod non longius hostes aberant, quam quo telum adici posset, proelii committendi signum dedit. atque in alteram partem item cohortandi causa profectus pugnantibus occurrit. temporis tanta fuit exiguitas hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas scutisque tegimenta detrudenda tempus defuerit. quam quisque ab opere in partem casu devenit, quaeque prima signa conspexit, ad haec constitit, ne in quaerendis suis pugnandi tempus di-
mitteret. instructo exercitu, magis ut loci natura deiectus- 22
que collis et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat, cum diversis legionibus aliae alia in parte hostibus resisterent, sepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interiectis prospectus impediretur, neque certa subsidia collocari neque, quid in quaque parte opus esset, provideri neque ab uno omnia imperia administrari poterant. itaque in tanta rerum iniquitate
fortunae quoque eventus varii sequebantur. legionis no- 23
nae et decimae milites, ut in sinistra parte acie constiterant, pilis emissis cursu ac lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt et transire conantes insecuti gladiis magnam partem eorum impeditam interfecerunt. ipsi transire flumen non dubitaverunt et in locum iniquum progressi rursus resistentes hostes redintegrato proelio in fugam coniecerunt. item alia in parte diversae duae legiones, undecima et octava, profligatis Viromanduis, quibuscum erant con-

gressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis proelia-
bantur. at totis fere a fronte et ab sinistra parte nudatis
castris, cum in dextro cornu legio duodecima et non magno
ab ea intervallo septima constitisset, omnes Nervii con-
fertissimo agmine duce Boduognato qui summam imperii
tenebat, ad eum locum contenderunt; quorum pars aperto
latere legiones circumvenire, pars summum castrorum lo-
24 cum petere coepit. eodem tempore equites nostri levisque
armaturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos primo
hostium impetu pulsos dixeram, cum se in castra reci-
perent, adversis hostibus occurrebant ac rursus aliam in
partem fugam petebant, et calones, qui ab decumana porta
ac summo iugo collis nostros victores flumen transisse
conspexerant, praedandi causa egressi, cum respexissent
et hostes in nostris castris versari vidissent, praecipites
fugae sese mandabant. simul eorum, qui cum impedi-
mentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur, aliique
aliam in partem perterriti ferebantur. quibus omnibus
rebus permoti equites Treveri, quorum inter Gallos vir-
tutis opinio est singularis, qui auxilii causa ab civitate
ad Caesarem missi venerant, cum multitudine hostium
castra compleri nostra, legiones premi et paene circum-
ventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas diver-
sos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, despe-
ratis nostris rebus domum contenderunt; Romanos pulsos
superatosque, castris impedimentisque eorum hostes po-
25 titos civitati renuntiaverunt. Caesar ab decimae legionis
cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri
signisque in unum locum collatis duodecimae legionis con-
fertos milites sibi ipsos ad pugnam esse impedimento vidit,
quartae cohortis omnibus centurionibus occisis signifero-
que interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omni-
bus fere centurionibus aut vulneratis aut occisis, in his
primipilo P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gra-
vibusque vulneribus confecto, ut iam se sustinere non pos-
set, reliquos esse tardiores et nonnullos ab novissimis
deserto proelio excedere ac tela vitare, hostis neque a
fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere et ab utro-
que latere instare et rem esse in angusto vidit, neque
ullum esse subsidium, quod summitti posset, scuto ab

novissimis uni militi detracto, quod ipse eo sine scuto
venerat, in primam aciem processit centurionibusque no-
minatim appellatis reliquos cohortatus milites signa in-
ferre et manipulos laxare iussit, quo facilius gladiis uti
possent. cuius adventu spe illata militibus ac redintegrato
animo, cum pro se quisque in conspectu imperatoris etiam
in extremis suis rebus operam navare cuperet, paulum
hostium impetus tardatus est. Caesar, cum septimam le- 26
gionem, quae iuxta constiterat, item urgeri ab hoste vi-
disset, tribunos militum monuit, ut paulatim sese legiones
coniungerent et conversa signa in hostes inferrent. quo
facto cum alius alii subsidium ferret, neque timerent, ne
aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere ac
fortius pugnare coeperunt. interim milites legionum dua-
rum, quae in novissimo agmine praesidio impedimentis
fuerant, proelio nuntiato cursu incitato in summo colle ab
hostibus conspiciebantur, et T. Labienus, castris hostium
potitus et ex loco superiore, quae res in nostris castris
gererentur, conspicatus decimam legionem subsidio nostris
misit. qui cum ex equitum et calonum fuga, quo in loco
res esset, quantoque in periculo et castra et legiones et
imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem
sibi reliqui fecerunt. horum adventu tanta rerum com- 27
mutatio est facta, ut nostri etiam qui vulneribus confecti
procubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent, tum
calones perterritos hostes conspicati etiam inermes ar-
matis occurrerent, equites vero, ut turpitudinem fugae vir-
tute delerent, omnibus in locis pugnarent, quo se legio-
nariis militibus praeferrent. at hostes etiam in extrema
spe salutis tantam virtutem praestiterunt, ut, cum primi
eorum cecidissent, proximi iacentibus insisterent atque ex
eorum corporibus pugnarent; his deiectis et coacervatis
cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo tela in nostros
conicerent et pila intercepta remitterent: ut non nequi-
quam tantae virtutis homines iudicari deberet ausos esse
transire latissimum flumen, ascendere altissimas ripas,
subire iniquissimum locum; quae facilia ex difficillimis
animi magnitudo redegerat. hoc proelio facto et prope 28
ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto ma-
iores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria

ac paludes coniectos dixeramus, hac pugna nuntiata, cum
victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitraren-
tur, omnium, qui supererant, consensu legatos ad Caesa-
rem miserunt seque ei dediderunt et in commemoranda
civitatis calamitate ex DC ad tres senatores, ex homi-
num milibus LX vix ad quingentos, qui arma ferre pos-
sent, sese redactos esse dixerunt. quos Caesar, ut in
miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligen-
tissime conservavit suisque finibus atque oppidis uti iussit
et finitimis imperavit, ut ab iniuria et maleficio se suosque
prohiberent.

29 Aduatuci, de quibus supra scripsimus, cum omnibus
copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nuntiata ex
itinere domum reverterunt; cunctis oppidis castellisque
desertis sua omnia in unum oppidum egregie natura mu-
nitum contulerunt. quod cum ex omnibus in circuitu par-
tibus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte
leniter acclivis aditus in latitudinem non amplius ducen-
torum pedum relinquebatur; quem locum duplici altissimo
muro munierant: tum magni ponderis saxa et praeacutas
trabes in muro collocabant. ipsi erant ex Cimbris Teu-
tonisque prognati, qui, cum iter in provinciam nostram
atque Italiam facerent, iis impedimentis, quae secum agere
ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis
custodiam ex suis ac praesidium sex milia hominum una
reliquerunt. hi post eorum obitum multos annos a fini-
timis exagitati, cum alias bellum inferrent, alias illatum
defenderent, consensu eorum omnium pace facta hunc
30 sibi domicilio locum delegerunt. ac primo adventu exer-
citus nostri crebras ex oppido excursiones faciebant par-
vulisque proeliis cum nostris contendebant; postea vallo
pedum XII, in circuitu XV milium crebrisque castellis
circummuniti oppido sese continebant. ubi vineis actis
aggere exstructo turrim procul constitui viderunt, primum
irridere ex muro atque increpitare vocibus, quod tanta
machinatio ab tanto spatio instrueretur: quibusnam ma-
nibus aut quibus viribus praesertim homines tantulae sta-
turae (nam plerumque hominibus Gallis prae magnitudine
corporum suorum brevitas nostra contemptui est) tanti
31 oneris turrim moturos sese confiderent? ubi vero moveri

et appropinquare moenibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti legatos ad Caesarem de pace miserunt, qui ad hunc modum locuti: non existimare Romanos sine ope divina bellum gerere, qui tantae altitudinis machinationes tanta celeritate promovere possent, se suaque omnia eorum potestati permittere dixerunt. unum petere ac deprecari: si forte pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset Aduatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret. sibi omnes fere finitimos esse inimicos ac suae virtuti invidere; a quibus se defendere traditis armis non possent. sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a populo Romano pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent. ad haec Caesar respondit: se magis 32
consuetudine sua quam merito eorum civitatem conservaturum, si prius, quam aries murum attigisset, se dedidissent: sed deditionis nullam esse condicionem nisi armis traditis. se id, quod in Nerviis fecisset, facturum finitimisque imperaturum, ne quam dediticiis populi Romani iniuriam inferrent. re nuntiata ad suos, quae imperarentur, facere dixerunt. armorum magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum, iacta, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent, et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata atque in oppido retenta portis patefactis eo die pace sunt usi. sub vesperum Caesar portas 33
claudi militesque ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani ab militibus iniuriam acciperent. illi ante inito, ut intellectum est, consilio, quod deditione facta nostros praesidia deducturos aut denique indiligentius servaturos crediderant, partim cum his, quae retinuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis aut viminibus intextis, quae subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones ascensus videbatur, omnibus copiis repentino ex oppido eruptionem fecerunt. celeriter, ut ante Caesar imperarat, ignibus significatione facta ex proximis castellis eo concursum est, pugnatumque ab hostibus ita acriter est, ut a viris fortibus in extrema spe salutis iniquo loco contra eos, qui ex vallo turribusque tela iacerent, pugnari

debuit, cum in una virtute omnis spes salutis consisteret. occisis ad hominum milibus quattuor reliqui in oppidum reiecti sunt. postridie eius diei refractis portis, cum iam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, sectionem eius oppidi universam Caesar vendidit. ab iis, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est milium quinquaginta trium.

34 Eodem tempore a Publio Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Venellos, Osismos, Curiosolitas, Esubios, Aulercos, Redones, quae sunt maritimae civitates Oceanumque attingunt, certior factus est omnes eas civitates in dicionem potestatemque populi Romani esse redactas.

35 His rebus gestis omni Gallia pacata tanta huius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab iis nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Caesarem, qui se obsides daturas, imperata facturas pollicerentur. quas legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima aestate ad se reverti iussit. ipse in Carnutes, Andes Turonesque, quae civitates propinquae his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hibernacula deductis in Italiam profectus est. ob easque res ex litteris Caesaris dies quindecim supplicatio decreta est, quod ante id tempus accidit nulli.

C. IULII CAESARIS
DE BELLO GALLICO
COMMENTARIUS TERTIUS.

ARGUMENTUM.

I. *Bellum cum gentibus Alpinis* exeunte anno superiore gestum. Servius Galba, legatus Caesaris, gentes quasdam sub Alpibus sitas rebellantes et castra obsidentes vincit; in provinciam redit c. 1—6. II. *Bellum Veneticum.* Armoricas gentes Caesar proelio navali domat c. 7—16. III. *Bellum Venellorum.* Quintus Titurius Sabinus Venellos superat c. 17—19. IV. *P. Crassi in Aquitaniam expeditio.* Sontiates a Crasso victi; soldurii; maxima pars Aquitaniae in deditionem accepta c. 20—27. V. *Expeditio Caesaris in Morinos et Menapios*, ad quos profectus Caesar tempestatibus impeditus exercitum in castra reducit c. 28—29.

Gesta haec tertio belli anno, a. u. c. 698., a. Chr. n. 56.

Cum in Italiam proficisceretur Caesar, Servium Galbam 1
cum legione duodecima et parte equitatus in Nantuatis, Veragros Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent. causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant, patefieri volebat. huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in his locis legionem hiemandi causa collocaret. Galba secundis aliquot proeliis factis castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis obsidibusque datis et pace facta, constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare et ipse cum reliquis eius legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare; qui vicus positus in valle non magna adiecta planicie altissimis montibus undique continetur. cum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem eius vici Gallis [ad hiemandum] concessit, alteram vacuam ab illis relictam cohortibus attribuit. eum locum vallo fossaque munivit. cum dies hi- 2
bernorum complures transissent frumentumque eo comportari iussisset, subito per exploratores certior factus est ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae consilium caperent: primum, quod legionem neque eam plenissimam detractis cohortibus duabus et compluribus singillatim, qui commeatus petendi causa missi erant, [absentibus] propter paucitatem despiciebant; tum etiam, quod propter iniquitatem loci, cum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela conicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri existimabant. accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant et Romanos non solum itinerum causa, sed etiam perpetuae possessionis culmina Alpium occupare conari et ea loca finitimae provinciae adiungere sibi persuasum habebant. his nuntiis acceptis Galba, cum neque opus 3
hibernorum munitionesque plene essent perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod deditione facta obsidibusque acceptis nihil de bello

timendum existimaverat, consilio celeriter convocato sen-
tentias exquirere coepit. quo in consilio, cum tantum re-
pentini periculi praeter opinionem accidisset, ac iam omnia
fere superiora loca multitudine armatorum completa con-
spicerentur, neque subsidio veniri neque commeatus sup-
portari interclusis itineribus possent, prope iam desperata
salute nonnullae huiusmodi sententiae dicebantur, ut im-
pedimentis relictis eruptione facta isdem itineribus, qui-
bus eo pervenissent, ad salutem contenderent. maiori
tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio
4 interim rei eventum experiri et castra defendere. brevi
spatio interiecto, vix ut his rebus, quas constituissent, col-
locandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex
omnibus partibus signo dato decurrere, lapides gaesaque
in vallum conicere. nostri primo integris viribus fortiter
repugnare neque ullum frustra telum ex loco superiore
mittere, ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus
premi videbatur, eo occurrere et auxilium ferre, sed hoc
superari, quod diuturnitate pugnae hostes defessi proelio
excedebant, alii integris viribus succedebant; quarum re-
rum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat, ac
non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio
quidem eius loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui reci-
5 piendi facultas dabatur. cum iam amplius horis sex con-
tinenter pugnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela
nostros deficerent atque hostes acrius instarent languidio-
ribusque nostris vallum scindere et fossas complere coe-
pissent, resque esset iam ad extremum perducta casum,
Publius Sextius Baculus, pili primi centurio, quem Ner-
vico proelio compluribus confectum vulneribus diximus,
et item Gaius Volusenus, tribunus militum, vir et consilii
magni et virtutis, ad Galbam adcurrunt atque unam esse
spem salutis docent, si eruptione facta extremum auxi-
lium experirentur. itaque convocatis centurionibus cele-
riter milites certiores facit, paulisper intermitterent proe-
lium ac tantummodo tela missa exciperent seque ex labore
reficerent, post dato signo ex castris erumperent atque
6 omnem spem salutis in virtute ponerent. quod iussi sunt,
faciunt ac subito omnibus portis eruptione facta neque
cognoscendi, quid fieret, neque sui colligendi hostibus

facultatem relinquunt. ita commutata fortuna eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt et ex hominum milibus amplius triginta, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta reliquos perterritos in fugam coniciunt ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. sic omnibus hostium copiis fusis armisque exutis se in castra munitionesque suas recipiunt. quo proelio facto, quod saepius fortunam tentare Galba nolebat atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti commeatusque inopia permotus postero die omnibus eius vici aedificiis incensis in provinciam reverti contendit, ac nullo hoste prohibente aut iter demorante incolumem legionem in Nantuatis, inde in Allobroges perduxit ibique hiemavit.

His rebus gestis cum omnibus de causis Caesar paca- 7
tam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita hieme in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum est. eius belli haec fuit causa. Publius Crassus adulescens cum legione septima proximus mare Oceanum in Andibus hiemarat. is, quod in his locis inopia frumenti erat, praefectos tribunosque militum complures in finitimas civitates frumenti commeatusque petendi causa dimisit; quo in numero erat Titus Terrasidius, missus in Esubios, Marcus Trebius Gallus in Curiosolitas, Quintus
Velanius cum Tito Silio in Venetos. huius est civitatis 8
longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum, quod et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt et in magno impetu maris atque aperto paucis portibus interiectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consuerunt, habent vectigales. ab his fit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia) eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent, et celeriter

missis legatis per suos principes inter se coniurant, nihil
nisi communi consilio acturos, eundemque omnis fortunae
exitum esse laturos, reliquasque civitates sollicitant, ut in
ea libertate, quam a maioribus acceperant, permanere
quam Romanorum servitutem perferre mallent. omni ora
maritima celeriter ad suam sententiam perducta communem
legationem ad Publium Crassum mittunt, si velit suos re-
9 cipere, obsides sibi remittat. quibus de rebus Caesar ab
Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves in-
terim longas aedificari in flumine Ligere, quod influit in
Oceanum, remiges ex provincia institui, nautas guberna-
toresque comparari iubet. his rebus celeriter administratis
ipse, cum primum per anni tempus potuit, ad exercitum
contendit. Veneti reliquaeque item civitates cognito Cae-
saris adventu, simul quod, quantum in se facinus admi-
sissent, intellegebant, legatos, quod nomen ad omnes na-
tiones sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab
se et in vincula coniectos, pro magnitudine periculi bel-
lum parare et maxime ea, quae ad usum navium perti-
nent, providere instituunt, hoc maiore spe, quod multum
natura loci confidebant. pedestria esse itinera concisa
aestuariis, navigationem impeditam propter inscientiam
locorum paucitatemque portuum sciebant, neque nostros
exercitus propter frumenti inopiam diutius apud se morari
posse confidebant: ac iam ut omnia contra opinionem ac-
ciderent, tamen se plurimum navibus posse, Romanos ne-
que ullam facultatem habere navium, neque eorum loco-
rum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulas
novisse; ac longe aliam esse navigationem in concluso
mari atque in vastissimo atque apertissimo Oceano per-
spiciebant. his initis consiliis oppida muniunt, frumenta
ex agris in oppida comportant, naves in Venetiam, ubi Cae-
sarem primum esse bellum gesturum constabat, quam plu-
rimas possunt, cogunt. socios sibi ad id bellum Osismos,
Lexovios, Namnetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintres,
Menapios adsciscunt; auxilia ex Britannia, quae contra
10 eas regiones posita est, arcessunt. erant hae difficultates
belli gerendi, quas supra ostendimus, sed multa Caesarem
tamen ad id bellum incitabant: iniuriae retentorum equi-
tum Romanorum, rebellio facta post deditionem, defectio

datis obsidibus, tot civitatum coniuratio, imprimis, ne hac parte neglecta reliquae nationes sibi idem licere arbitrarentur. itaque cum intellegeret omnes fere Gallos novis rebus studere et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere et condicionem servitutis odisse, priusquam plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit. itaque Titum Labienum legatum in Treveros, 11
qui proximi flumini Rheno sunt, cum equitatu mittit. huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio contineat Germanosque, qui auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. Publium Crassum cum cohortibus legionariis XII et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci iubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur ac tantae nationes coniungantur. Quintum Titurium Sabinum legatum cum legionibus tribus in Venellos, Curiosolites Lexoviosque mittit, qui eam manum distinendam curet. Decimum Brutum adulescentem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regionibus convenire iusserat, praeficit et, cum primum posset, in Venetos proficisci iubet. ipse eo pedestribus copiis contendit. erant eiusmodi fere situs oppidorum, ut posita 12
in extremis lingulis promunturiisque neque pedibus aditum haberent, cum ex alto se aestus incitavisset, quod bis accidit semper horarum XXIIII spatio, neque navibus, quod rursus minuente aestu naves in vadis afflictarentur. ita utraque re oppidorum oppugnatio impediebatur; ac si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus, atque his oppidi moenibus adaequatis, suis fortunis desperare coeperant, magno numero navium appulso, cuius rei summam facultatem habebant, sua deportabant omnia seque in proxima oppida recipiebant: ibi se rursus isdem opportunitatibus loci defendebant. haec eo facilius magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tempestatibus detinebantur, summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas navigandi. namque ipsorum 13
naves ad hunc modum factae armataeque erant: carinae aliquanto planiores quam nostrarum navium, quo facilius

vada ac decessum aestus excipere possent; prorae admodum erectae atque item puppes ad magnitudinem fluctuum tempestatumque accommodatae; naves totae factae ex robore ad quamvis vim et contumeliam perferendam; transtra pedalibus in altitudinem trabibus confixa clavis ferreis digiti pollicis crassitudine; ancorae pro funibus ferreis catenis revinctae; pelles pro velis alutaeque tenuiter confectae, hae sive propter lini inopiam atque eius usus inscientiam, sive eo, quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani tantosque impetus ventorum sustineri ac tanta onera navium regi velis non satis commode posse arbitrabantur. cum his navibus nostrae classi eiusmodi congressus erat, ut una celeritate et pulsu remorum praestaret, reliqua pro loci natura, pro vi tempestatum illis essent aptiora et accommodatiora. neque enim his nostrae rostro nocere poterant (tanta in iis erat firmitudo), neque propter altitudinem facile telum adiciebatur et eadem de causa minus commode copulis continebantur. accedebat, ut, cum saevire ventus coepisset et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius et in vadis consisterent tutius et ab aestu relictae nihil saxa et cautes timerent; quarum rerum omnium nostris navibus casus
14 erat extimescendus. compluribus expugnatis oppidis Caesar, ubi intellexit frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi neque iis noceri posse, statuit exspectandam classem. quae ubi convenit ac primum ab hostibus visa est, circiter CCXX naves eorum paratissimae atque omni genere armorum ornatissimae profectae ex portu nostris adversae constiterunt; neque satis Bruto, qui classi praeerat, vel tribunis militum centurionibusque, quibus singulae naves erant attributae, constabat, quid agerent aut quam rationem pugnae insisterent. rostro enim noceri non posse cognoverant; turribus autem excitatis tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adici possent et missa ab Gallis gravius acciderent. una erat magno usui res praeparata a nostris, falces praeacutae insertae affixaeque longuriis, non absimili forma muralium falcium. his cum funes, qui antemnas ad malos destinabant, comprehensi adductique

erant, navigio remis incitato praerumpebantur. quibus
abscisis antemnae necessario concidebant, ut, cum omnis
Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret,
his ereptis omnis usus navium uno tempore eriperetur.
reliquum erat certamen positum in virtute, qua nostri mi-
lites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu
Caesaris atque omnis exercitus res gerebatur, ut nullum
paulo fortius factum latere posset; omnes enim colles ac
loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare,
ab exercitu tenebantur. disiectis, ut diximus, antemnis, 15
cum singulas binae ac ternae naves circumsteterant, mi-
lites summa vi transcendere in hostium naves contende-
bant. quod postquam barbari fieri animadverterunt, ex-
pugnatis compluribus navibus, cum ei rei nullum reperiretur
auxilium, fuga salutem petere contenderunt. ac iam con-
versis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta
subito malacia ac tranquillitas exstitit, ut se ex loco com-
movere non possent. quae quidem res ad negotium con-
ficiendum maxime fuit opportuna: nam singulas nostri
consectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero
noctis interventu ad terram pervenerint, cum ab hora fere
quarta usque ad solis occasum pugnaretur. quo proelio 16
bellum Venetorum totiusque orae maritimae confectum
est. nam cum omnis iuventus, omnes etiam gravioris ae-
tatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo
convenerant, tum navium quod ubique fuerat in unum
locum coëgerant; quibus amissis reliqui neque quo se
reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, ha-
bebant. itaque se suaque omnia Caesari dediderunt. in
quos eo gravius Caesar vindicandum statuit, quo dili-
gentius in reliquum tempus a barbaris ius legatorum con-
servaretur. itaque omni senatu necato reliquos sub corona
vendidit.

Dum haec in Venetis geruntur, Quintus Titurius Sa- 17
binus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in fines
Venellorum pervenit. his praeerat Viridovix ac summam
imperii tenebat earum omnium civitatum, quae defece-
rant, ex quibus exercitum magnasque copias coëgerat;
atque his paucis diebus Aulerci Eburovices Lexoviique
senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant,

portas clauserunt seque cum Viridovice coniunxerunt; magnaque praeterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerat, quos spes praedandi studiumque bellandi ab agricultura et cotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat, cum Viridovix contra eum duum milium spatio consedisset cotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret, ut iam non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur; tantamque opinionem timoris praebuit, ut iam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. id ea de causa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, praesertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi aequo loco aut opportunitate aliqua

18 data legato dimicandum non existimabat. hac confirmata opinione timoris idoneum quendam hominem et callidum delegit, Gallum, ex iis, quos auxilii causa secum habebat. huic magnis praemiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat et, qui fieri velit, edocet. qui ubi pro perfuga ad eos venit, timorem Romanorum proponit, quibus angustiis ipse Caesar a Venetis prematur, docet, neque longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat et ad Caesarem auxilii ferendi causa proficiscatur. quod ubi auditum est, conclamant omnes occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse, ad castra iri oportere. multae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio, perfugae confirmatio, inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum, spes Venetici belli et quod fere libenter homines id, quod volunt, credunt. his rebus adducti non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant et ad castra contendant. qua re concessa laeti, ut explorata victoria, sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

19 locus erat castrorum editus et paulatim ab imo acclivis circiter passus mille. huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus suos hortatus cupientibus signum dat. impeditis hostibus

propter ea, quae ferebant, onera subito duabus portis eruptionem fieri iubet. factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum et superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent ac statim terga verterent. quos impeditos integris viribus milites nostri consecuti magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consectati paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. sic uno tempore et de navali pugna Sabinus et de Sabini victoria Caesar certior factus est, civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

Eodem fere tempore P. Crassus, cum in Aquitaniam pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine et multitudine hominum ex tertia parte Gallia est aestimanda, cum intellegeret in iis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconius legatus exercitu pulso interfectus esset, atque unde L. Mallius proconsul impedimentis amissis profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intellegebat. itaque re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae his regionibus, nominatim evocatis in Sontiatum fines exercitum introduxit. cuius adventu cognito Sontiates magnis copiis coactis equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti primum equestre proelium commiserunt, deinde equitatu suo pulso atque insequentibus nostris subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. hi nostros 20
disiectos adorti proelium renovarunt. pugnatum est diu 21
atque acriter, cum Sontiates superioribus victoriis freti in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent, nostri autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus adulescentulo duce efficere possent, perspici cuperent: tandem confecti vulneribus hostes terga verterunt. quorum magno numero interfecto Crassus ex itinere oppidum Sontiatum oppugnare coepit. quibus fortiter re-

sistentibus vineas turresque egit. illi alias eruptione temptata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturaeque* sunt, ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt seque in deditionem ut recipiat,
22 petunt. qua re impetrata arma tradere iussi faciunt. atque in ea re omnium nostrorum intentis animis alia ex parte oppidi Adiatunnus, qui summam imperii tenebat, cum sexcentis devotis, quos illi soldurios appellant, quorum haec est condicio, uti omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiae dediderint, si quid iis per vim accidat, aut eundem casum una ferant aut sibi mortem consciscant; neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui eo interfecto, cuius se amicitiae devovisset, mortem recusaret: cum his Adiatunnus eruptionem facere conatus clamore ab ea parte munitionis sublato, cum ad arma milites concurrissent vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen, uti eadem deditionis condicione uteretur, ab Crasso impe-
23 travit. armis obsidibusque acceptis Crassus in fines Vocatium et Tarusatium profectus est. tum vero barbari commoti, quod oppidum et natura loci et manu munitum paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoqueversum dimittere, coniurare, obsides inter se dare, copias parare coeperunt. mittuntur etiam ad eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae, finitimae Aquitaniae: inde auxilia ducesque arcessuntur. quorum adventu magna cum auctoritate et magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. hi consuetudine populi Romani loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci, hostem et vagari et vias obsidere et castris satis praesidii relinquere, ob eam causam minus commode frumentum commeatumque sibi supportari, in dies hostium numerum augeri, non cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. hac re ad consilium delata,

ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit. prima luce productis omnibus copiis duplici 24
acie instituta, auxiliis in mediam aciem coniectis, quid hostes consilii caperent, exspectabat. illi, etsi propter multitudinem et veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum se tuto dimicaturos existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur obsessis viis commeatu intercluso sine ullo vulnere victoria potiri et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese recipere coepissent, impeditos in agmine et sub sarcinis infirmiore animo adoriri cogitabant. hoc consilio probato ab ducibus productis Romanorum copiis sese castris tenebant. hac re perspecta Crassus, cum sua cunctatione atque opinione timoris hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces audirentur, exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur, cohortatus suos omnibus cupientibus ad hostium castra contendit. ibi cum alii fossas complerent, alii mul- 25
tis telis coniectis defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem cespitibus comportandis speciem atque opinionem pugnantium praeberent, cum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent, equites circumitis hostium castris Crasso renuntiaverunt non eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita facilemque aditum habere. Crassus equitum praefectos cohortatus, ut magnis prae- 26
miis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. illi, ut erat imperatum, eductis iis cohortibus, quae praesidio castris relictae intritae ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt atque his prorutis prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab his videri aut, quid rei gereretur, cognosci posset. tum vero clamore ab ea parte audito nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius impugnare coeperunt. hostes undique circumventi desperatis omnibus rebus se per munitiones deicere et fuga salutem petere intenderunt. quos

equitatus apertissimis campis consectatus ex milium L
numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse con-
stabat, vix quarta parte relicta multa nocte se in castra
27 recepit. hac audita pugna maxima pars Aquitaniae sese
Crasso dedidit obsidesque ultro misit; quo in numero fue-
runt Tarbelli, Bigerriones, Ptianii, Vocates, Tarusates,
Elusates, Gates, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates:
paucae ultimae nationes anni tempore confisae, quod
hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

28 Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta iam
aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Me-
napiique supererant, qui in armis essent neque ad eum
umquam legatos de pace misissent, arbitratus id bellum
celeriter confici posse, eo exercitum adduxit; qui longe
alia ratione ac reliqui Galli bellum gerere coeperunt.
nam quod intellegebant maximas nationes, quae proelio
contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque
silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contule-
runt. ad quarum initium silvarum cum Caesar pervenis-
set castraque munire instituisset, neque hostis interim visus
esset, dispersis in opere nostris subito ex omnibus parti-
bus silvae evolaverunt et in nostros impetum fecerunt.
nostri celeriter arma ceperunt eosque in silvas repulerunt
et compluribus interfectis longius impeditioribus locis se-
29 cuti paucos ex suis deperdiderunt. reliquis deinceps die-
bus Caesar silvas caedere instituit, et ne quis inermibus
imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset,
omnem eam materiam, quae erat caesa, conversam ad
hostem collocabat et pro vallo ad utrumque latus exstrue-
bat. incredibili celeritate magno spatio paucis diebus con-
fecto, cum iam pecus atque extrema impedimenta ab nostris
tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, eiusmodi sunt
tempestates consecutae, uti opus necessario intermitteretur
et continuatione imbrium diutius sub pellibus milites con-
tineri non possent. itaque vastatis omnibus eorum agris,
vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum reduxit et in
Aulercis Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quae pro-
xime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS QUARTUS.

ARGUMENTUM.

I. *Usipetes et Tencteri Germani* a Suebis vexati in Galliam transeunt, Menapios opprimunt c. 1—4. bellum contra Germanos a Caesare susceptum. eorum legatio c. 5—9. Mosae et Rheni descriptio c. 10. gravi clade afficiuntur et trans Rhenum ad Sugambros se recipiunt Germani c. 11—15. II. *Caesaris in Germaniam transitus* c. 16—19. III. *Bellum Britannicum.* litoribus Britanniae a C. Voluseno exploratis coacta classe e Morinis in insulam traicit Caesar. fuga Britannorum; deditio c. 20—27. classe Romana tempestate afflicta coniurant Britanni; quibus victis obsidibus imperatis in Galliam redit Caesar c. 28—36. IV. *Bellum in Morinis et Menapiis* c. 37—38. haec gesta sunt a. u. c. 699, a. Chr. 55.

Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Gneo Pompeio, Marco Crasso consulibus, Usipetes Germani et item Tencteri magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo Rhenus influit. causa transeundi fuit, quod ab Suebis complures annos exagitati bello premebantur et agricultura prohibebantur. Sueborum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. reliqui, qui domi manserunt, se atque illos alunt. hi rursus in vicem anno post in armis sunt, illi domi remanent. sic neque agricultura nec ratio atque usus belli intermittitur. sed privati ac separati agri apud eos nihil est, neque longius anno remanere uno in loco incolendi causa licet. neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt multumque sunt in venationibus; quae res et cibi genere et cotidiana exercitatione et libertate vitae, cum a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti nihil omnino contra voluntatem faciant, et vires alit et immani corporum magnitudine ho- 1

mines efficit. atque in eam se consuetudinem adduxe-
runt, ut locis frigidissimis neque vestitus praeter pellis
haberent quicquam, quarum propter exiguitatem magna
2 est corporis pars aperta, et lavarentur in fluminibus. mer-
catoribus est aditus magis eo, ut, quae bello ceperint, qui-
bus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se impor-
tari desiderent. quin etiam iumentis, quibus maxime
Gallia delectatur quaeque impenso parant pretio, Germani
importatis non utuntur, sed quae sunt apud eos nata, parva
atque deformia, haec cotidiana exercitatione summi ut
sint laboris efficiunt. equestribus proeliis saepe ex equis
desiliunt ac pedibus proeliantur, equosque eodem rema-
nere vestigio assuefecerunt, ad quos se celeriter, cum
usus est, recipiunt; neque eorum moribus turpius quic-
quam aut inertius habetur, quam ephippiis uti. itaque ad
quemvis numerum ephippiatorum equitum quamvis pauci
adire audent. vinum ad se omnino importari non sinunt,
quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines
3 atque effeminari arbitrantur. publice maximam putant
esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros:
hac re significari, magnum numerum civitatium suam vim
sustinere non posse. itaque una ex parte a Suebis cir-
citer milia passuum sexcenta agri vacare dicuntur. ad
alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla
atque florens, ut est captus Germanorum, et paulo sunt
eiusdem generis ceteris humaniores, propterea quod Rhe-
num attingunt, multumque ad eos mercatores ventitant, et
ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assue-
facti. hos cum Suebi multis saepe bellis experti propter
amplitudinem gravitatemque civitatis finibus expellere non
potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt ac multo humi-
4 liores infirmioresque redegerunt. in eadem causa fuerunt
Usipetes et Tencteri, quos supra diximus, qui complures
annos Sueborum vim sustinuerunt; ad extremum tamen
agris expulsi et multis locis Germaniae triennium vagati
ad Rhenum pervenerunt; quas regiones Menapii incole-
bant et ad utramque ripam fluminis agros, aedificia vicos-
que habebant, sed tantae multitudinis aditu perterriti ex
iis aedificiis, quae trans flumen habuerant, demigraverunt
et cis Rhenum dispositis praesidiis Germanos transire

prohibebant. illi omnia experti, cum neque vi contendere propter inopiam navium neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt et tridui viam progressi rursus reverterunt atque omni hoc itinere una nocte equitatu confecto inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. his interfectis navibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum quieta in suis sedibus erat, certior fieret, flumen transierunt atque omnibus eorum aedificiis occupatis reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

His de rebus Caesar certior factus et infirmitatem 5
Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles
et novis plerumque rebus student, nihil his committendum
existimavit. est enim hoc Gallicae consuetudinis, uti et
viatores etiam invitos consistere cogant et, quod quisque
eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant, et
mercatores in oppidis vulgus circumsistat, quibusque ex
regionibus veniant quasque ibi res cognoverint, pronun-
tiare cogant. his rebus atque auditionibus permoti de
summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos e vestigio
poenitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant, et
plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant. qua con- 6
suetudine cognita Caesar, ne graviori bello occurreret,
maturius, quam consuerat, ad exercitum proficiscitur. eo
cum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cogno-
vit: missas legationes ab nonnullis civitatibus ad Germa-
nos invitatosque eos, uti ab Rheno discederent, omniaque,
quae postulassent, ab se fore parata. qua spe adducti
Germani latius vagabantur et in fines Eburonum et Con-
drusorum, qui sunt Treverorum clientes, pervenerant.
principibus Galliae evocatis Caesar ea, quae cognoverat,
dissimulanda sibi existimavit eorumque animis permulsis
et confirmatis equitatuque imperato bellum cum Germanis
gerere constituit. re frumentaria comparata equitibusque 7
delectis iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse
Germanos audiebat. a quibus cum paucorum dierum
iter abesset, legati ab his venerunt, quorum haec fuit

oratio: Germanos neque priores populo Romano bellum inferre neque tamen recusare, si lacessantur, quin armis contendant, quod Germanorum consuetudo sit a maioribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere neque deprecari. haec tamen dicere, venisse invitos, eiectos domo. si suam gratiam Romani velint, posse iis utiles esse amicos; vel sibi agros attribuant vel patiantur eos tenere, quos armis possederint: sese unis Suebis concedere, quibus ne dii quidem immortales pares esse possint; reliquum quidem in terris esse neminem, quem non
8 superare possint. ad haec Caesar quae visum est respondit; sed exitus fuit orationis: sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent; neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare; neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari tantae praesertim multitudini sine iniuria possint; sed licere, si velint, in Ubiorum finibus considere, quorum sint legati apud se et de Sueborum iniuriis querantur et a se auxi-
9 lium petant: hoc se Ubiis imperaturum. legati haec se ad suos relaturos dixerunt et re deliberata post diem tertium ad Caesarem reversuros: interea ne propius se castra moveret, petierunt. ne id quidem Caesar ab se impetrari posse dixit. cognoverat enim, magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante praedandi frumentandique causa ad Ambivaritos trans Mosam missam: hos exspectari equites atque eius rei causa moram interponi arbitrabatur.

10 Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta, quae appellatur Vacalus, insulam efficit Batavorum, neque longius ab Rheno milibus passuum LXXX in Oceanum influit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricum, Tribocorum, Treverorum citatus fertur et, ubi Oceano appropinquavit, in plures defluit partes multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur, ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur, multisque capitibus in Oceanum influit.

11 Caesar cum ab hoste non amplius passuum XII milibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur;

qui in itinere congressi magnopere, ne longius progrederetur, orabant. cum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, praemitteret eosque pugna prohiberet, sibique uti potestatem faceret in Ubios legatos mittendi; quorum si principes ac senatus sibi iureiurando fidem fecisset, ea condicione, quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. haec omnia Caesar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut tridui mora interposita equites eorum, qui abessent, reverterentur; tamen sese non longius milibus passuum quattuor aquationis causa processurum eo die dixit: huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit qui nuntiarent, ne hostes proelio lacesserent et, si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum exer-
citu propius accessisset. at hostes ubi primum nostros 12
equites conspexerunt, quorum erat quinque milium numerus, cum ipsi non amplius octingentos equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum paulo ante a Caesare discesserant atque is dies indutiis erat ab his petitus, impetu facto celeriter nostros perturbaverunt; rursus resistentibus consuetudine sua ad pedes desiluerunt, subfossis equis compluribusque nostris deiectis reliquos in fugam coniecerunt atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in
conspectum agminis nostri venissent. in eo proelio ex 13
equitibus nostris interficiuntur quattuor et septuaginta, in his vir fortissimus, Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cuius avus in civitate sua regnum obtinuerat amicus ab senatu nostro appellatus. hic cum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit: ipse equo vulnerato deiectus, quoad potuit, fortissime restitit: cum circumventus multis vulneribus acceptis cecidisset, atque id frater, qui iam proelio excesserat, procul animadvertisset, incitato equo se hostibus obtulit atque interfectus est. hoc facto proelio Caesar neque iam sibi legatos audiendos neque condiciones accipiendas arbitrabatur ab iis, qui per dolum atque insidias petita pace ultro

bellum intulissent: exspectare vero, dum hostium copiae
augerentur equitatusque reverteretur, summae dementiae
esse iudicabat, et cognita Gallorum infirmitate, quantum
iam apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent con-
secuti, sentiebat; quibus ad consilia capienda nihil spatii
dandum existimabat. his constitutis rebus et consilio
cum legatis et quaestore communicato, ne quem diem
pugnae praetermitteret, opportunissima res accidit, quod
postridie eius diei mane eadem et perfidia et simulatione
usi Germani frequentes omnibus principibus maioribus-
que natu adhibitis ad eum in castra venerunt, simul, ut
dicebatur, sui purgandi causa, quod contra, atque esset
dictum et ipsi petissent, proelium pridie commisissent,
simul ut, si quid possent, de indutiis fallendo impetrarent.
quos sibi Caesar oblatos gavisus illos retineri iussit; ipse
omnes copias castris eduxit equitatumque, quod recenti
proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi iussit.
14 acie triplici instituta et celeriter octo milium itinere con-
fecto prius ad hostium castra pervenit, quam, quid age-
retur, Germani sentire possent. qui omnibus rebus subito
perterriti, et celeritate adventus nostri et discessu suorum,
neque consilii habendi neque arma capiendi spatio dato
perturbantur, copiasne adversus hostem educere, an castra
defendere, an fuga salutem petere praestaret. quorum
timor cum fremitu et concursu significaretur, milites nostri
pristini diei perfidia incitati in castra irruperunt. quo
loco, qui celeriter arma capere potuerunt, paulisper nostris
restiterunt atque inter carros impedimentaque proelium
commiserunt: at reliqua multitudo puerorum mulierumque
(nam cum omnibus suis domo excesserant Rhenumque
transierant) passim fugere coepit; ad quos consectandos
15 Caesar equitatum misit. Germani post tergum clamore
audito, cum suos interfici viderent, armis abiectis signis-
que militaribus relictis se ex castris eiecerunt, et cum ad
confluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua fuga
desperata magno numero interfecto reliqui se in flumen
praecipitaverunt atque ibi timore, lassitudine, vi fluminis
oppressi perierunt. nostri ad unum omnes incolumes per-
paucis vulneratis ex tanti belli timore, cum hostium nu-
merus capitum CCCCXXX milium fuisset, se in castra

receperunt. Caesar iis, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. his Caesar libertatem concessit.

Germanico bello confecto multis de causis Caesar sta- 16
tuit sibi Rhenum esse transeundum; quarum illa fuit iustissima, quod, cum videret Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, cum intellegerent et posse et audere populi Romani exercitum Rhenum transire. accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et Tencterorum, quam supra commemoravi praedandi frumentandique causa Mosam transisse neque proelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sugambrorum receperat seque cum iis coniunxerat. ad quos cum Caesar nuntios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: populi Romani imperium Rhenum finire: si se invito Germanos in Galliam transire non aequum existimaret, cur sui quicquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet? Ubii autem, qui uni ex Transrhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suebis premerentur; vel, si id facere occupationibus reipublicae prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium spemque reliqui temporis satis futurum. tantum esse nomen atque opinionem eius exercitus Ariovisto pulso et hoc novissimo proelio facto etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione et amicitia populi Romani tuti esse possint. navium magnam copiam ad
transportandum exercitum pollicebantur. Caesar his de 17
causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat; sed navibus transire neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque populi Romani dignitatis esse statuebat. itaque, etsi summa difficultas faciendi pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum aut aliter non transducendum exercitum existimabat. rationem pontis hanc instituit. tigna bina sesquipedalia, paulum ab imo praeacuta dimensa ad altitudinem fluminis intervallo pedum

duorum inter se iungebat. haec cum machinationibus
immissa in flumen defixerat fistucisque adegerat, non
sublicae modo directe ad perpendiculum, sed prone ac
fastigate, ut secundum naturam fluminis procumberent,
his item contraria duo ad eundem modum iuncta inter-
vallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim
atque impetum fluminis conversa statuebat. haec utra-
que insuper bipedalibus trabibus immissis, quantum eo-
rum tignorum iunctura distabat, binis utrimque fibulis ab
extrema parte distinebantur; quibus disclusis atque in
contrariam partem revinctis tanta erat operis firmitudo
atque ea rerum natura, ut, quo maior vis aquae se inci-
tavisset, hoc artius illigata tenerentur. haec directa ma-
teria iniecta contexebantur et longuriis cratibusque con-
sternebantur; ac nihilo secius sublicae et ad inferiorem
partem fluminis oblique agebantur, quae pro ariete sub-
iectae et cum omni opere coniunctae vim fluminis exci-
perent, et aliae item supra pontem mediocri spatio, ut, si
arborum trunci sive naves deiciendi operis essent a bar-
baris missae, his defensoribus earum rerum vis minuere-
18 tur, neu ponti nocerent. diebus decem, quibus materia
coepta erat comportari, omni opere effecto exercitus tra-
ducitur. Caesar ad utramque partem pontis firmo prae-
sidio relicto in fines Sugambrorum contendit. interim a
compluribus civitatibus ad eum legati veniunt; quibus
pacem atque amicitiam petentibus liberaliter respondit
obsidesque ad se adduci iubet. Sugambri ex eo tem-
pore, quo pons institui coeptus est, fuga comparata hor-
tantibus iis, quos ex Tencteris atque Usipetibus apud se
habebant, finibus suis excesserant suaque omnia expor-
19 taverant, seque in solitudinem ac silvas abdiderant. Cae-
sar paucos dies in eorum finibus moratus omnibus vicis
aedificiisque incensis frumentisque succisis, se in fines
Ubiorum recepit atque iis auxilium suum pollicitus, si
ab Suebis premerentur, haec ab iis cognovit: Suebos,
posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent,
more suo concilio habito nuntios in omnes partes dimi-
sisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores suaque
omnia in silvas deponerent, atque omnes, qui arma ferre
possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum

medium fere regionum earum, quas Suebi obtinerent: hic Romanorum adventum exspectare atque ibi decertare constituisse. quod ubi Caesar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa traducere exercitum constituerat, ut Germanis metum iniceret, ut Sugambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino decem et octo trans Rhenum consumtis satis et ad laudem et ad utilitatem profectum arbitratus se in Galliam recepit pontemque rescidit.

Exigua parte aestatis reliqua Caesar, etsi in his locis, 20
quod omnis Gallia ad septentriones vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus nostris inde subministrata auxilia intellegebat et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset et genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset; quae omnia fere Gallis erant incognita. neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam, neque iis ipsis quicquam, praeter oram maritimam atque eas regiones, quae sunt contra Gallias, notum est. itaque evocatis ad se undique mercatoribus neque quanta esset insulae magnitudo, neque quae aut quantae nationes incolerent, neque quem usum belli haberent aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad maiorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat. ad haec cognoscenda, priusquam peri- 21
culum faceret, idoneum esse arbitratus Gaium Volusenum cum navi longa praemittit. huic mandat, ut exploratis omnibus rebus ad se quam primum revertatur. ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimus in Britanniam traiectus. huc naves undique ex finitimis regionibus et quam superiore aestate ad Veneticum bellum effecerat classem iubet convenire. interim consilio eius cognito et per mercatores perlato ad Britannos a compluribus eius insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare atque imperio populi Romani obtemperare. quibus auditis liberaliter pollicitus hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit et cum iis una Commium, quem ipse Atrebatibus superatis regem ibi constituerat, cuius et virtutem

et consilium probabat et quem sibi fidelem arbitrabatur, cuiusque auctoritas in his regionibus magni habebatur, mittit. huic imperat, quas possit, adeat civitates horteturque, ut populi Romani fidem sequantur, seque celeriter eo venturum nuntiet. Volusenus perspectis regionibus omnibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi ac se barbaris committere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur quaeque ibi perspexisset, renuntiat.

22 dum in his locis Caesar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari et nostrae consuetudinis imperiti bellum populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. hoc sibi satis opportune Caesar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas iudicabat, magnum his obsidum numerum imperat. quibus adductis eos in fidem recepit. navibus circiter LXXX onerariis coactis constratisque, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quod praeterea navium longarum habebat, quaestori, legatis praefectisque distribuit. huc accedebant XVIII onerariae naves, quae ex eo loco ab milibus passuum octo vento tenebantur, quo minus in eundem portum pervenire possent: has equitibus distribuit. reliquum exercitum Quinto Titurio Sabino et Lucio Aurunculeio Cottae legatis in Menapios atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. Publium Sulpicium Rufum legatum cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere

23 iussit. his constitutis rebus nactus idoneam ad navigandum tempestatem tertia fere vigilia solvit equitesque in ulteriorem portum progredi et naves conscendere et se sequi iussit. a quibus cum paulo tardius esset administratum, ipse hora diei circiter quarta cum primis navibus Britanniam attigit atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. cuius loci haec erat natura, atque ita montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in litus telum adigi posset. hunc

ad egrediendum nequaquam idoneum locum arbitratus,
dum reliquae naves eo convenirent, ad horam nonam in
ancoris exspectavit. interim legatis tribunisque militum
convocatis et quae ex Voluseno cognosset, et quae fieri
vellet, ostendit monuitque, ut rei militaris ratio, maxime
ut maritumae res postularent, ut quae celerem atque insta-
bilem motum haberent, ad nutum et ad tempus omnes res
ab iis administrarentur. his dimissis et ventum et aestum
uno tempore nactus secundum dato signo et sublatis an-
coris circiter milia passuum septem ab eo loco progressus
aperto ac plano litore naves constituit. at barbari consilio 24
Romanorum cognito praemisso equitatu et essedariis, quo
plerumque genere in proeliis uti consuerunt, reliquis co-
piis subsecuti nostros navibus egredi prohibebant. erat
ob has causas summa difficultas, quod naves propter ma-
gnitudinem nisi in alto constitui non poterant, militibus
autem ignotis locis, impeditis manibus magno et gravi
armorum onere oppressis simul et de navibus desiliendum
et in fluctibus consistendum et cum hostibus erat pugnan-
dum, cum illi aut ex arido aut paulum in aquam progressi
omnibus membris expeditis, notissimis locis audacter tela
conicerent et equos insuefactos incitarent. quibus rebus
nostri perterriti atque huius omnino generis pugnae im-
periti non eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus
uti proeliis consuerant, nitebantur. quod ubi Caesar ani- 25
madvertit, naves longas, quarum et species erat bar-
baris inusitatior et motus ad usum expeditior, paulum re-
moveri ab onerariis navibus et remis incitari et ad latus
apertum hostium constitui atque inde fundis, sagittis, tor-
mentis hostes propelli ac submoveri iussit; quae res magno
usui nostris fuit. nam et navium figura et remorum motu
et inusitato genere tormentorum permoti barbari consti-
terunt ac paulum modo pedem retulerunt. atque nostris
militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris,
qui decimae legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut
ea res legioni feliciter eveniret: 'desilite,' inquit, 'milites,
nisi vultis aquilam hostibus prodere: ego certe meum rei-
publicae atque imperatori officium praestitero.' hoc cum
magna voce dixisset, se ex navi proiecit atque in hostes
aquilam ferre coepit. tum nostri cohortati inter se, ne

tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desilue-
runt; hos item ex proximis primis navibus cum conspe-
26 xissent, subsecuti hostibus appropinquarunt. pugnatum
est ab utrisque acriter. nostri tamen, quod neque ordines
servare neque firmiter insistere neque signa subsequi po-
terant, atque alius alia ex navi, quibuscumque signis
occurrerat, se aggregabat, magnopere perturbabantur;
hostes vero notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos
singulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis
impeditos adoriebantur, plures paucos circumsistebant, alii
ab latere aperto in universos tela coniciebant. quod cum
animadvertisset Caesar, scaphas longarum navium, item
speculatoria navigia militibus compleri iussit et, quos la-
borantes conspexerat, his subsidia submittebat. nostri,
simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis in
hostes impetum fecerunt atque eos in fugam dederunt
neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum
tenere atque insulam capere non potuerant. hoc unum
27 ad pristinam fortunam Caesari defuit. hostes proelio
superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad
Caesarem legatos de pace miserunt, obsides daturos quae-
que imperasset facturos sese polliciti sunt. una cum his
legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstra-
veram a Caesare in Britanniam praemissum. hunc illi e
navi egressum, cum ad eos oratoris modo Caesaris man-
data deferret, comprehenderant atque in vincula coniece-
rant: tum proelio facto remiserunt et in petenda pace
eius rei culpam in multitudinem contulerunt et propter
imprudentiam ut ignosceretur, petiverunt. Caesar que-
stus, quod, cum ultro in continentem legatis missis pa-
cem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, igno-
scere imprudentiae dixit obsidesque imperavit; quorum
illi partem statim dederunt, partem ex longinquioribus
locis arcessitam paucis diebus sese daturos dixerunt. in-
terea suos remigrare in agros iusserunt, principesque un-
dique convenire et se civitatesque suas Caesari commen-
dare coeperunt.

28 His rebus pace confirmata post diem quartum, quam
est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra
demonstratum est, quae equites sustulerant, ex superiore

portu leni vento solverunt. quae cum appropinquarent
Britanniae et ex castris viderentur, tanta tempestas subito
coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset, sed aliae
eodem, unde erant profectae, referrentur, aliae ad infe-
riorem partem insulae, quae est propius solis occasum,
magno sui cum periculo deicerentur; quae tamen ancoris
iactis cum fluctibus complerentur, necessario adversa nocte
in altum provectae continentem petierunt. eadem nocte 29
accidit, ut esset luna plena, qui dies maritimos aestus ma-
ximos in Oceano efficere consuevit, nostrisque id erat in-
cognitum. ita uno tempore et longas naves, quibus Caesar
exercitum transportandum curaverat quasque in aridum
subduxerat, aestus compleverat, et onerarias, quae ad
ancoras erant deligatae, tempestas afflictabat, neque ulla
nostris facultas aut administrandi aut auxiliandi dabatur.
compluribus navibus fractis reliquae cum essent funibus,
ancoris reliquisque armamentis amissis ad navigandum
inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius ex-
ercitus perturbatio facta est. neque enim naves erant
aliae, quibus reportari possent, et omnia deerant, quae ad
reficiendas naves erant usui, et, quod omnibus constabat
hiemari in Gallia oportere, frumentum his in locis in hie-
mem provisum non erat.

Quibus rebus cognitis principes Britanniae, qui post 30
proelium ad Caesarem convenerant, inter se collocuti, cum
equites et naves et frumentum Romanis deesse intellege-
rent et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cogno-
scerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod sine impe-
dimentis Caesar legiones transportaverat, optimum factu
esse duxerunt rebellione facta frumento commeatuque no-
stros prohibere et rem in hiemem producere, quod his su-
peratis aut reditu interclusis neminem postea belli inferendi
causa in Britanniam transiturum confidebant. itaque rur-
sus coniuratione facta paulatim ex castris discedere ac suos
clam ex agris deducere coeperunt. at Caesar, etsi non- 31
dum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu na-
vium suarum et ex eo, quod obsides dare intermiserant,
fore id, quod accidit, suspicabatur. itaque ad omnes casus
subsidia comparabat. nam et frumentum ex agris cotidie
in castra conferebat et quae gravissime afflictae erant

naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas
utebatur et quae ad eas res erant usui ex continenti com-
portari iubebat. itaque, cum summo studio a militibus
administraretur, duodecim navibus amissis, reliquis ut
32 navigari commode posset, effecit. dum ea geruntur, le-
gione ex consuetudine una frumentatum missa, quae ap-
pellabatur septima, neque ulla ad id tempus belli suspi-
cione interposita, cum pars hominum in agris remaneret,
pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castro-
rum in statione erant, Caesari nuntiaverunt pulverem ma-
iorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam
in partem legio iter fecisset. Caesar id, quod erat, suspi-
catus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes,
quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci,
ex reliquis duas in stationem succedere, reliquas armari
et confestim sese subsequi iussit. cum paulo longius a
castris processisset, suos ab hostibus premi atque aegre
sustinere et conferta legione ex omnibus partibus tela
conici animadvertit. nam quod omni ex reliquis partibus
demesso frumento pars una erat reliqua, suspicati hostes
huc nostros esse venturos noctu in silvis delituerant; tum
dispersos depositis armis in metendo occupatos subito
adorti paucis interfectis reliquos incertis ordinibus per-
turbaverant, simul equitatu atque essedis circumdederant.
33 genus hoc est ex essedis pugnae. primo per omnes par-
tes perequitant et tela coniciunt atque ipso terrore equo-
rum et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant, et
cum se inter equitum turmas insinuaverunt, ex essedis
desiliunt et pedibus proeliantur. aurigae interim paulatim
ex proelio excedunt atque ita currus collocant, ut, si illi
a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos re-
ceptum habeant. ita mobilitatem equitum, stabilitatem
peditum in proeliis praestant ac tantum usu cotidiano et
exercitatione efficiunt, uti in declivi ac praecipiti loco in-
citatos equos sustinere et brevi moderari ac flectere et
per temonem percurrere et in iugo insistere et se inde in
34 currus citissime recipere consuerint. quibus rebus per-
turbatis nostris novitate pugnae tempore opportunissimo
Caesar auxilium tulit: namque eius adventu hostes con-
stiterunt, nostri se ex timore receperunt. quo facto ad

lacessendum et ad committendum proelium alienum esse
tempus arbitratus suo se loco continuit et brevi tempore
intermisso in castra legiones reduxit. dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis qui erant in agris reliqui
discesserunt. secutae sunt continuos complures dies tempestates, quae et nostros in castris continerent et hostem
a pugna prohiberent. interim barbari nuntios in omnes
partes dimiserunt paucitatemque nostrorum militum suis
praedicaverunt et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris
expulissent, demonstraverunt. his rebus celeriter magna
multitudine peditatus equitatusque coacta ad castra vene-
runt. Caesar, etsi idem, quod superioribus diebus acci- 35
derat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate
periculum effugerent, tamen nactus equites circiter XXX,
quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum
transportaverat, legiones in acie pro castris constituit.
commisso proelio diutius nostrorum militum impetum
hostes ferre non potuerunt ac terga verterunt. quos tanto
spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt,
complures ex iis occiderunt, deinde omnibus longa lateque
aedificiis incensis se in castra receperunt. eodem die le- 36
gati ab hostibus missi ad Caesarem de pace venerunt. his
Caesar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit eosque in continentem adduci iussit, quod propinqua die aequinoctii infirmis navibus hiemi navigationem
subiciendam non existimabat. ipse idoneam tempestatem
nactus paulo post mediam noctem naves solvit; quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex iis
onerariae duae eosdem, quos reliqui, portus capere non
potuerunt et paulo infra delatae sunt.

Quibus ex navibus cum essent expositi milites circiter 37
trecenti atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar
in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe praedae
adducti primo non ita magno suorum numero circumsteterunt ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt.
cum illi orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter milia sex convenerunt. qua re nuntiata Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit.
interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt atque

amplius horis quattuor fortissime pugnaverunt et paucis vulneribus acceptis complures ex his occiderunt. postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes abiectis armis terga verterunt magnusque eorum numerus
38 est occisus. Caesar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. qui cum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, quo superiore anno perfugio fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni venerunt. at Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt. Caesar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt, reliquae neglexerunt. his rebus gestis ex litteris Caesaris dierum viginti supplicatio a senatu decreta est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS QUINTUS.

ARGUMENTUM.

I. *Caesaris iter in Illyricum.* pacatio Pirustarum c. 1. II. *Secunda Caesaris in Britanniam expeditio.* Treverorum contentionibus compositis et Dumnorige interfecto in Britanniam exercitum transmittit; fugati Britanni; classis tempestate afflicta et reparata c. 2—11. Britanniae eiusque incolarum descriptio c. 12—14. Cassivellaunus dux Britannorum subactus; transitus Caesaris per Tamesin; Trinobantium et complurium civitatum deditio; reditus in Galliam c. 15—23. III. *Bellum Ambiorigis.* legionibus Romanis propter frumenti inopiam latius distributis repentinus tumultus ortus ab Ambiorige et Catuvolco, Eburonum ducibus; castra Sabini et Cottae, qui in Eburonibus hiemabant, oppugnata; quindecim eorum cohortes fraude circumventae caeduntur c. 24—37. hiberna Ciceronis ab Eburonibus adiunctis Aduaticis et Nerviis oppugnata c. 38—44. obsidio Caesaris adventu soluta, hostes profligati c. 45—51. IIII. *Motus Senonum et Treverorum* a Labieno compressi; interfecto Indutiomaro quietior Gallia c. 52—58.

Gesta haec sunt a. u. c. 700, ante Chr. 54.

L. Domitio, Ap. Claudio consulibus discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuerat, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti quam plurimas possent hieme naves aedificandas veteresque reficiendas curarent. earum modum formamque demonstrat. ad celeritatem onerandi subductionesque paulo facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti consuevimus, atque id eo magis, quod propter crebras commutationes aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat, ad onera ac multitudinem iumentorum transportandam paulo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. has omnes actuarias imperat fieri, quam ad rem humilitas multum adiuvat. ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari iubet. ipse conventibus Galliae citerioris peractis in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat. eo cum venisset, civitatibus milites imperat certumque in locum convenire iubet. qua re nuntiata Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant nihil earum rerum publico factum consilio, seseque paratos esse demonstrant omnibus rationibus de iniuriis satisfacere. percepta oratione eorum Caesar obsides imperat eosque ad certam diem adduci iubet; nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. iis ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment poenamque constituant. 1

His confectis rebus conventibusque peractis in citeriorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum proficiscitur. eo cum venisset, circuitis omnibus hibernis singulari militum studio in summa omnium rerum inopia circiter sexcentas eius generis, cuius supra demonstravimus, naves, et longas XXVIII invenit instructas neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possint. collaudatis militibus atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit, ostendit atque omnis ad portum Itium convenire iubet, quo ex portu commodissimum in Britanniam traiectum esse cognoverat, circiter milium passuum XXX [transmissum] a continenti: huic rei quod satis esse visum est militum reliquit. ipse cum legionibus expeditis IIII et equitibus DCCC in fines Treverorum proficiscitur, quod 2

hi neque ad concilia veniebant neque imperio parebant
3 Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur. haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. in ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Indutiomarus et Cingetorix; ex quibus alter, simulatque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit, se suosque omnes in officio futuros neque ab amicitia populi Romani defecturos confirmavit quaeque in Treveris gererentur ostendit. at Indutiomarus equitatum peditatumque cogere iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Treverorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit; sed posteaquam nonnulli principes ex ea civitate et familiaritate Cingetorigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti ad Caesarem venerunt et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt, quoniam civitati consulere non possent, veritus, ne ab omnibus desereretur, [Indutiomarus] legatos ad Caesarem mittit: sese idcirco ab suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur: itaque esse civitatem in sua potestate, seque, si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum, suas civitatisque fortunas eius
4 fidei permissurum. Caesar, etsi intellegebat, qua de causa ea dicerentur, quaeque eum res ab instituto consilio deterreret, tamen, ne aestatem in Treveris consumere cogeretur, omnibus ad Britannicum bellum rebus comparatis, Indutiomarum ad se cum CC obsidibus venire iussit. his adductis, in iis filio propinquisque eius omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Indutiomarum hortatusque est, uti in officio permaneret; nihilo tamen secius principibus Treverorum ad se convocatis hos singillatim Cingetorigi conciliavit, quod cum merito eius ab se fieri intellegebat, tum magni interesse arbitrabatur eius auctoritatem inter suos quam plurimum valere, cuius tam egregiam in se voluntatem perspexisset. id tulit factum graviter Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui, et, qui iam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc

dolore exarsit. his rebus constitutis Caesar ad portum Itium 5
cum legionibus pervenit. ibi cognoscit LX naves, quae in
Meldis factae erant, tempestate reiectas cursum tenere
non potuisse atque eodem, unde erant profectae, revertisse;
reliquas paratas ad navigandum atque omnibus rebus in-
structas invenit. eodem totius Galliae equitatus convenit
numero milium quattuor principesque omnibus ex civita-
tibus; ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspe-
xerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum
ducere decreverat, quod, cum ipse abesset, motum Galliae
verebatur. erat una cum ceteris Dumnorix Haeduus, de 6
quo ante ab nobis dictum est. hunc secum habere in pri-
mis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cu-
pidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos aucto-
ritatis cognoverat. accedebat huc, quod iam in concilio
Haeduorum Dumnorix dixerat sibi a Caesare regnum ci-
vitatis deferri; quod dictum Haedui graviter ferebant ne-
que recusandi aut deprecandi causa legatos ad Caesarem
mittere audebant. id factum ex suis hospitibus Caesar
cognoverat. ille omnibus primo precibus petere contendit,
ut in Gallia relinqueretur, partim, quod insuetus navigandi
mare timeret, partim, quod religionibus impediri sese di-
ceret. posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni
spe impetrandi adempta principes Galliae sollicitare, sevo-
care singulos hortarique coepit, uti in continenti remane-
rent; metu territare: non sine causa fieri, ut Gallia omni
nobilitate spoliaretur, id esse consilium Caesaris, ut, quos
in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in
Britanniam traductos necaret; fidem reliquis interponere,
iusiurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliae intel-
lexissent, communi consilio administrarent. haec a com-
pluribus ad Caesarem deferebantur. qua re cognita Cae- 7
sar, quod tantum civitati Haeduae dignitatis tribuebat,
coërcendum atque deterrendum, quibuscumque rebus pos-
set, Dumnorigem statuebat; quod longius eius amentiam
progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac reipu-
blicae nocere posset. itaque dies circiter XXV in eo loco
commoratus, quod Corus ventus navigationem impediebat,
qui magnam partem omnis temporis in his locis flare con-
suevit, dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret,

nihilo tamen secius omnia eius consilia cognosceret: tandem idoneam nactus tempestatem milites equitesque conscendere in naves iubet. at omnium impeditis animis Dumnorix cum equitibus Haeduorum a castris insciente Caesare domum discedere coepit. qua re nuntiata Caesar intermissa profectione atque omnibus rebus postpositis magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit retrahique imperat; si vim faciat neque pareat, interfici iubet, nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. ille enim revocatus resistere ac se manu defendere suorumque fidem implorare coepit, saepe clamitans liberum se liberaeque esse civitatis. illi, ut erat imperatum, circumsistunt hominem atque interficiunt; at equites Haedui ad Caesarem omnes
8 revertuntur. his rebus gestis Labieno in continente cum tribus legionibus et equitum milibus duobus relicto, ut portus tueretur et rem frumentariam provideret quaeque in Gallia gererentur cognosceret consiliumque pro tempore et pro re caperet, ipse cum quinque legionibus et pari numero equitum, quem in continenti reliquerat, ad solis occasum naves solvit et leni Africo provectus media circiter nocte vento intermisso cursum non tenuit et longius delatus aestu orta luce sub sinistra Britanniam relictam conspexit. tum rursus aestus commutationem secutus remis contendit, ut eam partem insulae caperet, qua optimum esse egressum superiore aestate cognoverat. qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis non intermisso remigandi labore longarum navium cursum adaequarunt. accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore, neque in eo loco hostis est visus; sed, ut postea Caesar ex captivis comperit, cum magnae manus eo convenissent, multitudine navium perterritae, quae cum annotinis privatisque, quas sui quisque commodi fecerat, amplius octingentae uno erant visae tempore, a litore discesserant ac se in superiora
9 loca abdiderant. Caesar exposito exercitu et loco castris idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiae consedissent, cohortibus decem ad mare relictis et equitibus trecentis, qui praesidio navibus essent, de tertia vigilia ad hostes contendit eo minus veritus navibus, quod

in litore molli atque aperto deligatas ad ancoram relinque-
bat, et praesidio navibus Quintum Atrium praefecit. ipse
noctu progressus milia passuum circiter XII hostium co-
pias conspicatus est. illi equitatu atque essedis ad flumen
progressi ex loco superiore nostros prohibere et proelium
committere coeperunt. repulsi ab equitatu se in silvas
abdiderunt locum nancti egregie et natura et opere muni-
tum, quem domestici belli, ut videbatur, causa iam ante
praeparaverant: nam crebris arboribus succisis omnes in-
troitus erant praeclusi. ipsi ex silvis rari propugnabant
nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. at mili-
tes legionis septimae testudine facta et aggere ad muni-
tiones adiecto locum ceperunt eosque ex silvis expulerunt
paucis vulneribus acceptis. sed eos fugientes longius Cae-
sar prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et
quod magna parte diei consumta munitioni castrorum tem-
pus relinqui volebat. postridie eius diei mane tripertito 10
milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fuge-
rant, persequerentur. his aliquantum itineris progressis,
cum iam extremi essent in prospectu, equites a Quinto
Atrio ad Caesarem venerunt, qui nuntiarent superiore nocte
maxima coorta tempestate prope omnes naves afflictas at-
que in litore eiectas esse, quod neque ancorae funesque
subsisterent, neque nautae gubernatoresque vim pati tem-
pestatis possent: itaque ex eo concursu navium magnum
esse incommodum acceptum. his rebus cognitis Caesar 11
legiones equitatumque revocari atque in itinere resistere
iubet; ipse ad naves revertitur; eadem fere, quae ex nun-
tiis literisque cognoverat, coram perspicit, sic ut amissis
circiter XL navibus reliquae tamen refici posse magno
negotio viderentur. itaque ex legionibus fabros deligit et
ex continenti alios arcessi iubet; Labieno scribit, ut, quam
plurimas posset, iis legionibus, quae sunt apud eum, na-
ves instituat. ipse, etsi res erat multae operae ac labo-
ris, tamen commodissimum esse statuit omnes naves sub-
duci et cum castris una munitione coniungi. in his rebus
circiter dies X consumit ne nocturnis quidem temporibus
ad laborem militum intermissis. subductis navibus ca-
strisque egregie munitis easdem copias, quas ante, prae-
sidio navibus reliquit, ipse eodem, unde redierat, pro-

ficiscitur. eo cum venisset, maiores iam undique in eum locum copiae Britannorum convenerant, summa imperii bellique administrandi communi consilio permissa Cassivellauno, cuius fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX. huic superiore tempore cum reliquis civitatibus continentia bella intercesserant; sed nostro adventu permoti Britanni hunc toti bello imperioque praefecerant.

12 Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in
insula ipsi memoria proditum dicunt, maritima pars ab
iis, qui praedae ac belli inferendi causa ex Belgio transie-
rant (qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur,
quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt) et bello illato
ibi permanserunt atque agros colere coeperunt. hominum
est infinita multitudo creberrimaque aedificia fere Gallicis
consimilia, pecorum magnus numerus. utuntur aut aere
[aut nummo aereo] aut taleis ferreis ad certum pondus
examinatis pro nummo. nascitur ibi plumbum album in
mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum, sed eius
exigua est copia; aere utuntur importato. materia cuius-
que generis ut in Gallia est, praeter fagum atque abietem.
leporem et gallinam et anserem gustare fas non putant;
haec tamen alunt animi voluptatisque causa. loca sunt
13 temperatiora quam in Gallia remissioribus frigoribus. in-
sula natura triquetra, cuius unum latus est contra Gal-
liam. huius lateris alter angulus, qui est ad Cantium,
quo fere omnes ex Gallia naves appelluntur, ad orientem
solem, inferior ad meridiem spectat. hoc pertinet circiter
milia passuum quingenta. alterum vergit ad Hispaniam
atque occidentem solem; qua ex parte est Hibernia, dimi-
dio minor, ut aestimatur, quam Britannia, sed pari spatio
transmissus atque ex Gallia est in Britanniam. in hoc
medio cursu est insula, quae appellatur Mona; complures
praeterea minores obiectae insulae existimantur, de quibus
insulis nonnulli scripserunt, dies continuos XXX sub
bruma esse noctem. nos nihil de eo percontationibus re-
periebamus, nisi certis ex aqua mensuris breviores esse
quam in continenti noctes videbamus. huius est longi-
tudo lateris, ut fert illorum opinio, septingentorum milium.

tertium est contra septentriones, cui parti nulla est obiecta
terra, sed eius angulus lateris maxime ad Germaniam spe-
ctat. hoc milia passuum octingenta in longitudinem esse
existimatur. ita omnis insula est in circuitu vicies cen-
tum milium passuum. ex his omnibus longe sunt huma- 14
nissimi, qui Cantium incolunt, quae regio est maritima
omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine.
interiores plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne
vivunt pellibusque sunt vestiti. omnes vero se Britanni
vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc
horridiore sunt in pugna aspectu; capilloque sunt promisso
atque omni parte corporis rasa praeter caput et labrum
superius. uxores habent deni duodenique inter se com-
munes et maxime fratres cum fratribus parentesque cum
liberis; sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi,
quo primum virgo quaeque deducta est.

Equites hostium essedariique acriter proelio cum equi- 15
tatu nostro in itinere conflixerunt, tamen ut nostri omni-
bus partibus superiores fuerint atque eos in silvas colles-
que compulerint; sed compluribus interfectis cupidius
insecuti nonnullos ex suis amiserunt. at illi intermisso
spatio imprudentibus nostris atque occupatis in munitione
castrorum subito se ex silvis eiecerunt impetuque in eos
facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter
pugnaverunt duabusque missis subsidio cohortibus a Cae-
sare atque his primis legionum duarum, cum hae per-
exiguo intermisso [loci] spatio inter se constitissent, novo
genere pugnae perterritis nostris per medios audacissime
perruperunt seque inde incolumes receperunt. eo die
Quintus Laberius Durus, tribunus militum, interficitur.
illi pluribus submissis cohortibus repelluntur. toto hoc in 16
genere pugnae, cum sub oculis omnium ac pro castris di-
micaretur, intellectum est nostros propter gravitatem ar-
morum, quod neque insequi cedentes possent neque ab
signis discedere auderent, minus aptos esse ad huius ge-
neris hostem, equites autem magno cum periculo proelio
dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque
cederent et, cum paulum ab legionibus nostros removis-
sent, ex essedis desilirent et pedibus dispari proelio con-
tenderent. equestris autem proelii ratio et cedentibus et

insequentibus par atque idem periculum inferebat. acce-
debat huc, ut numquam conferti, sed rari magnisque in-
tervallis proeliarentur stationesque dispositas haberent,
atque alios alii deinceps exciperent, integrique et recentes
17 defatigatis succederent. postero die procul a castris hostes
in collibus constiterunt rarique se ostendere et lenius, quam
pridie, nostros equites proelio lacessere coeperunt. sed
meridie, cum Caesar pabulandi causa tres legiones atque
omnem equitatum cum Gaio Trebonio legato misisset, re-
pente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt,
sic uti ab signis legionibusque non absisterent. nostri
acriter in eos impetu facto repulerunt neque finem sequendi
fecerunt, quoad subsidio confisi equites, cum post se le-
giones viderent, praecipites hostes egerunt magnoque eo-
rum numero interfecto neque sui colligendi neque consi-
stendi aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. ex
hac fuga protinus, quae undique convenerant, auxilia dis-
cesserunt, neque post id tempus umquam summis nobiscum
18 copiis hostes contenderunt. Caesar cognito consilio eorum
ad flumen Tamesim in fines Cassivellauni exercitum duxit;
quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre,
transiri potest. eo cum venisset, animum advertit ad alte-
ram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas.
ripa autem erat acutis sudibus praefixis munita, eiusdem-
que generis sub aqua defixae sudes flumine tegebantur.
his rebus cognitis a captivis perfugisque Caesar praemisso
equitatu confestim legiones subsequi iussit. sed ea cele-
ritate atque eo impetu milites ierunt, cum capite solo ex
aqua exstarent, ut hostes impetum legionum atque equi-
tum sustinere non possent ripasque dimitterent ac se fugae
19 mandarent. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus,
omni deposita spe contentionis dimissis amplioribus copiis,
milibus circiter quattuor essedariorum relictis itinera no-
stra servabat, paulumque ex via excedebat locisque im-
peditis ac silvestribus sese occultabat atque iis regionibus,
quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines
ex agris in silvas compellebat et, cum equitatus noster
liberius praedandi vastandique causa se in agros eiecerat,
omnibus viis semitisque essedarios ex silvis emittebat et
magno cum periculo nostrorum equitum cum iis confligebat,

atque hoc metu latius vagari prohibebat. relinquebatur,
ut neque longius ab agmine legionum discedi Caesar pa-
teretur et tantum in agris vastandis incendiisque faciendis
hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii
milites efficere poterant. interim Trinobantes, prope fir- 20
missima earum regionum civitas, ex qua Mandubracius
adulescens Caesaris fidem secutus ad eum in continen-
tem Galliam venerat, cuius pater in ea civitate regnum
obtinuerat interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga
mortem vitaverat, legatos ad Caesarem mittunt pollicen-
turque, sese ei dedituros atque imperata facturos; petunt,
ut Mandubracium ab iniuria Cassivellauni defendat atque
in civitatem mittat, qui praesit imperiumque obtineat. his
Caesar imperat obsides quadraginta frumentumque exer-
citui Mandubraciumque ad eos mittit. illi imperata cele-
riter fecerunt, obsides ad numerum frumentumque mise-
runt. Trinobantibus defensis atque ab omni militum iniuria 21
prohibitis Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi
legationibus missis sese Caesari dedunt. ab his cognoscit
non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse silvis
paludibusque munitum, quo satis magnus hominum peco-
risque numerus convenerit. oppidum autem Britanni vo-
cant, cum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt,
quo incursionis hostium vitandae causa convenire consue-
runt. eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egre-
gie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex
partibus oppugnare contendit. hostes paulisper morati
militum nostrorum impetum non tulerunt seseque alia ex
parte oppidi eiecerunt. magnus ibi numerus pecoris re-
pertus, multique in fuga sunt comprehensi atque interfecti.
dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Can- 22
tium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus
regionibus quattuor reges praeerant, Cingetorix, Carvi-
lius, Taximagulus, Segovax, nuntios mittit atque his im-
perat, uti coactis omnibus copiis castra navalia de improviso
adoriantur atque oppugnent. ii cum ad castra venissent,
nostri eruptione facta multis eorum interfectis, capto etiam
nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cas-
sivellaunus hoc proelio nuntiato, tot detrimentis acceptis,
vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civi-

tatum, legatos per Atrebatem Commium de deditione ad Caesarem mittit. Caesar, cum constituisset hiemare in continenti propter repentinos Galliae motus, neque multum aestatis superesset, atque id facile extrahi posse intellegeret, obsides imperat et, quid in annos singulos vectigalis populo Romano Britannia penderet, constituit; interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubracio
23 neu Trinobantibus noceat. obsidibus acceptis exercitum reducit ad mare, naves invenit refectas. his deductis, quod et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullae tempestate deperierant naves, duobus commeatibus exercitum reportare instituit. ac sic accidit, uti ex tanto navium numero tot navigationibus neque hoc neque superiore anno ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur; at ex iis, quae inanes ex continenti ad eum remitterentur et prioris commeatus expositis militibus et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum caperent, reliquae fere omnes reicerentur. quas cum aliquamdiu Caesar frustra exspectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur, quod aequinoctium suberat, necessario angustius milites collocavit ac summa tranquillitate consecuta, secunda inita cum solvisset vigilia, prima luce terram attigit omnesque incolumes naves perduxit.

24 Subductis navibus concilioque Gallorum Samarobrivae peracto, quod eo anno frumentum in Gallia propter siccitates angustius provenerat, coactus est aliter ac superioribus annis exercitum in hibernis collocare legionesque in plures civitates distribuere. ex quibus unam in Morinos ducendam Gaio Fabio legato dedit, alteram in Nervios Quinto Ciceroni, tertiam in Esubios Lucio Roscio, quartam in Remis cum Tito Labieno in confinio Treverorum hiemare iussit; tres in Belgis collocavit: his Marcum Crassum quaestorem et Lucium Munatium Plancum et Gaium Trebonium legatos praefecit. unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes V in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Catuvolci erant, misit. his militibus Quintum Titurium Sabinum et Lucium Aurunculeium Cottam legatos praeesse iussit. ad

hunc modum distributis legionibus facillime inopiae fru-
mentariae sese mederi posse existimavit. atque harum
tamen omnium legionum hiberna praeter eam, quam Lucio
Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam
dederat, milibus passuum centum continebantur. ipse in-
terea, quoad legiones collocatas munitaque hiberna cogno-
visset, in Gallia morari constituit. erat in Carnutibus 25
summo loco natus Tasgetius, cuius maiores in sua civi-
tate regnum obtinuerant. huic Caesar pro eius virtute
atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari
eius opera fuerat usus, maiorum locum restituerat. tertium
iam hunc annum regnantem inimicis multis palam ex civi-
tate et iis auctoribus eum interfecerunt. defertur ea res
ad Caesarem. ille veritus, quod ad plures pertinebat, ne
civitas eorum impulsu deficeret, Lucium Plancum cum
legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci iubet
ibique hiemare, quorumque opera cognoverat Tasgetium
interfectum, hos comprehensos ad se mittere. interim ab
omnibus legatis quaestoreque, quibus legiones tradiderat,
certior factus est in hiberna perventum locumque hibernis
esse munitum. diebus circiter XV, quibus in hiberna ven- 26
tum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum
est ab Ambiorige et Catuvolco; qui cum ad fines regni
sui Sabino Cottaeque praesto fuissent frumentumque in
hiberna comportavissent, Indutiomari Treveri nuntiis im-
pulsi suos concitaverunt subitoque oppressis lignatoribus
magna manu castra oppugnatum venerunt. cum celeriter
nostri arma cepissent vallumque adscendissent atque una
ex parte Hispanis equitibus emissis equestri proelio supe-
riores fuissent, desperata re hostes ab oppugnatione suos
reduxerunt. tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex
nostris ad colloquium prodirent: habere sese, quae de re
communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui
posse sperarent. mittitur ad eos colloquendi causa Gaius 27
Arpineius, eques Romanus, familiaris Quinti Titurii, et
Quintus Iunius ex Hispania quidam, qui iam ante missu
Caesaris ad Ambiorigem ventitare consueverat; apud quos
Ambiorix ad hunc modum locutus est: sese pro Caesaris
in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius
opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis finitimis

suis pendere consuesset, quodque ei et filius et fratris filius ab Caesare remissi essent, quos Aduatuci obsidum numero missos apud se in servitute et catenis tenuissent; neque id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut iudicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis, suaque esse eiusmodi imperia, ut non minus haberet iuris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. civitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinae Gallorum coniurationi resistere non potuerit. id se facile ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum Romanum se superare posse confidat. sed esse Galliae commune consilium: omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alterae legioni subsidio venire posset. non facile Gallos Gallis negare potuisse, praesertim cum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur. quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro beneficiis Caesaris: monere, orare Titurium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat. magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc adfore biduo. ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum deducere, quorum alter milia passuum circiter quinquaginta, alter paulo amplius ab his absit. illud se polliceri et iureiurando confirmare tutum iter per fines suos daturum. quod cum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur, et Caesari pro eius meritis gratiam referre. hac oratione
28 habita discedit Ambiorix. Arpineius et Iunius, quae audierunt, ad legatos deferunt. illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, tamen non neglegenda existimabant, maximeque hac re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam vix erat credendum. itaque ad consilium rem deferunt magnaque inter eos exsistit controversia. Lucius Aurunculeius compluresque tribuni militum et primorum ordinum centuriones nihil temere agendum, neque ex hibernis iniussu Caesaris discedendum, existimabant: quantasvis copias etiam Germanorum sustineri posse munitis hibernis docebant: rem esse

testimonio, quod primum hostium impetum multis ultro
vulneribus illatis fortissime sustinuerint: re frumentaria
non premi; interea et ex proximis hibernis et a Caesare
conventura subsidia: postremo quid esse levius aut tur-
pius, quam auctore hoste de summis rebus capere consi-
lium? contra ea Titurius sero facturos clamitabat, cum 29
maiores hostium manus adiunctis Germanis convenissent,
aut cum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset ac-
ceptum. brevem consulendi esse occasionem. Caesarem
arbitrari profectum in Italiam; neque aliter Carnutes inter-
ficiundi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburo-
nes, si ille adesset, tanta contemptione nostri ad castra
venturos esse. non hostem auctorem, sed rem spectare:
subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti
mortem et superiores nostras victorias; ardere Galliam tot
contumeliis acceptis sub populi Romani imperium red-
actam, superiore gloria rei militaris exstincta. postremo
quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad
eiusmodi consilium descendisse? suam sententiam in
utramque partem esse tutam: si nil esset durius, nullo
periculo ad proximam legionem perventuros; si Gallia
omnis cum Germanis consentiret, unam esse in celeritate
positam salutem. Cottae quidem atque eorum, qui dis-
sentirent, consilium quem habere exitum? in quo si non
praesens periculum, at certe longinqua obsidione fames
esset pertimescenda. hac in utramque partem disputa- 30
tione habita, cum a Cotta primisque ordinibus acriter re-
sisteretur 'vincite,' inquit, 'si ita vultis,' Sabinus, et id
clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: 'neque is
sum,' inquit, 'qui gravissime ex vobis mortis periculo ter-
rear: hi sapient; si gravius quid acciderit, abs te rationem
reposcent; qui, si per te liceat, perendino die cum proxi-
mis hibernis coniuncti communem cum reliquis belli casum
sustineant, nec reiecti et relegati longe ab ceteris aut
ferro aut fame intereant.' consurgitur ex consilio; com- 31
prehendunt utrumque et orant, ne sua dissensione et per-
tinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse
rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum om-
nes sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se
salutem perspicere. res disputatione ad mediam noctem

perducitur. tandem dat Cotta permotus manus: superat sen-
tentia Sabini. pronuntiatur prima luce ituros. consumitur
vigiliis reliqua pars noctis, quum sua quisque miles circum-
spiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento
hibernorum relinquere cogeretur. omnia excogitantur,
quare nec sine periculo maneatur, et languore militum et
vigiliis periculum augeatur. prima luce sic ex castris pro-
ficiscuntur, ut quibus esset persuasum non ab hoste, sed
ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, lon-
32 gissimo agmine maximisque impedimentis. at hostes,
posteaquam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione
eorum senserunt, collocatis insidiis bipertito in silvis op-
portuno atque occulto loco a milibus passuum circiter
duobus Romanorum adventum exspectabant, et cum se
maior pars agminis in magnam convallem demisisset,
ex utraque parte eius vallis subito se ostenderunt novis-
simosque premere et primos prohibere ascensu atque ini-
33 quissimo nostris loco proelium committere coeperunt. tum
demum Titurius, ut qui nihil ante providisset, trepidare et
concursare cohortesque disponere, haec tamen ipsa timide
atque ut eum omnia deficere viderentur; quod plerumque
iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere
coguntur. at Cotta, qui cogitasset haec posse in itinere
accidere atque ob eam causam profectionis auctor non
fuisset, nulla in re communi saluti deerat et in appellan-
dis cohortandisque militibus imperatoris et in pugna mi-
litis officia praestabat. cum propter longitudinem agminis
minus facile omnia per se obire et, quid quoque loco fa-
ciendum esset, providere possent, iusserunt pronuntiare,
ut impedimenta relinquerent atque in orbem consisterent.
quod consilium etsi in eiusmodi casu reprehendendum non
est, tamen incommode accidit: nam et nostris militibus
spem minuit et hostes ad pugnam alacriores effecit, quod
non sine summo timore et desperatione id factum vide-
batur. praeterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo
milites ab signis discederent, quae quisque eorum caris-
sima haberet, ab impedimentis petere atque arripere pro-
34 peraret, clamore et fletu omnia complerentur. at barbaris
consilium non defuit. nam duces eorum tota acie pro-
nuntiare iusserunt, ne quis ab loco discederet: illorum esse

praedam atque illis reservari, quaecumque Romani reli-
quissent: proinde omnia in victoria posita existimarent.
erant et virtute et numero pugnando pares nostri; tametsi
ab duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem
salutis in virtute ponebant, et quotiens quaeque cohors
procurrerat, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat.
qua re animadversa Ambiorix pronuntiari iubet, ut procul
tela coniciant neu propius accedant et, quam in partem
Romani impetum fecerint, cedant (levitate armorum et co-
tidiana exercitatione nihil iis noceri posse), rursus se ad
signa recipientes insequantur. quo praecepto ab iis dili- 35
gentissime observato, cum quaepiam cohors ex orbe ex-
cesserat atque impetum fecerat, hostes velocissime refu-
giebant. interim eam partem nudari necesse erat et ab
latere aperto tela recipi. rursus, cum in eum locum, unde
erant egressi, reverti coeperant, et ab iis, qui cesserant,
et ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur; sin
autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinqueba-
tur, neque ab tanta multitudine coniecta tela conferti vitare
poterant. tamen tot incommodis conflictati, multis vulne-
ribus acceptis resistebant et magna parte diei consumpta,
cum a prima luce ad horam octavam pugnaretur, nihil,
quod ipsis esset indignum, committebant. tum Tito Bal-
ventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro
forti et magnae auctoritatis, utrumque femur tragula trai-
citur; Quintus Lucanius, eiusdem ordinis, fortissime pu-
gnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur; Lucius
Cotta legatus omnes cohortes ordinesque adhortans in
adversum os funda vulneratur. his rebus permotus Quin- 36
tus Titurius, cum procul Ambiorigem suos cohortantem
conspexisset, interpretem suum Gneum Pompeium ad
eum mittit rogatum, ut sibi militibusque parcat. ille ap-
pellatus respondit: si velit secum colloqui, licere; sperare,
a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem
pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se
suam fidem interponere. ille cum Cotta saucio commu-
nicat, si videatur, pugna ut excedant et cum Ambiorige
una colloquantur: sperare ab eo de sua ac militum salute
impetrare posse. Cotta se ad armatum hostem iturum
negat atque in eo perseverat. Sabinus quos in praesentia 37

tribunos militum circum se habebat et primorum ordinum centuriones se sequi iubet et, cum propius Ambiorigem accessisset, iussus arma abicere, imperatum facit suisque, ut idem faciant, imperat. interim, dum de condicionibus inter se agunt longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paulatim circumventus interficitur. tum vero suo more victoriam conclamant atque ululatum tollunt impetuque in nostros facto ordines perturbant. ibi Lucius Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum. reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi. ex quibus Lucius Petrosidius aquilifer, cum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum proiecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. illi aegre ad noctem oppugnationem sustinent; noctu ad unum omnes desperata salute se ipsi interficiunt. pauci ex proelio elapsi incertis itineribus per silvas ad Titum Labienum legatum in hiberna perveniunt atque eum de rebus gestis certiorem faciunt.

38 Hac victoria sublatus Ambiorix statim cum equitatu in Aduatucos, qui erant eius regno finitimi, proficiscitur; neque noctem neque diem intermittit peditatumque se subsequi iubet. re demonstrata Aduatucisque concitatis postero die in Nervios pervenit hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi atque ulciscendi Romanos pro iis, quas acceperint, iniuriis, occasionem dimittant: interfectos esse legatos duos magnamque partem exercitus interisse demonstrat; nihil esse negotii subito oppressam legionem, quae cum Cicerone hiemet, interfici; se ad eam rem profitetur adiutorem. facile hac oratione Nerviis persuadet.

39 itaque confestim dimissis nuntiis ad Ceutrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidumnos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt et de inproviso ad Ciceronis hiberna advolant nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. his circumventis magna manu Eburones, Nervii, Aduatuci atque horum omnium socii et clientes legionem oppugnare incipiunt. nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt. aegre is

dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate
ponebant atque hanc adepti victoriam in perpetuum se
fore victores confidebant. mittuntur ad Caesarem con- 40
festim ab Cicerone litterae magnis propositis praemiis, si
pertulissent. obsessis omnibus viis missi intercipiuntur.
noctu ex materia, quam munitionis causa comportaverant,
turres admodum CXX excitantur incredibili celeritate;
quae deesse operi videbantur, perficiuntur. hostes postero
die multo maioribus coactis copiis castra oppugnant, fos-
sam complent. eadem ratione, qua pridie, ab nostris re-
sistitur. hoc idem deinceps reliquis fit diebus. nulla pars
nocturni temporis ad laborem intermittitur; non aegris,
non vulneratis facultas quietis datur. quaecumque ad pro-
ximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur;
multae praeustae sudes, magnus muralium pilorum nume-
rus instituitur; turres contabulantur, pinnae loricaeque ex
cratibus attexuntur. ipse Cicero, cum tenuissima valetu-
dine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem
relinquebat, ut ultro militum concursu ac vocibus sibi par-
cere cogeretur. tunc duces principesque Nerviorum, qui 41
aliquem sermonis aditum causamque amicitiae cum Cice-
rone habebant, colloqui sese velle dicunt. facta potestate
eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant:
omnem esse in armis Galliam; Germanos Rhenum trans-
isse; Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari. addunt
etiam de Sabini morte: Ambiorigem ostentant fidei fa-
ciundae causa. errare eos dicunt, si quicquam ab his
praesidii sperent, qui suis rebus diffidant; sese tamen hoc
esse in Ciceronem populumque Romanum animo, ut nihil
nisi hiberna recusent atque hanc inveterascere consuetu-
dinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis
discedere et, quascumque in partes velint, sine metu pro-
ficisci. Cicero ad haec unum modo respondit: non esse
consuetudinem populi Romani, accipere ab hoste armato
condicionem: si ab armis discedere velint, se adiutore
utantur legatosque ad Caesarem mittant; sperare pro eius
iustitia, quae petierint, impetraturos. ab hac spe repulsi 42
Nervii vallo pedum IX et fossa pedum XV hiberna cin-
gunt. haec et superiorum annorum consuetudine a no-
stris cognoverant, et quos de exercitu habebant captivos,

ab his docebantur; sed nulla ferramentorum copia, quae
esset ad hunc usum idonea, gladiis cespites circumci-
dere, manibus sagulisque terram exhaurire nitebantur.
qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit:
nam minus horis tribus milium passuum XV in circuitu
munitionem perfecerunt, reliquisque diebus turres ad al-
titudinem valli, falces testudinesque, quas idem captivi
43 docuerant, parare ac facere coeperunt. septimo oppugna-
tionis die maximo coorto vento ferventes fusili ex argilla
glandes fundis et fervefacta iacula in casas, quae more
Gallico stramentis erant tectae, iacere coeperunt. hae
celeriter ignem comprehenderunt et venti magnitudine in
omnem castrorum locum distulerunt. hostes maximo cla-
more sicuti parta iam atque explorata victoria turres testu-
dinesque agere et scalis vallum ascendere coeperunt. at
tanta militum virtus atque ea praesentia animi fuit, ut,
cum undique flamma torrerentur maximaque telorum mul-
titudine premerentur suaque omnia impedimenta atque
omnes fortunas conflagrare intellegerent, non modo de-
migrandi causa de vallo decederet nemo, sed paene ne
respiceret quidem quisquam, ac tum omnes acerrime for-
tissimeque pugnarent. hic dies nostris longe gravissimus
fuit; sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus
hostium numerus vulneraretur atque interficeretur, ut se
sub ipso vallo constipaverant recessumque primis ultimi
non dabant. paulum quidem intermissa flamma et quo-
dam loco turri adacta et contingente vallum tertiae co-
hortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt
suosque omnes removerunt, nutu vocibusque hostes, si
introire vellent, vocare coeperunt; quorum progredi ausus
est nemo. tum ex omni parte lapidibus coniectis detur-
44 bati turrisque succensa est. erant in ea legione fortis-
simi viri, centuriones, qui primis ordinibus appropin-
quarent, Titus Pulio et Lucius Vorenus. hi perpetuas
inter se controversias habebant, quinam anteferretur,
omnibusque annis de locis summis simultatibus con-
tendebant. ex his Pulio, cum acerrime ad munitiones
pugnaretur, 'quid dubitas,' inquit, 'Vorene? aut quem
locum probandae virtutis tuae exspectas? hic dies de
nostris controversiis iudicabit.' haec cum dixisset, procedit

extra munitiones, quaque parte hostium confertissima est vis, ea irrumpit. ne Vorenus quidem tum vallo sese continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. mediocri spatio relicto Pulio pilum in hostes immittit atque unum ex multitudine procurrentem traicit; quo percusso et exanimato hunc scutis protegunt, in hostem tela universi coniciunt neque dant regrediendi facultatem. transfigitur scutum Pulioni et verutum in balteo defigitur. avertit hic casus vaginam et gladium educere conanti dextram moratur manum, impeditumque hostes circumsistunt. succurrit inimicus illi Vorenus et laboranti subvenit. ad hunc se confestim a Pulione omnis multitudo convertit: illum veruto arbitrantur occisum. gladio comminus rem gerit Vorenus atque uno interfecto reliquos paulum propellit; dum cupidius instat, in locum deiectus inferiorem concidit. huic rursus circumvento fert subsidium Pulio, atque ambo incolumes compluribus interfectis summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, 45
et maxime quod magna parte militum confecta vulneribus res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores litterae nuntiique ad Caesarem mittebantur; quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabantur. erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat suamque ei fidem praestiterat. hic servo spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut litteras ad Caesarem deferat. has ille in iaculo illigatas effert et Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus ad Caesarem pervenit. ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.
Caesar acceptis litteris hora circiter undecima diei 46
statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo milia passuum XXV. iubet media nocte legionem proficisci celeriterque ad se venire. exit cum nuntio Crassus. alterum ad Gaium Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. scribit Labieno,

si reipublicae commodo facere posset, cum legione ad
fines Nerviorum veniat. reliquam partem exercitus, quod
paulo aberat longius, non putat exspectandam; equites
47 circiter quadringentos ex proximis hibernis cogit. hora
circiter tertia ab antecursoribus de Crassi adventu certior
factus, eo die milia passuum XX progreditur. Crassum
Samarobrivae praeficit legionemque ei attribuit, quod ibi
impedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas
frumentumque omne, quod eo tolerandae hiemis causa
devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non
ita multum moratus in itinere cum legione occurrit. La-
bienus interitu Sabini et caede cohortium cognita, cum
omnes ad eum Treverorum copiae venissent, veritus, si
ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, ut ho-
stium impetum sustinere posset, praesertim quos recenti
victoria efferri sciret, litteras Caesari remittit, quanto cum
periculo legionem ex hibernis educturus esset, rem gestam
in Eburonibus perscribit, docet, omnes equitatus pedita-
tusque copias Treverorum tria milia passuum longe ab
48 suis castris consedisse. Caesar consilio eius probato, etsi
opinione trium legionum deiectus ad duas redierat, tamen
unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat.
venit magnis itineribus in Nerviorum fines. ibi ex capti-
vis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur, quantoque
in periculo res sit. tum cuidam ex equitibus Gallis ma-
gnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam de-
ferat. hanc Graecis conscriptam litteris mittit, ne inter-
cepta epistola nostra ab hostibus consilia cognoscantur.
si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola ad
amentum deligata intra munitiones castrorum abiciat. in
litteris scribit se cum legionibus profectum celeriter ad-
fore; hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus
periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit.
haec casu ad turrim adhaesit neque ab nostris biduo ani-
madversa tertio die a quodam milite conspicitur, dempta
ad Ciceronem defertur. ille perlectam in conventu mili-
tum recitat maximaque omnes laetitia afficit. tum fumi
incendiorum procul videbantur; quae res omnem dubita-
49 tionem adventus legionum expulit. Galli re cognita per
exploratores obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus

copiis contendunt. hac erant armata circiter milia LX.
Cicero data facultate Gallum ab eodem Verticone, quem
supra demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem
deferat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat:
perscribit in litteris hostes ab se discessisse omnemque ad
eum multitudinem convertisse. quibus litteris circiter me-
dia nocte Caesar allatis suos facit certiores eosque ad
dimicandum animo confirmat. postero die luce prima
movet castra et circiter milia passuum quattuor progres-
sus trans vallem et rivum multitudinem hostium con-
spicatur. erat magni periculi res, tantulis copiis iniquo
loco dimicare; tum, quoniam obsidione liberatum Cicero-
nem sciebat, aequo animo remittendum de celeritate ex-
istimabat: consedit et, quam aequissimo loco potest, castra
communit atque haec, etsi erant exigua per se, vix homi-
num milium septem praesertim nullis cum impedimentis,
tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit,
eo consilio, ut in summam contemptionem hostibus veniat.
interim speculatoribus in omnes partes dimissis explorat,
quo commodissime itinere vallem transire possit. eo die 50
parvulis equestribus proeliis ad aquam factis utrique sese
suo loco continent: Galli, quod ampliores copias, quae
nondum convenerant, exspectabant; Caesar, si forte timo-
ris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut
citra vallem pro castris proelio contenderet; si id efficere
non posset, ut exploratis itineribus minore cum periculo
vallem rivumque transiret. prima luce hostium equitatus
ad castra accedit proeliumque cum nostris equitibus com-
mittit. Caesar consulto equites cedere seque in castra
recipere iubet, simul ex omnibus partibus castra altiore
vallo muniri portasque obstrui atque in his administrandis
rebus quam maxime concursari et cum simulatione timoris
agi iubet. quibus omnibus rebus hostes invitati copias 51
traducunt aciemque iniquo loco constituunt, nostris vero
etiam de vallo deductis propius accedunt et tela intra mu-
nitionem ex omnibus partibus coniciunt praeconibusque
circummissis pronuntiari iubent, seu quis Gallus seu Ro-
manus velit ante horam tertiam ad se transire, sine peri-
culo licere; post id tempus non fore potestatem: ac sic
nostros contempserunt, ut obstructis in speciem portis

singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas complere inciperent. tum Caesar omnibus portis eruptione facta equitatuque emisso celeriter hostes in fugam dat, sic uti omnino pugnandi causa resisteret nemo, magnumque ex eis numerum occidit atque omnes armis exuit.

52 Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant neque etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis eodem die ad Ciceronem pervenit. institutas turres, testudines munitionesque hostium admiratur; legione producta cognoscit non decimum quemque esse reliquum militem sine vulnere: ex his omnibus iudicat rebus, quanto cum periculo et quanta cum virtute res sint administratae. Ciceronem pro eius merito legionemque collaudat; centuriones singillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. de casu Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. postero die concione habita rem gestam proponit, milites consolatur et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferundum docet, quod beneficio deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo neque hostibus diutina laetatio neque

53 ipsis longior dolor relinquatur. interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut, cum ab hibernis Ciceronis milia passuum abesset circiter LX, eoque post horam nonam diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oreretur, quo clamore significatio victoriae gratulatioque ab Remis Labieno fieret. hac fama ad Treveros perlata Indutiomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit copiasque omnes in Treveros reducit. Caesar Fabium cum sua legione remittit in hiberna, ipse cum tribus legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit et, quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. nam illo incommodo de Sabini morte perlato omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuntios legationesque in omnes partes dimittebant et, quid reliqui consilii caperent atque unde initium belli fieret,

explorabant nocturnaque in locis desertis concilia habebant. neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu Gallorum nuntium acciperet. in his ab Lucio Roscio [quaestore], quem legioni tertiaedecimae praefecerat, certior factus est, magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Aremoricae appellantur, oppugnandi sui causa convenisse neque longius milia passuum octo ab hibernis suis afuisse, sed nuntio allato de victoria Caesaris discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur. at Caesar prin- 54
cipibus cuiusque civitatis ad se evocatis alias territando, cum se scire, quae fierent, denuntiaret, alias cohortando magnam partem Galliae in officio tenuit. tamen Senones, quae est civitas in primis firma et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, cuius frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris cuiusque maiores regnum obtinuerant, interficere publico consilio conati, cum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt, et missis ad Caesarem satisfaciundi causa legatis, cum is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto audientes non fuerunt. tantum apud homines barbaros valuit, esse aliquos repertos principes belli inferendi tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut praeter Haeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis. idque adeo haud scio mirandumne sit, cum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod ei, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se eius opinionis deperdidisse, ut a populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.
Treveri vero atque Indutiomarus totius hiemis nullum 55
tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri interfecta multo minorem superesse dicerent partem. neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, cum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello et Tencterorum transitu: non esse amplius fortunam temptaturos. hac spe lapsus

Indutiomarus nihilo minus copias cogere, exercere, a fini-
timis equos parare, exsules damnatosque tota Gallia ma-
gnis praemiis ad se allicere coepit. ac tantam sibi iam
his rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique
ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam
56 publice privatimque peterent. ubi intellexit ultro ad se
veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia
facinoris instigari, altera Nervios Aduatucosque bellum
Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias defore,
si ex finibus suis progredi coepisset, armatum concilium
indicit. hoc more Gallorum est initium belli: quo lege
communi omnes puberes armati convenire consuerunt;
qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis om-
nibus cruciatibus affectus necatur. in eo concilio Cinge-
torigem, alterius principem factionis, generum suum, quem
supra demonstravimus Caesaris secutum fidem ab eo non
discessisse, hostem iudicat bonaque eius publicat. his rebus
confectis in concilio pronuntiat arcessitum se a Senonibus
et Carnutibus aliisque compluribus Galliae civitatibus; huc
iter facturum per fines Remorum eorumque agros popu-
laturum ac, priusquam id faciat, castra Labieni oppugna-
57 turum. quae fieri velit, praecipit. Labienus, cum et loci
natura et manu munitissimis castris sese teneret, de suo
ac legionis periculo nihil timebat; ne quam occasionem
rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. itaque a Cinge-
torige atque eius propinquis oratione Indutiomari cognita,
quam in concilio habuerat, nuntios mittit ad finitimas ci-
vitates equitesque undique evocat: his certum diem con-
veniendi dicit. interim prope cotidie cum omni equitatu
Indutiomarus sub castris eius vagabatur, alias ut situm
castrorum cognosceret, alias colloquendi aut territandi
causa: equites plerumque omnes tela intra vallum conicie-
bant. Labienus suos intra munitionem continebat timo-
risque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.
58 cum maiore in dies contemptione Indutiomarus ad castra
accederet, nocte una intromissis equitibus omnium finiti-
marum civitatum, quos arcessendos curaverat, tanta dili-
gentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla
ratione ea res enuntiari aut ad Treveros perferri posset.
interim ex consuetudine cotidiana Indutiomarus ad castra

accedit atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela coniciunt et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam coniectis (quod fore, sicut accidit, videbat) unum omnes peterent Indutiomarum, neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora reliquorum spatium nactum illum effugere nolebat; magna proponit iis, qui occiderint, praemia: summittit cohortes equitibus subsidio. comprobat hominis consilium fortuna, et cum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur, caputque eius refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque occidunt. hac re cognita, omnes Eburonum et Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt, pauloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SEXTUS.

ARGUMENTUM.

I. *Galliae motus.* copias auget Caesar c. 1. Nervios, Senones, Carnutes, Menapios subigit Caesar c. 2—6, Treveros Labienus c. 7—8. II. *Altera Caesaris in Germaniam expeditio.* Suebi in ultimos fines suos se recipiunt c. 9—10. mores Gallorum c. 11—20, Germanorum c. 21—24, Hercynia silva, ferarum, quae in ea nascuntur, quaedam genera describuntur c. 25—28. III. *Bellum contra Ambiorigem et Eburones.* Caesar ex Germania redux in Eburonum fines exercitum ducit, omnes Gallos ad illos diripiendos evocat c. 29—34. Sugambri eius rei fama moti Rhenum transeunt, sed mutato consilio Ciceronis castra adoriuntur; adventu Caesaris desperata castrorum expugnatione domum revertuntur c. 35—42. Eburonum fines vastantur; concilio indicto de Senonum et Carnutum coniuratione quaestionem instituit Caesar, de Accone supplicium sumit; in Italiam proficiscitur c. 43—44.

Haec gesta anno a. u. c. 701, a. Chr. 53.

1 Multis de causis Caesar maiorem Galliae motum exspectans, per Marcum Silanum, Gaium Antistium Reginum, Titum Sextium legatos delectum habere instituit; simul ab Gneo Pompeio proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio reipublicae causa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire et ad se proficisci iuberet, magni interesse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae existimans tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore resarciri, sed etiam maioribus augeri copiis posset. quod cum Pompeius et reipublicae et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos delectu tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

2 Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius propinquos a Treveris imperium defertur. illi finitimos Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt. cum ab proximis impetrare non possent, ulteriores temptant. inventis nonnullis civitatibus iureiurando inter se confirmant obsidibusque de pecunia cavent: Ambiorigem sibi societate et foedere adiungunt. quibus rebus cognitis Caesar, cum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos [ac] Menapios adiunctis Cisrhenanis omnibus Germanis esse in armis, Senones ad imperatum non venire et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treveris Germanos crebris legationibus sollici-
3 tari, maturius sibi de bello cogitandum putavit. itaque nondum hieme confecta proximis quattuor coactis legionibus de improviso in fines Nerviorum contendit et, priusquam illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris in deditionem venire atque obsides sibi dare coëgit. eo celeriter confecto negotio rursus in hiberna legiones reduxit. concilio Galliae primo vere, ut instituerat, indicto, cum reliqui praeter Senones, Carnutes Treverosque venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur,

concilium Lutetiam Parisiorum transfert. confines erant
hi Senonibus civitatemque patrum memoria coniunxerant,
sed ab hoc consilio afuisse existimabantur. hac re pro
suggestu pronuntiata eodem die cum legionibus in Seno-
nes proficiscitur magnisque itineribus eo pervenit. cognito 4
eius adventu Acco, qui princeps eius consilii fuerat, iubet
in oppida multitudinem convenire. conantibus, priusquam
id effici posset, adesse Romanos nuntiatur. necessario
sententia desistunt legatosque deprecandi causa ad Cae-
sarem mittunt: adeunt per Haeduos, quorum antiquitus
erat in fide civitas. libenter Caesar petentibus Haeduis
dat veniam excusationemque accipit, quod aestivum tem-
pus instantis belli, non quaestionis esse arbitratur. obsi-
dibus imperatis centum hos Haeduis custodiendos tradit.
eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi depreca-
toribus Remis, quorum erant in clientela: eadem ferunt
responsa. peragit concilium Caesar equitesque imperat
civitatibus. hac parte Galliae pacata totus et mente et 5
animo in bellum Treverorum et Ambiorigis insistit. Ca-
varinum cum equitatu Senonum secum proficisci iubet, ne
quis aut ex huius iracundia, aut ex eo, quod meruerat,
odio civitatis motus exsistat. his rebus constitutis, quod
pro explorato habebat Ambiorigem proelio non esse con-
certaturum, reliqua eius consilia animo circumspiciebat.
erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis pa-
ludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad
Caesarem legatos numquam miserant. cum his esse ho-
spitium Ambiorigi sciebat; item per Treveros venisse
Germanis in amicitiam cognoverat. haec prius illi de-
trahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesseret,
ne desperata salute aut se in Menapios abderet aut cum
Transrhenanis congredi cogeretur. hoc inito consilio to-
tius exercitus impedimenta ad Labienum in Treveros mittit
duasque legiones ad eum proficisci iubet; ipse cum legio-
nibus expeditis quinque in Menapios proficiscitur. illi
nulla coacta manu loci praesidio freti in silvas paludesque
confugiunt suaque eodem conferunt. Caesar partitis co- 6
piis cum Gaio Fabio legato et Marco Crasso quaestore
celeriterque effectis pontibus adit tripertito, aedificia vicos-
que incendit, magno pecoris atque hominum numero potitur.

quibus rebus coacti Menapii legatos ad eum pacis petendae causa mittunt. ille obsidibus acceptis hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem aut eius legatos finibus suis recepissent. his confirmatis rebus Commium Atrebatem cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquit; ipse in Treveros proficiscitur.

7 Dum haec a Caesare geruntur, Treveri magnis coactis peditatus equitatusque copiis Labienum cum una legione, quae in eorum finibus hiemaverat, adoriri parabant, iamque ab eo non longius bidui via aberant, cum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. positis castris a milibus passuum XV auxilia Germanorum exspectare constituunt. Labienus hostium cognito consilio sperans, temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem praesidio quinque cohortium impedimentis relicto cum XXV cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur et mille passuum intermisso spatio castra communit. erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen ripisque praeruptis. hoc neque ipse transire habebat in animo neque hostes transituros existimabat. augebatur auxiliorum cotidie spes. loquitur in concilio palam, quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum et postero die prima luce castra moturum. celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitum numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus noctu tribunis militum primisque ordinibus convocatis, quid sui sit consilii, proponit et, quo facilius hostibus timoris det suspicionem, maiore strepitu et tumultu, quam populi Romani fert consuetudo, castra moveri iubet. his rebus fugae similem profectionem effecit. haec quoque per exploratores ante lucem in tanta propinquitate castro-
8 rum ad hostes deferuntur. vix agmen novissimum extra munitiones processerat, cum Galli cohortati inter se, ne speratam praedam ex manibus dimitterent: longum esse perterritis Romanis Germanorum auxilium exspectare, neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, praesertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant, flumen transire et iniquo loco proelium committere non dubitant. quae fore suspicatus Labienus, ut

omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur. tum praemissis paulum impedimentis atque in tumulo quodam collocatis, 'habetis,' inquit, 'milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero imperatori praestitistis, atque illum adesse et haec coram cernere existimate.' simul signa ad hostem converti aciemque dirigi iubet et paucis turmis praesidio ad impedimenta dimissis reliquos equites ad latera disponit. celeriter nostri clamore sublato pila in hostes immittunt. illi, ubi praeter spem quos fugere credebant infestis signis ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt ac primo concursu in fugam coniecti proximas silvas petiverunt. quos Labienus equitatu consectatus magno numero interfecto, compluribus captis paucis post diebus civitatem recepit; nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Treverorum fuga sese domum contulerunt. cum his propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

Caesar, postquam ex Menapiis in Treveros venit, dua- 9
bus de causis Rhenum transire constituit; quarum una erat, quod auxilia contra se Treveris miserant, altera, ne ad eos Ambiorix receptum haberet. his constitutis rebus paulum supra eum locum, quo ante exercitum traduxerat, facere pontem instituit. nota atque instituta ratione magno militum studio paucis diebus opus efficitur. firmo in Treveris ad pontem praesidio relicto, ne quis ab his subito motus oreretur, reliquas copias equitatumque traducit. Ubii, qui ante obsides dederant atque in deditionem venerant, purgandi sui causa ad eum legatos mittunt, qui doceant neque auxilia ex sua civitate in Treveros missa, neque ab se fidem laesam: petunt atque orant, ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum innocentes pro nocentibus poenas pendant; si amplius obsidum velit, dare pollicentur. cognita Caesar causa reperit ab Suebis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem accipit, aditus
viasque in Suebos perquirit. interim paucis post diebus 10
fit ab Ubiis certior Suebos omnes in unum locum copias

cogere atque iis nationibus, quae sub eorum sint imperio, denuntiare, ut auxilia peditatus equitatusque mittant. his cognitis rebus rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit; Ubiis imperat, ut pecora deducant suaque omnia ex agris in oppida conferant, sperans barbaros atque imperitos homines inopia cibariorum adductos ad iniquam pugnandi condicionem posse deduci; mandat, ut crebros exploratores in Suebos mittant quaeque apud eos gerantur cognoscant. illi imperata faciunt et paucis diebus intermissis referunt: Suebos omnes, posteaquam certiores nuntii de exercitu Romanorum venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coëgissent, penitus ad extremos fines sese recepisse: silvam esse ibi infinita magnitudine, quae appellatur Bacenis; hanc longe introrsus pertinere et pro nativo muro obiectam Cheruscos ab Suebis Suebosque ab Cheruscis iniuriis incursionibusque prohibere: ad eius initium silvae Suebos adventum Romanorum exspectare constituisse.

11 Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus et quo differant hae nationes inter sese, proponere. in Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis partibusque, sed paene etiam in singulis domibus factiones sunt, earumque factionum principes sunt qui summam auctoritatem eorum iudicio habere existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat. itaque eius rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorem auxilii egeret: suos enim quisque opprimi et circumveniri non patitur, neque, aliter si faciat, ullam inter suos habet auctoritatem. haec eadem ratio est in summa totius Galliae:
12 namque omnes civitates in partes divisae sunt duas. cum Caesar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Haedui, alterius Sequani. hi cum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Haeduis magnaeque eorum erant clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adiunxerant eosque ad se magnis iacturis pollicitationibusque perduxerant. proeliis vero compluribus factis secundis atque omni nobilitate Haeduorum interfecta tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium

ab Haeduis ad se traducerent obsidesque ab iis principum filios acciperent et publice iurare cogerent nihil se contra Sequanos consilii inituros; et partem finitimi agri per vim occupatam possiderent Galliaeque totius principatum obtinerent. qua necessitate adductus Divitiacus auxilii petendi causa Romam ad senatum profectus imperfecta re redierat. adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Haeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis, quod hi, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore condicione atque aequiore imperio se uti videbant, reliquis rebus eorum gratia dignitateque amplificata Sequani principatum dimiserant. in eorum locum Remi successerant: quos quod adaequare apud Caesarem gratia intellegebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Haeduis coniungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. hos illi diligenter tuebantur: ita et novam et repente collectam auctoritatem tenebant. eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Haedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent. in omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt 13
numero atque honore, genera sunt duo; nam plebes paene servorum habetur loco, quae nihil audet per se, nullo adhibetur consilio. plerique, cum aut aere alieno aut magnitudine tributorum aut iniuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus: in hos eadem omnia sunt iura, quae dominis in servos. sed de his duobus generibus alterum est druidum, alterum equitum. illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur: ad eos magnus adulescentium numerus disciplinae causa concurrit, magnoque hi sunt apud eos honore. nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt, et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de hereditate, si de finibus controversia est, idem decernunt, praemia poenasque constituunt; si qui aut privatus aut populus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. haec poena apud eos est gravissima. quibus ita est interdictum, hi numero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant, neque his petentibus ius

redditur neque honos ullus communicatur. his autem om-
nibus druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet
auctoritatem. hoc mortuo aut, si qui ex reliquis excellit
dignitate, succedit, aut, si sunt plures pares, suffragio drui-
dum, nonnumquam etiam armis de principatu contendunt.
hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio
totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato.
huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt
eorumque decretis iudiciisque parent. disciplina in Bri-
tannia reperta atque inde in Galliam translata esse existi-
matur, et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere vo-
14 lunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur. druides
a bello abesse consuerunt neque tributa una cum reliquis
pendunt, militiae vacationem omniumque rerum habent
immunitatem. tantis excitati praemiis et sua sponte multi
in disciplinam conveniunt et a parentibus propinquisque
mittuntur. magnum ibi numerum versuum ediscere di-
cuntur: itaque annos nonnulli vicenos in disciplina per-
manent. neque fas esse existimant ea litteris mandare,
cum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus
Graecis litteris utantur. id mihi duabus de causis insti-
tuisse videntur, quod neque in vulgum disciplinam efferri
velint neque eos, qui discunt, litteris confisos minus me-
moriae studere; quod fere plerisque accidit, ut praesidio
litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remit-
tant. inprimis hoc volunt persuadere, non interire ani-
mas, sed ab aliis post mortem transire ad alios, atque hoc
maxime ad virtutem excitari putant metu mortis neglecto.
multa praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi
ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum
immortalium vi ac potestate disputant et iuventuti tra-
15 dunt. alterum genus est equitum. hi, cum est usus atque
aliquod bellum incidit (quod fere ante Caesaris adven-
tum quotannis accidere solebat, uti aut ipsi iniurias infer-
rent aut illatas propulsarent), omnes in bello versantur,
atque eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus,
ita plurimos circum se ambactos clientesque habet. hanc
16 unam gratiam potentiamque noverunt. natio est omnis
Gallorum admodum dedita religionibus atque ob eam cau-
sam, qui sunt affecti gravioribus morbis quique in proeliis

periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant aut se immolaturos vovent administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur, quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari arbitrantur, publiceque eiusdem generis habent instituta sacrificia. alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent: quibus succensis circumventi flamma exanimantur homines. supplicia eorum, qui in furto aut in latrocinio aut aliqua noxia sint comprehensi, gratiora dis immortalibus esse arbitrantur; sed, cum eius generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt. deum 17
maxime Mercurium colunt: huius sunt plurima simulacra, hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. post hunc Apollinem et Martem et Iovem et Minervam; de his eandem fere, quam reliquae gentes, habent opinionem: Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque artificiorum initia tradere, Iovem imperium caelestium tenere, Martem bella regere. huic, cum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent. cum superaverunt, animalia capta immolant reliquasque res in unum locum conferunt. multis in civitatibus harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspicari licet; neque saepe accidit, ut, neglecta quispiam religione aut capta apud se occultare aut posita tollere auderet, gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.
Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant idque 18
ab druidibus proditum dicunt. ob eam causam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt; dies natales et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. in reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi cum adoleverunt, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur filiumque puerili aetate in publico in conspectu patris adsistere turpe ducunt. viri, quantas 19
pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis aestimatione facta cum dotibus communicant. huius omnis pecuniae coniunctim ratio habetur fructusque

servantur: uter eorum vita superavit, ad eum pars utrius-
que cum fructibus superiorum temporum pervenit. viri
in uxores, sicuti in liberos, vitae necisque habent potesta-
tem; et cum paterfamiliae illustriore loco natus decessit,
eius propinqui conveniunt et, de morte si res in suspicio-
nem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem
habent et, si compertum est, igni atque omnibus tormen-
tis excruciatas interficiunt. funera sunt pro cultu Gallo-
rum magnifica et sumptuosa; omniaque, quae vivis cordi
fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia, ac
paulo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis
dilectos esse constabat, iustis funeribus confectis una cre-
20 mabantur. quae civitates commodius suam rempublicam
administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis
quid de re publica a finitimis rumore aut fama acceperit,
uti ad magistratum deferat neve cum quo alio commu-
nicet, quod saepe homines temerarios atque imperitos
falsis rumoribus terreri et ad facinus impelli et de summis
rebus consilium capere cognitum est. magistratus quae
visa sunt occultant, quaeque esse ex usu iudicaverunt,
multitudini produnt. de re publica nisi per concilium lo-
qui non conceditur.

21 Germani multum ab hac consuetudine differunt. nam
neque druides habent, qui rebus divinis praesint, neque
sacrificiis student. deorum numero eos solos ducunt, quos
cernunt et quorum aperte opibus iuvantur, Solem et Vul-
canum et Lunam, reliquos ne fama quidem acceperunt.
vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris
consistit: ab parvulis labori ac duritiae student. qui diu-
tissime impuberes permanserunt, maximam inter suos fe-
runt laudem: hoc ali staturam, ali vires nervosque confir-
mari putant. intra annum vero vicesimum feminae notitiam
habuisse in turpissimis habent rebus; cuius rei nulla est
occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et
pellibus aut parvis rhenonum tegimentis utuntur magna
22 corporis parte nuda. agriculturae non student; maiorque
pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit. neque
quisquam agri modum certum aut fines habet proprios;
sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus
cognationibusque hominum, qui una coierunt, quantum et

quo loco visum est agri attribuunt atque anno post alio transire cogunt. eius rei multas afferunt causas: ne assidua consuetudine capti studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat. civitati- 23
bus maxima laus est quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope audere consistere; simul hoc se fore tutiores arbitrantur repentinae incursionis timore sublato. cum bellum civitas aut illatum defendit aut infert, magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. in pace nullus est communis magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos ius dicunt controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cuiusque civitatis fiunt, atque ea iuventutis exercendae ac desidiae minuendae causa fieri praedicant. atque ubi quis ex principibus in concilio dixit, se ducem fore, qui sequi velint, profiteantur, consurgunt ii, qui et causam et hominem probant suumque auxilium pollicentur atque ab multitudine collaudantur: qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur omniumque his rerum postea fides derogatur. hospites violare, fas non putant; qui quacumque de causa ad eos venerunt, ab iniuria prohibent, sanctos habent, hisque omnium domus patent victusque communicatur. ac fuit 24
antea tempus, cum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. itaque ea, quae fertilissima Germaniae sunt, loca circum Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant, Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt; quae gens ad hoc tempus his sedibus sese continet summamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem. nunc, quod in eadem inopia, egestate patientiaque Germani permanent,

eodem victu et cultu corporis utuntur, Gallis autem provinciarum propinquitas et transmarinarum rerum notitia multa ad copiam atque usus largitur, paulatim assuefacti superari multisque victi proeliis ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

25 Huius Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est,
latitudo novem dierum iter expedito patet: non enim aliter
finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. oritur
ab Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus, recta-
que fluminis Danuvii regione pertinet ad fines Dacorum
et Anartium: hinc se flectit sinistrorsus diversis ab flumine
regionibus multarumque gentium fines propter magnitu-
dinem attingit; neque quisquam est huius Germaniae, qui
se aut adisse ad initium eius silvae dicat, cum dierum iter
LX processerit, aut, quo ex loco oriatur, acceperit: mul-
taque in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis in
locis visa non sint; ex quibus quae maxime differant ab
26 ceteris et memoriae prodenda videantur, haec sunt. est
bos cervi figura, cuius a media fronte inter aures unum
cornu exsistit excelsius magisque directum his, quae nobis
nota sunt, cornibus. ab eius summo sicut palmae rami-
que late diffunduntur. eadem est feminae marisque na-
27 tura, eadem forma magnitudoque cornuum. sunt item,
quae appellantur alces. harum est consimilis capris figura
et varietas pellium, sed magnitudine paulo antecedunt mu-
tilaeque sunt cornibus et crura sine nodis articulisque ha-
bent, neque quietis causa procumbunt, neque, si quo
afflictae casu conciderint, erigere sese aut sublevare pos-
sunt. his sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant
atque ita paulum modo reclinatae quietem capiunt. qua-
rum ex vestigiis cum est animadversum a venatoribus,
quo se recipere consuerint, omnes eo loco aut ab radici-
bus subruunt aut accidunt arbores, tantum ut summa spe-
cies earum stantium relinquatur. huc cum se consuetu-
dine reclinaverunt, infirmas arbores pondere affligunt atque
28 una ipsae concidunt. tertium est genus eorum, qui uri ap-
pellantur. hi sunt magnitudine paulo infra elephantos,
specie et colore et figura tauri. magna vis eorum est et
magna velocitas, neque homini neque ferae, quam con-
spexerunt, parcunt. hos studiose foveis captos interficiunt.

hoc se labore durant homines adulescentes atque hoc genere venationis exercent, et qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. sed assuescere ad homines et mansuefieri ne parvuli quidem excepti possunt. amplitudo cornuum et figura et species multum a nostrorum boum cornibus differt. haec studiose conquisita ab labris argento circumcludunt atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit 29
Suebos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus,
quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani
agriculturae student, constituit non progredi longius; sed,
ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret, atque ut
eorum auxilia tardaret, reducto exercitu partem ultimam
pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem
pedum CC rescindit, atque in extremo ponte turrim ta-
bulatorum quattuor constituit praesidiumque cohortium
duodecim pontis tuendi causa ponit magnisque eum locum
munitionibus firmat. ei loco praesidioque Gaium Volca-
tium Tullum adulescentem praefecit, ipse, cum maturescere
frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per
Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima atque
ab ripis Rheni finibusque Treverorum ad Nervios pertinet
milibusque amplius quingentis in longitudinem patet, Lu-
cium Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si
quid celeritate itineris atque opportunitate temporis pro-
ficere possit; monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne
qua eius adventus procul significatio fiat: sese confestim
subsequi dicit. Basilus, ut imperatum est, facit. celeriter 30
contraque omnium opinionem confecto itinere multos in
agris inopinantes deprehendit: eorum indicio ad ipsum
Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus
esse dicebatur. multum cum in omnibus rebus, tum in
re militari potest fortuna. nam sicut magno accidit casu,
ut in ipsum incautum atque etiam imparatum incideret,
priusque eius adventus ab omnibus videretur, quam fama
ac nuntiis afferretur, sic magnae fuit fortunae omni mi-
litari instrumento, quod circum se habebat, erepto, redis
equisque comprehensis ipsum effugere mortem. sed hoc

quoque factum est, quod aedificio circumdato silva, ut sunt fere domicilia Gallorum, qui vitandi aestus causa plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates, comites familiaresque eius angusto in loco paulisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. his pugnantibus illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvae texerunt. sic et ad subeundum periculum et ad vitandum
31 multum fortuna valuit. Ambiorix copias suas iudicione non conduxerit, quod proelio dimicandum non existimarit, an tempore exclusus et repentino equitum adventu prohibitus, cum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est; sed certe dimissis per agros nuntiis sibi quemque consulere iussit. quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit; qui proximi Oceanum fuerunt, hi insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consuerunt: multi ex suis finibus egressi se suaque omnia alienissimis crediderunt. Catuvolcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate iam confectus, cum laborem belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consilii auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Ger-
32 maniaque copia est, se exanimavit. Segni Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Treverosque, legatos ad Caesarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam iudicaret: nihil se de bello cogitavisse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Caesar explorata re quaestione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit; si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. tum copiis in tris partes distributis impedimenta omnium legionum Aduatucam contulit. id castelli nomen est. hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius hiemandi causa consederant. hunc cum reliquis rebus locum probarat, tum quod superioris anni munitiones integrae manebant, ut militum laborem sublevaret. praesidio impedimentis legionem quartamdecimam reliquit, unam ex his tribus, quas proxime conscriptas ex Italia traduxerat. ei legioni castrisque Quintum Tullium Ciceronem praeficit ducentosque

equites attribuit. partito exercitu Titum Labienum cum 33
legionibus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quae Menapios attingunt, proficisci iubet; Gaium Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae Aduatucis adiacet, depopulandam mittit; ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partis ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. discedens post diem septimum sese reversurum confirmat: quam ad diem ei legioni, quae in praesidio relinquebatur, frumentum deberi sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si reipublicae commodo facere possint, ad eum diem revertantur, ut rursus communicato consilio exploratisque hostium rationibus aliud belli initium capere possint. erat, ut su- 34
pra demonstravimus, manus certa nulla, non oppidum, non praesidium, quod se armis defenderet, sed in omnes partis dispersa multitudo. ubi cuique aut valles abdita aut locus silvestris aut palus impedita spem praesidii aut salutis aliquam offerebat, consederat. haec loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitus tuenda (nullum enim poterat universis ab perterritis ac dispersis periculum accidere), sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat. nam et praedae cupiditas multos longius evocabat, et silvae incertis occultisque itineribus confertos adire prohibebant. si negotium confici stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus diducendique erant milites; si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. at in eiusmodi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur, ut potius in nocendo aliquid praetermitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum detrimento noceretur. dimittit ad finitimas civitates nuntios Caesar: omnes ad se evocat spe praedae ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita quam legionarius miles periclitetur, simul ut magna multitudine circumfusa pro tali facinore stirps

ac nomen civitatis tollatur. magnus undique numerus celeriter convenit.

35 Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur, diesque appetebat septimus, quem ad diem Caesar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. hic quantum in bello fortuna possit et quantos afferat casus, cognosci potuit. dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quae parvam modo causam timoris afferret. trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones atque ultro omnes ad praedam evocari. cogunt equitum duo milia Sugambri, qui sunt proxumi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tencteros atque Usipetes supra docuimus. transeunt Rhenum navibus ratibusque triginta milibus passuum infra eum locum, ubi pons erat perfectus praesidiumque ab Caesare relictum: primos Eburonum fines adeunt; multos ex fuga dispersos excipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupidissimi barbari, potiuntur. invitati praeda longius procedunt. non hos palus in bello latrociniisque natos, non silvae morantur. quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt; profectum longius reperiunt omnemque exercitum discessisse cognoscunt. atque unus ex captivis, ‘quid vos,’ inquit, ‘hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, quibus licet iam esse fortunatissimis? tribus horis Aduatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit: praesidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat.’ oblata spe Germani quam nacti erant praedam in occulto relinquunt; ipsi Aduatucam contendunt,
36 usi eodem duce, cuius haec indicio cognoverant. Cicero,
qui per omnes superiores dies praeceptis Caesaris summa diligentia milites in castris continuisset ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, septimo die diffidens de numero dierum Caesarem fidem servaturum, quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de reditu eius fama afferebatur, simul eorum permotus vocibus, qui illius patientiam paene obsessionem appellabant, siquidem ex castris egredi non liceret, nullum eiusmodi casum exspectans, quo novem oppositis legionibus maximoque equitatu dispersis ac paene deletis

hostibus in milibus passuum tribus offendi posset, quinque
cohortes frumentatum in proximas segetes mittit, quas
inter et castra unus omnino collis intererat. complures
erant in castris ex legionibus aegri relicti; ex quibus qui
hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC, sub vexillo
una mittuntur; magna praeterea multitudo calonum, magna
vis iumentorum, quae in castris subsederat, facta potestate
sequitur. hoc ipso tempore et casu Germani equites in- 37
terveniunt protinusque eodem illo, quo venerant, cursu
ab decumana porta in castra irrumpere conantur, nec prius
sunt visi obiectis ab ea parte silvis, quam castris appro-
pinquarent, usque eo, ut qui sub vallo tenderent merca-
tores recipiendi sui facultatem non haberent. inopinantes
nostri re nova perturbantur, ac vix primum impetum co-
hors in statione sustinet. circumfunduntur ex reliquis
hostes partibus, si quem aditum reperire possent. aegre
portas nostri tuentur, reliquos aditus locus ipse per se
munitioque defendit. totis trepidatur castris, atque alius
ex alio causam tumultus quaerit; neque quo signa feran-
tur, neque quam in partem quisque conveniat, provident.
alius iam castra capta pronuntiat, alius deleto exercitu at-
que imperatore victores barbaros venisse contendit; pleri-
que novas sibi ex loco religiones fingunt Cottaeque et
Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante
oculos ponunt. tali timore omnibus perterritis confirma-
tur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse
intus praesidium. perrumpere nituntur seque ipsi adhor-
tantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant. erat 38
aeger in praesidio relictus Publius Sextius Baculus, qui
primum pilum ad Caesarem duxerat, cuius mentionem
superioribus proeliis fecimus, ac diem iam quintum cibo
caruerat. hic diffisus suae atque omnium saluti inermis
ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes atque in
summo rem esse discrimine: capit arma a proximis atque
in porta consistit. consequuntur hunc centuriones eius
cohortis, quae in statione erat: paulisper una proelium
sustinent. relinquit animus Sextium gravibus acceptis
vulneribus: aegre per manus tractus servatur. hoc spatio
interposito reliqui sese confirmant tantum, ut in munitio-
nibus consistere audeant speciemque defensorum praebeant.

39 interim confecta frumentatione milites nostri clamorem
exaudiunt: praecurrunt equites; quanto sit res in periculo,
cognoscunt. hic vero nulla munitio est, quae perterritos
recipiat: modo conscripti atque usus militaris imperiti ad
tribunum militum centurionesque ora convertunt: quid ab
his praecipiatur, exspectant. nemo est tam fortis, quin
rei novitate perturbetur. barbari signa procul conspicati
oppugnatione desistunt: redisse primo legiones credunt,
quas longius discessisse ex captivis cognoverant; postea
despecta paucitate ex omnibus partibus impetum faciunt.
40 calones in proximum tumulum procurrunt: hinc celeriter
deiecti se in signa manipulosque coniciunt: eo magis timi-
dos perterrent milites. alii, cuneo facto ut celeriter per-
rumpant, censent, quoniam tam propinqua sint castra, et
si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari
posse confidunt; alii, ut in iugo consistant atque eundem
omnes ferant casum. hoc veteres non probant milites,
quos sub vexillo una profectos docuimus. itaque inter se
cohortati, duce Gaio Trebonio, equite Romano, qui eis
erat praepositus, per medios hostes perrumpunt incolu-
mesque ad unum omnes in castra perveniunt. hos sub-
secuti calones equitesque eodem impetu militum virtute
servantur. at ii, qui in iugo constiterant, nullo etiam
nunc usu rei militaris percepto neque in eo, quod proba-
verant, consilio permanere, ut se loco superiore defende-
rent, neque eam, quam prodesse aliis vim celeritatemque
viderant, imitari potuerunt, sed se in castra recipere co-
nati iniquum in locum demiserunt. centuriones, quorum
nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum
virtutis causa in superiores erant ordines huius legionis
traducti, ne ante partam rei militaris laudem amitterent,
fortissime pugnantes conciderunt. militum pars horum
virtute submotis hostibus praeter spem incolumis in castra
41 pervenit, pars a barbaris circumventa periit. Germani
desperata expugnatione castrorum, quod nostros iam con-
stitisse in munitionibus videbant, cum ea praeda, quam in
silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. ac
tantus fuit etiam post discessum hostium terror, ut ea
nocte, cum Gaius Volusenus missus cum equitatu ad
castra venisset, fidem non faceret adesse cum incolumi

Caesarem exercitu. sic omnino animos timor praeoccupaverat, ut paene alienata mente deletis omnibus copiis equitatum tantum se ex fuga recepisse dicerent neque incolumi exercitu Germanos castra oppugnaturos fuisse contenderent. quem timorem Caesaris adventus sustulit.
reversus ille eventus belli non ignorans unum, quod cohor- 42
tes ex statione et praesidio essent emissae, questus — ne minimo quidem casu locum relinqui debuisse — multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse iudicavit, multo etiam amplius, quod paene ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertisset. quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerunt.

Caesar rursus ad vexandos hostes profectus magno 43
coacto numero ex finitimis civitatibus in omnes partes dimittit. omnes vici atque omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur; praeda ex omnibus locis agebatur; frumenta non solum a tanta multitudine iumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant, ut, si qui etiam in praesentia se occultassent, tamen his deducto exercitu rerum omnium inopia pereundum videretur. ac saepe in eum locum ventum est tanto in omnis partis diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga circumspicerent captivi nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent, ut spe consequendi illata atque infinito labore suscepto, qui se summam ab Caesare gratiam inituros putarent, paene naturam studio vincerent, semperque paulum ad summam felicitatem defuisse videretur, atque ille latebris aut saltibus se eriperet et noctu occultatus alias regiones partesque peteret non maiore equitum praesidio quam quattuor, quibus solis vitam suam committere au-
debat. tali modo vastatis regionibus exercitum Caesar 44
duarum cohortium damno Durocortorum Remorum reducit concilioque in eum locum Galliae indicto de coniuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit et de Accone, qui princeps eius consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata more maiorum supplicium sumpsit. nonnulli

iudicium veriti profugerunt. quibus cum aqua atque igni interdixisset, duas legiones ad fines Treverorum, duas in Lingonibus, sex reliquas in Senonum finibus Agedinci in hibernis collocavit frumentoque exercitui proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS SEPTIMUS.

ARGUMENTUM.

Bellum Vercingetorigis. Caesar cum urbano motu in Italia retineri diceretur, nova de bello consilia ineunt Galli; primi Carnutes, deinde Arverni, auctore Vercingetorige, bellum suscipiunt c. 1—5. ex Italia reversus Arvernos opprimit, Gorgobinae, Boiorum urbi a Vercingetorige oppugnatae, auxilio proficiscitur; in itinere Vellaunodunum, Cenabum, Noviodunum capit; ad Avaricum proficiscitur c. 6—13. Biturigum oppida praeter Avaricum a Gallis incensa; Avaricum aliquamdiu defensum, expugnatur a Caesare c. 14—28. bellum a Vercingetorige continuatum. Caesar Haeduorum turbis ab hoste ac bello discedere cogitur c. 29—33. Labienum cum quattuor legionibus in Senones et Parisios mittit, sex ipse ad Gergoviam oppidum ducit c. 34—36. novae apud Haeduos turbae; deficiunt auxilia Caesari missa, quibus obviam proficiscitur Caesar; aegre interim castra contra Gallos defenduntur c. 37—41. deficiunt Haedui c. 42—43. Romanorum ad Gergoviam clades; soluta obsidio c. 44—56. a Labieno res prospere in Parisiis gestae c. 57—62. deficiunt omnes fere Galli; summum ducem constituunt Vercingetorigem; vincuntur a Caesare equestri proelio c. 63—67. Vercingetorix Alesiam se confert, omnem Galliam ad bellum evocat c. 68—71. obsidione cincta urbs capitur c. 72—89. Haedui et Arverni in deditionem accipiuntur. hiberna c. 90.

Gesta haec sunt a. u. c. 702, a. Chr. 52.

---

1 Quieta Gallia Caesar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. ibi cognoscit de Clodii caede senatusque consulto certior factus, ut omnes iuniores Italiae coniurarent, delectum tota provincia habere instituit. eae res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur, retineri urbano motu Caesarem

neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. hac impulsi occasione, qui iam ante se populi Romani imperio subiectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. indictis inter se principes Galliae conciliis silvestribus ac remotis locis queruntur de Acconis morte; posse hunc casum ad ipsos recidere demonstrant; miserantur communem Galliae fortunam; omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui belli initium faciant et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. in primis rationem esse habendam dicunt, priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur. id esse facile, quod neque legiones audeant absente imperatore ex hibernis egredi, neque imperator sine praesidio ad legiones pervenire possit; postremo in acie praestare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a maioribus acceperint recuperare. his rebus agitatis profitentur Carnutes 2
se nullum periculum communis salutis causa recusare principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur et, quoniam in praesentia obsidibus cavere inter se non possint, ne res efferatur, ut iureiurando ac fide sanciatur, petunt, collatis militaribus signis, quo more eorum gravissima caerimonia continetur, ne facto initio belli ab reliquis deserantur. tum collaudatis Carnutibus dato iureiurando ab omnibus, qui aderant, tempore eius rei constituto ab concilio disceditur. ubi ea dies venit, Carnutes Gutruato 3
et Conconnetodumno ducibus, desperatis hominibus, Cenabum dato signo concurrunt civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, in his Gaium Fufium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae iussu Caesaris praeerat, interficiunt bonaque eorum diripiunt. celeriter ad omnes Galliae civitates fama perfertur. nam ubicumque maior atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt et proxumis tradunt, ut tum accidit. nam quae Cenabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt, quod spatium est milium circiter CLX. simili ratione ibi Vercin- 4
getorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adulescens, cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat

et ob eam causam, quod regnum appetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clientibus facile incendit. cognito eius consilio ad arma concurritur. prohibetur ab Gobannitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc temptandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia; non destitit tamen atque in agris habet delectum egentium ac perditorum. hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit; hortatur, ut communis libertatis causa arma capiant, magnisque coactis copiis adversarios suos, a quibus paulo ante erat eiectus, expellit ex civitate. rex ab suis appellatur. dimittit quoqueversus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turonos, Aulercos, Lemovices, Andos reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adiungit; omnium consensu ad eum defertur imperium. qua oblata potestate omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci iubet, armorum quantum quaeque civitas domi quodque ante tempus efficiat, constituit: in primis equitatui studet. summae diligentiae summam imperii severitatem addit: magnitudine supplicii dubitantes cogit. nam maiore commisso delicto igni atque omnibus tormentis necat, leviore de causa auribus desectis aut singulis effossis oculis domum remittit, ut sint reliquis documento et magnitudine poenae perter-
5 reant alios. his suppliciis celeriter coacto exercitu Lucterium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in Rutenos mittit; ipse in Bituriges proficiscitur. eius adventu Bituriges ad Haeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Haedui de consilio legatorum, quos Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt. qui cum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Haeduis dividit, paucos dies ibi morati neque flumen transire ausi domum revertuntur legatisque nostris renuntiant se Biturigum perfidiam veritos revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumsisterent. id eane de causa, quam legatis pronuntiarunt, an perfidia adducti fecerint,

quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse proponendum. Bituriges eorum discessu statim cum Arvernis iunguntur.

His rebus in Italiam Caesari nuntiatis, cum iam ille 6
urbanas res virtute Cn. Pompei commodiorem in statum pervenisse intellegeret, in Transalpinam Galliam profectus est. eo cum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset. nam si legiones in provinciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimicaturas intellegebat; si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem eo tempore, qui quieti viderentur, suam salutem recte committi videbat. interim Lucterius Ca- 7
durcus in Rutenos missus eam civitatem Arvernis conciliat. progressus in Nitiobriges et Gabalos ab utrisque obsides accipit et magna coacta manu in provinciam Narbonem versus eruptionem facere contendit. qua re nuntiata Caesar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. eo cum venisset, timentes confirmat, praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus circumque Narbonem, quae loca hostibus erant finitima, constituit, partem copiarum ex provincia supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire iubet. his 8
rebus comparatis, represso iam Lucterio et remoto, quod intrare intra praesidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur. etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni altissima nive iter impediebat, tamen discussa nive sex in altitudinem pedum atque ita viis patefactis summo militum sudore ad fines Arvernorum pervenit. quibus oppressis inopinantibus, quod se Cevenna ut muro munitos existimabant, ac ne singulari quidem umquam homini eo tempore anni semitae patuerant, equitibus imperat, ut quam latissime possint vagentur et quam maximum hostibus terrorem inferant. celeriter haec fama ac nuntiis ad Vercingetorigem perferuntur; quem perterriti omnes Arverni circumsistunt atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neve ab hostibus diripiantur, praesertim cum videat omne ad se bellum translatum. quorum ille precibus permotus castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus. at Caesar biduum in 9

his locis moratus, quod haec de Vercingetorige usu ven-
tura opinione praeceperat, per causam supplementi equi-
tatusque cogendi ab exercitu discedit, Brutum adulescen-
tem his copiis praeficit; hunc monet, ut in omnis partes
equites quam latissime pervagentur: daturum se operam,
ne longius triduo ab castris absit. his constitutis rebus
suis inopinantibus quam maximis potest itineribus Vien-
nam pervenit. ibi nanctus recentem equitatum, quem
multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno neque
nocturno itinere intermisso per fines Haeduorum in Lin-
gones contendit, ubi duae legiones hiemabant, ut, si quid
etiam de sua salute ab Haeduis iniretur consilii, celeritate
praecurreret. eo cum pervenisset, ad reliquas legiones
mittit priusque omnes in unum locum cogit, quam de eius
adventu Arvernis nuntiari posset. hac re cognita Ver-
cingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit atque
inde profectus Gorgobinam, Boiorum oppidum, quos ibi
Helvetico proelio victos Caesar collocaverat Haeduisque
10 attribuerat, oppugnare instituit. magnam haec res Cae-
sari difficultatem ad consilium capiendum afferebat, si
reliquam partem hiemis uno loco legiones contineret, ne
stipendiariis Haeduorum expugnatis cuncta Gallia defi-
ceret, quod nullum amicis in eo praesidium videret po-
situm esse; sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re
frumentaria duris subvectionibus laboraret. praestare vi-
sum est tamen omnes difficultates perpeti, quam tanta
contumelia accepta omnium suorum voluntates alienare.
itaque cohortatus Haeduos de supportando commeatu prae-
mittit ad Boios, qui de suo adventu doceant hortenturque,
ut in fide maneant atque hostium impetum magno animo
sustineant. duabus Agedinci legionibus atque impedi-
11 mentis totius exercitus relictis ad Boios proficiscitur. altero
die cum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset,
ne quem post se hostem relinqueret, quo expeditiore re
frumentaria uteretur, oppugnare instituit idque biduo cir-
cumvallavit; tertio die missis ex oppido legatis de dedi-
tione arma conferri, iumenta produci, sexcentos obsides
dari iubet. ea qui conficeret, Gaium Trebonium legatum
relinquit. ipse, ut quam primum iter faceret, Cenabum
Carnutum proficiscitur; qui tum primum allato nuntio de

oppugnatione Vellaunoduni, cum longius eam rem ductum iri existimarent, praesidium Cenabi tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. huc biduo pervenit. castris ante oppidum positis diei tempore exclusus in posterum oppugnationem differt quaeque ad eam rem usui sint militibus imperat et, quod oppidum Cenabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, duas legiones in armis excubare iubet. Cenabenses paulo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi flumen transire coeperunt. qua re per exploratores nuntiata Caesar legiones, quas expeditas esse iusserat, portis incensis intromittit atque oppido potitur perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti vivi caperentur, quod pontis atque itinerum angustiae multitudinis fugam intercluserant. oppidum diripit atque incendit, praedam militibus donat, exercitum Ligerem traducit atque in Biturigum fines pervenit. Vercingetorix, ubi de Caesaris 12
adventu cognovit, oppugnatione destitit atque obviam Caesari proficiscitur. ille oppidum Biturigum, positum in via, Noviodunum oppugnare instituerat. quo ex oppido cum legati ad eum venissent oratum, ut sibi ignosceret suaeque vitae consuleret, ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma conferri, equos produci, obsides dari iubet. parte iam obsidum tradita, cum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma iumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. quem simulatque oppidani conspexerunt atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt. centuriones in oppido, cum ex significatione Gallorum novi aliquid ab iis iniri consilii intellexissent, gladiis destrictis portas occupaverunt suosque omnes incolumes receperunt. Caesar 13
ex castris equitatum educi iubet proeliumque equestre committit: laborantibus iam suis Germanos equites circiter CCCC submittit, quos ab initio secum habere instituerat. eorum impetum Galli sustinere non potuerunt atque in fugam coniecti multis amissis se ad agmen receperunt. quibus profligatis rursus oppidani perterriti comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam

existimabant, ad Caesarem perduxerunt seseque ei dediderunt. quibus rebus confectis Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum atque agri fertilissima regione, profectus est, quod eo oppido recepto civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

14 Vercingetorix tot continuis incommodis Vellaunoduni, Cenabi, Novioduni acceptis suos ad concilium convocat. docet longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea sit gestum. omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur. id esse facile, quod equitatu ipsi abundent et quod anni tempore subleventur. pabulum secari non posse; necessario dispersos hostes ex aedificiis petere: hos omnes cotidie ab equitibus deleri posse. praeterea salutis causa rei familiaris commoda neglegenda: vicos atque aedificia incendi oportere hoc spatio [a Boia] quoqueversus, quo pabulandi causa adire posse videantur. harum ipsis rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur: Romanos aut inopiam non laturos aut magno cum periculo longius ab castris processuros; neque interesse, ipsosne interficiant, impedimentisne exuant, quibus amissis bellum geri non possit. praeterea oppida incendi oportere, quae non munitione et loci natura ab omni sint periculo tuta, neu suis sint ad detractandam militiam receptacula neu Romanis proposita ad copiam commeatus praedamque tollendam. haec si gravia aut acerba videantur, multo illa gravius aestimare, liberos, coniuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici,
15 quae sit necesse accidere victis. omnium consensu hac sententia probata uno die amplius XX urbes Biturigum incenduntur. hoc idem fit in reliquis civitatibus. in omnibus partibus incendia conspiciuntur; quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quod se prope explorata victoria celeriter amissa recuperaturos confidebant. deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placeret, an defendi. procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem, quae et praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur;

facile se loci natura defensuros dicunt, quod prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata unum habeat et perangustum aditum. datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum et misericordia vulgi. defensores oppido
idonei deliguntur. Vercingetorix minoribus Caesarem iti- 16
neribus subsequitur et locum castris deligit paludibus silvisque munitum, ab Avarico longe milia passuum XVI. ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum agerentur, cognoscebat et, quid fieri vellet, imperabat. omnis nostras pabulationes frumentationesque observabat, dispersosque, cum longius necessario procederent, adoriebatur magnoque incommodo afficiebat, etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.
castris ad eam partem oppidi positis Caesar, quae inter- 17
missa a flumine et a palude aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere coepit: nam circumvallare loci natura prohibebat. de re frumentaria Boios atque Haeduos adhortari non destitit; quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adiuvabant, alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumpserunt. summa difficultate rei frumentariae affecto exercitu tenuitate Boiorum, indiligentia Haeduorum, incendiis aedificiorum, usque eo ut complures dies milites frumento caruerint et pecore e longinquioribus vicis adacto, extremam famem sustentarent, nulla tamen vox est ab iis audita populi Romani maiestate et superioribus victoriis indigna. quin etiam Caesar cum in opere singulas legiones appellaret et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret, universi ab eo, ne id faceret, petebant: sic se complures annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nusquam infecta re discederent: hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: praestare omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Cenabi perfidia Gallorum interissent, parentarent. haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant,
ut per eos ad Caesarem deferrentur. cum iam muro turres 18

appropinquassent, ex captivis Caesar cognovit, Vercinge-
torigem consumpto pabulo castra movisse propius Avari-
cum atque ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter
equites proeliari consuessent, insidiarum causa eo profe-
ctum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbi-
traretur. quibus rebus cognitis media nocte silentio pro-
fectus ad hostium castra mane pervenit. illi celeriter per
exploratores adventu Caesaris cognito carros impedimen-
taque sua in artiores silvas abdiderunt, copias omnis in
loco edito atque aperto instruxerunt. qua re nuntiata Caesar
19 celeriter sarcinas conferri, arma expediri iussit. collis erat
leniter ab infimo acclivis. hunc ex omnibus fere partibus
palus difficilis atque impedita cingebat non latior pedibus
quinquaginta. hoc se colle interruptis pontibus Galli
fiducia loci continebant generatimque distributi in civitates
omnia vada ac *saltus eius paludis* obtinebant sic animo
parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere conaren-
tur, haesitantes premerent ex loco superiore, ut, qui pro-
pinquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte ad
dimicandum existimaret, qui iniquitatem condicionis per-
spiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. in-
dignantes milites Caesar, quod conspectum suum hostes
ferre possent tantulo spatio interiecto, et signum proelii
exposcentes edocet, quanto detrimento et quot virorum
fortium morte necesse sit constare victoriam; quos cum
sic animo paratos videat, ut nullum pro sua laude pericu-
lum recusent, summae se iniquitatis condemnari debere,
nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem. sic milites
consolatus eodem die reducit in castra reliquaque, quae
ad oppugnationem pertinebant oppidi, administrare insti-
20 tuit. Vercingetorix, cum ad suos redisset, proditionis in-
simulatus, quod castra propius Romanos movisset, quod
cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas
copias reliquisset, quod eius discessu Romani tanta op-
portunitate et celeritate venissent: non haec omnia for-
tuito aut sine consilio accidere potuisse; regnum illum
Galliae malle Caesaris concessu quam ipsorum habere
beneficio: tali modo accusatus ad haec respondit: quod
castra movisset, factum inopia pabuli etiam ipsis hortan-
tibus; quod propius Romanos accessisset, persuasum loci

opportunitate, qui se ipse ut munitione defenderet: equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse et illic fuisse utilem, quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur; cui rei propter animi mollitiem studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunae, si alicuius indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et virtutem despicere potuerint, qui dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint. imperium se ab Caesare per proditionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae iam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. 'haec ut intellegatis,' inquit, 'a me sincere pronuntiari, audite Romanos milites.' producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame vinculisque excruciaverat. hi iam ante edocti, quae interrogati pronuntiarent, milites se esse legionarios dicunt; fame et inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopia premi, nec iam vires sufficere cuiusquam nec ferre operis laborem posse: itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecissent, triduo exercitum deducere. 'haec,' inquit, 'a me,' Vercingetorix, 'beneficia habetis, quem proditionis insimulatis, cuius opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame consumptum videtis; quem turpiter se ex fuga recipientem ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.' conclamat omnis multitudo et suo more armis con- 21
crepat, quod facere in eo consuerunt, cuius orationem approbant; summum esse Vercingetorigem ducem, nec de eius fide dubitandum, nec maiore ratione bellum administrari posse. statuunt, ut decem milia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum mittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent, quod paene in eo, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intellegebant. singulari militum nostrorum 22
virtuti consilia cuiusquemodi Gallorum occurrebant, ut est

summae genus solertiae atque ad omnia imitanda et effi-
cienda, quae ab quoque traduntur, aptissimum. nam et
laqueis falces avertebant, quas cum destinaverant, tor-
mentis introrsus reducebant, et aggerem cuniculis subtra-
hebant, eo scientius, quod apud eos magnae sunt ferra-
riae atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum
est. totum autem murum ex omni parte turribus conta-
bulaverant atque has coriis intexerant. tum crebris diur-
nis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant
aut milites occupatos in opere adoriebantur et nostrarum
turrium altitudinem, quantum has cotidianus agger ex-
presserat, commissis suarum turrium malis adaequabant,
et apertos cuniculos praeusta et praeacuta materia et pice
fervefacta et maximi ponderis saxis morabantur moeni-
23 busque appropinquare prohibebant. muri autem omnes
Gallici hac fere forma sunt. trabes directae perpetuae in
longitudinem paribus intervallis distantes inter se binos pe-
des, in solo collocantur. hae revinciuntur introrsus et multo
aggere vestiuntur: ea autem, quae diximus, intervalla gran-
dibus in fronte saxis effarciuntur. his collocatis et coagmen-
tatis alius insuper ordo additur, ut idem illud intervallum
servetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus in-
termissae spatiis singulae singulis saxis interiectis arte
contineantur. sic deinceps omne opus contexitur, dum
iusta muri altitudo expleatur. hoc cum in speciem varie-
tatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis,
quae rectis lineis suos ordines servant, tum ad utilitatem
et defensionem urbium summam habet opportunitatem,
quod et ab incendio lapis et ab ariete materia defendit,
quae perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque in-
24 trorsus revincta neque perrumpi neque distrahi potest. his
tot rebus impedita oppugnatione milites, cum toto tem-
pore frigore et assiduis imbribus tardarentur, tamen con-
tinenti labore omnia haec superaverunt et diebus XXV
aggerem *latum pedes CCCXXX*, altum pedes LXXX
exstruxerunt. cum is murum hostium paene contingeret,
et Caesar ad opus consuetudine excubaret militesque hor-
taretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur,
paulo ante tertiam vigiliam est animadversum fumare
aggerem, quem cuniculo hostes succenderant, eodemque

tempore toto muro clamore sublato duabus portis ab utro-
que latere turrium eruptio fiebat: alii faces atque aridam
materiem de muro in aggerem eminus iaciebant, picem
reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant,
ut, quo primum occurreretur aut cui rei ferretur auxilium,
vix ratio iniri posset. tamen, quod instituto Caesaris sem-
per duae legiones pro castris excubabant pluresque par-
titis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut
alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent agge-
remque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo
ad restinguendum concurreret. cum in omnibus locis con- 25
sumta iam reliqua parte noctis pugnaretur, semperque
hostibus spes victoriae redintegraretur, eo magis, quod
deustos pluteos turrium videbant nec facile adire apertos
ad auxiliandum animadvertebant, semperque ipsi recentes
defessis succederent omnemque Galliae salutem in illo
vestigio temporis positam arbitrarentur, accidit inspectan-
tibus nobis, quod dignum memoria visum praetereundum
non existimavimus. quidam ante portam oppidi Gallus,
qui per manus sevi ac picis traditas glebas in ignem e
regione turris proiciebat: scorpione ab latere dextro tra-
iectus exanimatusque concidit. hunc ex proximis unus
iacentem transgressus eodem illo munere fungebatur; ea-
dem ratione ictu scorpionis exanimato alteri successit ter-
tius et tertio quartus, nec prius ille est a propugnatoribus
vacuus relictus locus, quam restincto aggere atque omni
ex parte summotis hostibus finis est pugnandi factus.
omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero 26
die consilium ceperunt ex oppido profugere hortante et
iubente Vercingetorige. id silentio noctis conati non magna
iactura suorum sese effecturos sperabant, propterea quod
neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et
palus, quae perpetua intercedebat, Romanos ad insequen-
dum tardabat. iamque hoc facere noctu apparabant, cum
matresfamiliae repente in publicum procurrerunt flentes-
que proiectae ad pedes suorum omnibus precibus petie-
runt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium
dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium in-
firmitas impediret. ubi eos in sententia perstare viderunt,
quod plerumque in summo periculo timor misericordiam

non recipit, conclamare et significare de fuga Romanis
coeperunt. quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu
Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.
27 postero die Caesar promota turri directisque operibus,
quae facere instituerat, magno coorto imbre non inutilem
hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus est,
quod paulo incautius custodias in muro dispositas videbat,
suosque languidius in opere versari iussit et, quid fieri vellet,
ostendit. legionibusque intra vineas in occulto expeditis
cohortatus, ut aliquando pro tantis laboribus fructum vi-
ctoriae perciperent, iis, qui primi murum ascendissent,
praemia proposuit militibusque signum dedit. illi subito
ex omnibus partibus evolaverunt murumque celeriter com-
28 pleverunt. hostes re nova perterriti muro turribusque de-
iecti in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt,
hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contra veniretur,
acie instructa depugnarent. ubi neminem in aequum
locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi
viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abiectis
armis ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt,
parsque ibi, cum angusto exitu portarum se ipsi preme-
rent, a militibus, pars iam egressa portis ab equitibus est
interfecta. nec fuit quisquam, qui praedae studeret. sic
et Cenabi caede et labore operis incitati non aetate con-
fectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. deni-
que omni ex numero, qui fuit circiter milium XL, vix
DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido eiecerunt,
incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. quos ille
multa iam nocte silentio ex fuga excepit veritus, ne qua
in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio
oreretur, ut procul in via dispositis familiaribus suis prin-
cipibusque civitatum disparandos deducendosque ad suos
curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio ob-
venerat.

29 Postero die concilio convocato consolatus cohortatus-
que est, ne se admodum animo demitterent, ne perturba-
rentur incommodo. non virtute neque in acie vicisse Ro-
manos, sed artificio quodam et scientia oppugnationis,
cuius rei fuerint ipsi imperiti. errare, si qui in bello
omnis secundos rerum proventus exspectent: sibi num-

quam placuisse, Avaricum defendi, cuius rei testes ipsos
haberet; sed factum imprudentia Biturigum et nimia ob-
sequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur.
id tamen se celeriter maioribus commodis sanaturum.
nam quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua
diligentia adiuncturum atque unum consilium totius Gal-
liae effecturum, cuius consensu ne orbis quidem terrarum
possit obsistere; idque se prope iam effectum habere. in-
terea aequum esse, ab iis communis salutis causa impe-
trari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos
hostium impetus sustinerent. fuit haec oratio non ingrata 30
Gallis, et maxime, quod ipse animo non defecerat tanto
accepto incommodo, neque se in occultum abdiderat et
conspectum multitudinis fugerat; plusque animo provi-
dere et praesentire existimabatur, quod re integra primo
incendendum Avaricum, post deserendum censuerat. ita-
que ut reliquorum imperatorum res adversae auctoritatem
minuunt, sic huius ex contrario dignitas incommodo ac-
cepto in dies augebatur. simul in spem veniebant eius
affirmatione de reliquis adiungendis civitatibus; primum-
que eo tempore Galli castra munire instituerunt et sic
sunt animo consternati, homines insueti laboris, ut
omnia, quae imperarentur, sibi patienda et perferenda
existimarent. nec minus, quam est pollicitus, Vercinge- 31
torix animo laborabat, ut reliquas civitates adiungeret,
atque eas donis pollicitationibusque alliciebat. huic rei
idoneos homines deligebat, quorum quisque aut oratione
subdola aut amicitia facillime capere posset. qui Avarico
expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat;
simul ut deminutae copiae redintegrarentur, imperat cer-
tum numerum militum civitatibus, quem et quam ante
diem in castra adduci velit, sagittariosque omnes, quorum
erat permagnus numerus in Gallia, conquiri et ad se mitti
iubet. his rebus celeriter id, quod Avarici deperierat,
expletur. interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex Ni-
tiobrigum, cuius pater ab senatu nostro amicus erat ap-
pellatus, cum magno equitum suorum numero et quos ex
Aquitania conduxerat ad eum pervenit. Caesar Avarici 32
complures dies commoratus summamque ibi copiam fru-
menti et reliqui commeatus nanctus exercitum ex labore

atque inopia refecit. iam prope hieme confecta cum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur et ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere sive obsidione premere posset, legati ad eum principes Haeduorum veniunt oratum, ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem, quod, cum singuli magistratus antiquitus creari atque regiam potestatem annum obtinere consuessent, duo magistratum gerant et se uterque eorum legibus creatum esse dicat. horum esse alterum Convictolitavem, florentem et illustrem adulescentem, alterum Cotum, antiquissima familia natum atque ipsum hominem summae potentiae et magnae cognationis, cuius frater Valetiacus proximo anno eundem magistratum gesserit. civitatem omnem esse in armis; divisum senatum, divisum populum, suas cuiusque eorum clientelas. quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confligat. id ne accidat, po-
33 situm in eius diligentia atque auctoritate. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta et tam coniuncta populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset omnibusque rebus ornasset, ad vim atque ad arma descenderet, atque ea pars, quae minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret, huic rei praevertendum existimavit et, quod legibus Haeduorum iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de iure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Haeduos proficisci statuit senatumque omnem et quos inter controversia esset ad se Decetiam evocavit. cum prope omnis civitas eo convenisset, docereturque, paucis clam convocatis alio loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem a fratre renuntiatum, cum leges duo ex una familia vivo utroque non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent, Cotum imperium deponere coëgit, Convictolitavem, qui per sacerdotes more civitatis intermissis magistratibus esset creatus, potestatem obtinere iussit.

34 Hoc decreto interposito cohortatus Haeduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur atque omnibus

omissis rebus huic bello servirent eaque, quae meruissent,
praemia ab se, devicta Gallia, exspectarent, equitatum-
que omnem et peditum milia decem sibi celeriter mitte-
rent, quae in praesidiis rei frumentariae causa disponeret,
exercitum in duas partes divisit: quattuor legiones in Se-
nones Parisiosque Labieno ducendas dedit; sex ipse in
Arvernos ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver
duxit; equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit.
qua re cognita Vercingetorix omnibus interruptis eius flu-
minis pontibus ab altera fluminis parte iter facere coepit.
cum uterque utrimque exisset exercitus, in conspectu fere- 35
que e regione castris castra ponebant, dispositis exploratori-
bus, necubi effecto ponte Romani copias traducerent. erat
in magnis Caesaris difficultatibus res, ne maiorem aestatis
partem flumine impediretur, quod non fere ante autum-
num Elaver vado transiri solet. itaque, ne id accideret,
silvestri loco castris positis e regione unius eorum pon-
tium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero
die cum duabus legionibus in occulto restitit; reliquas
copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit,
captis* quibusdam cohortibus, uti numerus legionum con-
stare videretur. his quam longissime possent progredi
iussis, cum iam ex diei tempore coniecturam ceperat in
castra perventum, isdem sublicis, quarum pars inferior
integra remanebat, pontem reficere coepit. celeriter effecto
opere legionibusque traductis et loco castris idoneo de-
lecto reliquas copias revocavit. Vercingetorix re cognita,
ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis
itineribus antecessit. Caesar ex eo loco quintis castris 36
Gergoviam pervenit equestrique proelio eo die levi facto,
perspecto urbis situ, quae posita in altissimo monte omnis
aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit, de
obsessione non prius agendum constituit, quam rem fru-
mentariam expedisset. at Vercingetorix castris prope op-
pidum [in monte] positis mediocribus circum se intervallis
separatim singularum civitatium copias collocaverat, atque
omnibus eius iugi collibus occupatis, qua despici poterat,
horribilem speciem praebebat principesque earum civita-
tium, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce
cotidie ad se convenire iubebat, seu quid communicandum,

seu quid administrandum videretur, neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri proelio interiectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis, egregie munitus atque ex omni parte circumcisus; quem si tenerent nostri, et aquae magna parte et pabulatione libera prohibituri hostes videbantur. sed is locus praesidio ab his non nimis firmo tenebatur. tamen silentio noctis Caesar ex castris egressus, priusquam subsidio ex oppido veniri posset, deiecto praesidio potitus loco duas ibi legiones collocavit fossamque duplicem duodenum pedum a maioribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu etiam singuli commeare possent.

37 Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitavis Haeduus, cui magistratum adiudicatum a Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecunia cum quibusdam adulescentibus colloquitur; quorum erat princeps Litavicus atque eius fratres, amplissima familia nati adulescentes. cum his praemium communicat hortaturque, ut se liberos et imperio natos meminerint. unam esse Haeduorum civitatem, quae certissimam Galliae victoriam detineat; eius auctoritate reliquas contineri; qua traducta locum consistendi Romanis in Gallia non fore. esse nonnullo se Caesaris beneficio affectum, sic tamen, ut iustissimam apud eum causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere. cur enim potius Haedui de suo iure et de legibus ad Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Haeduos veniant? celeriter adulescentibus et oratione magistratus et praemio deductis, cum se vel principes eius consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur, quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. placuit, ut Litavicus decem illis milibus, quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur atque ea ducenda curaret, fratresque eius ad Caesarem praecurrerent. reliqua qua ratione agi placeat, constituunt.

38 Litavicus accepto exercitu, cum milia passuum circiter XXX ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus lacrimans, 'quo proficiscimur,' inquit, 'milites? omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit; principes civitatis,

Eporedorix et Viridomarus, insimulati proditionis ab Romanis indicta causa interfecti sunt. haec ab ipsis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt: nam ego fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis dolore prohibeor, quae gesta sunt, pronuntiare.' producuntur ii, quos ille edocuerat, quae dici vellet, atque eadem, quae Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt: equites Haeduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse atque ex media caede profugisse. conclamant Haedui et Litavicum obsecrant, ut sibi consulat. 'quasi vero,' inquit ille, 'consilii sit res, ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum Arvernis nosmet coniungere. an dubitamus, quin nefario facinore admisso Romani iam ad nos interficiendos concurrant? proinde, si quid in nobis animi est, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt atque hos latrones interficiamus.' ostendit cives Romanos, qui eius praesidii fiducia una erant: magnum numerum frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuntios tota civitate Haeduorum dimittit, eodem mendacio de caede equitum et principum permovet; hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas iniurias
persequantur. Eporedorix Haeduus, summo loco natus 39
adulescens et summae domi potentiae, et una Viridomarus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem Caesar ab Divitiaco sibi traditum ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant nominatim ab eo evocati. his erat inter se de principatu contentio, et in illa magistratuum controversia alter pro Convictolitavi, alter pro Coto summis opibus pugnaverant. ex his Eporedorix cognito Litavici consilio media fere nocte rem ad Caesarem defert; orat, ne patiatur civitatem pravis adulescentium consiliis ab amicitia populi Romani deficere; quod futurum provideat, si se tot hominum milia cum hostibus coniunxerint, quorum salutem neque propinqui neglegere, neque civitas levi momento aestimare
posset. magna affectus sollicitudine hoc nuntio Caesar, 40
quod semper Haeduorum civitati praecipue indulserat, nulla interposita dubitatione legiones expeditas quattuor equitatumque omnem ex castris educit, nec fuit spatium

tali tempore ad contrahenda castra, quod res posita in celeritate videbatur; Gaium Fabium legatum cum legionibus duabus castris praesidio relinquit. fratres Litavici cum comprehendi iussisset, paulo ante reperit ad hostes fugisse. adhortatus milites, ne necessario tempore itineris labore permoveantur, cupidissimis omnibus progressus milia passuum XXV, agmen Haeduorum conspicatus immisso equitatu iter eorum moratur atque impedit interdicitque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem et Viridomarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari suosque appellare iubet. his cognitis et Litavici fraude perspecta Haedui manus tendere, deditionem significare et proiectis armis mortem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, quibus more Gallorum nefas est etiam in extrema fortuna deserere patronos,

41 Gergoviam profugit. Caesar nuntiis ad civitatem Haeduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos iure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis castra ad Gergoviam movit. medio fere itinere equites ab Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt. summis copiis castra oppugnata demonstrant, cum crebro integri defessis succederent nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset iisdem in vallo permanendum. multitudine sagittarum atque omni genere telorum multos vulneratos; ad haec sustinenda magno usui fuisse tormenta. Fabium discessu eorum duabus relictis portis obstruere ceteras pluteosque vallo addere et se in posterum diem similem ad casum parare. his rebus cognitis Caesar summo studio militum ante ortum solis in castra pervenit.

42 Dum haec ad Gergoviam geruntur, Haedui primis nuntiis ab Litavico acceptis nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. impellit alios avaritia, alios iracundia et temeritas, quae maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeant pro re comperta. bona civium Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt. adiuvat rem proclinatam Convictolitavis plebemque ad furorem impellit, ut facinore admisso ad sanitatem reverti pudeat. Marcum Aristium, tribunum militum, iter

ad legionem facientem fide data ex oppido Cabillono educunt: idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. hos continuo in itinere adorti omnibus impedimentis exuunt; repugnantes diem noctemque obsident; multis utrimque interfectis maiorem multitudinem
armatorum concitant. interim nuntio allato, omnes eorum 43
milites in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium, nihil publico factum consilio demonstrant; quaestionem de bonis direptis decernunt, Litavici fratrumque bona publicant, legatos ad Caesarem sui purgandi gratia mittunt. haec faciunt recuperandorum suorum causa: sed contaminati facinore et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, et timore poenae exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus sollicitant. quae tametsi Caesar intellegebat, tamen quam mitissime potest legatos appellat: nihil se propter inscientiam levitatemque vulgi gravius de civitate iudicare neque de sua in Haeduos benevolentia deminuere. ipse, maiorem Galliae motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum ab Gergovia discederet ac rursus omnem exercitum contraheret, ne profectio nata ab timore defectionis similis fugae videretur.

Haec cogitanti accidere visa est facultas bene gerendae 44
rei. nam cum in minora castra operis perspiciendi causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix prae multitudine cerni poterat. admiratus quaerit ex perfugis causam, quorum magnus ad eum cotidie numerus confluebat. constabat inter omnes, quod iam ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse eius iugi prope aequum, sed hunc silvestrem et angustum, qua esset aditus ad alteram partem oppidi: vehementer huic loco illos timere nec iam aliter sentire uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin paene circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc mu-
niendum omnes a Vercingetorige evocatos. hac re cognita 45
Caesar mittit complures equitum turmas eodem media nocte: imperat, ut paulo tumultuosius omnibus in locis vagarentur. prima luce magnum numerum impedimen-

torum ex castris mulorumque produci deque his stramenta
detrahi mulionesque cum cassidibus equitum specie ac
simulatione collibus circumvehi iubet. his paucos addit
equites, qui latius ostentationis causa vagarentur. longo
circuitu easdem omnes iubet petere regiones. haec procul
ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in
castra, neque tanto spatio, certi quid esset, explorari po-
terat. legionem unam eodem iugo mittit et paulum pro-
gressam inferiore constituit loco silvisque occultat. auge-
tur Gallis suspicio atque omnes illo munitionum copiae
traducuntur. vacua castra hostium Caesar conspicatus
tectis insignibus suorum occultatisque signis militaribus
raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex maio-
ribus castris in minora traducit legatisque, quos singulis
legionibus praefecerat, quid fieri vellet, ostendit: imprimis
monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe
praedae longius progrediantur; quid iniquitas loci habeat
incommodi, proponit: hoc una celeritate posse mutari:
occasionis esse rem, non proelii. his rebus expositis,
signum dat et ab dextra parte alio ascensu eodem tem-
46 pore Haeduos mittit. oppidi murus ab planicie atque initio
ascensus recta regione, si nullus amfractus intercederet,
MCC passus aberat: quidquid huc circuitus ad mollien-
dum clivum accesserat, id spatium itineris augebat. a
medio fere colle in longitudinem, ut natura montis fere-
bat, ex grandibus saxis sex pedum murum, qui nostrorum
impetum tardaret, praeduxerant Galli atque inferiore omni
spatio vacuo relicto superiorem partem collis usque ad
murum oppidi densissimis castris compleverant. milites
dato signo celeriter ad munitionem perveniunt eamque
transgressi trinis castris potiuntur; ac tanta fuit in castris
capiendis celeritas, ut Teutomatus, rex Nitiobrigum, subito
in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, supe-
riore corporis parte nudata vulnerato equo vix se ex ma-
47 nibus praedantium militum eriperet. consecutus id, quod
animo proposuerat, Caesar receptui cani iussit legionisque
decimae, quacum erat, concionatus signa constituit; ac
reliquarum milites legionum non exaudito tubae sono, quod
satis magna valles intercedebat, tamen ab tribunis militum
legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur. sed

elati spe celeris victoriae et hostium fuga superiorumque
temporum secundis proeliis nihil adeo arduum sibi existi-
mabant, quod non virtute consequi possent, neque finem
prius sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque ap-
propinquarunt. tum vero ex omnibus urbis partibus orto
clamore qui longius aberant repentino tumultu perterriti,
cum hostem intra portas esse existimarent, sese ex oppido
eiecerunt. matresfamiliae de muro vestem argentumque
iactabant et pectore nudo prominentes passis manibus ob-
testabantur Romanos, ut sibi parcerent, neu, sicut Avarici
fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstine-
rent: nonnullae de muris per manus demissae sese mili-
tibus tradebant. Lucius Fabius, centurio legionis VIII,
quem inter suos eo die dixisse constabat excitari se Ava-
ricensibus praemiis neque commissurum, ut prius quis-
quam murum ascenderet, tres suos nanctus manipulares
atque ab iis sublevatus murum ascendit: hos ipse rursus
singulos exceptans in murum extulit. interim ii, qui ad 48
alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, muni-
tionis causa convenerant, primo exaudito clamore, inde
etiam crebris nuntiis incitati, oppidum ab Romanis teneri,
praemissis equitibus magno concursu eo contenderunt.
eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat
suorumque pugnantium numerum augebat. quorum cum
magna multitudo convenisset, matresfamiliae, quae paulo
ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari
et more Gallico passum capillum ostentare liberosque in
conspectum proferre coeperunt. erat Romanis nec loco
nec numero aequa contentio: simul et cursu et spatio
pugnae defatigati non facile recentes atque integros susti-
nebant. Caesar, cum iniquo loco pugnari hostiumque au- 49
geri copias videret, praemetuens suis ad Titum Sextium
legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, mi-
sit, ut cohortes ex castris celeriter educeret et sub infimo
colle ab dextro latere hostium constitueret, ut, si nostros
loco depulsos vidisset, quo minus libere hostes inseque-
rentur, terreret. ipse paulum ex eo loco cum legione
progressus, ubi constiterat, eventum pugnae exspectabat.
cum acerrime comminus pugnaretur, hostes loco et nu- 50
mero, nostri virtute confiderent, subito sunt Haedui visi

ab latere nostris aperto, quos Caesar ab dextra parte alio ascensu manus distinendae causa miserat. hi similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt, ac tametsi dextris humeris exsertis animadvertebantur, quod insigne pacatum esse consuerat, tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant. eodem tempore Lucius Fabius centurio quique una murum ascenderant circumventi atque interfecti muro praecipitantur. Marcus Petronius, eiusdem legionis centurio, cum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans multis iam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, 'quoniam,' inquit, 'me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum deduxi. vos data facultate vobis consulite.' simul in medios hostis irrupit duobusque interfectis reliquos a porta paulum summovit. conantibus auxiliari suis, 'frustra,' inquit, 'meae vitae subvenire conamini, quem iam sanguis viresque deficiunt: proinde abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite.' ita pugnans post paulum con-
51 cidit ac suis saluti fuit. nostri, cum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis deiecti sunt loco. sed intolerantius Gallos insequentes legio X tardavit, quae pro subsidio paulo aequiore loco constiterat. hanc rursus XIII legionis cohortes exceperunt, quae ex castris minoribus eductae cum Tito Sextio legato locum ceperant superiorem. legiones, ubi primum planiciem attigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. eo die
52 milites sunt paulo minus septingenti desiderati. postero die Caesar contione advocata temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi iudicavissent, quo procedendum aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato constitissent neque ab tribunis militum legatisque retineri potuissent. exposuit, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, cum sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret. quanto opere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum

munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare
potuisset, tanto opere licentiam arrogantiamque reprehen-
dere, quod plus se quam imperatorem de victoria atque
exitu rerum sentire existimarent; nec minus se in milite
modestiam et continentiam quam virtutem atque animi
magnitudinem desiderare. hac habita contione et ad ex- 53
tremam orationem confirmatis militibus, ne ob hanc cau-
sam animo permoverentur neu, quod iniquitas loci attu-
lisset, id virtuti hostium tribuerent, eadem de profectione
cogitans, quae ante senserat, legiones ex castris eduxit
aciemque idoneo loco constituit. cum Vercingetorix nihilo
magis in aequum locum descenderet, levi facto equestri
proelio atque eo secundo in castra exercitum reduxit.
cum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam osten-
tationem minuendam militumque animos confirmandos fa-
ctum existimans in Haeduos movit castra. ne tum qui-
dem insecutis hostibus tertio die ad flumen Elaver pontes
reficit atque exercitum traducit. ibi a Viridomaro atque 54
Eporedorige Haeduis appellatus discit cum omni equitatu
Litavicum ad sollicitandos Haeduos profectum: opus esse
ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. etsi multis
iam rebus perfidiam Haeduorum perspectam habebat at-
que horum discessu admaturari defectionem civitatis existi-
mabat, tamen eos retinendos non constituit, ne aut inferre
iniuriam videretur aut dare timoris aliquam suspicionem.
discedentibus his breviter sua in Haeduos merita exponit:
quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida,
multatos agris omnibus ereptis copiis, imposito stipendio,
obsidibus summa cum contumelia extortis, et quam in
fortunam quamque in amplitudinem deduxisset, ut non
solum in pristinum statum redissent, sed omnium tempo-
rum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. his
datis mandatis, eos ab se dimisit. Noviodunum erat op- 55
pidum Haeduorum ad ripas Ligeris opportuno loco posi-
tum. huc Caesar omnes obsides Galliae, frumentum, pe-
cuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum
magnam partem contulerat; huc magnum numerum equo-
rum huius belli causa in Italia atque Hispania coëmptum
miserat. eo cum Eporedorix Viridomarusque venissent
et de statu civitatis cognovissent, Litavicum Bibracti ab

Haeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae auctoritatis, Convictolitavim magistratum magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice missos, non praetermittendum tantum commodum existimaverunt. itaque interfectis Novioduni custodibus quique eo negotiandi causa convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod a se teneri non posse iudicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti quod subito potuerunt navibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruperunt; ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, praesidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere equitatumque omnibus locis iniciendi timoris causa ostentare coeperunt, si ab re frumentaria Romanos excludere aut adductos inopia in provinciam expellere possent. quam ad spem multum eos adiuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non posse
56 transiri videretur. quibus rebus cognitis Caesar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut prius, quam essent maiores eo coactae copiae, dimicaret. nam ne commutato consilio iter in provinciam converteret, ut nemo non tum quidem necessario faciundum existimabat, cum infamia atque indignitas rei et oppositus mons Cevenna viarumque difficultas impediebat, tum maxime, quod abiuncto Labieno atque iis legionibus, quas una miserat, vehementer timebat. itaque admodum magnis diurnis nocturnisque itineribus confectis contra omnium opinionem ad Ligerim venit vadoque per equites invento pro rei necessitate opportuno, ut brachia modo atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo aspectu perturbatis incolumem exercitum traduxit frumentumque in agris et pecoris copiam nanctus, repleto his rebus exercitu iter in Senonas facere instituit.

57 Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agedinci, ut esset impedimentis praesidio, cum quattuor legionibus Lutetiam proficiscitur. id est oppidum Parisiorum, quod positum

est in insula fluminis Sequanae. cuius adventu ab hostibus cognito magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. summa imperii traditur Camulogeno Aulerco, qui prope confectus aetate tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. is cum animadvertisset perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam atque illum omnem locum magnopere impediret,
hic consedit nostrosque transitu prohibere instituit. La- 58
bienus primo vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere atque iter munire conabatur. postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus eodem, quo venerat, itinere Melodunum pervenit. id est oppidum Senonum in insula Sequanae positum, ut paulo ante de Lutetia diximus. deprehensis navibus circiter quinquaginta celeriterque coniunctis atque eo militibus iniectis et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido potitur. refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum traducit et secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. hostes re cognita ab iis, qui a Meloduno fugerant, Lutetiam incendi pontesque eius oppidi rescindi iubent; ipsi profecti a palude ad ripas Sequanae e regione Lutetiae contra Labieni
castra considunt. iam Caesar a Gergovia discessisse au- 59
diebatur, iam de Haeduorum defectione et secundo Galliae motu rumores afferebantur, Gallique in colloquiis interclusum itinere et Ligeri Caesarem inopia frumenti coactum in provinciam contendisse confirmabant. Bellovaci autem defectione Haeduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte bellum parare coeperunt. tum Labienus tanta rerum commutatione longe aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intellegebat neque iam, ut aliquid acquireret proelioque hostes lacesseret, sed ut incolumem exercitum Agedincum reduceret, cogitabat. namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant, alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat; tum legiones a praesidio atque impedimentis interclusas maximum flumen distinebat. tantis subito difficultatibus obiectis ab animi virtute auxilium peten-

60 dum videbat. itaque sub vesperum consilio convocato
cohortatus, ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque
administrarent, naves, quas Meloduno deduxerat, singu-
las equitibus Romanis attribuit et prima confecta vigilia
quattuor milia passuum secundo flumine silentio progredi
ibique se exspectari iubet. quinque cohortes, quas minime
firmas ad dimicandum esse existimabat, castris praesidio
relinquit; quinque eiusdem legionis reliquas de media
nocte cum omnibus impedimentis adverso flumine magno
tumultu proficisci imperat. conquirit etiam lintres: has,
magno sonitu remorum incitatas in eandem partem mittit.
ipse post paulo silentio egressus cum tribus legionibus
61 eum locum petit, quo naves appelli iusserat. eo cum esset
ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant
dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tem-
pestas, ab nostris opprimuntur: exercitus equitatusque equi-
tibus Romanis administrantibus, quos ei negotio praefece-
rat, celeriter transmittitur. uno fere tempore sub lucem
hostibus nuntiatur in castris Romanorum praeter consue-
tudinem tumultuari et magnum ire agmen adverso flumine,
sonitumque remorum in eadem parte exaudiri et paulo infra
milites navibus transportari. quibus rebus auditis, quod
existimabant tribus locis transire legiones atque omnes per-
turbatos defectione Haeduorum fugam parare, suas quo-
que copias in tres partes distribuerunt. nam praesidio e
regione castrorum relicto et parva manu Melodunum ver-
sus missa, quae tantum progrediatur, quantum naves pro-
cessissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.
62 prima luce et nostri omnes erant transportati, et hostium
acies cernebatur. Labienus milites cohortatus, ut suae
pristinae virtutis et tot secundissimorum proeliorum reti-
nerent memoriam atque ipsum Caesarem, cuius ductu sae-
penumero hostes superassent, praesentem adesse existi-
marent, dat signum proelii. primo concursu ab dextro
cornu, ubi septima legio constiterat, hostes pelluntur at-
que in fugam coniciuntur; ab sinistro, quem locum duo-
decima legio tenebat, cum primi ordines hostium transfixi
pilis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec
dabat suspicionem fugae quisquam. ipse dux hostium
Camulogenus suis aderat atque eos cohortabatur. incerto

etiam nunc exitu victoriae, cum septimae legionis tribunis
esset nuntiatum, quae in sinistro cornu gererentur, post
tergum hostium legionem ostenderunt signaque intulerunt.
ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circum-
venti omnes interfectique sunt. eandem fortunam tulit
Camulogenus. at ii, qui praesidio contra castra Labieni
erant relicti, cum proelium commissum audissent, subsi-
dio suis ierunt collemque ceperunt neque nostrorum mili-
tum victorum impetum sustinere potuerunt. sic cum suis
fugientibus permixti, quos non silvae montesque texerunt,
ab equitatu sunt interfecti. hoc negotio confecto Labie-
nus revertitur Agedincum, ubi impedimenta totius exer-
citus relicta erant: inde cum omnibus copiis ad Caesarem
pervenit.

Defectione Haeduorum cognita bellum augetur. lega- 63
tiones in omnes partes circummittuntur: quantum gratia,
auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates ni-
tuntur; nancti obsides, quos Caesar apud eos deposuerat,
horum supplicio dubitantes territant. petunt a Vercinge-
torige Haedui, ad se veniat rationesque belli gerendi com-
municet. re impetrata contendunt, ut ipsis summa imperii
tradatur, et re in controversiam deducta totius Galliae
concilium Bibracte indicitur. eodem conveniunt undique
frequentes. multitudinis suffragiis res permittitur: ad
unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem. ab
hoc concilio Remi, Lingones, Treveri afuerunt: illi, quod
amicitiam Romanorum sequebantur; Treveri, quod aberant
longius et ab Germanis premebantur: quae fuit causa,
quare toto abessent bello et neutris auxilia mitterent.
magno dolore Haedui ferunt se deiectos principatu, que-
runtur fortunae commutationem et Caesaris in se indul-
gentiam requirunt; neque tamen suscepto bello suum con-
silium ab reliquis separare audent. inviti summae spei
adulescentes Eporedorix et Viridomarus Vercingetorigi
parent. ipse imperat reliquis civitatibus obsides diemque 64
huic rei constituit. omnes equites, XV milia numero, ce-
leriter convenire iubet: peditatu, quem ante habuerat, se
fore contentum dicit, neque fortunam temptaturum aut in
acie dimicaturum; sed, quoniam abundet equitatu, perfa-
cile esse factu frumentationibus pabulationibusque Romanos

prohibere, aequo modo animo sua ipsi frumenta corrum-
pant aedificiaque incendant, qua rei familiaris iactura per-
petuum imperium libertatemque se consequi videant. his
constitutis rebus Haeduis Segusiavisque, qui sunt finitimi
provinciae, decem milia peditum imperat: huc addit equites
DCCC. his praeficit fratrem Eporedorigis bellumque in-
ferre Allobrogibus iubet. altera ex parte Gabalos proxi-
mosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos Ca-
durcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos
mittit. nihilo minus clandestinis nuntiis legationibusque
Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore
bello resedisse sperabat. horum principibus pecunias, civi-
65 tati autem imperium totius provinciae pollicetur. ad hos
omnes casus provisa erant praesidia cohortium duarum et
viginti, quae ex ipsa provincia ab Lucio Caesare legato
ad omnes partes opponebantur. Helvii sua sponte cum fini-
timis proelio congressi pelluntur et Gaio Valerio Donno-
tauro, Caburi filio, principe civitatis, compluribusque aliis
interfectis intra oppida murosque compelluntur. Allobro-
ges crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis magna cum
cura et diligentia suos tuentur. Caesar, quod hostes equi-
tatu superiores esse intellegebat et interclusis omnibus
itineribus, nulla re ex provincia atque Italia sublevari po-
terat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates,
quas superioribus annis pacaverat, equitesque ab his ar-
cessit et levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari
consuerant. eorum adventu, quod minus idoneis equis
utebantur, a tribunis militum reliquisque equitibus Ro-
manis atque evocatis equos sumit Germanisque distribuit.
66 interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernis
equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt.
magno horum coacto numero, cum Caesar in Sequanos
per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius
subsidium provinciae ferri posset, circiter milia passuum
decem ab Romanis trinis castris Vercingetorix consedit
convocatisque ad concilium praefectis equitum, venisse
tempus victoriae demonstrat. fugere in provinciam Ro-
manos Galliaque excedere. id sibi ad praesentem obtinen-
dam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem at-
que otium parum profici: maioribus enim coactis copiis

reversuros neque finem bellandi facturos. proinde agmine impeditos adorirentur. si pedites suis auxilium ferant atque in eo morentur, iter facere non posse; si, id quod magis futurum confidat, relictis impedimentis suae saluti consulant, et usu rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri. nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, et ipsos quidem non debere dubitare. id quo maiore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum et terrori hostibus futurum. conclamant equites, sanctissimo iureiurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitasset. probata re atque omnibus iureiu- 67
rando adactis postero die in tres partes distributo equitatu duae se acies ab duobus lateribus ostendunt, una a primo agmine iter impedire coepit. qua re nuntiata Caesar suum quoque equitatum tripertito divisum contra hostem ire iubet. pugnatur una omnibus in partibus. consistit agmen; impedimenta intra legiones recipiuntur. si qua in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque constitui iubebat; quae res et hostes ad insequendum tardabat et nostros spe auxilii confirmabat. tandem Germani ab dextro latere summum iugum nancti hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur compluresque interficiunt. qua re animadversa reliqui, ne circumvenirentur, veriti se fugae mandant. omnibus locis fit caedes. tres nobilissimi Haedui capti ad Caesarem perducuntur: Cotus, praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitavi proximis comitiis habuerat, et Cavarillus, qui post defectionem Litavici pedestribus copiis praefuerat, et Eporedorix, quo duce ante adventum Caesaris Haedui cum Sequanis bello contenderant.

Fugato omni equitatu Vercingetorix copias suas, ut 68
pro castris collocaverat, reduxit protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit celeriterque impedimenta ex castris educi et se subsequi iussit. Caesar impedimentis in proximum collem deductis duabus legionibus praesidio relictis secutus, quantum diei tempus

est passum, circiter tribus milibus hostium ex novissimo
agmine interfectis altero die ad Alesiam castra fecit. per-
specto urbis situ perterritisque hostibus, quod equitatu,
qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi, ad-
hortatus ad laborem milites Alesiam circumvallare instituit.
69 ipsum erat oppidum in colle summo admodum edito loco,
ut nisi obsidione expugnari non posse videretur; cuius
collis radices duo duabus ex partibus flumina subluebant.
ante id oppidum planicies circiter milia passuum tria in
longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus col-
les mediocri interiecto spatio pari altitudinis fastigio op-
pidum cingebant. sub muro, quae pars collis ad orientem
solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum
compleverant fossamque et maceriam sex in altitudinem
pedum praeduxerant. eius munitionis, quae ab Romanis
instituebatur, circuitus XI milium passuum tenebat. castra
opportunis locis erant posita ibique castella XXIII facta;
quibus in castellis interdiu stationes ponebantur, ne qua
subito eruptio fieret: haec eadem noctu excubitoribus ac
70 firmis praesidiis tenebantur. opere instituto fit equestre
proelium in ea planicie, quam intermissam collibus tria
milia passuum in longitudinem patere supra demonstravi-
mus. summa vi ab utrisque contenditur. laborantibus
nostris Caesar Germanos summittit legionesque pro castris
constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat.
praesidio legionum addito nostris animus augetur: hostes
in fugam coniecti se ipsi multitudine impediunt atque
angustioribus portis relictis coacervantur. Germani acrius
usque ad munitiones sequuntur. fit magna caedes: non-
nulli relictis equis fossam transire et maceriam transcen-
dere conantur. paulum legiones Caesar, quas pro vallo
constituerat, promoveri iubet. non minus, qui intra mu-
nitiones erant, perturbantur Galli: veniri ad se confestim
existimantes ad arma conclamant; nonnulli perterriti in
oppidum irrumpunt. Vercingetorix iubet portas claudi,
ne castra nudentur. multis interfectis, compluribus equis
71 captis Germani sese recipiunt. Vercingetorix, priusquam
munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, om-
nem ab se equitatum noctu dimittere. discedentibus man-
dat, ut suam quisque eorum civitatem adeat omnesque,

qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant;
sua in illos merita proponit obtestaturque, ut suae salutis
rationem habeant neu se de communi libertate optime
meritum hostibus in cruciatum dedant. quod si indili-
gentiores fuerint, milia hominum delecta LXXX una
secum interitura demonstrat. ratione inita se exigue die-
rum XXX habere frumentum, sed paulo etiam longius
tolerari posse parcendo. his datis mandatis, qua opus
erat intermissum, secunda vigilia silentio equitatum mittit.
frumentum omne ad se referri iubet; capitis poenam iis,
qui non paruerint, constituit: pecus, cuius magna erat
copia ab Mandubiis compulsa, viritim distribuit; fru-
mentum parce et paulatim metiri instituit; copias omnes,
quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. his ra-
tionibus auxilia Galliae exspectare et bellum admini-
strare parat.

Quibus rebus cognitis ex perfugis et captivis Caesar 72
haec genera munitionis instituit. fossam pedum XX di-
rectis lateribus duxit, ut eius fossae solum tantundem
pateret, quantum summa labra distarent; reliquas omnes
munitiones ab ea fossa pedes CCCC reduxit, id hoc con-
silio, quoniam tantum esset necessario spatium complexus,
nec facile totum corpus corona militum cingeretur, ne de
improviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo ad-
volaret, aut interdiu tela in nostros operi destinatos coni-
cere possent. hoc intermisso spatio duas fossas XV pedes
latas eadem altitudine perduxit: quarum interiorem, cam-
pestribus ac demissis locis, aqua ex flumine derivata com-
plevit. post eas aggerem ac vallum XII pedum exstruxit;
huic loricam pinnasque adiecit grandibus cervis eminen-
tibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui ascen-
sum hostium tardarent, et turres toto opere circumdedit,
quae pedes LXXX inter se distarent. erat eodem tem- 73
pore et materiari et frumentari et tantas munitiones fieri
necesse deminutis nostris copiis, quae longius ab castris
progrediebantur; ac nonnumquam opera nostra Galli ten-
tare atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa
vi facere conabantur. quare ad haec rursus opera adden-
dum Caesar putavit, quo minore numero militum muni-
tiones defendi possent. itaque truncis arborum admodum

firmis ramis abscisis atque horum delibratis ac praeacutis cacuminibus perpetuae fossae quinos pedes altae ducebantur. huc illi stipites demissi et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. quini erant ordines, coniuncti inter se atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant. hos cippos appellabant. ante quos obliquis ordinibus in quincuncem dispositis scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur paulatim angustiore ad infimum fastigio. huc teretes stipites feminis crassitudine ab summo praeacuti et praeusti demittebantur, ita ut non amplius digitis quattuor ex terra eminerent; simul confirmandi et stabiliendi causa singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur, reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. huius generis octoni ordines ducti ternos inter se pedes distabant. id ex similitudine floris lilium appellabant. ante haec taleae pedem longae ferreis hamis infixis totae in terram infodiebantur mediocribusque intermissis spatiis omnibus locis disserebantur; quos stimulos
74 nominabant. his rebus perfectis regiones secutus quam potuit aequissimas pro loci natura quattuordecim milia passuum complexus pares eiusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat, *eius discessu* munitionum praesidia circumfundi possent, ac ne cum periculo ex castris egredi cogantur, dierum XXX pabu-
75 lum frumentumque habere omnes convectum iubet. dum haec ad Alesiam geruntur, Galli concilio principum indicto non omnes eos, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique ex civitate imperandum; ne tanta multitudine confusa nec moderari nec discernere suos nec frumentandi rationem habere possent. imperant Haeduis atque eorum clientibus, Segusiavis, Ambluaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis, milia XXXV; parem numerum Arvernis, adiunctis Eleuteris, Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt; Sequanis, Senonibus, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia; Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; *Senonibus*,

Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis,
Nitiobrigibus quina milia; Aulercis Cenomanis totidem;
Atrebatibus IIII; Veliocassis, Lexoviis et Aulercis Ebu-
rovicibus terna; Rauracis et Boiis ..; XXX universis civi-
tatibus, quae Oceanum attingunt, quaeque eorum consue-
tudine Aremoricae appellantur, quo sunt in numero Curio-
solites, Redones, Ambibarii, Caletes, Osismi, *Lemovices*,
Veneti, Venelli. ex his Bellovaci suum numerum non
compleverunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Ro-
manis bellum gesturos dicerent, neque cuiusquam imperio
obtemperaturos: rogati tamen ab Commio pro eius hospitio
duo milia una miserunt. huius opera Commii, ita ut antea 76
demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat
usus in Britannia Caesar; quibus ille pro meritis civita-
tem eius immunem esse iusserat, iura legesque reddiderat
atque ipsi Morinos attribuerat. tamen tanta universae
Galliae consensio fuit libertatis vindicandae et pristinae
belli laudis recuperandae, ut neque beneficiis neque ami-
citiae memoria moverentur, omnesque et animo et opibus
in id bellum incumberent. coactis equitum VIII milibus
et peditum circiter CCXL, haec in Haeduorum finibus
recensebantur, numerusque inibatur, praefecti constitue-
bantur: Commio Atrebati, Viridomaro et Eporedorigi
Haeduis, Vercassivellauno Arverno, consobrino Vercinge-
torigis, summa imperii traditur. his delecti ex civitatibus
attribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. om-
nes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam proficiscuntur,
neque erat omnium quisquam, qui aspectum modo tantae
multitudinis sustineri posse arbitraretur, praesertim anci-
piti proelio, cum ex oppido eruptione pugnaretur, foris
tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur. at ii, 77
qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua auxilia suo-
rum exspectaverant, consumpto omni frumento inscii, quid
in Haeduis gereretur, concilio coacto de exitu fortunarum
suarum consultabant. ac variis dictis sententiis, quarum
pars deditionem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem
censebat, non praetereunda oratio Critognati videtur pro-
pter eius singularem ac nefariam crudelitatem. hic summo
in Arvernis ortus loco et magnae habitus auctoritatis,
'nihil,' inquit, 'de eorum sententia dicturus sum, qui tur-

pissimam servitutem deditionis nomine appellant, neque hos habendos civium loco neque ad consilium adhibendos censeo. cum his mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio omnium vestrum consensu pristinae residere virtutis memoria videtur. animi est ista mollitia, non virtus, inopiam paulisper ferre non posse. qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. atque ego hanc sententiam probarem (tantum apud me dignitas potest), si nullam praeterquam vitae nostrae iacturam fieri viderem; sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. quid hominum milibus LXXX uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si paene in ipsis cadaveribus proelio decertare cogentur? nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum neglexerunt, nec stultitia ac temeritate vestra aut animi imbecillitate omnem Galliam prosternere et perpetuae servituti subicere. an, quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine causa cotidie exerceri putatis? si illorum nuntiis confirmari non potestis omni aditu praesepto; his utimini testibus appropinquare eorum adventum; cuius rei timore exterriti diem noctemque in opere versantur. quid ergo mei consilii est? facere, quod nostri maiores nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque fecerunt; qui in oppida compulsi ac simili inopia subacti eorum corporibus, qui aetate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt neque se hostibus tradiderunt. cuius rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis causa institui et posteris prodi pulcherrimum iudicarem. nam quid illi simile bello fuit? depopulata Gallia Cimbri magnaque illata calamitate finibus quidem nostris aliquando excesserunt atque alias terras petierunt; iura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt. Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considere atque his aeternam iniungere servitutem? neque enim umquam alia condicione bella gesserunt. quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis,

respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta,
iure et legibus commutatis, securibus subiecta perpetua
premitur servitute.' sententiis dictis constituunt, ut ii, 78
qui valetudine aut aetate inutiles sunt bello, oppido ex-
cedant, atque omnia prius experiantur, quam ad Crito-
gnati sententiam descendant: illo tamen potius utendum
consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut
deditionis aut pacis subeundam condicionem. Mandubii,
qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus
exire coguntur. hi, cum ad munitiones Romanorum ac-
cessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se in ser-
vitutem receptos cibo iuvarent. at Caesar dispositis in
vallo custodiis recipi prohibebat. interea Commius et re- 79
liqui duces, quibus summa imperii permissa erat, cum
omnibus copiis ad Alesiam perveniunt et colle exteriore
occupato non longius mille passibus ab nostris munitio-
nibus considunt. postero die equitatu ex castris educto
omnem eam planiciem, quam in longitudinem tria milia
passuum patere demonstravimus, complent pedestresque
copias paulum ab eo loco abditas in locis superioribus
constituunt. erat ex oppido Alesia despectus in campum.
concurrunt his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos atque
omnium animi ad laetitiam excitantur. itaque productis
copiis ante oppidum considunt et proximam fossam cra-
tibus integunt atque aggere explent seque ad eruptionem
atque omnes casus comparant. Caesar omni exercitu ad 80
utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat,
suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex ca-
stris educi et proelium committi iubet. erat ex omnibus
castris, quae summum undique iugum tenebant, despe-
ctus, atque omnes milites intenti pugnae proventum
exspectabant. Galli inter equites raros sagittarios ex-
peditosque levis armaturae interiecerant, qui suis ceden-
tibus auxilio succurrerent et nostrorum equitum impetus
sustinerent. ab his complures de improviso vulnerati
proelio excedebant. cum suos pugna superiores esse Galli
confiderent et nostros multitudine premi viderent, ex om-
nibus partibus et ii, qui munitionibus continebantur, et hi,
qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum
animos confirmabant. quod in conspectu omnium res

gerebatur neque recte ac turpiter factum celari poterat, utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem excitabat. cum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt eosque propulerunt, quibus in fugam coniectis sagittarii circumventi interfectique sunt. item ex reliquis partibus nostri cedentes usque ad castra insecuti sui colligendi facultatem non dederunt. at ii, qui ab Alesia processerant, maesti prope victoria
81 desperata se in oppidum receperunt. uno die intermisso Galli atque hoc spatio magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi ad campestres munitiones accedunt. subito clamore sublato, qua significatione qui in oppido obsidebantur de suo adventu cognoscere possent, crates proicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo proturbare reliquaque, quae ad oppugnationem pertinent, parant administrare. eodem tempore clamore exaudito dat tuba signum suis Vercingetorix atque ex oppido educit. nostri ut superioribus diebus, ut cuique locus erat attributus, ad munitiones accedunt; fundis, librilibus sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos proterrent. prospectu tenebris adempto multa utrimque vulnera accipiuntur; complura tormentis tela coniciuntur. at Marcus Antonius et Gaius Trebonius legati, quibus eae partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte nostros premi intellexerant, his auxilio ex ulterioribus castellis deductos
82 summittebant. dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant; posteaquam propius successerunt, aut se stimulis inopinantes induebant aut in scrobes delati transfodiebantur aut ex vallo ac turribus traiecti pilis muralibus interibant. multis undique vulneribus acceptis nulla munitione perrupta, cum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. at interiores, dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores fossas explent, diutius in his rebus administrandis morati prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. ita re
83 infecta in oppidum reverterunt. bis magno cum detrimento

repulsi Galli, quid agant, consulunt; locorum peritos adhibent: ex his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. erat a septentrionibus collis, quem propter magnitudinem circuitus opere circumplecti non potuerant nostri: necessario paene iniquo loco et leniter declivi castra fecerunt. haec Gaius Antistius Reginus et Gaius Caninius Rebilus legati cum duabus legionibus obtinebant. cognitis per exploratores regionibus duces hostium LX milia ex omni numero deligunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, cum meridies esse videatur. his copiis Vercassivellaunum Arvernum, unum ex quattuor ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. ille ex castris prima vigilia egressus prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. cum iam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere et reliquae copiae pro castris sese ostendere coeperunt. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus ex 84
oppido egreditur; cratis, longurios, musculos, falces reliquaque, quae eruptionis causa paraverat, profert. pugnatur uno tempore omnibus locis acriter atque omnia temptantur: quae minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur nec facile pluribus locis occurrit. multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident salute constare: omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant. Caesar idoneum locum nanctus, quid quaque 85
in parte geratur, cognoscit, laborantibus summittit. utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendi conveniat: Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant; Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vercassivellaunum missum demonstravimus. iniquum loci ad declivitatem fastigium magnum habet momentum. alii tela coniciunt, alii testudine facta subeunt; defatigatis in vicem integri

succedunt. agger ab universis in munitionem coniectus
et ascensum dat Gallis, et ea, quae in terra occultave-
rant Romani, contegit; nec iam arma nostris, nec vires
86 suppetunt. his rebus cognitis Caesar Labienum cum
cohortibus sex subsidio laborantibus mittit: imperat, si
sustinere non posset, deductis cohortibus eruptione pugna-
ret; id nisi necessario ne faciat. ipse adit reliquos, cohor-
tatur, ne labori succumbant; omnium superiorum dimica-
tionum fructum in eo die atque hora docet consistere.
interiores desperatis campestribus locis propter magnitudi-
nem munitionum loca praerupta ex ascensu temptant: huc
ea, quae paraverant, conferunt: multitudine telorum ex
turribus propugnantes deturbant, aggere et cratibus fossas
explent, [aditus expediunt]; falcibus vallum ac loricam
87 rescindunt. mittit primo Brutum adulescentem cum cohor-
tibus Caesar, post cum aliis Gaium Fabium legatum;
postremo ipse, cum vehementius pugnarent, integros sub-
sidio adducit. restituto proelio ac repulsis hostibus eo,
quo Labienum miserat, contendit; cohortes quattuor ex
proximo castello deducit, equitum partem se sequi, partem
circumire exteriores munitiones et ab tergo hostes adoriri
iubet. Labienus, postquam neque aggeres neque fossae
vim hostium sustinere poterant, coactis una XL cohor-
tibus, quas ex proximis praesidiis deductas fors obtulit,
Caesarem per nuntios facit certiorem, quid faciendum
88 existimet. accelerat Caesar, ut proelio intersit. eius ad-
ventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in proeliis
uti consueverat, turmisque equitum et cohortibus visis,
quas se sequi iusserat, ut de locis superioribus haec de-
clivia et devexa cernebantur, nostri proelium committunt.
utrimque clamore sublato excipit rursus ex vallo atque
omnibus munitionibus clamor. nostri emissis pilis gladiis
rem gerunt. repente post tergum equitatus cernitur;
cohortes aliae appropinquant. hostes terga vertunt; fu-
gientibus equites occurrunt: fit magna caedes. Sedulius,
dux et princeps Lemovicum, occiditur; Vercassivellaunus
Arvernus vivus in fuga comprehenditur; signa militaria
LXXIIII ad Caesarem referuntur: pauci ex tanto numero
se incolumes in castra recipiunt. conspicati ex oppido
caedem et fugam suorum desperata salute copias a

munitionibus reducunt. fit protinus hac re audita ex
castris Gallorum fuga. quod nisi crebris subsidiis ac
totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium
copiae deleri potuissent. de media nocte missus equi-
tatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus
capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates dis-
cedunt. postero die Vercingetorix concilio convocato id 89
se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed com-
munis libertatis causa demonstrat, et quoniam sit for-
tunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu
morte sua Romanis satisfacere seu vivum tradere velint.
mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. iubet arma
tradi, principes produci. ipse in munitione pro castris
consedit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur,
arma proiciuntur. reservatis Haeduis atque Arvernis, si
per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis
toto exercitui capita singula praedae nomine distribuit.

His rebus confectis in Haeduos proficiscitur; civita- 90
tem recipit. eo legati ab Arvernis missi, quae imperaret
se facturos pollicentur. imperat magnum numerum obsi-
dum. legiones in hiberna mittit. captivorum circiter viginti
milia Haeduis Arvernisque reddit. Titum Labienum dua-
bus cum legionibus et equitatu in Sequanos proficisci
iubet: huic Marcum Sempronium Rutilum attribuit: Gaium
Fabium et Lucium Minucium Basilum cum duabus legio-
nibus in Remis collocat, ne quam ab finitimis Bellovacis
calamitatem accipiant. Gaium Antistium Reginum in Am-
bilaretos, Titum Sextium in Bituriges, Gaium Caninium
Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Quin-
tum Tullium Ciceronem et Publium Sulpicium Cabilloni
et Matiscone in Haeduis ad Ararim rei frumentariae causa
collocat. ipse Bibracte hiemare constituit. his *litteris*
cognitis Romae dierum viginti supplicatio redditur.

A. HIRTII

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS OCTAVUS.

ARGUMENTUM.

Hirtii ad Balbum epistola. I. *Res octavo belli anno gestae.* rebellantes Gallorum civitates adortus Caesar Bituriges in deditionem accipit, Carnutes et Bellovacos debellat; Commius Atrebas insidiis petitus c. 1—23. exercitu Romano in plures partes diviso Caesar denuo Eburonum fines vexat, Labienum in Treveros mittit. Dumnacus, Andium dux, Lemonum oppugnans, vincitur; C. Caninius Drappetem et Lucterium, provinciam invadere conatos, persequitur. Carnutes et Aremoricae civitates a Fabio in fidem recipiuntur. Uxellodunum, quo Drappes et Lucterius confugerant, obsidetur a Caninio, operibus includitur; Drappes capitur c. 24—37. de Gutruato supplicium sumit Caesar c. 38. Caesaris ad Uxellodunum adventus; oppidani ab aqua prohibiti opera incendunt; eorum deditio et poena c. 39—44. Treveri a Labieno victi, Aquitania a Caesare in fidem recepta; hiberna; Commius M. Antonio quaestori se dedit c. 45—48. II. *Res nono belli anno gestae.* Hirtii praefatio. Caesaris in Gallos clementia et indulgentia, ne nova bella moverentur c. 49. in Italiam profectus Caesar ab omnibus municipiis et coloniis splendidissime excipitur. in ulteriorem Galliam reversus exercitum ex omnibus hibernis evocatum lustrat, Labienum Galliae togatae praeficit. duae legiones per causam Parthici belli Caesari detractae a Pompeio in Italia retinentur. initia belli civilis c. 50—55.

Haec gesta sunt a. u. c. 703 et 704, a. Chr. 51 et 50.

Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, cum cotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, rem difficillimam suscepi. Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae non cohaerentibus superioribus atque insequentibus eius scriptis contexui novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed vitae Caesaris. quos utinam qui legent scire possint quam invitus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque

arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis. constat enim inter omnes nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum superetur. qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset, adeoque probantur omnium iudicio, ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus videatur. cuius tamen rei maior nostra quam reliquorum est admiratio: ceteri enim, quam bene atque emendate, nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecerit, scimus. erat autem in Caesare cum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum explicandorum. mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem; quae bella quamquam ex parte nobis Caesaris sermone sunt nota, tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione nos capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus dicturi. sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipsum crimen arrogantiae subeo, quod me iudicio cuiusquam existimem posse cum Caesare comparari. vale.

Omni Gallia devicta Caesar cum a superiore aestate 1
nullum bellandi tempus intermisisset militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet, complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nuntiabantur coniurationesque facere. cuius rei verisimilis causa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset neque ulla multitudine in unum locum coacta resisti posse Romanis, nec, si diversa bella complures eodem tempore intulissent civitates, satis auxilii aut spatii aut copiarum habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda; non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem. quae 2
ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar Marcum Antonium quaestorem suis praefecit hibernis; ipse equitum praesidio pridie Kal. Ianuarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII, quam non longe a finibus Haeduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adiungit legionem XI, quae proxima fuerat. binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis reliquum exercitum in copio-

sissimos agros Biturigum inducit, qui, cum latos fines et
complura oppida haberent, unius legionis hibernis non
potuerint contineri, quin bellum pararent coniurationesque
3 facerent. repentino adventu Caesaris accidit, quod im-
paratis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine timore
ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam
confugere in oppida possent. namque etiam illud vulgare
incursionis hostium signum, quod incendiis aedificiorum
intellegi consuevit, Caesaris erat interdicto sublatum, ne
aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet,
deficeretur, aut hostes incendiis terrerentur. multis homi-
num milibus captis perterriti Bituriges, qui primum ad-
ventum potuerant effugere Romanorum, in finitimas civi-
tates aut privatis hospitiis confisi aut societate consiliorum
confugerant. frustra: nam Caesar magnis itineribus om-
nibus locis occurrit nec dat ulli civitati spatium de aliena
potius quam de domestica salute cogitandi; qua celeritate
et fideles amicos retinebat et dubitantes terrore ad con-
diciones pacis adducebat. tali condicione proposita Bitu-
riges, cum sibi viderent clementia Caesaris reditum patere
in eius amicitiam finitimasque civitates sine ulla poena
dedisse obsides atque in fidem receptas esse, idem fece-
4 runt. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, qui
brumalibus diebus itineribus difficillimis, frigoribus into-
lerandis studiosissime permanserant in labore, ducenos
sestertios, centurionibus *tot milia* nummum praedae
nomine condonanda pollicetur legionibusque in hiberna
remissis ipse se recipit die XXXX Bibracte. ibi cum ius
diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt auxilium petitum
contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur.
qua re cognita, cum dies non amplius decem et octo in
hibernis esset moratus, legiones XIIII et VI ex hibernis
ab Arare educit, quas ibi collocatas explicandae rei fru-
mentariae causa superiore commentario demonstratum est:
ita cum duabus legionibus ad persequendos Carnutes pro-
5 ficiscitur. cum fama exercitus ad hostes esset perlata,
calamitate ceterorum ducti Carnutes desertis vicis oppi-
disque, quae tolerandae hiemis causa constitutis repente
exiguis ad necessitatem aedificiis incolebant (nuper enim
devicti complura oppida dimiserant), dispersi profugiunt.

Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates cum subire milites nollet, in oppido Carnutum Cenabo castra ponit atque in tecta partim Gallorum, partim quae coniectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia erant inaedificata, milites compegit. equites tamen et auxiliarios pedites in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes; nec frustra: nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, cum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi magna parte amissa suorum dissipantur in finitimas civitates. Caesar tempore anni difficillimo, cum satis 6
haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur, quantumque in ratione esset, exploratum haberet sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse conflari, Gaium Trebonium cum duabus legionibus, quas secum habebat, in hibernis Cenabi collocavit; ipse, cum crebris legationibus Remorum certior fieret Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant, finitimasque his civitates duce Correo Bellovaco et Commio Atrebate exercitus comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem, pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere, legionem ex hibernis evocat rursus undecimam, litteras autem ad Gaium Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones duas, quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus ab Labieno arcessit. ita, quantum hibernorum opportunitas bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore in vicem legionibus expeditionum onus iniungebat. his copiis coactis ad Bellovacos profi- 7
ciscitur castrisque in eorum finibus positis equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. equites officio functi renuntiant paucos in aedificiis esse inventos, atque hos, non qui agrorum colendorum causa remansissent (namque esse undique diligenter demigratum), sed qui speculandi causa essent remissi. a quibus cum quaereret Caesar, quo loco

multitudo esset Bellovacorum quodve esset consilium eorum, inveniebat: Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse, itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Velliocassis, Atrebatas; locum castris excelsum in silva circumdata palude delegisse, impedimenta omnia in ulteriores silvas contulisse. complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani intellexissent. paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda; quorum et vicinitas propinqua et multitudo esset infinita. constituisse autem Bellovacos omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si, ut diceretur, Caesar cum tribus legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore postea condicione cum toto exercitu decertare cogerentur; si maiores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent, pabulatione autem, quae propter anni tempus cum exigua tum disiecta esset, et frumentatione et reliquo commeatu
8 ex insidiis prohibere Romanos. quae Caesar consentientibus pluribus cum cognosset atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum remota esse iudicaret, omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostis contempta sua paucitate prodiret in aciem. singularis enim virtutis veterrimas legiones VII, VIII, VIIII habebat, summae spei delectaeque iuventutis XI, quae octavo iam stipendio tamen in collatione reliquarum nondum eandem vetustatis ac virtutis ceperat opinionem. itaque concilio advocato rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis animos multitudinis confirmat. si forte hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio septima, octava, nona ante omnia irent impedimenta, deinde omnium impedimentorum agmen, quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit, cogeret undecima, ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. hac ratione paene quadrato agmine instructo in conspectum
9 hostium celerius opinione eorum exercitum adducit. cum repente instructas velut in acie certo gradu legiones

accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem plena
fiduciae consilia perlata, sive certaminis periculo sive
subito adventu sive exspectatione nostri consilii copias
instruunt pro castris nec loco superiore decedunt. Caesar,
etsi dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitu-
dinem hostium valle intermissa magis in altitudinem de-
pressa quam late patente castra castris hostium confert.
haec imperat vallo pedum XII muniri, loriculam per ag-
gerationem eius altitudini inaedificari; fossam duplicem
pedum denum quinum lateribus deprimi directis; turris
excitari crebras in altitudinem trium tabulatorum, pontibus
traiectis constratisque coniungi, quorum frontes viminea
loricula munirentur: ut ab hostibus duplici fossa, duplici
propugnatorum ordine defenderentur, quorum alter ex
pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius lon-
giusque permitteret tela, alter, qui propior hostem in ipso
vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur.
portis fores altioresque turres imposuit. huius munitionis 10
duplex erat consilium. namque et operum magnitudinem
et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum,
et cum pabulatum frumentatumque longius esset profi-
ciscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat
posse defendi. interim crebro paucis utrimque procurren-
tibus inter bina castra palude interiecta contendebatur;
quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia
Gallorum Germanorumque transibant acriusque hostes
insequebantur, aut vicissim hostes eadem transgressi no-
stros longius summovebant. accidebat autem cotidianis
pabulationibus (id quod accidere erat necesse, cum raris
disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur), ut im-
peditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur; quae
res, etsi mediocre detrimentum iumentorum ac servorum
nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat bar-
barorum, atque eo magis, quod Commius, quem profe-
ctum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equi-
tibus venerat; qui tametsi numero non amplius erant
quingenti, tamen Germanorum adventu barbari nitebantur.
Caesar, cum animadverteret hostem complures dies castris 11
palude et loci natura munitis se tenere neque oppugnari
castra eorum sine dimicatione perniciosa nec locum muni-

tionibus claudi nisi a maiore exercitu posse, litteras ad Trebonium mittit, ut quam celerrime posset legionem XIII, quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret atque ita cum tribus legionibus magnis itineribus ad se veniret; ipse equites in vicem Remorum ac Lingonum reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui
12 subitas hostium incursiones sustinerent. quod cum cotidie fieret, ac iam consuetudine diligentia minueretur, quod plerumque accidit diuturnitate, Bellovaci delecta manu peditum cognitis stationibus cotidianis equitum nostrorum silvestribus locis insidias disponunt eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros, deinde circumventos aggrederentur. cuius mali sors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat. namque hi, cum repente hostium equites animadvertissent ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius insecuti peditibus undique sunt circumdati. quo facto perturbati celerius, quam consuetudo fert equestris proelii, se receperunt amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto equitum; qui cum vix equo propter aetatem posset uti, tamen consuetudine Gallorum neque aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat neque dimicari sine se voluerat. inflantur atque incitantur hostium animi secundo proelio, principe et praefecto Remorum interfecto, nostrique detrimento admonentur diligentius exploratis locis stationes disponere ac moderatius cedentem insequi
13 hostem. non intermittunt interim cotidiana proelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque fiebant paludis. qua contentione Germani, quos propterea Caesar traduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi proeliarentur, cum constantius universi paludem transissent paucisque resistentibus interfectis pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti, perterriti non solum ii, qui aut comminus opprimebantur aut eminus vulnerabantur, sed etiam, qui longius subsidiari consuerant, turpiter refugerunt nec prius finem fugae fecerunt saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli pudore coacti longius profugerent. quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut

vix iudicari posset, utrum secundis minimisque rebus insolentiores, an adverso mediocri casu timidiores essent.
compluribus diebus iisdem in castris consumptis, cum 14
propius accessisse legiones et Gaium Trebonium legatum cognossent, duces Bellovacorum veriti similem obsessionem Alesiae noctu dimittunt eos, quos aut aetate aut viribus inferiores aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta. quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit), oppressi luce copias armatorum pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset. at Caesar neque resistentes aggrediundos tanto collis ascensu iudicabat, neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari militibus instantibus non possent. ita, cum palude impedita a castris castra dividi videret, quae transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset, atque id iugum, quod trans paludem paene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animum adverteret, pontibus palude constrata legiones traducit celeriterque in summam planiciem iugi pervenit, quae declivi fastigio duobus ab lateribus muniebatur. ibi legionibus instructis ad ultimum iugum pervenit aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos conici possent. barbari confisi 15
loci natura, cum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paulatim copias distributas dimittere non possent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. quorum pertinacia cognita Caesar XX cohortibus instructis castrisque eo loco metatis muniri iubet castra. absolutis operibus pro vallo legiones instructas collocat, equites frenatis equis in statione disponit. Bellovaci, cum Romanos ad insequendum paratos viderent neque pernoctare aut diutius permanere sine periculo eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi ceperunt. fasces, ut consueverant [namque in acie sedere Gallos consuesse superioribus commentariis Caesaris declaratum est], per manus stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, inter se traditos ante aciem collocarunt

extremoque tempore diei signo pronuntiato uno tempore incenderunt. ita continens flamma copias omnes repente
16 a conspectu texit Romanorum. quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt. Caesar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat incendiis oppositis, tamen id consilium cum fugae causa initum suspicaretur, legiones promovet, turmas mittit ad insequendum; ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. equites cum intrare summum iugum et flammam densissimam timerent ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes animadverterent equorum, insidias veriti liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. ita fuga timoris simul calliditatisque plena sine ullo detrimento milia non amplius decem progressi hostes loco munitissimo castra posuerunt. inde cum saepe in insidiis equites peditesque disponerent, magna detri-
17 menta Romanis in pabulationibus inferebant. quod cum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum milia sex peditum delegisse equitesque ex omni numero mille, quos in insidiis eo loco collocaret, quem in locum propter copiam frumenti ac pabuli Romanos missuros suspicaretur. quo cognito consilio legiones plures, quam solebat, educit equitatumque, qua consuetudine pabulatoribus mittere praesidio consuerat, praemittit: huic interponit auxilia levis armaturae; ipse cum legionibus quam potest maxime ap-
18 propinquat. hostes in insidiis dispositi, cum sibi delegissent campum ad rem gerendam non amplius patentem in omnes partes passibus mille, silvis undique aut impeditissimo flumine munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt. explorato hostium consilio nostri ad proeliandum animo atque armis parati, cum subsequentibus legionibus nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. quorum adventu cum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit atque in proximas turmas impetum fecit. nostri constanter incursum sustinent insidiatorum neque plures in unum locum conveniunt; quod plerumque equestribus proeliis cum propter aliquem timorem accidit,

tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur. cum dis- 19
positis turmis in vicem rari proeliarentur neque ab lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri Correo proeliante ex silvis. fit magna contentione diversum proelium. quod cum diutius pari Marte iniretur, paulatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quae nostros coëgit cedere equites. quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos docui, turmisque nostrorum interpositi constanter proeliantur. pugnatur aliquamdiu pari contentione; deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. accedunt propius interim legiones, crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuntii afferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. qua re cognita praesidio cohortium confisi nostri acerrime proeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam communicasse cum legionibus viderentur; hostes concidunt animis atque itineribus diversis fugam quaerunt. nequiquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. victi tamen perculsique maiore parte amissa consternati profugiunt partim silvis petitis, partim flumine (qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur), cum interim nulla calamitate victus Correus excedere proelio silvasque petere aut invitantibus nostris ad deditionem potuit adduci, quin fortissime proeliando compluresque vulnerando cogeret elatos iracundia victores in se tela
conicere. tali modo re gesta recentibus proelii vestigiis 20
ingressus Caesar, cum victos tanta calamitate existimaret hostes nuntio accepto locum castrorum relicturos, quae non longius ab ea caede abesse plus minus octo milibus dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen exercitu traducto progreditur. at Bellovaci reliquaeque civitates repente ex fuga paucis atque his vulneratis receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant, omnibus adversis, *cognita calamitate*, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, cum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum convocato conclamant, legati obsidesque ad Caesarem

21 mittantur. hoc omnibus probato consilio Commius Atre-
bas ad eos confugit Germanos, a quibus ad id bellum
auxilia mutuatus erat. ceteri e vestigio mittunt ad Caesarem
legatos petuntque, ut ea poena sit contentus hostium, quam
si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua cle-
mentia atque humanitate numquam profecto esset illa-
turus. afflictas opes equestri proelio Bellovacorum esse;
delectorum peditum multa milia interisse, vix refugisse
nuntios caedis. tamen magnum ut in tanta calamitate
Bellovacos eo proelio commodum esse consecutos, quod
Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset inter-
fectus. numquam enim senatum tantum in civitate illo
22 vivo quantum imperitam plebem potuisse. haec orantibus
legatis commemorat Caesar: eodem tempore superiore
anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse
bellum: pertinacissime hos ex omnibus in sententia per-
mansisse neque ad sanitatem reliquorum deditione esse
perductos. scire atque intellegere se causam peccati fa-
cillime mortuis delegari. neminem vero tantum pollere,
ut invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis
repugnantibus infirma manu plebis bellum concitare et
gerere posset. sed tamen se contentum fore ea poena,
23 quam sibi ipsi contraxissent. nocte insequenti legati re-
sponsa ad suos referunt, obsides conficiunt. concurrunt
reliquarum civitatium legati, quae Bellovacorum specula-
bantur eventum; obsides dant, imperata faciunt excepto
Commio, quem timor prohibebat cuiusquam fidei suam
committere salutem. nam superiore anno Titus Labienus
Caesare in Gallia citeriore ius dicente, cum Commium
comperisset sollicitare civitates et coniurationem contra
Caesarem facere, infidelitatem eius sine ulla perfidia iudi-
cavit comprimi posse. quem quia non arbitrabatur voca-
tum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret,
Gaium Volusenum Quadratum misit, qui eum per simu-
lationem colloqui curaret interficiendum. ad eam rem de-
lectos idoneos ei tradit centuriones. cum in colloquium
ventum esset, et, ut convenerat, manum Commii Voluse-
nus arripuisset, centurio vel insueta re permotus vel cele-
riter a familiaribus prohibitus Commii conficere hominem
non potuit; graviter tamen primo ictu gladio caput per-

cussit. cum utrimque gladii destricti essent, non tam pugnandi quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum; Gallorum, quod insidiis cognitis plura, quam videbant, extimescebant. quo facto statuisse Commius dicebatur numquam in conspectum cuiusquam Romani venire.

Bellicosissimis gentibus devictis Caesar, cum videret 24
nullam iam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret, sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere ad praesens imperium evitandum, plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium quaestorem cum legione duodecima sibi coniungit. C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit in diversissimam partem Galliae, quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat neque C. Caninium Rebilum legatum, qui in illis regionibus erat, satis firmas duas legiones habere existimabat. Titum Labienum ad se evocat; legionem autem XV, quae cum eo fuerat in hibernis, in togatam Galliam mittit ad colonias civium Romanorum tuendas, ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis acciderat, qui repentino latrocinio atque impetu illorum erant oppressi. ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur; quem perterritum ac fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat, adeo fines eius vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna reliquos fecisset, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem. cum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones 25
aut auxilia dimisisset atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto Labienum cum duabus legionibus in Treveros mittit; quorum civitas propter Germaniae vicinitatem cotidianis exercitata bellis cultu et feritate non multum a Germanis differebat neque imperata umquam nisi exercitu coacta faciebat. interim Gaius Caninius legatus, cum magnam 26
multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum litteris nuntiisque Durati cognosceret, qui perpetuo in amicitia manserat Romanorum, cum pars quaedam civitatis eius

defecisset, ad oppidum Lemonum contendit. quo cum
adventaret atque ex captivis certius cognosceret multis
hominum milibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium
clausum Lemoni oppugnari neque infirmas legiones hosti-
bus committere auderet, castra posuit loco munito. Dum-
nacus, cum appropinquare Caninium cognosset, copiis
omnibus ad legiones conversis castra Romanorum oppu-
gnare instituit. cum complures dies in oppugnatione con-
sumpsisset et magno suorum detrimento nullam partem
munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum
27 Lemonum redit. eodem tempore C. Fabius legatus com-
plures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat litteris-
que Gai Canini Rebili fit certior, quae in Pictonibus ge-
rantur. quibus rebus cognitis proficiscitur ad auxilium
Duratio ferendum. at Dumnacus adventu Fabii cognito
desperata salute, si tempore eodem coactus esset et Ro-
manum externum sustinere hostem et respicere ac timere
oppidanos, repente ex eo loco cum copiis recedit nec se
satis tutum fore arbitratur, nisi flumine Ligeri, quod erat
ponte propter magnitudinem transeundum, copias tradu-
xisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hosti-
bus neque se Caninio coniunxerat, tamen doctus ab iis,
qui locorum noverant naturam, potissimum credidit hostes
perterritos eum locum, quem petebant, petituros. itaque
cum copiis ad eundem pontem contendit equitatuque tan-
tum procedere ante agmen imperat legionum, quantum
cum processisset, sine defetigatione equorum in eadem
se reciperet castra. consequuntur equites nostri, ut erat
praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen et fugientes per-
territosque sub sarcinis in itinere aggressi magna praeda
multis interfectis potiuntur. ita re bene gesta se recipiunt
28 in castra. insequenti nocte Fabius equites praemittit sic
paratos, ut confligerent atque omne agmen morarentur,
dum consequeretur ipse. cuius praeceptis ut res gerere-
tur, Quintus Atius Varus, praefectus equitum, singularis
et animi et prudentiae vir, suos hortatur agmenque hostium
consecutus turmas partim idoneis locis disponit, parte equi-
tum proelium committit. confligit audacius equitatus ho-
stium succedentibus sibi peditibus; qui toto agmine sub-
sistentes equitibus suis contra nostros ferunt auxilium.

fit proelium acri certamine. namque nostri contemptis
pridie superatis hostibus, cum subsequi legiones memi-
nissent, et pudore cedendi et cupiditate per se conficiendi
proelii fortissime contra pedites proeliantur, hostesque
nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie
cognoverant, delendi equitatus nostri nancti occasionem
videbantur. cum aliquamdiu summa contentione dimica- 29
retur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus
in vicem praesidio: cum repente confertae legiones in
conspectum hostium veniunt. quibus visis perculsae bar-
barorum turmae ac perterritae acies hostium perturbato
impedimentorum agmine magno clamore discursuque pas-
sim fugae se mandant. at nostri equites, qui paulo ante
cum resistentibus fortissime conflixerant, laetitia victoriae
elati magno undique clamore sublato cedentibus circum-
fusi, quantum equorum vires ad persequendum dextrae-
que ad caedendum valent, tantum eo proelio interficiunt.
itaque amplius milibus XII aut armatorum aut eorum,
qui eo timore arma proiecerant, interfectis omnis multitudo
capitur impedimentorum. qua ex fuga cum constaret 30
Drappetem Senonem, qui, ut primum defecerat Gallia, col-
lectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vo-
catis, exulibus omnium civitatum ascitis, receptis latroni-
bus impedimenta et commeatus Romanorum interceperat,
non amplius hominum milibus ex fuga quinque collectis
provinciam petere unaque consilium cum eo Lucterium
Cadurcum cepisse, quem superiore commentario prima
defectione Galliae facere in provinciam voluisse impetum
cognitum est, Caninius legatus cum legionibus duabus ad
eos persequendos contendit, ne detrimento aut timore pro-
vinciae magna infamia perditorum hominum latrociniis ca-
peretur. Gaius Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes 31
ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo proelio, quod
cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat. non
enim dubitabat, quin recenti calamitate summissiores es-
sent futurae, dato vero spatio ac tempore eodem instigante
Dumnaco possent concitari. qua in re summa felicitas
celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur.
nam Carnutes, qui saepe vexati numquam pacis fecerant
mentionem, datis obsidibus veniunt in deditionem, cete-

raeque civitates positae in ultimis Galliae finibus, Oceano coniunctae, quae Aremoricae appellantur, auctoritate adductae Carnutum adventu Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dumnacus suis finibus expulsus errans latitansque solus extremas Galliae regiones petere est
32 coactus. at Drappes unaque Lucterius, cum legiones Caniniumque adesse cognoscerent nec se sine certa pernicie persequente exercitu putarent provinciae fines intrare posse nec iam libere vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent, in finibus consistunt Cadurcorum. ibi cum Lucterius apud suos cives quondam integris rebus multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat eius, egregie natura loci munitum, occupat suis et Drappetis copiis op-
33 pidanosque sibi coniungit. quo cum confestim Gaius Caninius venisset animadverteretque omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo defendente nullo tamen armatis ascendere esset difficile, magna autem impedimenta oppidanorum videret, quae si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent, tripertito cohortibus divisis trina excelsissimo loco castra fecit; a quibus paulatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum
34 ducere instituit. quod cum animadverterent oppidani miserrimaque Alesiae memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur, maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret frumenti rationem esse habendam, constituunt omnium consensu parte ibi relicta copiarum ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. eo consilio probato proxima nocte duobus milibus armatorum relictis reliquos ex oppido Drappes et Lucterius educunt. hi paucos dies morati ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant, nonnumquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. quam ob causam Gaius Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur, ne aut opus effectum tueri non possit aut plurimis in locis infirma disponat praesidia.

magna copia frumenti comparata considunt Drappes et 35
Lucterius non longius ab oppido X milibus, unde paula-
tim frumentum in oppidum supportarent. ipsi inter se
provincias partiuntur: Drappes castris praesidio cum parte
copiarum restitit; Lucterius agmen iumentorum ad oppi-
dum ducit. dispositis ibi praesidiis hora noctis circiter
decima silvestribus angustisque itineribus frumentum im-
portare in oppidum instituit. quorum strepitum vigiles
castrorum cum sensissent, exploratoresque missi, quae
gererentur, renuntiassent, Caninius celeriter cum cohor-
tibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub
ipsam lucem impetum fecit. ii repentino malo perterriti
diffugiunt ad sua praesidia; quae nostri ut viderunt, acrius
contra armatos incitati neminem ex eo numero vivum capi
patiuntur. profugit inde cum paucis Lucterius nec se
recipit in castra. re bene gesta Caninius ex captivis com- 36
perit partem copiarum cum Drappete esse in castris a
milibus longe non amplius XII. qua re ex compluribus
cognita, cum intellegeret fugato duce altero perterritos
reliquos facile opprimi posse, magnae felicitatis esse
arbitrabatur neminem ex caede refugisse in castra, qui de
accepta calamitate nuntium Drappeti perferret. sed in
experiundo cum periculum nullum videret, equitatum om-
nem Germanosque pedites, summae velocitatis homines,
ad castra hostium praemittit; ipse legionem unam in trina
castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. cum
propius hostis accessisset, ab exploratoribus, quos prae-
miserat, cognoscit castra eorum, ut barbarorum fere con-
suetudo est, relictis locis superioribus ad ripas fluminis
esse demissa; at Germanos equitesque imprudentibus om-
nibus de improviso advolasse proeliumque commisisse.
qua re cognita legionem armatam instructamque adducit.
ita repente omnibus ex partibus signo dato loca superiora
capiuntur. quod ubi accidit, Germani equitesque signis
legionis visis vehementissime proeliantur. confestim co-
hortes undique impetum faciunt omnibusque aut interfectis
aut captis magna praeda potiuntur. capitur ipse eo proelio
Drappes. Caninius felicissime re gesta sine ullo paene 37
militis vulnere ad obsidendos oppidanos revertitur exter-
noque hoste deleto, cuius timore antea dividere praesidia

et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. venit eodem cum suis copiis postero die Gaius Fabius partemque oppidi sumit ad obsidendum.

38 Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus XV in Bellovacis relinquit, ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione sanat. cum in Carnutes venisset, quorum in civitate superiore commentario Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animadvertebat, quo celerius civitatem timore liberaret, principem sceleris illius et concitatorem belli, Gutruatum, ad supplicium depoposcit. qui etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter omnium cura quaesitus in castra perducitur. cogitur in eius supplicium Caesar contra suam naturam concursu maximo militum, qui omnia pericula et detrimenta belli Gutruato accepta referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

39 Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae de Drappete
et Lucterio gesta essent, quoque in consilio permanerent
oppidani. quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen
pertinaciam magna poena esse afficiendam iudicabat, ne
universa Gallia non sibi vires defuisse ad resistendum
Romanis, sed constantiam putaret, neve hoc exemplo ce-
terae civitates locorum opportunitate fretae se vindicarent
in libertatem, cum omnibus Gallis notum esse sciret reli-
quam esse unam aestatem suae provinciae, quam si susti-
nere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. itaque
Q. Calenum legatum cum legionibus reliquit, qui iustis
itineribus subsequeretur; ipse cum omni equitatu quam
40 potest celerrime ad Caninium contendit. cum contra ex-
spectationem omnium Caesar Uxellodunum venisset oppi-
dumque operibus clausum animadverteret neque ab oppu-
gnatione recedi videret ulla condicione posse, magna autem
copia frumenti abundare oppidanos ex perfugis cognosset,
aqua prohibere hostem temptare coepit. flumen infimam
vallem dividebat, quae totum paene montem cingebat, in
quo positum erat praeruptum undique oppidum Uxello-

dunum. hoc avertere loci natura prohibebat: in infimis enim sic radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis derivari posset. erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eo descensus, ut prohibentibus nostris sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen neque arduo se recipere possent ascensu. qua difficultate eorum cognita Caesar sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis aqua fluminis prohibebat oppidanos. quorum 41
omnis postea multitudo aquatorum unum in locum conveniebat sub ipsius oppidi murum, ubi magnus fons aquae prorumpebat ab ea parte, quae fere pedum CCC intervallo fluminis circuitu vacabat. hoc fonte prohiberi posse oppidanos cum optarent reliqui, Caesar unus videret, e regione eius vineas agere adversus montem et aggerem instruere coepit magno cum labore et continua dimicatione. oppidani enim loco superiore decurrunt et eminus sine periculo proeliantur multosque pertinaciter succedentes vulnerant; non deterrentur tamen milites nostri vineas proferre et labore atque operibus locorum vincere difficultates. eodem tempore cuniculos tectos ab vineis agunt ad caput fontis; quod genus operis sine ullo periculo, sine suspicione hostium facere licebat. exstruitur agger in altitudinem pedum sexaginta, collocatur in eo turris decem tabulatorum, non quidem quae moenibus aequaret (id enim nullis operibus effici poterat), sed quae superare fontis fastigium posset. ex ea cum tela tormentis iacerentur ad fontis aditum, nec sine periculo possent aquari oppidani, non tantum pecora atque iumenta, sed etiam magna hostium multitudo siti consumebatur. quo malo perterriti 42
oppidani cupas sevo, pice, scandulis complent; eas ardentes in opera provolvunt eodemque tempore acerrime proeliantur, ut ab incendio restinguendo dimicationis periculo deterreant Romanos. magna repente in ipsis operibus flamma exstitit. quaecumque enim per locum praecipitem missa erant, ea vineis et aggere suppressa comprehendebant id ipsum, quod morabatur. milites contra nostri, quamquam periculoso genere proelii locoque iniquo premebantur, tamen omnia fortissimo sustinebant animo. res enim gerebatur et excelso loco et in conspectu exercitus

nostri, magnusque utrimque clamor oriebatur. ita quisque, ut erat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus
43 esset eius, telis hostium flammaeque se offerebat. Caesar cum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem ascendere et simulatione moenium occupandorum clamorem undique iubet tollere. quo facto perterriti oppidani, cum, quid ageretur in locis reliquis, essent suspensi, revocant ab impugnandis operibus armatos in murisque disponunt. ita nostri fine proelii facto celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interscindunt. cum pertinaciter resisterent oppidani, magna etiam parte amissa siti suorum in sententia permanerent, ad postremum cuniculis venae fontis intercisae sunt atque aversae. quo facto repente perennis exaruit fons tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed deorum voluntate factum putarent. itaque se necessitate coacti tradiderunt.
44 Caesar, cum suam lenitatem cognitam omnibus sciret neque vereretur, ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures consilia inissent, exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. itaque omnibus, qui arma tulerant, manus praecidit vitamque concessit, quo testatior esset poena improborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignitate et dolore vinculorum sive timore gravioris supplicii paucis diebus cibo se abstinuit atque ita interiit. eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex proelio scripsi, cum in potestatem venisset Epasnacti Arverni (crebro enim mutandis locis multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, cum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Caesarem habere), hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum ad Caesarem deduxit.

45 Labienus interim in Treveris equestre proelium facit secundum compluribusque Treveris interfectis et Germanis, qui nullis adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos redigit in suam potestatem atque in his Surum Haeduum, qui et virtutis et generis summam

nobilitatem habebat solusque ex Haeduis ad id tempus permanserat in armis. ea re cognita Caesar, cum in omnibus 46
partibus Galliae bene res geri videret iudicaretque superioribus aestivis Galliam devictam subactamque esse, Aquitaniam numquam adisset, per Publium Crassum quadam ex parte devicisset, cum duabus legionibus in eam partem Galliae est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret aestivorum. quam rem sicuti cetera celeriter feliciterque confecit. namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad Caesarem miserunt obsidesque ei dederunt. quibus rebus gestis ipse equitum praesidio Narbonem profectus est, exercitum per legatos in hiberna deduxit: quattuor legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio legatis, duas legiones in Haeduos deduxit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat, duas in Turonis ad fines Carnutum posuit, quae omnem illam regionem coniunctam Oceano continerent, duas reliquas in Lemovicum finibus non longe ab Arvernis, ne qua pars Galliae vacua ab exercitu esset. paucos dies ipse in provincia moratus, cum celeriter omnes conventus percucurrisset, publicas controversias cognosset, bene meritis praemia tribuisset (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque fuisset animo in totius Galliae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis provinciae illius), his confectis rebus ad legiones in Belgium se recipit hibernatque Nemetocennae. ibi 47
cognoscit Commium Atrebatem proelio cum equitatu suo contendisse. nam cum Antonius in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio esset, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate cum suis equitibus latrociniis se suosque alebat infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat. erat 48
attributus Antonio praefectus equitum C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hibernaret. hunc Antonius ad persequendum equitatum hostium mittit. Volusenus ad eam virtutem, quae singularis erat in eo, magnum odium Commii adiungebat, quo libentius id faceret, quod imperabatur.

itaque dispositis insidiis saepius equites eius aggressus secunda proelia faciebat. novissime, cum vehementius contenderetur, ac Volusenus ipsius intercipiendi Commii cupiditate pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum produxisset longius, inimicus homini suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera per fidem imposita paterentur impunita, conversoque equo se a ceteris incautius permittit in praefectum. faciunt hoc idem omnes eius equites paucosque nostros convertunt atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum coniungit equo Quadrati lanceaque infesta magnis viribus medium femur traicit Voluseni. praefecto vulnerato non dubitant nostri resistere et conversis equis hostem pellere. quod ubi accidit, complures hostium magno nostrorum impetu perculsi vulnerantur ac partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur; quod malum dux equi velocitate evitavit: ac sic proelio secundo graviter ab eo vulneratus praefectus, ut vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra. Commius autem sive expiato suo dolore sive magna parte amissa suorum legatos ad Antonium mittit seque et ibi futurum, ubi praescripserit, et ea facturum, quae imperarit, obsidibus firmat; unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cuiusquam Romani. cuius postulationem Antonius cum iudicaret ab iusto nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

Scio Caesarem singulorum annorum singulos commentarios confecisse; quod ego non existimavi mihi esse faciendum, propterea quod insequens annus, L. Paulo, C. Marcello consulibus, nullas habet magnopere Galliae res gestas. ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent, pauca esse scribenda coniungendaque huic commentario statui.

49 Caesar in Belgio cum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum. nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne, cum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo susciperet. itaque honorifice civitates appellando, principes maximis praemiis afficiendo, nulla onera iniungendo defessam tot adversis proeliis Galliam condicione parendi meliore facile in pace continuit.

50 Ipse hibernis peractis contra consuetudinem in Italiam

quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii, quaestoris sui, commendaverat sacerdotii petitionem. contendebat enim gratia cum libenter pro homine sibi coniunctissimo, quem paulo ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antoni repulsa Caesaris decedentis gratiam convellere cupiebant. hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat, tamen non minus iustam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent, simulque se et honorem suum sequentis anni commendaret, propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur L. Lentulum et C. Marcellum consules creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris spoliarent, ereptum Ser. Galbae consulatum, cum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi coniunctus et familiaritate et consuetudine legationis esset. exceptus 51
est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore. tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari poterat. cum liberis omnis multitudo obviam procedebat, hostiae omnibus locis immolabantur, tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel spectatissimi triumphi laetitia praecipi posset. tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores. cum omnes regiones Galliae togatae Caesar 52
percucurrisset, summa celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Treverorum evocatis eo profectus est ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliae togatae praefecit, quo maiore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem existimabat. ibi quamquam crebro audiebat Labienum ab inimicis suis sollicitari certiorque fiebat id agi paucorum consiliis, ut interposita senatus auctoritate aliqua parte exercitus spoliaretur, tamen neque de Labieno credidit quicquam neque, contra senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci. iudicabat enim liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facile obtineri. nam C. Curio, tribunus plebis, cum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor

armorum Caesaris laederet, quoniam Pompei dominatio
atque arma non minimum terrorem foro inferrent, disce-
deret uterque ab armis exercitusque dimitteret: fore eo
facto liberam et sui iuris civitatem. neque hoc tantum
pollicitus est, sed etiam per se discessionem facere coepit;
quod ne fieret, consules amicique Pompei iusserunt, at
53 *reliqui tamen omnes eo* discesserunt. magnum hoc testimo-
nium senatus erat universi conveniensque superiori facto.
nam Marcellus proximo anno, cum impugnaret Caesaris
dignitatem, contra legem Pompei et Crassi retulerat ante
tempus ad senatum de Caesaris provinciis, sententiisque
dictis discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem
dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens
in alia omnia transiit. quibus non frangebantur animi ini-
micorum Caesaris, sed admonebantur, quo maiores para-
rent necessitates, quibus cogi posset senatus id probare,
54 quod ipsi constituissent. fit deinde senatusconsultum, ut
ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a
C. Caesare mitteretur; neque obscure duae legiones uni
detrahuntur. nam Cn. Pompeius legionem primam, quam
ad Caesarem miserat, confectam ex delectu provinciae
Caesaris, eam tamquam ex suo numero dedit. Caesar
tamen, cum de voluntate minime dubium esset adversa-
riorum suorum, Pompeio legionem remisit et suo nomine
quintamdecimam, quam in Gallia citeriore habuerat, ex
senatusconsulto iubet tradi. in eius locum tertiamdecimam
legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueretur, ex qui-
bus praesidiis quintadecima deducebatur. ipse exercitui
distribuit hiberna: C. Trebonium cum legionibus quattuor
in Belgio collocat, C. Fabium cum totidem in Haeduos
deducit. sic enim existimabat tutissimam fore Galliam,
si Belgae, quorum maxima virtus, Haedui, quorum aucto-
ritas summa esset, exercitibus continerentur. ipse in Ita-
55 liam profectus est. quo cum venisset, cognoscit per
C. Marcellum consulem legiones duas ab se remissas,
quae ex senatusconsulto deberent ad Parthicum bellum
duci, Cn. Pompeio traditas atque in Italia retentas esse.
hoc facto quamquam nulli erat dubium, quidnam contra
Caesarem pararetur, tamen Caesar omnia patienda esse
statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur iure potius
disceptandi quam belli gerundi. contendit . . .

C. IULII CAESARIS

DE BELLO CIVILI

COMMENTARIUS PRIMUS.

ARGUMENTUM.

I. *Origo belli civilis.* senatus contra Caesarem machinationes. de litteris eius pacis sustentandae causa missis ad senatum non refertur. omnia raptim et turbate aguntur: Caesar exercitum dimittere iubetur, fit extremum et ultimum contra Caesarem senatusconsultum. provinciae Pompeianis decernuntur, tota Italia delectus habentur c. 1—6. II. *Caesar totam Italiam occupat.* Ravennae apud milites concionatus cognita eorum voluntate Ariminum proficiscitur; repudiatis iniquis pacis condicionibus a Pompeio propositis Arretium, Pisaurum, Fanum, Anconam, Iguvium occupat, toto Piceno delectum habet, Auximo potitur c. 7—13. Romae trepidatur, profugiunt ex urbe consules et plerique magistratus, Pompeius ad legiones proficiscitur. Caesar agrum Picenum percurrit, Firmum et Asculum recipit, Corfinii Domitium obsidet, frustra a Pompeio auxilium exspectantem. Sulmonenses Caesari portas aperiunt. Domitius fugam moliens a militibus custoditur, traditur oppidum. Caesar Pompeianos duces, senatores, equites dimittit, milites sacramentum apud se dicere iubet, in Apuliam transit c. 14—23. III. *Pompeius Brundisium fugit*, copias contrahit, servos pastoresque armat; recusato quod postulaverat Caesar de compositione colloquio obsidetur, Dyrrhachium traicit. Brundisini Caesarem recipiunt, qui Pompei sequendi ratione omissa in Hispaniam proficisci constituit. ex Sardinia Cottam Valerius, ex Sicilia Catonem Curio eicit, Tuberoni in Africa resistit Varus c. 24—31. IIII. *Caesar in Galliam ulteriorem contendit*, infectis iis, quae Romae agere destinaverat. Domitii suasu Massilienses portas claudunt; Domitio summam belli administrandi permittunt. Caesar obsidionem urbis C. Trebonio legato et D. Bruto, classis praefecto, committit, ipse in Hispaniam proficiscitur c. 32—36. V. *Bellum in Hispania cum Afranio et Petreio, Pompei legatis, gestum* c. 37—87. Pyrenaeis saltibus per Fabium occupatis in Hispaniam contendit Caesar c. 37—38. Pompei et Caesaris copiae enumerantur c. 39. ad Sicorim flumen prope Ilerdam pluribus proeliis certatur c. 40—47. repentino incommodo Caesariani commeatu prohibiti magna inopia rerum necessariarum conflictantur, Afranianis omnibus rebus abundantibus et iam bellum confectum opinantibus c. 48—53;

sed fortiter resistit Caesar c. 54—55. interea ad Massiliam a Bruto re prospere gesta c. 56—58, eiusque rei nuntio Caesari allato celeriter fortuna mutatur: Hispaniae aliquot populi ab Afranio deficiunt, Caesar Sicoris parte aversa et vado in eo flumine effecto legatos terret et in Celtiberiam bellum translaturos itinere intercludit c. 59—70. occasione rei bene gerendae postulantibus proelium militibus non utitur Caesar, sine pugna rem confectum iri sperans. absentibus ducibus de pace agunt milites Pompeiani, colloquia interrumpit Petreius et Caesarianos per indutias receptos interfici iubet, Pompeianos salvos dimittit Caesar c. 71—78. inopia coacti Pompeiani castra movent, sed in itinere impediuntur: omnibus rebus obsessi colloquium petunt; incolumes et duces et milites abeunt c. 79—87.

Haec gesta sunt a. u. c. 705, a. Chr. n. 49.

Litteris [a Fabio C.] Caesaris consulibus redditis aegre ab his impetratum est summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur; ut vero ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. referunt consules de republica [in civitate]. L. Lentulus consul senatui reique publicae se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint; sin Caesarem respiciant atque eius gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum neque senatus auctoritati obtemperaturum: habere se quoque ad [Caesaris] gratiam atque amicitiam receptum. in eandem sententiam loquitur Scipio: Pompeio esse in animo reipublicae non deesse, si senatus sequatur; si cunctetur atque agat lenius, nequiquam eius auxilium, si postea velit, senatum implo-
2 raturum. haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur Pompeiusque aberat, ex ipsius ore Pompei mitti videbatur. dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam delectus tota Italia habiti et exercitus conscripti essent, quo praesidio tuto et libere senatus, quae vellet, decernere auderet; ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum causa: timere Caesarem ereptis ab eo duabus legionibus, ne ad eius periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompeius videretur; ut M. Rufus, qui sententiam Calidii paucis fere mutatis rebus sequebatur. hi omnes convicio L. Lentuli consulis

correpti exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii pro-
nuntiaturum se omnino negavit. Marcellus perterritus
conviciis a sua sententia discessit. sic vocibus consulis,
terrore praesentis exercitus, minis amicorum Pompei ple-
rique compulsi inviti et coacti Scipionis sententiam se-
quuntur: uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat;
si non faciat, eum adversus rempublicam facturum videri.
intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. refertur
confestim de intercessione tribunorum. dicuntur sententiae
graves: ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita
quam maxime ab inimicis Caesaris collaudatur. misso ad 3
vesperum senatu omnes, qui sunt eius ordinis, a Pompeio
evocantur. laudat Pompeius atque in posterum confirmat,
segniores castigat atque incitat. multi undique ex vete-
ribus Pompei exercitibus spe praemiorum atque ordinum
evocantur, multi ex duabus legionibus, quae sunt traditae
a Caesare, arcessuntur: completur urbs et [ius] comitium
tribunis, centurionibus, evocatis. omnes amici consulum,
necessarii Pompei atque eorum, qui veteres inimicitias
cum Caesare gerebant, in senatum coguntur; quorum vo-
cibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur,
plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. polli-
cetur L. Piso censor sese iturum ad Caesarem, item L.
Roscius praetor, qui de his rebus eum doceant: sex dies
ad eam rem conficiendam spatii postulant. dicuntur etiam
ab nonnullis sententiae, ut legati ad Caesarem mittantur,
qui voluntatem senatus ei proponant. omnibus his re- 4
sistitur, omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis
opponitur. Catonem veteres inimicitiae Caesaris incitant
et dolor repulsae. Lentulus aeris alieni magnitudine et
spe exercitus ac provinciarum et regum appellandorum
largitionibus movetur seque alterum fore Sullam inter
suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipio-
nem eadem spes provinciae atque exercituum impellit, quos
se pro necessitudine partiturum cum Pompeio arbitratur,
simul iudiciorum metus, adulatio atque ostentatio sui et
potentium, qui in republica iudiciisque tum plurimum pol-
lebant. ipse Pompeius ab inimicis Caesaris incitatus et
quod neminem dignitate secum exaequari volebat totum
se ab eius amicitia averterat et cum communibus inimicis

in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore iniunxerat Caesari; simul infamia duarum legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad
5 arma deduci studebat. his de causis aguntur omnia raptim atque turbate. nec docendi Caesaris propinquis eius spatium datur, nec tribunis plebis sui periculi deprecandi neque etiam extremi iuris intercessione retinendi, quod L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur, sed de sua salute septimo die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis toto denique emenso spatio suarum actionum respicere ac timere consuerant. decurritur ad illud extremum atque ultimum senatusconsultum, quo nisi paene in ipso urbis incendio atque in desperatione omnium illata sceleratorum audacia numquam ante descensum est: dent operam consules, praetores, tribuni plebis quique pro consulibus sint ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat. haec senatusconsulto perscribuntur a. d. VII Id. Ian. itaque V primis diebus, quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitiali et de imperio Caesaris et de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque decernitur. profugiunt statim ex urbe tribuni plebis seseque ad Caesarem conferunt. is eo tempore erat Ravennae exspectabatque suis lenissimis postulatis responsa, si qua hominum aequitate res ad otium deduci
6 posset. proximis diebus habetur extra urbem senatus. Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque collaudat; copias suas exponit: legiones habere sese paratas IX; praeterea cognitum compertumque sibi alieno esse animo in Caesarem milites neque iis posse persuaderi, uti eum defendant aut sequantur saltem. de reliquis rebus ad senatum refertur: tota Italia delectus habeatur; Faustus Sulla propere in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex aerario Pompeio detur. refertur etiam de rege Iuba, ut socius sit atque amicus: Marcellus vero passurum in praesentia negat. de Fausto impedit Philippus, tribunus plebis. de reliquis rebus senatusconsulta perscribuntur. provinciae privatis decernuntur, duae consulares, reliquae praetoriae. Scipioni

obvenit Syria, L. Domitio Gallia: Paullus et Marcellus privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes deiciuntur. in reliquas provincias praetores mittuntur. neque exspectant, [quod superioribus annis acciderat,] ut de eorum imperio ad populum feratur, paludatique votis nuncupatis exeunt. consules, quod ante id tempus accidit numquam, ex urbe proficiscuntur, lictoresque habent in urbe et Capitolio privati contra omnia vetustatis exempla. tota Italia delectus habentur, arma imperantur; pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur: omnia divina humanaque iura permiscentur.

Quibus rebus cognitis Caesar apud milites contionatur. 7
omnium temporum iniurias inimicorum in se commemorat; a quibus deductum ac depravatum Pompeium queritur invidia atque obtrectatione laudis suae, cuius ipse honori et dignitati semper faverit adiutorque fuerit. novum in republica introductum exemplum queritur, ut tribunicia intercessio armis notaretur atque opprimeretur [,quae superioribus annis armis esset restituta]. Sullam nudata omnibus rebus tribunicia potestate tamen intercessionem liberam reliquisse; Pompeium, qui amissa restituisse videatur, [dona] etiam, quae ante habuerint, ademisse. quotiescumque sit decretum, darent operam magistratus, ne quid respublica detrimenti caperet (qua voce et quo senatusconsulto populus Romanus ad arma sit vocatus), factum in perniciosis legibus, in vi tribunicia, in secessione populi templis locisque editioribus occupatis; atque haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet; quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem [: nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta]. hortatur, cuius imperatoris ductu VIIII annis rempublicam felicissime gesserint plurimaque proelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint, ut eius existimationem dignitatemque ab inimicis defendant. conclamant legionis XIII, quae aderat, milites (hanc enim initio tumultus evocaverat; reliquae nondum venerant): sese paratos esse imperatoris sui tribunorumque plebis iniurias defendere. cognita mi- 8
litum voluntate Ariminum cum ea legione proficiscitur ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit;

reliquas legiones ex hibernis evocat et subsequi iubet. eo L. Caesar adulescens venit, cuius pater Caesaris erat legatus. is reliquo sermone confecto, cuius rei causa venerat, habere se a Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat: velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae reipublicae causa egerit, in suam contumeliam vertat. semper se reipublicae commoda privatis necessitudinibus habuisse potiora. Caesarem quoque pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam reipublicae dimittere neque adeo graviter irasci inimicis, ut, cum illis nocere se speret, reipublicae noceat. pauca eiusdem generis addit cum excusatione Pompei coniuncta. eadem fere atque eisdem verbis praetor Roscius agit cum Caesare sibique Pompeium commemorasse demonstrat.

9 quae res etsi nihil ad levandas iniurias pertinere videbantur, tamen idoneos nactus homines, per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompei mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre, si parvo labore magnas controversias tollere atque omnem Italiam metu liberare possint. sibi semper primam reipublicae fuisse dignitatem vitaque potiorem. doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semenstri imperio in urbem retraheretur, cuius absentis rationem haberi proximis comitiis populus iussisset. tamen hanc iacturam honoris sui reipublicae causa aequo animo tulisse: cum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse. tota Italia delectus haberi, retineri legiones II, quae ab se simulatione Parthici belli sint abductae, civitatem esse in armis. quonam haec omnia nisi ad suam perniciem pertinere? sed tamen ad omnia se descendere paratum atque omnia pati reipublicae causa. proficiscatur Pompeius in suas provincias, ipsi exercitus dimittant, discedant in Italia omnes ab armis, metus e civitate tollatur, libera comitia atque omnis respublica senatui populoque Romano permittatur. haec quo facilius certisque condicionibus fiant et iureiurando sanciantur, aut ipse propius accedat aut se patiatur accedere: fore, uti per colloquia omnes controversiae componantur.

10 acceptis mandatis Roscius a

Caesare Capuam pervenit ibique consules Pompeiumque
invenit: postulata Caesaris renuntiat. illi deliberata re
respondent scriptaque ad eum mandata remittunt; quorum
haec erat summa: Caesar in Galliam reverteretur, Arimino
excederet, exercitus dimitteret; quae si fecisset, Pompeium
in Hispanias iturum. interea, quoad fides esset data Cae-
sarem facturum, quae polliceretur, non intermissuros con-
sules Pompeiumque delectus. erat iniqua condicio postu- 11
lare, ut Caesar Arimino excederet atque in provinciam
reverteretur, ipsum et provincias et legiones alienas tenere;
exercitum Caesaris velle dimitti, delectus habere; polliceri
se in provinciam iturum neque, ante quem diem iturus sit,
definire, ut, si peracto consilio [Caesaris] non profectus
esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur:
tempus vero colloquio non dare neque accessurum polli-
ceri magnam pacis desperationem afferebat. itaque ab
Arimino M. Antonium cum cohortibus V Arretium mittit;
ipse Arimini cum duabus subsistit ibique delectum habere
instituit; Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus
occupat. interea certior factus Iguvium Thermum prae- 12
torem cohortibus V tenere, oppidum munire, omniumque
esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem
cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat,
mittit. cuius adventu cognito diffisus municipii voluntati
Thermus cohortes ex urbe reducit et profugit. milites in
itinere ab eo discedunt ac domum revertuntur. Curio
summa omnium voluntate Iguvium recipit. quibus rebus
cognitis confisus municipiorum voluntatibus Caesar co-
hortes legionis XIII ex praesidiis deducit Auximumque
proficiscitur; quod oppidum Attius cohortibus introductis
tenebat delectumque toto Piceno circummissis senatoribus
habebat. adventu Caesaris cognito decuriones Auximi ad 13
Attium Varum frequentes conveniunt: docent sui iudicii
rem non esse; neque se neque reliquos municipes pati
posse C. Caesarem imperatorem, bene de republica meri-
tum, tantis rebus gestis oppido moenibusque prohiberi:
proinde habeat rationem, dum potestas sit, periculi sui.
quorum oratione permotus Varus praesidium, quod intro-
duxerat, ex oppido educit ac profugit. hunc ex primo or-
dine pauci Caesaris consecuti milites consistere coëgerunt.

commisso proelio deseritur a suis Varus: nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Caesarem perveniunt, atque una cum iis deprensus L. Pupius, primi pili centurio, adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompei antea duxerat. at Caesar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias seque eorum facti memorem fore pollicetur.

14 Quibus rebus Romam nuntiatis tantus repente terror invasit, ut, cum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset ad pecuniam Pompeio ex senatusconsulto proferendam, protinus aperto sanctiore aerario ex urbe profugeret. Caesar enim adventare iam iamque et adesse eius equites falso nuntiabantur. hunc Marcellus collega et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius pridie eius diei ex urbe profectus iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum causa disposuerat. delectus circa urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae primum sese confirmant et colligunt delectumque colonorum, qui lege Iulia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, ad forum productos Lentulus spe libertatis confirmat atque his equos attribuit et se sequi iussit; quos postea monitus ab suis, quod ea res omnium iudicio reprehendebatur, circum familias conventus Campaniae custodiae causa distribuit.

15 Auximo Caesar progressus omnem agrum Picenum percurrit. cunctae earum regionum praefecturae libentissimis animis eum recipiunt exercitumque eius omnibus rebus iuvant. etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat suaque pecunia exaedificaverat, ad eum legati veniunt quaeque imperaverit se cupidissime facturos pollicentur. milites imperat: mittunt. interea legio XII Caesarem consequitur. cum his duabus Asculum Picenum proficiscitur. id oppidum Lentulus Spinther X cohortibus tenebat; qui Caesaris adventu cognito profugit ex oppido cohortesque secum abducere conatus magna parte militum deseritur. relictus in itinere cum paucis incidit in Vibullium Rufum missum a Pompeio in agrum Picenum confirmandorum hominum causa. a quo factus Vibullius certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit,

ipsum dimittit. item ex finitimis regionibus quas potest
contrahit cohortes ex delectibus Pompeianis; in his Ca-
merino fugientem Lucilium Hirrum cum sex cohortibus,
quas ibi in praesidio habuerat, excipit; quibus coactis XIII
efficit. cum his ad Domitium Ahenobarbum Corfinium
magnis itineribus pervenit Caesaremque adesse cum legio-
nibus duabus nuntiat. Domitius per se circiter XX co-
hortes Alba, ex Marsis et Pelignis, finitimis ab regionibus
coëgerat. recepto Firmo expulsoque Lentulo Caesar con- 16
quiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque institui
iubet; ipse unum diem ibi rei frumentariae causa moratus
Corfinium contendit. eo cum venisset, cohortes V prae-
missae a Domitio ex oppido pontem fluminis interrumpe-
bant, qui erat ab oppido milia passuum circiter III. ibi
cum antecursoribus Caesaris proelio commisso celeriter
Domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt. Cae-
sar legionibus traductis ad oppidum constitit iuxtaque mu-
rum castra posuit. re cognita Domitius ad Pompeium in 17
Apuliam peritos regionum magno proposito praemio cum
litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat:
Caesarem duobus exercitibus et locorum angustiis facile
intercludi posse frumentoque prohiberi. quod nisi fecerit,
se cohortesque amplius XXX magnumque numerum se-
natorum atque equitum Romanorum in periculum esse
venturum. interim suos cohortatus tormenta in muris dis-
ponit certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit;
militibus in contione agros ex suis possessionibus polli-
cetur, quaterna in singulos iugera et pro rata parte cen-
turionibus evocatisque. interim Caesari nuntiatur Sul- 18
monenses, quod oppidum a Corfinio VII milium intervallo
abest, cupere ea facere, quae vellet, sed a Q. Lucretio
senatore et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII
cohortium praesidio tenebant. mittit eo M. Antonium cum
legionis XIII cohortibus V. Sulmonenses, simulatque signa
nostra viderunt, portas aperuerunt, universique, et oppi-
dani et milites, obviam gratulantes Antonio exierunt. Lu-
cretius et Attius de muro se deiecerunt. Attius ad Anto-
nium deductus petit, ut ad Caesarem mitteretur. Antonius
cum cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat,
revertitur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo coniunxit

Attiumque incolumem dimisit. Caesar primis diebus castra
magnis operibus munire et ex finitimis municipiis frumen-
tum comportare reliquasque copias exspectare instituit. eo
triduo legio VIII ad eum venit cohortesque ex novis Gal-
liae delectibus XXII equitesque ab rege Norico circiter
CCC. quorum adventu altera castra ad alteram oppidi
partem ponit: his castris Curionem praefecit. reliquis die-
bus oppidum vallo castellisque circumvenire instituit. cuius
operis maxima parte effecta eodem fere tempore missi a
19 Pompeio revertuntur. litteris perlectis Domitius dissimu-
lans in concilio pronuntiat Pompeium celeriter subsidio
venturum hortaturque eos, ne animo deficiant quaeque
usui ad defendendum oppidum sint parent. ipse arcano
cum paucis familiaribus suis colloquitur consiliumque fugae
capere constituit. cum vultus Domiti cum oratione non
consentiret atque omnia trepidantius timidiusque ageret,
quam superioribus diebus consuesset, multumque cum suis
consiliandi causa secreto praeter consuetudinem colloque-
retur, concilia conventusque hominum fugeret, res diutius
tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripse-
rat: sese rem in summum periculum deducturum non esse,
neque suo consilio aut voluntate Domitium se in oppidum
Corfinium contulisse: proinde, si qua fuisset facultas, ad
se cum omnibus copiis veniret. id ne fieri posset, obsi-
20 dione atque oppidi circummunitione fiebat. divulgato Do-
mitii consilio milites, qui erant Corfinii, prima vesperi
secessionem faciunt atque ita inter se per tribunos mili-
tum centurionesque atque honestissimos sui generis collo-
quuntur: obsideri se a Caesare, opera munitionesque prope
esse perfectas; ducem suum Domitium, cuius spe atque
fiducia permanserint, proiectis omnibus fugae consilium
capere: debere se suae salutis rationem habere. ab his
primo Marsi dissentire incipiunt eamque oppidi partem,
quae munitissima videretur, occupant, tantaque inter eos
dissensio exsistit, ut manum conserere atque armis dimi-
care conentur; post paulo tamen internuntiis ultro citroque
missis quae ignorabant, de L. Domiti fuga, cognoscunt.
itaque omnes uno consilio Domitium productum in publi-
cum circumsistunt et custodiunt legatosque ex suo numero
ad Caesarem mittunt: sese paratos esse portas aperire

quaeque imperaverit facere et L. Domitium vivum eius potestati tradere. quibus rebus cognitis Caesar, etsi magni 21 interesse arbitrabatur quam primum oppido potiri cohortesque ad se in castra traducere, ne qua aut largitionibus aut animi confirmatione aut falsis nuntiis commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent, tamen veritus, ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat atque in oppidum dimittit, portas murosque asservari iubet. ipse in iis operibus, quae facere instituerat, milites disponit non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se atque omnem munitionem expleant; tribunos militum et praefectos circummittit atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus asservent. neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit. tanta erat summae rerum exspectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent. quarta vigilia circiter Len- 22
tulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur: velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. facta potestate ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. cum eo de salute sua agit, orat atque obsecrat, ut sibi parcat, veteremque amicitiam commemorat Caesarisque in se beneficia exponit; quae erant maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat, quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat, quod in petitione consulatus erat sublevatus. cuius orationem Caesar interpellat: se non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet, ut tribunos plebis in ea re ex civitate expulsos in suam dignitatem restitueret, ut se et populum Romanum factione paucorum oppressum in libertatem vindicaret. cuius oratione confirmatus Lentulus, ut in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio; adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius

23 consulere cogantur. facta potestate discedit. Caesar, ubi luxit, omnes senatores senatorumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos ad se produci iubet. erant quinque ordinis senatorii, L. Domitius, P. Lentulus Spinther, *L. Vibullius Rufus,* Sex. Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea filius Domiti aliique complures adulescentes et magnus numerus equitum Romanorum et decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. hos omnes productos a contumeliis militum conviciisque prohibet; pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis; dimittit omnes incolumes. HS LX, quod advexerat Domitius atque in publico deposuerat, allatum ad se ab IIviris Corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior in vita hominum quam in pecunia fuisse videatur, etsi eam pecuniam publicam esse constabat datamque a Pompeio in stipendium. milites Domitianos sacramentum apud se dicere iubet atque eo die castra movet iustumque iter conficit VII omnino dies ad Corfinium commoratus et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium in Apuliam pervenit.

24 Pompeius his rebus cognitis, quae erant ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium atque inde Brundisium. copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi iubet; servos, pastores armat atque iis equos attribuit: ex his circiter CCC equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus sex profugit, Rutilius Lupus praetor Terracina cum tribus; quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Vibius Curius, relicto praetore signa ad Curium transferunt atque ad eum transeunt. item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites incidunt. reducitur ad eum deprensus ex itinere N. Magius Cremona, praefectus fabrum Cn. Pompei. quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ipse Brundisium sit venturus, interesse reipublicae et communis salutis se cum Pompeio colloqui; neque vero idem profici longo itineris spatio, cum per alios condiciones ferantur, ac si coram de omnibus condicionibus disceptetur.
25 his datis mandatis Brundisium cum legionibus VI pervenit,

veteranis III et reliquis, quas ex novo delectu confecerat atque in itinere compleverat: Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. reperit consules Dyrrhachium profectos cum magna parte exercitus, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus viginti; neque certum inveniri poterat, obtinendine Brundisii causa ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae in potestate haberet atque ex utraque parte bellum administrare posset, an inopia navium ibi restitisset, veritusque, ne ille Italiam dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portus impedire instituit. quorum operum haec erat ratio. qua fauces erant angustissimae portus, moles atque aggerem ab utraque parte litoris iaciebat, quod his locis erat vadosum mare. longius progressus, cum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices quoqueversus pedum XXX e regione molis collocabat. has quaternis ancoris ex IIII angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. his perfectis collocatisque alias deinceps pari magnitudine rates iungebat. has terra atque aggere integebat, ne aditus atque incursus ad defendendum impediretur; a fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis protegebat; in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab impetu navium incendiisque defenderet. contra haec Pompeius navis magnas 26
onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque multis tormentis et omni genere telorum completas ad opera Caesaris appellebat, ut rates perrumperet atque opera disturbaret. sic cotidie utrimque eminus fundis, sagittis reliquisque telis pugnabatur. atque haec Caesar ita administrabat, ut condiciones pacis dimittendas non existimaret; ac tametsi magnopere admirabatur Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti, atque ea res saepe tentata etsi impetus eius consiliaque tardabat, tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scriboni Libonis, mittit ad eum colloquii causa; mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; imprimis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: magnopere sese

confidere demonstrat, si eius rei sit potestas facta, fore,
ut aequis condicionibus ab armis discedatur; cuius rei
magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem
perventuram, si illo auctore atque agente ab armis sit
discessum. Libo a colloquio Canini digressus ad Pompeium
proficiscitur. paulo post renuntiat, quod consules absint,
sine illis non posse agi de compositione. ita saepius rem
frustra temptatam Caesar aliquando dimittendam sibi iudicat
27 et de bello agendum. prope dimidia parte operis a Cae-
sare effecta diebusque in ea re consumptis VIIII naves a
consulibus Dyrrhachio remissae, quae priorem partem ex-
ercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pom-
peius sive operibus Caesaris permotus sive etiam quod ab
initio Italia excedere constituerat adventu navium pro-
fectionem parare incipit et, quo facilius impetum Caesaris
tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrum-
perent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas
transversas viis praeducit atque ibi sudes stipitesque prae-
acutos defigit. haec levibus cratibus terraque inaequat;
aditus autem atque itinera duo, quae extra murum ad
portum ferebant, maximis defixis trabibus atque eis prae-
acutis praesepit. his paratis rebus milites silentio naves
conscendere iubet, expeditos autem ex evocatis, sagittariis
funditoribusque raros in muro turribusque disponit. hos
certo signo revocare constituit, cum omnes milites naves
conscendissent, atque iis expedito loco actuaria navigia
28 relinquit. Brundisini Pompeianorum militum iniuriis at-
que ipsius Pompeii contumeliis permoti Caesaris rebus
favebant. itaque cognita Pompei profectione concursan-
tibus illis atque in ea re occupatis vulgo ex tectis signi-
ficabant. per quos re cognita Caesar scalas parari mili-
tesque armari iubet, ne quam rei gerendae facultatem
dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. qui erant
in muro custodiae causa collocati, eo signo, quod conve-
nerat, revocantur notisque itineribus ad naves decurrunt.
milites positis scalis muros ascendunt, sed moniti a Brun-
disinis, ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt et
longo itinere ab his circumducti ad portum perveniunt
duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris ad-
haeserant, scaphis lintribusque reprehendunt, reprehensas

excipiunt. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime 29
probabat coactis navibus mare transire et Pompeium sequi,
priusquam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret, tamen
eius rei moram temporisque longinquitatem timebat, quod
omnibus coactis navibus Pompeius praesentem facultatem
insequendi sui ademerat. relinquebatur, ut ex longinquio-
ribus regionibus Galliae Picenique et a freto naves essent
exspectandae. id propter anni tempus longum atque im-
peditum videbatur. interea veterem exercitum, duas Hispa-
nias confirmari, quarum erat altera maximis beneficiis Pom-
pei devincta, auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque
temptari se absente nolebat. itaque in praesentia Pompei 30
sequendi rationem omittit, in Hispaniam proficisci consti-
tuit: duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves
conquirant Brundisiumque deducendas curent. mittit in
Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Siciliam
Curionem pro praetore cum legionibus II; eundem, cum
Siciliam recepisset, protinus in Africam traducere exer-
citum iubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M.
Cato; Africam sorte Tubero obtinere debebat. Caralitani,
simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex
Italia sua sponte Cottam ex oppido eiciunt. ille perter-
ritus, quod omnem provinciam consentire intellegebat, ex
Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas
veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. haec magno
studio agebat. in Lucanis Bruttiisque per legatos suos
civium Romanorum delectus habebat, equitum peditumque
certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. quibus
rebus paene perfectis adventu Curionis cognito queritur
in contione sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio,
qui omnibus rebus imparatissimis non necessarium bellum
suscepisset et ab se reliquisque in senatu interrogatus
omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmavisset.
haec in contione questus ex provincia fugit. nacti vacuas 31
ab imperiis Sardiniam Valerius, Curio Siciliam cum exer-
citibus eo perveniunt. Tubero, cum in Africam venisset,
invenit in provincia cum imperio Attium Varum; qui ad
Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus
protinus ex fuga in Africam pervenerat atque eam sua
sponte vacuam occupaverat delectuque habito duas legiones

effecerat hominum et locorum notitia et usu eius provinciae nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura eam provinciam obtinuerat. hic venientem Uticam navibus Tuberonem portu atque oppido prohibet neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur, sed sublatis ancoris excedere eo loco cogit.

32 His rebus confectis Caesar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit; ipse ad urbem proficiscitur. coacto senatu iniurias inimicorum commemorat. docet se nullum extraordinarium honorem appetisse, sed exspectato legitimo tempore consulatus eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret. latum ab X tribunis plebis contradicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante et pristina consuetudine dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio; qui si improbasset, cur ferri passus esset? si probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? patientiam proponit suam, cum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo iacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. acerbitatem inimicorum docet, qui, quod ab altero postularent, in se recusarent atque omnia permisceri mallent, quam imperium exercitusque dimittere. iniuriam in eripiendis legionibus praedicat, crudelitatem et insolentiam in circumscribendis tribunis plebis; condiciones a se latas, expetita colloquia et denegata commemorat. pro quibus rebus hortatur ac postulat, ut rempublicam suscipiant atque una secum administrent. sin timore defugiant, illis se oneri non futurum et per se rempublicam administraturum. legatos ad Pompeium de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in senatu Pompeius paulo ante dixisset, ad quos legati mitterentur, his auctoritatem attribui timoremque eorum, qui mitterent, significari. tenuis atque infirmi haec animi videri. se vero, ut operibus anteire studuerit,
33 sic iustitia et aequitate velle superare. probat rem senatus de mittendis legatis; sed, qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque timoris causa pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in senatu dixerat eodem se habiturum loco, qui Romae remansissent et qui in castris Caesaris fuissent. sic triduum

disputationibus excusationibusque extrahitur. subicitur
etiam L. Metellus, tribunus plebis, ab inimicis Caesaris,
qui hanc rem distrahat reliquasque res, quascumque agere
instituerit, impediat. cuius cognito consilio Caesar frustra
diebus aliquot consumptis, ne reliquum tempus amittat,
infectis iis, quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur
atque in ulteriorem Galliam pervenit. quo cum venisset, 34
cognoscit missum in Hispaniam a Pompeio Vibullium
Rufum, quem paucis ante diebus Corfinio captum ipse
dimiserat; profectum item Domitium ad occupandam Mas-
siliam navibus actuariis septem, quas Igili et in Cosano a
privatis coactas servis, libertis, colonis suis compleverat;
praemissos etiam legatos Massilienses domum, nobiles
adulescentes, quos ab urbe discedens Pompeius erat ad-
hortatus, ne nova Caesaris officia veterum suorum bene-
ficiorum in eos memoriam expellerent. quibus mandatis
acceptis Massilienses portas Caesari clauserant; Albicos,
barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant mon-
tesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant; fru-
mentum ex finitimis regionibus atque ex omnibus castellis
in urbem convexerant; armorum officinas in urbe institue-
rant; muros, portas, classem reficiebant. evocat ad se 35
Caesar Massilia XV primos. cum his agit, ne initium in-
ferendi belli ab Massiliensibus oriatur: debere eos Italiae
totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis vo-
luntati obtemperare. reliqua, quae ad eorum sanandas
mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. cuius ora-
tionem legati domum referunt atque ex auctoritate haec
Caesari renuntiant: intellegere se divisum esse populum
Romanum in duas partes. neque sui iudicii neque suarum
esse virium decernere, utra pars iustiorem habeat causam.
principes vero esse earum partium Cn. Pompeium et C.
Caesarem, patronos civitatis; quorum alter agros Volca-
rum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit,
alter bello victos Sallyas attribuerit vectigaliaque auxerit.
quare paribus eorum beneficiis parem se quoque volun-
tatem tribuere debere et neutrum eorum contra alterum
iuvare aut urbe aut portibus recipere. haec dum inter eos 36
aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit atque ab
iis receptus urbi praeficitur: summa ei belli administrandi

permittitur. eius imperio classem quoqueversus dimittunt;
onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt at-
que in portum deducunt, parum clavis aut materia atque
armamentis instructis ad reliquas armandas reficiendasque
utuntur: frumenti quod inventum est in publicum confe-
runt; reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis,
si accidat, reservant. quibus iniuriis permotus Caesar le-
giones tres Massiliam adducit; turres vineasque ad oppu-
gnationem urbis agere, naves longas Arelate numero XII
facere instituit. quibus effectis armatisque diebus XXX,
a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam his
D. Brutum praeficit, C. Trebonium legatum ad oppugna-
tionem Massiliae relinquit.

37 Dum haec parat atque administrat, C. Fabium lega-
tum cum legionibus III, quas Narbone circumque ea loca
[hiemandi causa] disposuerat, in Hispaniam praemittit
celeriterque saltus Pyrenaeos occupari iubet, qui eo tem-
pore ab L. Afranio legato praesidiis tenebantur. reliquas
legiones, quae longius hiemabant, subsequi iubet. Fabius,
ut erat imperatum, adhibita celeritate praesidium ex saltu
deiecit magnisque itineribus ad exercitum Afranii con-
38 tendit. adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompeio mis-
sum in Hispaniam demonstratum est, Afranius et Petreius
et Varro, legati Pompeii, quorum unus Hispaniam cite-
riorem tribus legionibus, alter ulteriorem a saltu Castulo-
nensi ad Anam duabus legionibus, tertius ab Ana Vettonum
agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat,
officia inter se partiuntur, uti Petreius ex Lusitania per
Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur,
Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem
Hispaniam tueatur. his rebus constitutis equites auxiliaque
toti Lusitaniae a Petreio, Celtiberiae, Cantabris barbaris-
que omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio im-
perantur. quibus coactis celeriter Petreius per Vettones
ad Afranium pervenit, constituuntque communi consilio
bellum ad Ilerdam propter ipsius loci opportunitatem ge-
39 rere. erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii
III, Petreii duae, praeterea scutatae [citerioris provinciae]
et cetratae [ulterioris Hispaniae] cohortes circiter LXXX
equitumque [utriusque provinciae] circiter V milia. Caesar

legiones in Hispaniam praemiserat VI. auxilia peditum V
milia, equitum III milia omnibus superioribus bellis ha-
buerat et parem ex Gallia numerum, quam ipse pacaverat,
nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo quoque evo-
cato, huc optimi generis hominum ex Aquitanis monta-
nisque, qui Galliam provinciam attingunt, *adiecerat*......
audierat Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter
in Hispaniam facere confestimque esse venturum. simul
a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sum-
psit; has exercitui distribuit. quo facto duas res conse-
cutus est, quod pignore animos centurionum devinxit et
largitione militum voluntates redemit. Fabius finitimarum 40
civitatum animos litteris nuntiisque tentabat. in Sicore
flumine pontes effecerat duos distantes inter se milia pas-
suum IIII. his pontibus pabulatum mittebat, quod ea,
quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consum-
pserat. hoc idem fere atque eadem de causa Pompeiani
exercitus duces faciebant, crebroque inter se equestribus
proeliis contendebant. huc cum cotidiana consuetudine
congressae pabulatoribus praesidio priores legiones Fa-
bianae duae flumen transissent, impedimentaque et omnis
equitatus sequeretur, subito vi ventorum et aquae magni-
tudine pons est interruptus et reliqua multitudo equitum
interclusa. quo cognito a Petreio et Afranio ex aggere
atque cratibus, quae flumine ferebantur, celeriter suo ponte
Afranius, quem oppido castrisque coniunctum habebat,
legiones III equitatumque omnem traiecit duabusque Fa-
bianis occurrit legionibus. cuius adventu nuntiato L. Plan-
cus, qui legionibus praeerat, necessaria re coactus locum
capit superiorem diversamque aciem in duas partes con-
stituit, ne ab equitatu circumveniri posset. ita congressus
impari numero magnos impetus legionum equitatusque
sustinet. commisso ab equitibus proelio signa legionum
duarum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius
ulteriore ponte subsidio nostris miserat suspicatus fore id,
quod accidit, ut duces adversariorum occasione et bene-
ficio fortunae ad nostros opprimendos uterentur. quarum
adventu proelium dirimitur, ac suas uterque legiones re-
ducit in castra. eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC, 41
quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. pons,

qui fuerat tempestate interruptus, paene erat refectus: hunc nocte perfici iussit. ipse cognita locorum natura ponti castrisque praesidio sex cohortis reliquit atque omnia impedimenta et postero die omnibus copiis triplici instructa acie ad Ilerdam proficiscitur et sub castris Afranii constitit et ibi paulisper sub armis moratus facit aequo loco pugnandi potestatem. potestate facta Afranius copias educit et in medio colle sub castris constituit. Caesar, ubi cognovit per Afranium stare, quo minus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis intermissis circiter passibus CCCC castra facere constituit et, ne in opere faciundo milites repentino hostium incursu exterrerentur atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere et procul videri necesse erat, sed a fronte contra hostem pedum XV fossam fieri iussit. prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat; post hos opus in occulto a III acie fiebat. sic omne prius est perfectum, quam intellegeretur ab Afranio castra muniri. sub vesperum Caesar intra hanc fossam legiones reducit atque ibi sub armis
42 proxima nocte conquiescit. postero die omnem exercitum intra fossam continet et, quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda fossasque ad eandem magnitudinem perfici iubet; reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque terrendi causa atque operis impediendi copias suas ad infimas montis radices producunt et proelio lacessunt, neque idcirco Caesar opus intermittit confisus praesidio legionum trium et munitione fossae. illi non diu commorati nec longius ab infimo colle progressi copias in castra reducunt. tertio die Caesar vallo castra communit; reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat,
43 impedimentaque ad se traduci iubet. erat inter oppidum Ilerdam et proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planicies circiter passuum CCC, atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paulo editior; quem si occupavisset Caesar et communisset, ab oppido et ponte et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. hoc sperans legiones III ex castris educit acieque in locis idoneis instructa unius

legionis antesignanos procurrere atque eum tumulum occupare iubet. qua re cognita celeriter quae in statione pro castris erant Afranii cohortes breviore itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. contenditur proelio, et quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur atque aliis summissis subsidiis terga vertere
seque ad signa legionum recipere coguntur. genus erat 44
pugnae militum illorum, ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimarent cum Lusitanis reliquisque barbaris barbaro genere quodam pugnae assuefacti; quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteraverit, ut multum earum regionum consuetudine moveatur. haec tum ratio nostros perturbavit insuetos huius generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere procurrentibus singulis arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare neque ab signis discedere neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti consuerant oportere. itaque perturbatis antesignanis legio, quae in eo cornu constiterat, locum non tenuit atque in
proximum collem sese recepit. Caesar paene omni acie 45
perterrita, quod praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos legionem nonam subsidio ducit; hostem insolenter atque acriter nostros insequentem supprimit rursusque terga vertere seque ad oppidum Ilerdam recipere et sub muro consistere cogit. sed nonae legionis milites elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti longius fugientes in locum iniquum progrediuntur et sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. hinc se recipere cum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. praeruptus locus erat, utraque ex parte directus ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent, ut neque subsidia ab lateribus summitti neque equites laborantibus usui esse possent. ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CCCC. hac nostris erat receptus, quod eo incitati studio inconsultius processerant; hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo et quod sub ipsis radicibus

montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitte-
retur. tamen virtute et patientia nitebantur atque omnia
vulnera sustinebant. augebatur illis copia, atque ex castris
cohortes per oppidum crebro summittebantur, ut integri
defessis succederent. hoc idem Caesar facere cogebatur,
ut summissis in eundem locum cohortibus defessos reci-
46 peret. hoc cum esset modo pugnatum continenter horis
quinque, nostrique gravius a multitudine premerentur, con-
sumptis omnibus telis gladiis destrictis impetum adversus
montem in cohortis faciunt paucisque deiectis reliquos sese
convertere cogunt. summotis sub murum cohortibus ac
nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis
facilis est nostris receptus datus. equitatus autem noster
ab utroque latere, etsi deiectis atque inferioribus locis con-
stiterat, tamen summa in iugum virtute conititur atque inter
duas acies perequitans commodiorem ac tutiorem nostris
receptum dat. ita vario certamine pugnatum est. nostri
in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q.
Fulginius ex primo hastato legionis XIIII, qui propter
eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum
pervenerat; vulnerantur amplius DC. ex Afranianis inter-
ficiuntur T. Caecilius, primi pili centurio, et praeter eum
47 centuriones IIII, milites amplius CC. sed haec eius diei
praefertur opinio, ut se utrique superiores discessisse exi-
stimarent: Afraniani, quod, cum esse omnium iudicio in-
feriores viderentur, comminus tam diu stetissent et nostro-
rum impetum sustinuissent et initio locum tumulumque
tenuissent, quae causa pugnandi fuerat, et nostros primo
congressu terga vertere coëgissent; nostri autem, quod
iniquo loco atque impari congressi numero quinque horis
proelium sustinuissent, quod montem gladiis destrictis
ascendissent, quod ex loco superiore terga vertere adver-
sarios coëgissent atque in oppidum compulissent. illi eum
tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munie-
48 runt praesidiumque ibi posuerunt. accidit etiam repenti-
num incommodum biduo, quo haec gesta sunt. tanta enim
tempestas cooritur, ut numquam illis locis maiores aquas
fuisse constaret. tum autem ex omnibus montibus nives
proluit ac summas ripas fluminis superavit pontisque ambo,
quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. quae res magnas

difficultates exercitui Caesaris attulit. castra enim, ut supra demonstratum est, cum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio milium XXX, neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur. neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant, frumentum supportare, neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus reverti, neque maximi commeatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. tempus erat autem difficillimum, quo neque frumenta *in hibernis* erant neque multum a maturitate aberant, ac civitates exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexerat, reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus consumpserat: pecora, quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum finitimae civitates longius removerant. qui erant pabulandi aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturae Lusitani peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae consectabantur; quibus erat proclive tranare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.
at exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. mul- 49
tum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus, multum ex omni provincia comportabatur; magna copia pabuli suppetebat. harum omnium rerum facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.
hae permanserunt aquae dies complures. conatus est Cae- 50
sar reficere pontes: sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum perfici patiebantur; quod illis prohibere erat facile cum ipsius fluminis natura atque aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela iaciebantur; atque erat difficile eodem tempore rapidissimo flu-
mine opera perficere et tela vitare. nuntiatur Afranio 51
magnos commeatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. venerant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. erant praeterea cuiusque generis hominum milia circiter VI cum servis liberisque; sed nullus ordo, nullum imperium certum, cum suo quisque

consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent usi superiorum temporum atque itinerum licentia. erant complures honesti adulescentes, senatorum filii et ordinis equestris; erant legationes civitatum; erant legati Caesaris. hos omnes flumina continebant. ad hos opprimendos cum omni equitatu tribusque legionibus Afranius de nocte proficiscitur imprudentesque ante missis equitibus aggreditur. celeriter sese tamen Galli equites expediunt proeliumque committunt. ii, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuere; sed, ubi signa legionum appropinquare coeperunt, paucis amissis sese in proximos montes conferunt. hoc pugnae tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium se in loca superiora receperunt. desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum atque impedi-
52 mentorum non magnus numerus. his tamen omnibus annona crevit; quae fere res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. iamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti deminuerat, atque incommoda in dies augebantur; [et] tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur, illi omnibus abundarent rebus superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad eius amicitiam accesserant, quod minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat; ipse praesentem inopiam quibus poterat subsidiis tutabatur.
53 haec Afranius Petreiusque et eorum amici pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. multa rumor affingebat, ut paene bellum confectum videretur. quibus litteris nuntiisque Romam perlatis magni domum concursus ad Afranium magnaeque gratulationes fiebant; multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur, alii, ut principes talem nuntium attulisse, alii, ne eventum belli exspectasse aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.
54 cum in his angustiis res esset, atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cuius generis eum superioribus annis usus Britanniae

docuerat. carinae ac prima statumina levi materia fiebant;
reliquum corpus navium viminibus contextum coriis inte-
gebatur. has perfectas carris iunctis devehit noctu milia
passuum a castris XXII militesque his navibus flumen
transportat continentemque ripae collem improviso occu-
pat. hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiatur,
communit. huc legionem postea traicit atque ex utraque
parte pontem instituit, biduo perficit. ita commeatus et
qui frumenti causa processerant tuto ad se recipit et rem
frumentariam expedire incipit. eodem die equitum magnam 55
partem flumen traiecit. qui inopinantis pabulatores et sine
ullo dissipatos timore aggressi magnum numerum iumen-
torum atque hominum intercipiunt cohortibusque cetratis
subsidio missis scienter in duas partes sese distribuunt,
alii ut praedae praesidio sint, alii ut venientibus resistant
atque eos propellant, unamque cohortem, quae temere ante
ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis cir-
cumveniunt atque interficiunt incolumesque cum magna
praeda eodem ponte in castra revertuntur.

Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses usi L. 56
Domitii consilio navis longas expediunt numero XVII,
quarum erant XI tectae. multa huc minora navigia ad-
dunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur. magnum
numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus
supra demonstratum est, imponunt atque hos praemiis pol-
licitationibusque incitant. certas sibi deposcit naves Do-
mitius atque has colonis pastoribusque, quos secum ad-
duxerat, complet. sic omnibus rebus instructa classe magna
fiducia ad nostras naves procedunt, quibus praeerat D. Bru-
tus. hae ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes
obtinebant. erat multo inferior numero navium Brutus; 57
sed electos ex omnibus legionibus fortissimos viros, ante-
signanos, centuriones, Caesar ei classi attribuerat, qui sibi
id muneris depoposcerant. hi manus ferreas atque harpa-
gones paraverant magnoque numero pilorum, tragularum
reliquorumque telorum se instruxerant. ita cognito hostium
adventu suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus
confligunt. pugnatum est utrimque fortissime atque acer-
rime: neque multum Albici nostris virtute cedebant, ho-
mines asperi et montani, exercitati in armis; atque hi modo

digressi a Massiliensibus recentem eorum pollicitationem
animis continebant, pastoresque indomiti spe libertatis ex-
citati sub oculis domini suam probare operam studebant.
58 ipsi Massilienses et celeritate navium et scientia guber-
natorum confisi nostros eludebant impetusque eorum *non*
excipiebant et, quoad licebat latiore uti spatio, producta
longius acie circumvenire nostros aut pluribus navibus
adoriri singulas aut remos transcurrentes detergere, si
possent, contendebant; cum propius erat necessario ven-
tum, ab scientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem
montanorum confugiebant. nostri cum minus exercitatis
remigibus minusque peritis gubernatoribus utebantur, qui
repente ex onerariis navibus erant producti neque dum
etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam tardi-
tate et gravitate navium impediebantur: factae enim subito
ex humida materia non eundem usum celeritatis habebant.
itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, aequo
animo singulas binis navibus obiciebant atque iniecta
manu ferrea et retenta utraque nave diversi pugnabant
atque in hostium naves transcendebant et magno numero
Albicorum et pastorum interfecto partem navium depri-
munt, nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in por-
tum compellunt. eo die naves Massiliensium cum iis, quae
sunt captae, intereunt VIIII.

59 Hoc primum Caesari ad Ilerdam nuntiatur; simul per-
fecto ponte celeriter fortuna mutatur. illi perterriti virtute
equitum minus libere, minus audacter vagabantur, alias
non longo a castris progressi spatio, ut celerem receptum
haberent, angustius pabulabantur, alias longiore circuitu
custodias stationesque equitum vitabant, aut aliquo accepto
detrimento aut procul equitatu viso ex medio itinere pro-
iectis sarcinis fugiebant. postremo et plures intermittere
dies et praeter consuetudinem omnium noctu constituerant
60 pabulari. interim Oscenses et Calagurritani, qui erant
cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos sese-
que imperata facturos pollicentur. hos Tarraconenses et
Iacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgavonenses,
qui flumen Hiberum attingunt, insequuntur. petit ab his
omnibus, ut se frumento iuvent. pollicentur atque omnibus
undique conquisitis iumentis in castra deportant. transit

etiam cohors Illurgavonensis ad eum cognito civitatis consilio et signa ex statione transfert. magna celeriter commutatio rerum. perfecto ponte, magnis quinque civitatibus ad amicitiam adiunctis, expedita re frumentaria, exstinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt et Caesaris amicitiam sequuntur.
quibus rebus perterritis animis adversariorum Caesar, ne 61
semper magno circuitu per pontem equitatûs esset mittendus, nactus idoneum locum fossas pedum XXX in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in eo flumine efficeret. his paene effectis magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur, quod multum Caesar equitatu valebat. itaque constituunt ipsi locis excedere et in Celtiberiam bellum transferre. huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus quae superiore bello cum Sertorio steterant civitates victae nomen atque imperium absentis Pompei timebant, quae in amicitia manserant magnis affectae beneficiis eum diligebant; Caesaris autem erat in barbaris nomen obscurius. hic magnos equitatus magnaque auxilia exspectabant et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. hoc inito consilio toto flumine Hibero naves conquirere et Octogesam adduci iubent. id erat oppidum positum ad Hiberum miliaque passuum a castris aberat XX. ad eum locum fluminis navibus iunctis pontem imperant fieri legionesque duas flumen Sicorim traducunt, castraque muniunt vallo pedum XII. qua re per 62
exploratores cognita summo labore militum Caesar continuato diem noctemque opere in flumine avertendo huc iam reduxerat rem, ut equites, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire, pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstare et cum altitudine aquae tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum impedirentur. sed tamen eodem fere tempore pons in Hibero prope effectus nuntiabatur, et in Sicori vadum reperiebatur. iam vero eo magis illi maturandum 63
iter existimabant. itaque duabus auxiliaribus cohortibus Ilerdae praesidio relictis omnibus copiis Sicorim transeunt

et cum duabus legionibus, quas superioribus diebus tra-
duxerant, castra iungunt. relinquebatur Caesari nihil, nisi
uti equitatu agmen adversariorum male haberet et carperet.
pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo bre-
viore itinere illi ad Hiberum pervenire possent. equites
ab eo missi flumen transeunt et, cum de tertia vigilia Pe-
treius atque Afranius castra movissent, repente sese ad
novissimum agmen ostendunt et magna multitudine cir-
64 cumfusa morari atque iter impedire incipiunt. prima luce
ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant coniuncta,
cernebatur equitatus nostri proelio novissimos illorum premi
vehementer ac nonnumquam sustineri extremum agmen at-
que interrumpi, alias inferri signa et universarum cohor-
tium impetu nostros propelli, dein rursus conversos inse-
qui. totis vero castris milites circulari et dolere hostem
ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci; cen-
turiones tribunosque militum adire atque obsecrare, ut per
eos Caesar certior fieret, ne labori suo neu periculo par-
ceret: paratos esse sese, posse et audere ea transire flumen,
qua traductus esset equitatus. quorum studio et vocibus
excitatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudini fluminis
exercitum obicere, conandum tamen atque experiendum
iudicat. itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis
deligi iubet, quorum aut animus aut vires videbantur susti-
nere non posse. hos cum legione una praesidio castris
relinquit; reliquas legiones expeditas educit magnoque nu-
mero iumentorum in flumine supra atque infra constituto
traducit exercitum. pauci ex his militibus abrepti vi flu-
minis ab equitatu excipiuntur ac sublevantur; interit tamen
nemo. traducto incolumi exercitu copias instruit triplicem-
que aciem ducere incipit. ac tantum fuit in militibus studii,
ut milium sex ad iter addito circuitu magnaque [ad vadum]
fluminis mora interposita eos, qui de tertia vigilia exis-
65 sent, ante horam diei VIIII consequerentur. quos ubi
Afranius procul visos cum Petreio conspexit, nova re per-
territus locis superioribus constitit aciemque instruit. Cae-
sar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio obi-
ciat: rursus conantes progredi insequitur et moratur. illi
necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt.
suberant enim montes, atque a milibus passuum V itinera

difficilia atque angusta excipiebant. hos montes intrare cupiebant, ut equitatum effugerent Caesaris praesidiisque in angustiis collocatis exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore Hiberum copias traducerent. quod fuit illis conandum atque omni ratione efficiendum; sed totius diei pugna atque itineris labore defessi rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit. media circiter nocte iis, qui adaquandi 66
causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis fit ab his certior Caesar duces adversariorum silentio copias castris educere. quo cognito signum dari iubet et vasa militari more conclamari. illi exaudito clamore veriti, ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt copiasque in castris continent. postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. hoc idem fit ex castris Caesaris. mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. uterque idem suis renuntiat: V milia passuum proxima intercedere itineris campestris, inde excipere loca aspera et montuosa; qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii. disputatur in consilio 67
ab Petreio atque Afranio et tempus profectionis quaeritur. plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias veniri, quam sentiretur. alii, quod pridie noctu conclamatum esset in Caesaris castris, argumenti sumebant loco non posse clam exiri. circumfundi noctu equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsidere; nocturnaque proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis quam religioni consulere consuerit. at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam afferre; quibus rebus coërceri milites et in officio contineri soleant. quare omni ratione esse interdiu perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva locum, quem petant, capi posse. haec vincit in consilio sententia, et prima luce postridie constituunt proficisci. Caesar exploratis regionibus albente 68
caelo omnes copias castris educit magnoque circuitu nullo certo itinere exercitum ducit. nam quae itinera ad Hiberum

atque Octogesam pertinebant castris hostium oppositis tenebantur. ipsi erant transcendendae valles maximae ac difficillimae, saxa multis locis praerupta iter impediebant, ut arma per manus necessario traderentur, militesque inermi sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Hibero
69 intercludere et frumento prohibere potuissent. ac primo Afraniani milites visendi causa laeti ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus prosequebantur: necessarii victus inopia coactos fugere atque ad Ilerdam reverti. erat enim iter a proposito diversum, contrariamque in partem iri videbatur. duces vero eorum consilium suum laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adiuvabat, quod sine iumentis impedimentisque ad iter profectos videbant, ut non posse inopiam diutius sustinere confiderent. sed, ubi paulatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt iamque primos superare regionem castrorum animum adverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putaret. conclamatur ad arma, atque omnes copiae paucis praesidio relictis cohortibus exeunt rectoque ad Hiberum itinere contendunt.
70 erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant, Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortisque in castris relictas servare non possent; quibus interclusis exercitu Caesaris auxilium ferri nulla ratione poterat. confecit prior iter Caesar atque ex magnis rupibus nactus planiciem in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen premeretur, ante se hostem videret, collem quendam nactus ibi constitit. ex eo loco IIII cetratorum cohortis in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. hunc magno cursu concitatos iubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet et mutato itinere iugis Octogesam perveniret. hunc cum

obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Caesaris in cohortis impetum fecit; nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt omnesque ab eis circumventi in conspectu utriusque exercitus interficiuntur. erat occasio bene gerendae rei. neque vero 71
id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim circumdatum undique equitatu, cum in loco aequo atque aperto confligeretur; idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. concurrebant legati, centuriones tribunique militum: ne dubitaret proelium committere: omnium esse militum paratissimos animos; Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse: quod suis non subvenissent, quod de colle non decederent, quod vix equitum incursus sustinerent collatisque in unum locum signis conferti neque ordines neque signa servarent. quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio nec sine aqua permanere posset. Caesar in eam spem venerat, 72
se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod re frumentaria adversarios interclusisset. cur etiam secundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam periclitaretur? praesertim cum non minus esset imperatoris consilio superare quam gladio. movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat; quibus salvis atque incolumibus rem obtinere malebat. hoc consilium Caesaris plerisque non probabatur; milites vero palam inter se loquebantur, quoniam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam cum vellet Caesar, sese non esse pugnaturos. ille in sua sententia perseverat et paulum ex eo loco degreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius oblata facultate in castra sese referunt. Caesar praesidiis in montibus dispositis omni ad Hiberum intercluso itinere quam proxime potest hostium castris castra communit. postero die duces adversariorum per- 73
turbati, quod omnem rei frumentariae fluminisque Hiberi spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. haec consiliantibus eis nuntiantur aquatores ab

equitatu premi nostro. qua re cognita crebras stationes
disponunt equitum et cohortium alariarum legionariasque
intericiunt cohortis vallumque ex castris ad aquam ducere
incipiunt, ut intra munitionem et sine timore et sine sta-
tionibus aquari possent. id opus inter se Petreius atque
Afranius partiuntur ipsique perficiundi operis causa lon-
74 gius progrediuntur. quorum discessu liberam nacti milites
colloquiorum facultatem vulgo procedunt, et quem quisque
in castris notum aut municipem habebat conquirit atque
evocat. primum agunt gratias omnes omnibus, quod sibi
perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere.
deinde imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint
commissuri, et, quod non ab initio fecerint armaque cum
hominibus necessariis et consanguineis contulerint, que-
runtur. his provocati sermonibus fidem ab imperatore de
Petreii atque Afranii vita petunt, ne quod in se scelus
concepisse neu suos prodidisse videantur. quibus confir-
matis rebus se statim signa translaturos confirmant lega-
tosque de pace primorum ordinum centuriones ad Caesa-
rem mittunt. interim alii suos in castra invitandi causa
adducunt, alii ab suis abducuntur, adeo ut una castra iam
facta ex binis viderentur; compluresque tribuni militum
et centuriones ad Caesarem veniunt seque ei commendant.
idem hoc fit a principibus Hispaniae, quos evocaverant et
secum in castris habebant obsidum loco. hi suos notos
hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum
commendationis haberet ad Caesarem. Afranii etiam filius
adulescens de sua ac parentis sui salute cum Caesare per
Sulpicium legatum agebat. erant plena laetitia et gratu-
latione omnia, eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum,
qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur, magnum-
que fructum suae pristinae lenitatis omnium iudicio Caesar
75 ferebat, consiliumque eius a cunctis probabatur. quibus
rebus nuntiatis Afranio ab instituto opere discedit seque
in castra recipit, sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque
accidisset casus, hunc quieto et aequo animo ferret. Pe-
treius vero non deserit sese. armat familiam: cum hac et
praetoria cohorte cetratorum barbarisque equitibus paucis,
beneficiariis suis, quos suae custodiae causa habere con-
suerat, improviso ad vallum advolat, colloquia militum

interrumpit, nostros repellit a castris, quos deprendit interficit. reliqui coëunt inter se et repentino periculo exterriti sinistras sagis involvunt gladiosque destringunt atque ita se a cetratis equitibusque defendunt castrorum propinquitate confisi seque in castra recipiunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.
quibus rebus confectis flens Petreius manipulos circumit 76
militesque appellat neu se neu [Pompeium] imperatorem suum adversariis ad supplicium tradant, obsecrat. fit celeriter concursus in praetorium. postulat, ut iurent omnes se exercitum ducesque non deserturos neque prodituros neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. princeps in haec verba iurat ipse; idem iusiurandum adigit Afranium: subsequuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim producti milites idem iurant. edicunt, penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producatur: productos palam in praetorio interficiunt. sed plerosque ii, qui receperant, celant noctuque per vallum emittunt. sic terrore oblato a ducibus crudelitas in supplicio, nova religio iurisiurandi spem praesentis deditionis sustulit mentesque militum convertit et rem ad pristinam belli rationem redegit.
Caesar qui milites adversariorum in castra per tempus 77
colloquii venerant summa diligentia conquiri et remitti iubet. sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt. quos ille postea magno in honore habuit; centuriones in priores ordines, equites Romanos in tribunicium restituit honorem.
premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur aegre. fru- 78
menti copiam legionarii nonnullam habebant, quod dierum XXII ab Ilerda frumentum iussi erant efferre, cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae et corpora insueta ad onera portanda. itaque magnus eorum cotidie numerus ad Caesarem perfugiebat. in his erat angustiis res. sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur Ilerdam reverti, quod ibi paulum frumenti reliquerant. ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius; quo spatio plures rem posse casus recipere intellegebant. hoc probato consilio ex castris proficiscuntur. Caesar equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet atque impe-

diret, ipse cum legionibus subsequitur. nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.
79 genus erat hoc pugnae. expeditae cohortes novissimum
agmen claudebant pluresque in locis campestribus subsistebant. si mons erat ascendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus qui antecesserant suos ascendentes protegebant: cum vallis aut locus declivis suberat, neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela coniciebant, tum magno erat in periculo res. relinquebatur, ut, cum eiusmodi locis esset appropinquatum, legionum signa consistere iuberent magnoque impetu equitatum repellerent, eo summoto repente incitati cursu sese in vallis universi demitterent atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent. nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos superioribus perterritos proeliis in medium reciperent agmen ultroque eos tuerentur, quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu
80 Caesaris exciperetur. tali dum pugnatur modo, lente atque
paulatim proceditur, crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt; ut tum accidit. milia enim progressi IIII vehementiusque peragitati ab equitatu montem excelsum capiunt ibique una fronte contra hostem castra muniunt neque iumentis onera deponunt. ubi Caesaris castra posita tabernaculaque constituta et dimissos equites pabulandi causa animum adverterunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta eiusdem diei et spem nacti morae discessu nostrorum equitum iter facere incipiunt. qua re animum adversa Caesar relictis impedimentis subsequitur, praesidio paucas cohortis relinquit; hora X subsequi pabulatores equitesque revocari iubet. celeriter equitatus ad cotidianum itineris officium revertitur. pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut paene terga convertant, compluresque milites, etiam nonnulli centuriones, interficiuntur. instabat agmen Caesaris atque universum im-
81 minebat. tum vero neque ad explorandum idoneum locum
castris neque ad progrediendum data facultate consistunt necessario et procul ab aqua et natura iniquo loco castra ponunt. sed iisdem de causis Caesar, quae supra sunt

demonstratae, proelio non lacessit et eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu sive interdiu erumperent. illi animadverso vitio castrorum tota nocte munitiones proferunt castraque castris convertunt. hoc idem postero die a prima luce faciunt totumque in ea re diem consumunt. sed quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius, et praesenti malo aliis malis remedia dabantur. prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris; proximo die praesidio in castris relicto universas ad aquam copias educunt, pabulatum emittitur nemo. his eos supplices malis habere Caesar et necessariam subire deditionem quam proelio decertare malebat. conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario descensuros existimabat. illi et inopia pabuli adducti et quo essent ad id expeditiores omnia sarcinaria iumenta interfici iubent. in his operibus consiliisque bi- 82
duum consumitur; tertio die magna iam pars operis Caesaris processerat. illi impediendae reliquae munitionis causa hora circiter VIIII signo dato legiones educunt aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat, equitatum omnem convenire iubet, aciem instruit: contra opinionem enim militum famamque omnium videri proelium defugisse magnum detrimentum afferebat. sed eisdem de causis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare vellet, movebatur, atque hoc etiam magis, quod spatii brevitas etiam in fugam coniectis adversariis non multum ad summam victoriae iuvare poterat. non enim amplius pedum milibus duobus ab castris castra distabant: hinc duas partes acies occupabant duae; tertia vacabat ad incursum atque impetum militum relicta. si proelium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. hac de causa constituerat signa inferentibus resistere, prior proelio non lacessere. acies erat Afraniana 83
duplex legionum V; tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant: Caesaris triplex; sed primam aciem quaternae cohortes ex V legionibus tenebant, has subsidiariae ternae et rursus aliae totidem suae cuiusque legionis subsequebantur; sagittarii funditoresque media contine-

bantur acie, equitatus latera cingebat. tali instructa acie tenere uterque propositum videbatur: Caesar, ne nisi coactus proelium committeret; ille, ut opera Caesaris impediret. producitur tum res, aciesque ad solis occasum continentur: inde utrique in castra discedunt. postero die munitiones institutas Caesar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris temptare, si transire possent. qua re animadversa Caesar Germanos levis armaturae equitumque partem flumen traicit crebrasque in ripis custodias disponit.

84 tandem omnibus rebus obsessi, quartum iam diem sine pabulo retentis iumentis, aquae, lignorum, frumenti inopia colloquium petunt et id, si fieri possit, semoto a militibus loco. ubi id a Caesare negatum et, palam si colloqui vellent, concessum est, datur obsidis loco Caesari filius Afranii. venitur in eum locum, quem Caesar delegit. audiente utroque exercitu loquitur Afranius: non esse aut ipsis aut militibus succensendum, quod fidem erga imperatorem suum Cn. Pompeium conservare voluerint. sed satis iam fecisse officio satisque supplicii tulisse. perpessos omnium rerum inopiam; nunc vero paene ut feras circummunitos prohiberi aqua, prohiberi ingressu, neque corpore dolorem neque animo ignominiam ferre posse. itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si qui locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant. haec quam potest demississime et subiectissime exponit.

85 ad ea Caesar respondit: nulli omnium has partis vel querimoniae vel miserationis minus convenisse. reliquos enim omnis officium suum praestitisse: se, qui etiam bona condicione, et loco et tempore aequo, confligere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui iniuria etiam accepta suisque interfectis quos in sua potestate habuerit conservarit et texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint; qua in re omnium suorum vitae consulendum putarint. sic omnium ordinum partis in misericordia constitisse: ipsos duces a pace abhorruisse; eos neque colloqui neque indutiarum iura servasse et homines imperitos et per colloquium deceptos crudelissime interfecisse. accidisse igitur his, quod plerumque hominum nimia pertinacia atque arrogantia accidere

soleat, uti eo recurrant et id cupidissime petant, quod paulo ante contempserint. neque nunc se illorum humilitate neque aliqua temporis opportunitate postulare, quibus rebus opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se multos iam annos aluerint, velle dimitti. neque enim sex legiones alia de causa missas in Hispaniam septimamque ibi conscriptam neque *tot tantasque classis* paratas neque submissos duces rei militaris peritos. nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum, quae propter diuturnitatem pacis nullum auxilium desiderarit. omnia haec iam pridem contra se parari: in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis praesideat rebus et duas bellicosissimas provincias absens tot annis obtineat; in se iura magistratuum commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur; in se etiam aetatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis *probati* ad obtinendos exercitus evocentur; in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut rebus feliciter gestis aut cum honore aliquo aut certe sine ignominia domum revertantur exercitumque dimittant. quae tamen omnia et se tulisse patienter et esse laturum: neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit, sed ne illi habeant, quo contra se uti possint. proinde, ut esset dictum, provinciis excederent exercitumque dimitterent; si id sit factum, se nociturum nemini. hanc unam atque extremam esse pacis condicionem. id vero militibus fuit pergratum et iucun- 86
dum, ut ex ipsa significatione cognosci potuit, ut, qui aliquid iusti incommodi exspectavissent, ultro praemium missionis ferrent. nam cum de loco et tempore eius rei controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. paucis cum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur, ut ei, qui habeant domicilium aut possessionem in Hispania, statim, reliqui ad Varum flumen dimittantur; ne quid eis noceatur, neu quis invitus sacramentum dicere cogatur, a Caesare cavetur. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen 87

Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. addit etiam, ut, quod quisque eorum in bello amiserit, quae sint penes milites suos, iis, qui amiserant, restituatur; militibus aequa facta aestimatione pecuniam pro his rebus dissolvit. quascumque postea controversias inter se milites habuerunt, sua sponte ad Caesarem in ius adierunt. Petreius atque Afranius cum stipendium ab legionibus paene seditione facta flagitarentur, cuius illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulatum est, eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa duas legiones suas antecedere, reliquas subsequi iussit, ut non longo inter se spatio castra facerent, eique negotio Q. Fufium Calenum legatum praeficit. hoc eius praescripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO CIVILI

COMMENTARIUS SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

I. *Massiliae oppugnatio.* Trebonius legatus duabus ex partibus munitionibus urbem cingere instituit; incolis Nasidius cum classe adveniens animum addit c. 1—4, sed navali proelio superati et machinas Trebonii diruere frustra adorti indutias petunt, impetratas eruptione facta violant, Trebonii opera disiciunt c. 5—14, quibus cito reparatis territi ad easdem deditionis condiciones recurrunt c. 15—16. II. *M. Varro* in ulteriore Hispania cognitis rebus a Caesare in Italia feliciter gestis diffidens rebus Pompeianis ad Caesarem inclinaturus videtur, sed ubi eum ad Massiliam detineri audivit, bellum parat; verum ab omnibus desertus et interclusus itinere Caesari legionem tradit, qui omni Hispania recepta Massiliam pervenit ibique se Romae dictatorem dictum esse cognoscit. Massiliensibus in deditionem acceptis Romam proficiscitur c. 17—22. III. *Curio in Africam exercitum traicit:* primum feliciter ad Uticam rem contra Varum gerit, sed mox proelio ad Bagradam temere commisso a Varo et Saburra, Iubae praefecto, victus interficitur. exercitus reliquiae partim in Siciliam redeunt, partim Varo se dedunt, multos Iuba interfici iubet c. 23—44.

Haec gesta sunt eodem anno, quo quae primo commentario narrata sunt.

Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppidum agere instituit. una erat proxima portui navalibusque, altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania, ad id mare, quod adiacet ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex tribus oppidi partibus mari alluitur; reliqua quarta est, quae aditum habeat ab terra. huius quoque spatii pars ea, quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita longam et difficilem habet oppugnationem. ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam iumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari iubet. quibus comparatis rebus aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit. sed tanti erant antiquitus in oppido omnium re- 2
rum ad bellum apparatus tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. asseres enim pedum XII cuspidibus praefixi atque hi maximis ballistis missi per IIII ordines cratium in terra defigebantur. itaque pedalibus lignis coniunctis inter se porticus integebantur, atque hac agger inter manus proferebatur. antecedebat testudo pedum LX aequandi loci causa facta item ex fortissimis lignis, convoluta omnibus rebus, quibus ignis iactus et lapides defendi possent. sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. crebrae etiam per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri et turribus inferebantur; quae facile nostri milites repellebant magnisque ultro illatis detrimentis eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum reiciebant. interim 3
L. Nasidius ab Cn. Pompeio cum classe navium XVI, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus freto Siciliae imprudente atque inopinante Curione pervehitur appulsisque Messanam navibus atque inde propter repentinum terrorem principum ac senatus fuga facta navem ex navalibus eorum deducit. hac adiuncta ad reliquas naves cursum Massiliam versus perficit praemissaque clam navicula Domitium Massiliensisque de suo adventu certiores facit eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe additis suis auxiliis confligant.

4 Massilienses post superius incommodum veteres ad eun-
dem numerum ex navalibus productas navis refecerant
summaque industria armaverant (remigum, gubernatorum
magna copia suppetebat) piscatoriasque adiecerant atque
contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has
sagittariis tormentisque compleverunt. tali modo instructa
classe omnium seniorum, matrum familiae, virginum pre-
cibus et fletu excitati, extremo tempore civitati subveni-
rent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicave-
rant, naves conscendunt. communi enim fit vitio naturae,
ut invisis atque incognitis rebus magis confidamus vehe-
mentiusque exterreamur; ut tum accidit. adventus enim
L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat.
nacti idoneum ventum ex portu exeunt et Tauroënta, quod
est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt ibi-
que naves expediunt rursusque se ad confligendum animo
confirmant et consilia communicant. dextra pars attri-
5 buitur Massiliensibus, sinistra Nasidio. eodem Brutus
contendit aucto navium numero. nam ad eas, quae factae
erant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium ac-
cesserant sex. has superioribus diebus refecerat atque
omnibus rebus instruxerat. itaque suos cohortatus, quos
integros superavissent ut victos contemnerent, plenus spei
bonae atque animi adversus eos proficiscitur. facile erat
ex castris C. Treboni atque omnibus superioribus locis
prospicere in urbem, ut omnis iuventus, quae in oppido
excubiis custodiisque remanserat, omnesque superioris ae-
tatis cum liberis atque uxoribus aut ex muro ad caelum
manus tenderent, aut templa deorum immortalium adirent
et ante simulacra proiecti victoriam ab dis exposcerent.
neque erat quisquam omnium, quin in eius diei casu sua-
rum omnium fortunarum eventum consistere existimaret.
nam et honesti ex iuventute et cuiusque aetatis amplissimi
nominatim evocati atque obsecrati navis conscenderant,
ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi
quicquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel do-
mesticis opibus vel externis auxiliis de salute urbis con-
6 fiderent. commisso proelio Massiliensibus res nulla ad
virtutem defuit; sed memores eorum praeceptorum, quae
paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut

nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et quibus in pugna vitae periculum accideret non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent; quibus urbe capta eadem esset belli fortuna patienda. diductisque nostris paulatim navibus et artificio gubernatorum et mobilitati navium locus dabatur, et si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus iniectis navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. neque vero coniuncti Albicis comminus pugnando deficiebant neque multum cedebant virtute nostris. simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum multa nostris de improviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant. conspicataeque naves triremes duae navem D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant. sed tantum re provisa Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. illae adeo graviter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraque ex concursu laborarent, altera vero praefracto rostro tota collabefieret. qua re animadversa quae proximae ei loco ex Bruti classe naves erant in eas impeditas impetum faciunt celeriterque 'ambas deprimunt.
sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt celeriterque pugna 7
excesserunt: non enim has aut conspectus patriae aut propinquorum praecepta ad extremum vitae periculum adire cogebant. itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe V sunt depressae, IIII captae, una cum Nasidianis profugit; quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. at ex reliquis una praemissa Massiliam huius nuntii perferendi gratia cum iam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo effudit, et re cognita tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo secius ad defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

Est animadversum ab legionariis, qui dextram partem 8
operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus magno sibi esse praesidio posse, si ibi pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent. quam primo ad repentinos incursus humilem parvamque fecerunt. huc se referebant; hinc, si qua maior oppresserat vis, propugnabant; hinc ad repellendum et prosequendum hostem

procurrebant. patebat haec quoqueversus pedes XXX,
sed parietum crassitudo pedes V. postea vero, ut est re-
rum omnium magister usus, hominum adhibita solertia
inventum est magno esse usui posse, si haec esset in al-
9 titudinem turris elata. id hac ratione perfectum est. ubi
turris altitudo perducta est ad contabulationem, eam in
parietes instruxerunt, ita ut capita tignorum extrema pa-
rietum structura tegerentur, ne quid emineret, ubi ignis
hostium adhaeresceret. hanc super contignationem, quan-
tum tectum plutei ac vinearum passum est, latericulo
astruxerunt supraque eum locum II tigna transversa inie-
cerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspen-
derent eam contignationem, quae turri tegimento esset
futura, supraque ea tigna directo transversas trabes inie-
cerunt easque axibus religaverunt (has paulo longiores
atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effece-
rant, ut esset, ubi tegimenta praependere possent ad de-
fendendos ictus ac repellendos, cum inter eam contigna-
tionem parietes exstruerentur) eamque contabulationem
summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis
hostium nocere posset, centonesque insuper iniecerunt, ne
aut tela tormentis immissa tabulationem perfringerent, aut
saxa ex catapultis latericium discuterent. storias autem
ex funibus ancorariis tres in longitudinem parietum turris
latas IIII pedes fecerunt easque ex tribus partibus, quae
ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim
praependentes religaverunt; quod unum genus tegimenti
aliis locis erant experti nullo telo neque tormento traici
posse. ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta
atque munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia
opera abduxerunt; turris tectum per se ipsum pressioni-
bus ex contignatione prima suspendere ac tollere coepe-
runt; ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum
elevarant, intra haec tegimenta abditi atque muniti parietes
lateribus exstruebant rursusque alia pressione ad aedifi-
candum sibi locum expediebant. ubi tempus alterius con-
tabulationis videbatur, tigna item ut primo tecta extremis
lateribus instruebant exque ea contignatione rursus sum-
mam contabulationem storiasque elevabant. ita tuto ac
sine ullo vulnere ac periculo sex tabulata exstruxerunt

fenestrasque quibus in locis visum est ad tormenta mit-
tenda in struendo reliquerunt. ubi ex ea turri quae cir- 10
cum essent opera tueri se posse confisi sunt, musculum
pedes *LX* longum ex materia bipedali, quem a turri
latericia ad hostium turrim murumque perducerent, facere
instituerunt; cuius musculi haec erat forma. duae primum
trabes in solo aeque longae distantes inter se pedes IIII
collocantur, inque eis columellae pedum in altitudinem V
defiguntur. has inter se capreolis molli fastigio coniun-
gunt, ubi tigna, quae musculi tegendi causa ponant, col-
locentur. eo super tigna bipedalia iniciunt atque laminis
clavisque religant. ad extremum musculi tectum trabes-
que extremas quadratas regulas IIII patentis digitos defi-
gunt, quae lateres, qui super [musculo] struantur, conti-
neant. ita fastigate atque ordinatim structo *tecto,* ut trabes
erant in capreolis collocatae, lateribus lutoque musculus,
ut ab igni, qui ex muro iaceretur, tutus esset, contegitur.
super lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua immissa
lateres diluere posset. coria autem, ne rursus igni ac
lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. hoc opus
omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt subitoque
inopinantibus hostibus machinatione navali, phalangis sub-
iectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio iungatur.
quo malo perterriti subito oppidani saxa quam maxima 11
possunt vectibus promovent praecipitataque muro in muscu-
lum devolvunt. ictum firmitas materiae sustinet, et quid-
quid incidit fastigio musculi elabitur. id ubi vident, mu-
tant consilium: cupas taeda ac pice refertas incendunt
easque de muro in musculum devolvunt. involutae labun-
tur, delapsae a lateribus longuriis furcisque ab opere re-
moventur. interim sub musculo milites vectibus infima
saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur,
convellunt. musculus ex turri latericia a nostris telis tor-
mentisque defenditur; hostes ex muro ac turribus submo-
ventur [: non datur libera muri defendendi facultas]. com-
pluribus iam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis
repentina ruina pars eius turris concidit, pars reliqua con-
sequens procumbebat: cum hostes urbis direptione per- 12
territi inermes cum infulis se porta foras universi prori-
piunt, ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt.

qua nova re oblata omnis administratio belli consistit, militesque aversi a proelio ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes proiciunt; orant, ut adventus Caesaris exspectetur. captam suam urbem videre; opera perfecta, turrim subrutam: itaque ab defensione desistere. nullam exoriri moram posse, quo minus, cum venisset, si imperata non facerent ad nutum, e vestigio diriperentur. docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe praedae in urbem irrumperent urbemque delerent. haec atque eiusdem generis complura ut ab hominibus doctis magna cum misericordia fletuque pronun-
13 tiantur. quibus rebus commoti legati milites ex opere deducunt, oppugnatione desistunt; operibus custodias relinquunt. indutiarum quodam genere misericordia facto adventus Caesaris exspectatur. nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta omnes curam et diligentiam remittunt. Caesar enim per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur, ne gravius permoti milites et defectionis odio et contemptione sui et diutino labore omnes puberes interficerent; quod se facturos minabantur, aegreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent, graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido
14 potirentur, videbatur. at hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quaerunt interiectisque aliquot diebus nostris languentibus atque animo remissis subito meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita contectaque essent, portis se foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam conciperent et prius haec omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animadverti posset. nostri repentina fortuna permoti arma, quae possunt, arripiunt; alii ex castris sese incitant. fit in hostis impetus; sed e muro sagittis tormentisque fugientes persequi prohibentur. illi sub murum se recipiunt ibique musculum turrimque latericiam libere incendunt. ita multorum mensium labor hostium perfidia et vi tempestatis puncto

temporis interiit. temptaverunt hoc idem Massilienses
postero die. eandem nacti tempestatem maiore cum fiducia
ad alteram turrim aggeremque eruptione pugnaverunt mul-
tumque ignem intulerunt. sed ut superioris temporis con-
tentionem nostri omnem remiserant, ita proximi diei casu
admoniti omnia ad defensionem paraverant. itaque multis
interfectis reliquos infecta re in oppidum repulerunt. Tre- 15
bonius ea, quae sunt amissa, multo maiore militum studio
administrare et reficere instituit. nam ubi tantos suos la-
bores et apparatus male cecidisse viderunt indutiisque per
scelus violatis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt,
quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat
reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Mas-
siliensium excisis et convectis aggerem novi generis atque
inauditum ex latericiis duobus muris senum pedum cras-
situdine atque eorum murorum contignatione facere insti-
tuerunt aequa fere altitudine, atque ille congesticius ex
materia fuerat agger. ubi aut spatium inter muros aut
imbecillitas materiae postulare videretur, pilae interpo-
nuntur, traversaria tigna iniciuntur, quae firmamento esse
possint, et quidquid est contignatum cratibus consternitur,
crates luto integuntur. sub tecto miles dextra ac sinistra
muro tectus, adversus plutei obiectu operi quaecumque
sunt usui sine periculo supportat. celeriter res administra-
tur: diuturni laboris detrimentum solertia et virtute mili-
tum brevi reconciliatur. portae quibus locis videtur eru-
ptionis causa in muro relinquuntur. quod ubi hostes 16
viderunt, ea, quae diu longoque spatio refici non posse
sperassent, paucorum dierum opera et labore ita refecta,
ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset nec quic-
quam omnino relinqueretur, qua aut telis militibus aut igni
operibus noceri posset, eodemque exemplo sentiunt totam
urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumiri
posse, sic ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus
non esset, cum paene inaedificata in muris ab exercitu nostro
moenia viderentur ac telum manu coniceretur, suorumque
tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio
propinquitatis interire parique condicione ex muro ac turri-
bus bellandi data se virtute nostris adaequare non posse in-
tellegunt, ad easdem deditionis condiciones recurrunt.

17 M. Varro in ulteriore Hispania initio cognitis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompeianis rebus amicissime de Caesare loquebatur: praeoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere, neque se ignorare, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae. haec omnibus ferebat sermonibus neque se in ullam partem movebat. postea vero, cum Caesarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse coniunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque exspectari et consentire omnem citeriorem provinciam quaeque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit, atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat, se quoque ad motus fortunae movere coepit.
18 delectum habuit tota provincia, legionibus completis duabus cohortes circiter XXX alarias addidit. frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret. naves longas X Gaditanis ut facerent imperavit, complures praeterea Hispali faciendas curavit. pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gadis contulit: eo sex cohortes praesidii causa ex provincia misit Gaiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit; arma omnia privata ac publica in domum Galloni contulit. ipse habuit graves in Caesarem contiones. saepe ex tribunali praedicavit adversa Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse: haec se certis nuntiis, certis auctoribus comperisse. quibus rebus perterritos civis Romanos eius provinciae sibi ad rempublicam administrandam HS CLXXX et argenti pondo XX milia, tritici modios CXX milia polliceri coëgit. quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, his graviora onera iniungebat praesidiaque eo deducebat et iudicia in privatos reddebat, qui verba atque orationem adversus rempublicam habuissent; eorum bona in publicum addicebat. provinciam omnem in sua et Pompei verba iusiurandum adigebat. cognitis iis rebus,

quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum parabat.
ratio autem haec erat belli, ut se cum II legionibus Gadis
conferret, naves frumentumque omne ibi contineret: pro-
vinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat.
in insula frumento navibusque comparatis bellum duci
non difficile existimabat. Caesar, etsi multis necessariis-
que rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nul-
lam partem belli in Hispaniis relinquere, quod magna esse
Pompei beneficia et magnas clientelas in citeriore pro-
vincia sciebat. itaque duabus legionibus missis in ulte- 19
riorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse cum
DC equitibus magnis itineribus progreditur edictumque
praemittit, ad quam diem magistratus principesque om-
nium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. quo
edicto tota provincia pervulgato nulla fuit civitas, quin ad
id tempus partem senatus Cordubam mitteret, non civis
Romanus paulo notior, quin ad diem conveniret. simul
ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit,
custodias vigiliasque in turribus muroque disposuit, co-
hortes duas, quae colonicae appellabantur, cum eo casu
venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. iisdem
diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius pro-
vinciae civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus
a Varrone praesidio per se cohortes eiecit portasque prae-
clusit. hoc vero magis properare Varro, ut cum legioni- 20
bus quam primum Gadis contenderet, ne itinere aut tra-
iectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem
voluntas provinciae reperiebatur. progresso ei paulo lon-
gius litterae Gadibus redduntur, simulatque sit cognitum
de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum
tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallo-
nium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari
servarent. hoc inito consilio denuntiavisse Gallonio, ut
sponte sua, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus;
si id non fecisset, sibi consilium capturos. hoc timore
adductum Gallonium Gadibus excessisse. his cognitis
rebus altera ex duabus legionibus, quae vernacula appel-
labatur, ex castris Varronis astante et inspectante ipso
signa sustulit seseque Hispalim recepit atque in foro et
porticibus sine maleficio consedit. quod factum adeo eius

conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. quibus rebus perterritus Varro, cum itinere converso sese Italicam venturum praemisisset, certior ab suis factus est praeclusas esse portas. tum vero omni interclusus itinere ad Caesarem mittit paratum se esse legionem, cui iusserit, tradere. ille ad eum Sextum Caesarem mittit atque huic tradi iubet. tradita legione Varro Cordubam ad Caesarem venit; relatis ad eum publicis cum fide rationibus quod penes eum est pecuniae tradit et, quid ubique habeat frumenti et na-
21 vium, ostendit. Caesar contione habita Cordubae omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod praesidia expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent. pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos hanc poenam tulisse cognoverat. tributis quibusdam publicis privatisque praemiis reliquos in posterum bona spe complet biduumque Cordubae commoratus Gadis proficiscitur: pecunias monumentaque, quae ex fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum iubet. provinciae Q. Cassium praeficit: huic IIII legiones attribuit. ipse iis navibus, quas M. Varro quasque Gaditani iussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. ibi totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris adventum exspectabant. eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus Tarracone discedit pedibusque Narbonem atque inde Massiliam pervenit. ibi legem de dictatore latam seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit.

22 Massilienses omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, bis navali proelio superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus (panico enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod ad huiusmodi casus antiquitus paratum in publicum contulerant) deiecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis

provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. sed paucis ante diebus L. Domitius cognita Massiliensium voluntate navibus III comparatis, ex quibus duas familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem profectus est. hunc conspicatae naves, quae missu Bruti consuetudine cotidiana ad portum excubabant, sublatis ancoris sequi coeperunt. ex his unum ipsius navigium contendit et fugere perseveravit auxilioque tempestatis ex conspectu abiit, duo perterrita concursu nostrarum navium sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt, navis ex portu navalibusque educunt, pecuniam ex publico tradunt. quibus rebus confectis Caesar magis eos pro nomine et vetustate quam pro meritis in se civitatis conservans duas ibi legiones praesidio reliquit, ceteras in Italiam mittit; ipse ad urbem proficiscitur.

Iisdem temporibus C. Curio in Africam profectus ex 23
Sicilia et iam ab initio copias P. Atti Vari despiciens duas legiones ex IIII, quas a Caesare acceperat, D equites transportabat biduoque et noctibus tribus navigatione consumptis appellit ad eum locum, qui appellatur Anquilaria. hic locus abest a Clupeis passuum XXII milia habetque non incommodam aestate stationem et duobus eminentibus promuntoriis continetur. huius adventum L. Caesar filius cum X longis navibus ad Clupeam praestolans, quas naves Uticae ex praedonum bello subductas P. Attius reficiendas huius belli causa curaverat, veritus navium multitudinem ex alto refugerat appulsaque ad proximum litus trireme constrata et in litore relicta pedibus Adrumetum perfugerat. id oppidum C. Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur. reliquae Caesaris naves eius fuga se Adrumetum receperunt. hunc secutus Marcius Rufus quaestor navibus XII, quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in litore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit; ipse ad Curionem cum cum classe redit. Curio Marcium Uticam navibus prae- 24
mittit; ipse eodem cum exercitu proficiscitur biduique iter progressus ad flumen Bagradam pervenit. ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus reliquit; ipse cum equitatu

antecedit ad castra exploranda Corneliana, quod is locus peridoneus castris habebatur. id autem est iugum directum eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed tamen paulo leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit. abest directo itinere ab Utica paulo amplius passus mille. sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius, lateque is locus restagnat; quem si qui vitare voluerit, sex milium circuitu in oppidum pervenit.

25 hoc explorato loco Curio castra Vari conspicit muro oppidoque coniuncta ad portam, quae appellatur bellica, admodum munita natura loci, una ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod est ante oppidum, substructionibus eius operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. simul animadvertit multa undique portari atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur. huc equitatum mittit, ut diriperet atque haberet loco praedae; eodemque tempore his rebus subsidio DC equites Numidae ex oppido peditesque CCCC mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Iuba paucis diebus ante Uticam miserat. huic et paternum hospitium cum Pompeio et simultas cum Curione intercedebat, quod tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Iubae publicaverat. concurrunt equites inter se; neque vero primum impetum nostrorum Numidae ferre potuerunt, sed interfectis circiter CXX reliqui se in castra ad oppidum receperunt. interim adventu longarum navium Curio pronuntiare onerariis navibus iubet, quae stabant ad Uticam numero circiter CC, se in hostium habiturum loco, qui non e vestigio ad castra Corneliana traduxisset. qua pronuntiatione facta temporis puncto sublatis ancoris omnes Uticam relinquunt et quo imperatum est transeunt. quae
26 res omnium rerum copia complevit exercitum. his rebus gestis Curio se in castra ad Bagradam recipit atque universi exercitus conclamatione imperator appellatus posteroque die exercitum Uticam ducit et prope oppidum castra ponit. nondum opere castrorum perfecto equites ex statione nuntiant magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. novitate rei Curio permotus praemittit equites,

qui primum impetum sustineant ac morentur; ipse celeriter ab opere deductis legionibus aciem instruit. equitesque committunt proelium et, priusquam plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam coniciunt equitatuque omni fere incolumi, quod se per litora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt. proxima nocte centuriones 27
Marsi duo ex castris Curionis cum manipularibus suis XXII ad Attium Varum perfugiunt. hi, sive vere quam habuerant opinionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt (nam, quae volumus, et credimus libenter et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus), confirmant quidem certe totius exercitus animos alienos esse a Curione maximeque opus esse in conspectum exercitum venire et colloquendi dare facultatem. qua opinione adductus Varus postero die mane legiones ex castris educit. facit idem Curio, atque una valle non magna interiecta suas uterque copias instruit. erat in exercitu Vari Sextus 28
Quintilius Varus, quem fuisse Corfini supra demonstratum est. hic dimissus a Caesare in Africam venerat, legionesque eas traduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar, adeo ut paucis mutatis centurionibus iidem ordines manipulique constarent. hanc nactus appellationis causam Quintilius circuire aciem Curionis atque obsecrare milites coepit, ne primam sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem dixissent, memoriam deponerent neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna eademque in obsidione perpessi, neu pro his pugnarent, a quibus cum contumelia perfugae appellarentur. huc pauca ad spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, exspectare deberent. hac habita oratione nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit. at in castris Curionis magnus omnium in- 29
cessit timor animis; is variis hominum sermonibus celeriter augetur. unusquisque enim opiniones fingebat et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii tradiderat, plures auctores eius rei videbantur. * * civile

bellum; genus hominum, cui liceret libere facere et sequi,
quod vellet; legiones eae, quae paulo ante apud adversa-
rios fuerant (nam etiam Caesaris beneficium mutaverat
consuetudo, qua offerrentur . . . . . . municipia etiam ad-
versis partibus coniuncta; (*neque enim ex Marsis Peli-
gnisque veniebant, ut qui superiore nocte . . . . . . in con-
tuberniis *commilitesque* nonnulli graviora . . . . . . ser-
mones militum dubii durius accipiebatur, nonnulli etiam
30 ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur. qui-
bus de causis consilio vocato de summa rerum deliberare
incipit. erant sententiae, quae conandum omnibus modis
castraque Vari oppugnanda censerent, quod in huiusmodi
militum consiliis otium maxime contrarium esse arbitra-
rentur: postremo praestare dicebant per virtutem in pugna
belli fortunam experiri, quam desertos et circumventos ab
suis gravissimum supplicium perpeti. erant, qui censerent
de tertia vigilia in castra Cornelia recedendum, ut maiore
spatio temporis interiecto militum mentes sanarentur, simul,
si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et
31 tutius et facilius in Siciliam receptus daretur. Curio utrum-
que improbans consilium, quantum alteri sententiae deesset
animi, tantum alteri superesse dicebat: hos turpissimae fu-
gae rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum
putare. 'qua enim,' inquit, 'fiducia et opere et natura loci
munitissima castra expugnari posse confidimus? aut vero
quid proficimus, si accepto magno detrimento ab oppugna-
tione castrorum discedimus? quasi non felicitas rerum
gestarum exercitus benevolentiam imperatoribus et res ad-
versae odia colligant! castrorum autem mutatio quid habet
nisi turpem fugam et desperationem omnium et alienatio-
nem exercitus? nam neque pudentes suspicari oportet sibi
parum credi, neque improbos scire sese timeri, quod illis
licentiam timor augeat noster, his studia deminuat. quod
si iam,' inquit, 'haec explorata habemus, quae de exer-
citus alienatione dicuntur, quae quidem ego aut omnino
falsa aut certe minora opinione esse confido, quanto haec
dissimulare et occultari, quam per nos confirmari praestet?
an non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt
tegenda, ne spem adversariis augeamus? at etiam, ut
media nocte proficiscamur, addunt, quo maiorem, credo,

licentiam habeant, qui peccare conentur. namque huiusmodi res aut pudore aut metu tenentur; quibus rebus nox maxime adversaria est. quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam, neque tanti timoris, ut ipse deficiam, atque omnia prius experienda arbitror magnaque ex parte iam me una vobiscum de re iudicium facturum confido.' dimisso consilio contionem advocat mi- 32
litum. commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar, ut magnam partem Italiae beneficio atque auctoritate eorum suam fecerit. 'vos enim vestrumque factum omnia,' inquit, 'deinceps municipia sunt secuta, neque sine causa et Caesar amicissime de vobis et illi gravissime iudicaverunt. Pompeius enim nullo proelio pulsus vestri facti praeiudicio demotus Italia excessit; Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciam Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire et vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant, in eorum potestatem veniatis, qui se per vos perisse existimant? an vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pulsos exercitus, duos superatos duces, duas receptas provincias? haec acta diebus XL, quibus in conspectum adversariorum venerit Caesar? an, qui incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant? vos autem incerta victoria Caesarem secuti diiudicata iam belli fortuna victum sequamini, cum vestri officii praemia percipere debeatis? desertos enim se ac proditos a vobis dicunt et prioris sacramenti mentionem faciunt. vosne vero L. Domitium, an vos Domitius deseruit? nonne extremam pati fortunam paratos proiecit ille? nonne sibi clam vobis salutem fuga petivit? nonne proditi per illum Caesaris beneficio estis conservati? sacramento quidem vos tenere qui potuit, cum proiectis fascibus et deposito imperio privatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? relinquitur nova religio, ut eo neglecto sacramento, quo tenemini, respiciatis illud, quod deditione ducis et capitis deminutione sublatum est. at, credo, si Caesarem probatis, in me

offenditis. qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra exspectatione leviora; sed tamen sui laboris milites semper eventu belli praemia petiverunt, qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis: diligentiam quidem nostram aut, quem ad finem adhuc res processit, fortunam cur praeteream? an poenitet vos, quod salvum atque incolumem exercitum nulla omnino nave desiderata traduxerim? quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu sinuque adversariorum CC naves oneratas adduxerim eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere neque navibus commeatu iuvari possint? hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis Corfiniensem ignominiam, Italiae fugam, Hispaniarum deditionem, Africi belli praeiudicia sequimini! equidem me Caesaris militem dici volui, vos me imperatoris nomine appellavistis. cuius si vos poenitet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum nomen restituite, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.'

33 qua oratione permoti milites crebro etiam interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur, discedentem vero ex contione universi cohortantur, magno sit animo, necubi dubitet proelium committere et suam fidem virtutemque experiri. quo facto commutata omnium et voluntate et opinione consensu summo constituit Curio, cum primum sit data potestas, proelio rem committere posteroque die productos eodem loco, quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. ne Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive sollicitandi milites sive aequo loco dimicandi detur occasio,

34 ne facultatem praetermittat. erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo ascensu. hanc uterque, si adversariorum copiae transire conarentur, exspectabat, quo aequiore loco proelium committeret. simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus omnis et una levis armaturae interiecti complures, cum se in vallem demitterent, cernebantur. ad eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortis mittit; quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed admissis equis ad suos refugerunt: relicti ab his qui una

procurrerant levis armaturae circumveniebantur atque in-
terficiebantur ab nostris. huc tota Vari conversa acies
suos fugere et concidi videbat. tunc Rebilus, legatus Cae-
saris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum
habere usum in re militari sciebat, 'perterritum,' inquit,
'hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis opportu-
nitate?' ille unum elocutus, ut memoria tenerent milites
ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese iubet et prae-
currit ante omnes. adeo erat impedita vallis, ut in ascensu
nisi sublevati a suis primi non facile eniterentur. sed prae-
occupatus animus Attianorum militum timore et fuga et
caede suorum nihil de resistendo cogitabat, omnesque se
iam ab equitatu circumveniri arbitrabantur. itaque prius-
quam telum abici posset, aut nostri propius accederent,
omnis Vari acies terga vertit seque in castra recepit. qua 35
in fuga Fabius Pelignus quidam ex infimis ordinibus de
exercitu Curionis primum agmen fugientium consecutus
magna voce Varum nomine appellans requirebat, uti unus
esse ex eius militibus et monere aliquid velle ac dicere
videretur. ubi ille saepius appellatus aspexit ac restitit et,
quis esset aut quid vellet, quaesivit, humerum apertum
gladio appetit paulumque afuit, quin Varum interficeret;
quod ille periculum sublato ad eius conatum scuto vitavit.
Fabius a proximis militibus circumventus interficitur. hac
fugientium multitudine ac turba portae castrorum occu-
pantur atque iter impeditur, pluresque in eo loco sine vul-
nere quam in proelio aut fuga intereunt, neque multum
afuit, quin etiam castris expellerentur, ac nonnulli protinus
eodem cursu in oppidum contenderunt. sed cum loci na-
tura et munitio castrorum aditum prohibebant, tum quod
ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant,
quae ad oppugnationem castrorum erant usui. itaque Curio
exercitum in castra reducit suis omnibus praeter Fabium
incolumibus, ex numero adversariorum circiter DC inter-
fectis ac *multis* vulneratis; qui omnes discessu Curionis
multique praeterea per simulationem vulnerum ex castris
in oppidum propter timorem sese recipiunt. qua re animad-
versa Varus et terrore exercitus cognito bucinatore in ca-
stris et paucis ad speciem tabernaculis relictis de tertia
vigilia silentio exercitum in oppidum reducit. postero die 36

Curio obsidere Uticam et vallo circummunire instituit. erat in oppido multitudo insolens belli diuturnitate otii, Uticenses pro quibusdam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi, conventus is, qui ex variis generibus constaret, terror ex superioribus proeliis magnus. itaque de deditione omnes palam loquebantur et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. haec cum agerentur, nuntii praemissi ab rege Iuba venerunt, qui illum adesse cum magnis copiis dicerent et de custodia
37 ac defensione urbis hortarentur. quae res eorum perterritos animos confirmavit. nuntiabantur haec eadem Curioni, sed aliquamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam. iamque Caesaris in Hispania res secundae in Africam nuntiis et litteris perferebantur. quibus rebus omnibus sublatus nihil contra se regem ausurum existimabat. sed ubi certis auctoribus comperit minus V et XX milibus longe ab Utica eius copias abesse, relictis munitionibus sese in castra Cornelia recepit. huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre coepit statimque in Siciliam misit, uti duae legiones reliquusque equitatus ad se mitteretur. castra erant ad bellum ducendum aptissima natura loci et munitione et maris propinquitate et aquae et salis copia, cuius magna vis iam ex proximis erat salinis eo congesta. non materia multitudine arborum, non frumentum, cuius erant plenissimi agri, deficere poterat. itaque omnium suorum consensu Curio re-
38 liquas copias exspectare et bellum ducere parabat. his constitutis rebus probatisque consiliis ex perfugis quibusdam oppidanis audit Iubam revocatum finitimo bello et controversiis Leptitanorum restitisse in regno, Saburram, eius praefectum, cum mediocribus copiis missum Uticae appropinquare. his auctoribus temere credens consilium commutat et proelio rem committere constituit. multum ad hanc rem probandam adiuvat adulescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae. his rebus impulsus equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit ad flumen Bagradam; quibus praeerat Saburra, de quo ante erat auditum, sed rex omnibus copiis insequebatur et sex milium passuum intervallo a Saburra consederat. equites missi nocte iter

conficiunt, imprudentis atque inopinantis hostis aggrediun-
tur. Numidae enim quadam barbara consuetudine nullis
ordinibus passim consederant. hos oppressos somno et
dispersos adorti magnum eorum numerum interficiunt;
multi perterriti profugiunt. quo facto ad Curionem equites
revertuntur captivosque ad eum reducunt. Curio cum om- 39
nibus copiis quarta vigilia exierat cohortibus V castris
praesidio relictis. progressus milia passuum VI equites
convenit, rem gestam cognovit; e captivis quaerit, quis
castris ad Bagradam praesit: respondent Saburram. reli-
qua studio itineris conficiendi quaerere praetermittit pro-
ximaque respiciens signa, 'videtisne,' inquit, 'milites, ca-
ptivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem,
exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares
esse non potuerint? proinde ad praedam, ad gloriam pro-
perate, ut iam de praemiis vestris et de referenda gratia
cogitare incipiamus.' erant per se magna, quae gesserant
equites, praesertim cum eorum exiguus numerus cum tanta
multitudine Numidarum conferretur. haec tamen ab ipsis
inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus
libenter praedicant. multa praeterea spolia praeferebantur,
capti homines equique producebantur, ut, quidquid inter-
cederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur.
ita spei Curionis militum studia non deerant. equites sequi
iubet sese iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga per-
territos adoriri posset. at illi itinere totius noctis confecti
subsequi non poterant, atque alii alio loco resistebant. ne
haec quidem res Curionem ad spem morabatur. Iuba cer- 40
tior factus a Saburra de nocturno proelio II milia Hispa-
norum et Gallorum equitum, quos suae custodiae causa
circum se habere consuerat, et peditum eam partem, cui
maxime confidebat, Saburrae summisit; ipse cum reliquis
copiis elephantisque LX lentius subsequitur. suspicatus
praemissis equitibus ipsum affore Curionem Saburra copias
equitum peditumque instruit atque his imperat, ut simu-
latione timoris paulatim cedant ac pedem referant: sese,
cum opus esset, signum proelii daturum et quod rem postu-
lare cognovisset imperaturum. Curio ad superiorem spem
addita praesentis temporis opinione hostes fugere arbitratus
copias ex locis superioribus in campum ducit. quibus ex 41

locis cum longius esset progressus, confecto iam labore exercitu XVI milium spatio constitit. dat suis signum Saburra, aciem constituit et circumire ordines atque hortari incipit; sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem mittit. non deest negotio Curio suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant. ne militibus quidem ut defessis neque equitibus ut paucis et labore confectis studium ad pugnandum virtusque deerat; sed hi erant numero CC, reliqui in itinere substiterant. hi, quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant, sed neque longius fugientes prosequi nec vehementius equos incitare poterant. at equitatus hostium ab utroque cornu circuire aciem nostram et aversos proterere incipit. cum cohortes ex acie procucurrissent, Numidae integri celeritate impetum nostrorum effugiebant rursusque ad ordines suos se recipientes circuibant et ab acie excludebant. sic neque in loco manere ordinesque servare neque procurrere et casum subire tutum videbatur. hostium copiae summissis ab rege auxiliis crebro augebantur; nostros vires lassitudine deficiebant, simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. hi de sua salute desperantes, ut extremo vitae tempore homines facere consuerunt, aut suam mortem miserabantur aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset.

42 plena erant omnia timoris et luctus. Curio, ubi perterritis omnibus neque cohortationes suas neque preces audiri intellegit, unam ut in miseris rebus spem reliquam salutis esse arbitratus proximos colles capere universos atque eo signa inferri iubet. hos quoque praeoccupat missus a Saburra equitatus. tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. hortatur Curionem Cn. Domitius, praefectus equitum, cum paucis equitibus circumsistens, ut fuga salutem petat atque in castra contendat, et se ab eo non discessurum pollicetur. at Curio numquam se amisso exercitu, quem a Caesare fidei commissum acceperit, in eius conspectum reversurum confirmat atque ita proelians interficitur. equites ex proelio

perpauci se recipiunt; sed ii, quos ad novissimum agmen
equorum reficiendorum causa substitisse demonstratum
est, fuga totius exercitus procul animadversa sese incolu-
mes in castra conferunt. milites ad unum omnes inter-
ficiuntur. his rebus cognitis Marcius Rufus quaestor in 43
castris relictus a Curione cohortatur suos, ne animo defi-
ciant. illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus
reportentur. pollicetur magistrisque imperat navium, ut
primo vespere omnes scaphas ad litus appulsas habeant.
sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Iubae
dicerent, alii cum legionibus instare Varum iamque se
pulverem venientium cernere, quarum rerum nihil omnino
acciderat, alii classem hostium celeriter advolaturam suspi-
carentur. itaque perterritis omnibus sibi quisque consu-
lebat. qui in classe erant, proficisci properabant. horum
fuga navium onerariarum magistros incitabat: pauci le-
nunculi ad officium imperiumque conveniebant. sed tanta
erat completis litoribus contentio, qui potissimum ex magno
numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli
deprimerentur, reliqui hoc timore propius adire tardarentur.
quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiae, 44
qui aut gratia aut misericordia valerent aut naves adnare
possent, recepti in Siciliam incolumes pervenirent. reli-
quae copiae missis ad Varum noctu legatorum numero
centurionibus sese ei dediderunt. quarum cohortium mi-
lites postero die ante oppidum Iuba conspicatus suam
esse praedicans praedam magnam partem eorum interfici
iussit, paucos electos in regnum remisit, cum Varus suam
fidem ab eo laedi quereretur neque resistere auderet. ipse
equo in oppidum vectus prosequentibus compluribus sena-
toribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Da-
masippus, paucis, quae fieri vellet, Uticae constituit atque
imperavit diebusque post paucis se in regnum cum om-
nibus copiis recepit.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO CIVILI

COMMENTARIUS TERTIUS.

ARGUMENTUM.

I. *Res in Graecia gestae.* Caesar consul creatus et rebus urbanis constitutis Brundisium abit c. 1—2. Pompei copiae undique collectae c. 3—5. Caesar Pompeium aggressurus in Graeciam cum parte exercitus traicit; pars navium remissarum a Bibulo intercipitur. M. Octavius Pompei legatus Salonas frustra oppugnat c. 6—9. Caesar Vibullium pacis restituendae causa cum mandatis ad Pompeium mittit; a quo de adventu Caesaris edoctus Pomp. Apolloniam petere coepit, sed Caesar Orico et Apollonia captis et finitimis civitatibus receptis ad Apsum flumen in finibus Apolloniatium castra ponit, alteram ripam ad Dyrrhachium Pomp. occupat. Calenus legiones equitesque in Graeciam traiecturus litteris Caesaris certior factus omnes portus ab adversariis teneri, classem revocat c. 10—14. Bibulus et Libo mari portibusque Caesarem, hic illos terra prohibet; indutiae ab iis aquae inopia pressis frustra petitae. mors Bibuli. de compositione iterum frustra actum c. 15—19. II. *Coelius et Milo* Romae et in Italia motus excitantes interficiuntur c. 20—22. III. *Antonii in Graeciam transitus.* Libo Brundisinum portum obsidens ab Antonio aquari prohibitus obsessionem omittit c. 23—24. Antonius et Calenus relictam in Italia exercitus partem in Graeciam transmittunt; exercitus iunguntur. Pompeius ad Asparagium castra ponit c. 25—30. IIII. *Res a Scipione gestae.* Scipio ex Syria ad Pompeium adducit exercitum, quem pecunia ex rapinis et vexatione provinciae collecta in officio continet c. 31—33. Caesar Cassium in Thessaliam, Calvisium in Aetoliam, Domitium in Macedoniam mittit; huic oppositus Scipio male rem gerit c. 34—38. Pompei filius classi Aegyptiae praefectus Oricum et Lissum tentat c. 39—40. V. *Caesaris et Pompei ad Dyrrhachium certamina.* Caesar Pompei castra munitionibus circumcludit, annona laborat ipse, aquae inopia Pompeius. pluribus uno die proeliis victus Pomp. se recipit; omnibus deinceps diebus uterque exercitus pro castris in acie constituitur c. 41—55. Calenus a Caesare missus Graecas urbes recipit. A. Clodius ad Scipionem legatus de compositione missus infecta re redit. Pomp. pabuli inopia laborat. duo Allobroges a Caesare ad Pompeium transfugiunt, a quibus de rerum apud Caesarem conditione edoctus munitiones in litore positas aggreditur et duplici clade Caesarem afficit. Labienus captivos trucidari iubet c. 56—71. elati ea victoria Pompeiani, Caesariani impe-

ratoris oratione confirmati. in Thessaliam iter facit Caesar; apud Aeginium cum Domitio se coniungit. Gomphis et Metropoli occupatis reliqua Thessaliae oppida praeter Larisam ei se dedunt c. 72—81. sequitur Pomp. adiuncto Scipionis exercitu. stolida spe quasi parta iam et explorata victoria exsultant Pompeiani c. 82—83. VI. *Pugna ad Pharsalum* c. 84—99. Laelius portum Brundisinum obsidet, Cassius partem classis Caesarianae incendit c. 100—101. Pompei fuga, caedes c. 102—104. Caesar Pompeium in Asiam secutus pecuniam templi Ephesini, quam T. Ampius sublaturus erat, servat. prodigia quaedam, quae victoriam portendere videbantur, narrantur c. 105. VII. *Initia belli Alexandrini.* Alexandriam venit Caesar; Ptolemaei regis et Cleopatrae controversias cum compositurus esset, tumultum Achillas excitat, Caesarem adoritur; pugnatur ad portum; naves Caesar incendit; Pharum expugnat, regiae partem munit. Arsinoe, minor Ptolemaei filia, ad Achillam confugit. Pothinus, procurator regni, proditionis convictus a Caesare interficitur c. 106—112.

Haec gesta sunt a. u. c. 706, a. Chr. n. 48.

Dictatore habente comitia Caesare consules creantur 1
Iulius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. his rebus confectis, cum fides tota Italia esset angustior neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuisset, atque hae creditoribus traderentur. hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem esse aptissimum existimavit. itemque praetoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus nonnullos ambitus Pompeia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompeius habuerat, quae iudicia aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus singulis diebus erant perfecta, in integrum restituit, qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem. statuerat enim prius hos iudicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia aut arrogans in praeripiendo populi beneficio videretur. his rebus et feriis Latinis co- 2
mitiisque omnibus perficiendis XI dies tribuit dictaturaque se abdicat et ab urbe proficiscitur Brundisiumque per-

venit. eo legiones XII, equitatum omnem venire iusserat. sed tantum navium reperit, ut anguste *XV milia* legionariorum militum, DC equites transportare possent. hoc unum [inopia navium] Caesari ad celeritatem conficiendi belli defuit. atque hae ipsae copiae hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus omnem exercitum valetudine temptaverat.

3 Pompeius annuum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnum ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice, Aegypto classem coëgerat, magnam omnibus locis aedificandam curaverat; magnam imperatam Asiae, Syriae regibusque omnibus et dynastis et tetrarchis et liberis Achaiae populis pecuniam exegerat, magnam societates earum provincia-
4 rum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat. legiones effecerat civium Romanorum VIIII: V ex Italia, quas traduxerat; unam ex Cilicia veteranam, quam factam ex duabus gemellam appellabat; unam ex Creta et Macedonia ex veteranis militibus, qui dimissi a superioribus imperatoribus in his provinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul conscribendas curaverat. praeterea magnum numerum ex Thessalia, Boeotia, Achaia Epiroque supplementi nomine in legiones distribuerat: his Antonianos milites admiscuerat. praeter has exspectabat cum Scipione ex Syria legiones II. Sagittarios Creta, Lacedaemone, ex Ponto atque Syria reliquisque civitatibus III milia numero habebat, funditorum cohortes sexcenarias II, equitum VII milia. ex quibus DC Gallos Deiotarus adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappadocia; ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat et Sadalam filium miserat; ex Macedonia CC erant, quibus Rhascypolis praeerat, excellenti virtute; D ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii causa apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; DCCC ex servis pastoribusque suis suorumque coëgerat; CCC Tarcondarius Castor et Donnilaus ex Gal-

lograecia dederant (horum alter una venerat, alter filium
miserat); CC ex Syria a Commageno Antiocho, cui magna
Pompeius praemia tribuit, missi erant, in his plerique hip-
potoxotae. huc Dardanos, Bessos partim mercenarios,
partim imperio aut gratia comparatos, item Macedones,
Thessalos ac reliquarum gentium et civitatum adiecerat
atque eum, quem supra demonstravimus, numerum exple-
verat. frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Ae- 5
gypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus comparaverat.
hiemare Dyrrhachii, Apolloniae omnibusque oppidis ma-
ritimis constituerat, ut mare transire Caesarem prohiberet,
eiusque rei causa omni ora maritima classem disposuerat.
praeerat Aegyptiis navibus Pompeius filius, Asiaticis D.
Laelius et C. Triarius, Syriacis C. Cassius, Rhodiis C.
Marcellus cum C. Coponio, Liburnicae atque Achaicae
classi Scribonius Libo et M. Octavius. toti tamen officio
maritimo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat:
ad hunc summa imperii respiciebat.

Caesar, ut Brundisium venit, contionatus apud milites, 6
quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset
perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in
Italia relinquerent, ipsi expediti naves conscenderent, quo
maior numerus militum posset imponi, omniaque ex victoria
et ex sua liberalitate sperarent, conclamantibus omnibus,
imperaret, quod vellet, quodcumque imperavisset, se aequo
animo esse facturos, II Non. Ian. naves solvit. impositae,
ut supra demonstratum est, legiones VI. postridie terram
attigit Germiniorum. Saxa inter et alia loca periculosa
quietam nactus stationem et portus omnes timens, quod
teneri ab adversariis arbitrabantur, ad eum locum, qui ap-
pellabatur Palaeste, omnibus navibus ad unam incolumi-
bus milites exposuit. erat Orici Lucretius Vespillo et 7
Minucius Rufus cum Asiaticis navibus XVIII, quibus
iussu D. Laelii praeerant, M. Bibulus cum navibus CX
Corcyrae. sed neque illi sibi confisi ex portu prodire sunt
ausi, cum Caesar omnino XII naves longas praesidio
duxisset, in quibus erant constratae IIII, neque Bibulus
impeditis navibus dispersisque remigibus satis mature oc-
currit, quod prius ad continentem visus est Caesar, quam
de eius adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

8 expositis militibus naves eadem nocte Brundisium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equitatusque transportari possent. huic officio praepositus erat Fufius Calenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. sed serius a terra provectae naves neque usae nocturna aura in redeundo offenderunt. Bibulus enim Corcyrae certior factus de adventu Caesaris sperans alicui se parti onustarum navium occurrere posse inanibus occurrit et nactus circiter XXX in eas indiligentiae suae ac doloris iracundiam erupit omnesque incendit eodemque igne nautas dominosque navium interfecit magnitudine poenae reliquos terreri sperans. hoc confecto negotio a Salonis ad Oricum portus, stationes litoraque omnia longe lateque classibus occupavit custodiisque diligentius dispositis ipse gravissima hieme in navibus excubans neque ullum laborem aut munus despiciens, ne quod subsidium exspectanti Caesari in conspectum venire posset . . . .

. . . .

9 discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. ibi concitatis Dalmatis reliquisque barbaris Issam a Caesaris amicitia avertit; conventum Salonis cum neque pollicitationibus neque denuntiatione periculi permovere posset, oppidum oppugnare instituit. est autem oppidum et loci natura et colle munitum. sed celeriter cives Romani ligneis effectis turribus his sese munierunt et, cum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt servosque omnes puberes liberaverunt et praesectis omnium mulierum crinibus tormenta effecerunt. quorum cognita sententia Octavius quinis castris oppidum circumdedit atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. illi omnia perpeti parati maxime a re frumentaria laborabant. cui rei missis ad Caesarem legatis auxilium ab eo petebant; reliqua, ut poterant, incommoda per se sustinebant. et longo interposito spatio cum diuturnitas oppugnationis neglegentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis discessu eorum pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid cotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi manu facta cum iis, quos nuper [maximi]

liberaverant, in proxima Octavi castra irruperunt. his expugnatis eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta et deinceps reliqua omnibusque eos castris expulerunt et magno numero interfecto reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. [hic fuit oppugnationis exitus.] iamque hiems appropinquabat, et tantis detrimentis receptis Octavius desperata oppugnatione oppidi Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

Demonstravimus L. Vibullium Rufum, Pompei prae- 10
fectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum iudicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret, eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intellegebat. erat autem haec summa mandatorum. debere utrumque pertinaciae finem facere et ab armis discedere neque amplius fortunam periclitari. satis esse magna utrimque incommoda accepta, quae pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent: illum Italia expulsum amissa Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis et cohortibus in Italia atque Hispania civium Romanorum centum atque XXX; se morte Curionis et detrimento Africani exercitus, Antoni militumque deditione ad Curictam. proinde sibi ac reipublicae parcerent, cum, quantum in bello fortuna posset, iam ipsi incommodis suis satis essent documento. hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret et pares ambo viderentur; si vero alteri paulum modo tribuisset fortuna, non esse usurum condicionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore aequa parte contentum, qui se omnia habiturum confideret. condiciones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab senatu et a populo peti debere. interea et reipublicae et ipsis placere oportere, si uterque in contione statim iuravisset se triduo proximo exercitum dimissurum. depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque iudicio fore utrumque contentum. haec quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres *urbiumque* copias dimissurum.

Vibullius his expositis [Corcyrae] non minus necessarium 11
esse existimavit de repentino adventu Caesaris Pompeium

fieri certiorem, uti ad id consilium capere posset, quam de mandatis agi, atque ideo continuato nocte ac die itinere atque mutatis ad celeritatem iumentis ad Pompeium contendit et adesse Caesarem nuntiavit. Pompeius erat eo tempore in Candavia iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam Dyrrhachiumque habebat. sed re nova perturbatus maioribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates occuparet. at ille expositis militibus eodem die Oricum proficiscitur. quo cum venisset, L. Torquatus, qui iussu Pompei oppido praeerat praesidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere, cum Graecos murum ascendere atque arma capere iuberet, illi autem se contra imperium populi Romani pugnaturos esse negarent, oppidani autem etiam sua sponte Caesarem recipere conarentur, desperatis omnibus auxiliis portas aperuit et se atque oppidum Caesari dedidit incolumisque ab eo conservatus est.

12 recepto Caesar Orico nulla interposita mora Apolloniam proficiscitur. cuius adventu audito L. Staberius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem atque eam munire obsidesque ab Apolloniatibus exigere coepit. illi vero daturos se negare neque portas consuli praeclusuros neque sibi iudicium sumpturos contra atque omnis Italia populusque Romanus iudicavisset. quorum cognita voluntate clam profugit Apollonia Staberius. illi ad Caesarem legatos mittunt oppidoque recipiunt. hos sequuntur Bullidenses, Amantini et reliquae finitimae civitates totaque Epiros et legatis ad Caesarem missis, quae imperaret,

13 facturos pollicentur. at Pompeius cognitis his rebus, quae erant Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrhachio timens diurnis eo nocturnisque itineribus contendit. simul Caesar appropinquare dicebatur: tantusque terror incidit eius exercitui, quod properans noctem diei coniunxerat neque iter intermiserat, ut paene omnes ex Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma proicerent ac fugae simile iter videretur. sed cum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset castraque metari iussisset, perterrito etiam tum exercitu princeps Labienus procedit iuratque se eum non deserturum eundemque casum subiturum, quemcumque ei fortuna tribuisset. hoc idem reliqui

iurant legati; tribuni militum centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus iurat. Caesar praeoccupato itinere ad Dyrrhachium finem properandi facit castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque bene meritae civitates tutae essent, ibique reliquarum ex Italia legionum adventum exspectare et sub pellibus hiemare constituit. hoc idem Pompeius fecit et trans flumen Apsum positis castris eo copias omnes auxiliaque conduxit. Calenus legionibus equitibusque 14
Brundisi in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit paulumque a portu progressus litteras a Caesare accipit, quibus est certior factus portus litoraque omnia classibus adversariorum teneri. quo cognito se in portum recipit navesque omnes revocat. una ex his, quae perseveravit neque imperio Caleni obtemperavit, quod erat sine militibus privatoque consilio administrabatur, delata Oricum atque a Bibulo expugnata est; qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit et ad unum interficit. ita exiguo tempore magnoque casu totius exercitus salus constitit.

Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe 15
ad Oricum et, sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: praesidiis enim dispositis omnia litora a Caesare tenebantur, neque lignandi atque aquandi neque naves ad terram religandi potestas fiebat. erat res in magna difficultate, summisque angustiis rerum necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur sicuti reliquum commeatum ita ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis supportare, atque etiam uno tempore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus ex pellibus, quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur; quas tamen difficultates patienter atque aequo animo ferebant neque sibi nudanda litora et relinquendos portus existimabant. sed cum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo coniunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M'. Acilio et Statio Murco legatis; quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat: velle se de maximis rebus cum Caesare loqui, si sibi facultas detur. huc addunt pauca

rei confirmandae causa, ut de compositione acturi viderentur. interim postulant, ut sint indutiae, atque ab iis impetrant. magnum enim, quod afferebant, videbatur, et Caesarem id summe sciebant cupere, et profectum aliquid
16 Vibullii mandatis existimabatur. Caesar eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ulteriores civitates et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Corcyrae. ibi certior ab Acilio et Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. eo cum venisset, evocantur illi ad colloquium. prodit Libo atque excusat Bibulum, quod is iracundia summa erat inimicitiasque habebat etiam privatas cum Caesare ex aedilitate et praetura conceptas: ob eam causam colloquium vitasse, ne res maximae spei maximaeque utilitatis eius iracundia impedirentur. summam suam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur atque ab armis discederetur, sed potestatem eius rei nullam habere, propterea quod de consilii sententia summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint. sed postulatis Caesaris cognitis missuros ad Pompeium, atque illum reliqua per se acturum hortantibus ipsis. interea manerent indutiae, dum ab illo rediri posset, neve alter alteri noceret. huc addit pauca
17 de causa et de copiis auxiliisque suis. quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodantur, satis causae putamus. postulabat Caesar, ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret, idque ipsi fore reciperent aut acceptos per se ad eum perducerent. quod ad indutias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet. si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum. nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur, neque hanc rem esse impedimenti loco. ille neque legatos Caesaris recipere neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompeium reicere: unum instare de indutiis vehementissimeque contendere. quem ubi Caesar intellexit praesentis periculi atque inopiae vitandae causa omnem orationem instituisse neque ullam spem aut

condicionem pacis afferre, ad reliquam cogitationem belli
sese recepit. Bibulus multos dies terra prohibitus et gra- 18
viore morbo ex frigore ac labore implicitus, cum neque
curari posset neque susceptum officium deserere vellet,
vim morbi sustinere non potuit. eo mortuo ad neminem
unum summa imperii redit, sed separatim suam quisque
classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius sedato
tumultu, quem repentinus adventus Caesaris concitaverat,
ubi primum e re visum est, adhibito Libone et L. Luc-
ceio et Theophane, quibuscum communicare de maximis
rebus Pompeius consueverat, de mandatis Caesaris agere
instituit. quem ingressum in sermonem Pompeius inter-
pellavit et loqui plura prohibuit. 'quid mihi,' inquit, 'aut
vita aut civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere
videbor? cuius rei opinio tolli non poterit, cum in Italiam,
ex qua profectus sum, reductus existimabor.' bello per-
fecto ab iis Caesar haec facta cognovit, qui sermoni in-
terfuerunt; conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus
[per colloquia] de pace agere. inter bina castra Pompei 19
atque Caesaris unum flumen [tantum] intererat Apsus,
crebraque inter se colloquia milites habebant, neque ullum
interim telum per pactiones loquentium traiciebatur. mittit
P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae
maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret et crebro
magna voce pronuntiaret, liceretne civibus ad cives de
pace [duos] legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu
Pyrenaeo praedonibusque licuisset, praesertim cum id age-
rent, ne cives cum civibus armis decertarent? multa sup-
pliciter locutus est, ut de sua atque omnium salute debe-
bat, silentioque ab utrisque militibus auditus. responsum
est ab altera parte Aulum Varronem profiteri se altera die
ad colloquium venturum atque eundem visurum, quemad-
modum tuto legati venire et quae vellent exponere pos-
sent; certumque ei rei tempus constituitur. quo cum esset
postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit,
magnaque erat exspectatio eius rei, atque omnium animi
intenti esse ad pacem videbantur. qua ex frequentia Titus
Labienus prodit, sed missa oratione de pace loqui atque
altercari cum Vatinio incipit. quorum mediam orationem
interrumpunt subito undique tela immissa; quae ille ob-

tectus armis militum vitavit: vulnerantur tamen complures, in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones militesque nonnulli. tum Labienus: 'desinite ergo de compositione loqui: nam nobis nisi Caesaris capite relato pax esse nulla potest.'

20 Isdem temporibus M. Coelius Rufus praetor causa debitorum suscepta initio magistratus tribunal suum iuxta C. Treboni, praetoris urbani, sellam collocavit et, si quis appellavisset de aestimatione et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut Caesar praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. sed fiebat aequitate decreti et humanitate Treboni, qui his temporibus clementer et moderate ius dicendum existimabat, ut reperiri non possent, a quibus initium appellandi nasceretur. nam fortasse inopiam excusare et calamitatem aut propriam suam aut temporum queri et difficultates auctionandi proponere etiam mediocris est animi; integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cuius animi aut cuius impudentiae est? itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Coelius. sed ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexenni die
21 sine usuris creditae pecuniae solvantur. cum resisteret Servilius consul reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret, ad hominum excitanda studia sublata priore lege duas promulgavit: unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit, aliam tabularum novarum, impetuque multitudinis in C. Trebonium facto et nonnullis vulneratis eum de tribunali deturbavit. de quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit, senatusque Coelium ab republica removendum censuit. hoc decreto eum consul senatu prohibuit et contionari conantem de rostris deduxit. ille ignominia et dolore permotus palam se proficisci ad Caesarem simulavit; clam nuntiis ad Milonem missis, qui Clodio interfecto eo nomine erat damnatus, atque eo in Italiam evocato, quod magnis muneribus datis gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi coniunxit atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores praemisit. ipse cum Casilinum venisset, unoque tempore signa eius militaria atque arma Capuae essent comprensa et familia

Neapoli, visa proditionem oppidi apparare, patefactis con-
siliis exclusus Capua et periculum veritus, quod conven-
tus arma ceperat atque eum hostis loco habendum exi-
stimabat, consilio destitit atque eo itinere sese avertit.
interim Milo dimissis circum municipia litteris, ea, quae 22
faceret, iussu atque imperio facere Pompei, quae mandata
ad se per Vibullium delata essent, quos ex aere alieno
laborare arbitrabatur, sollicitabat. apud quos cum profi-
cere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis Cosam in
agro Thurino oppugnare coepit. eo cum a Q. Pedio prae-
tore cum legione ..... lapide ictus ex muro periit. et Coe-
lius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem pervenit Thurios.
ubi cum quosdam eius municipii sollicitaret equitibusque
Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii causa
missi erant, pecuniam polliceretur, ab his est interfectus.
ita magnarum initia rerum, quae occupatione magistra-
tuum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et
facilem exitum habuerunt.

Libo profectus ab Orico cum classe, cui praeerat, na- 23
vium L, Brundisium venit insulamque, quae contra por-
tum Brundisinum est, occupavit, quod praestare arbitra-
batur unum locum, qua necessarius nostris erat egressus,
quam omnia litora ac portus custodia clausos teneri. hic
repentino adventu naves onerarias quasdam nactus in-
cendit et unam frumento onustam abduxit magnumque
nostris terrorem iniecit et noctu militibus ac sagittariis in
terram expositis praesidium equitum deiecit et adeo loci
opportunitate profecit, uti ad Pompeium litteras mitteret,
naves reliquas, si vellet, subduci et refici iuberet: sua
classe auxilia sese Caesaris prohibiturum. erat eo tem- 24
pore Antonius Brundisi; *is* virtute militum confisus sca-
phas navium magnarum circiter LX cratibus pluteisque
contexit eoque milites delectos imposuit atque eas in litore
pluribus locis separatim disposuit navesque triremes duas,
quas Brundisi faciendas curaverat, per causam exercen-
dorum remigum ad fauces portus prodire iussit. has cum
audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse
quadriremes V ad eas misit. quae cum navibus nostris
appropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant:
illi studio incitati incautius sequebantur. iam ex omnibus

partibus subito Antonianae scaphae signo dato se in hostes incitaverunt primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coëgerunt. ad hoc detrimentum accessit, ut equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis aquari prohiberentur. qua necessitate et ignominia permotus Libo discessit a Brundisio obsessionemque nostrorum omisit.

25 Multi iam menses erant et hiems praecipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant. ac nonnullae eius rei praetermissae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat. quantoque eius amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant, maioremque fiduciam prohibendi habebant, et crebris Pompei litteris castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos eius exercitus impedirent, cupidiusque cotidie tempus, ad transportandum lenioribus ventis, exspectabant. quibus rebus permotus Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem navigandi dimitterent, si vel ad litora Apolloniatium cursum dirigere atque eo naves eicere possent. haec a custodiis classium loca maxime vacabant, quod se longius a
26 portibus committere non audebant. illi adhibita audacia et virtute administrantibus M. Antonio et Fufio Caleno, multum ipsis militibus hortantibus neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus nacti austrum naves solvunt atque altero die Apolloniam [Dyrrhachium] praetervehuntur. qui cum essent ex continenti visi, Coponius, qui Dyrrhachi classi Rhodiae praeerat, naves ex portu educit, et cum iam nostris remissiore vento appropinquasset, idem auster increbuit nostrisque praesidio fuit. neque vero ille ob eam causam conatu desistebat, sed labore et perseverantia nautarum et vim tempestatis superari posse sperabat praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius sequebatur. nostri usi fortunae beneficio tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum milia passuum III eo naves introduxerunt (qui portus ab

Africo tegebatur, ab austro non erat tutus) leviusque tempestatis quam classis periculum aestimaverunt. quo simulatque intro est itum, incredibili felicitate auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit. his subitam com- 27
mutationem fortunae videre licuit. qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat; qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. itaque tempore commutato tempestas et nostros texit et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes, constratae numero XVI, eliderentur et naufragio interirent, et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos allisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur; quos omnes conservatos Caesar domum remisit. nostrae naves duae 28
tardius cursu confecto in noctem coniectae, cum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris constiterunt. has scaphis minoribusque navigiis compluribus summissis Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat; simul de deditione eorum agebat et incolumitatem deditis pollicebatur. harum altera navis CCXX e legione tironum sustulerat, altera ex veterana paulo minus CC. hic cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim multitudine navium perterriti et salo nauseaque confecti iureiurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt; qui omnes ad eum perducti contra religionem iurisiurandi in eius conspectu crudelissime interficiuntur. at veteranae legionis milites item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt, et tractandis condicionibus et simulatione deditionis extracto primo noctis tempore gubernatorem in terram navem eicere cogunt, ipsi idoneum locum nacti reliquam noctis partem ibi confecerunt et luce prima missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae asservabant, circiter CCCC quique eos armati ex praesidio secuti sunt se defenderunt et nonnullis eorum interfectis incolumes se ad nostros receperunt. quo facto 29
conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar attribuerat muniendumque curaverat, Antonium recipit omnibusque rebus iuvit. Otacilius sibi timens ex oppido fugit et ad Pompeium pervenit.

expositis omnibus copiis Antonius, quarum erat summa veteranarum trium legionum uniusque tironum et equitum DCCC, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos milites equitesque transportandos, pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut si forte Pompeius vacuam existimans Italiam eo traiecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet, nuntiosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset et
30 quid militum transvexisset. haec eodem fere tempore Caesar atque Pompeius cognoscunt. nam praetervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant, ipsi iter secundum eas terra direxerant, sed quo essent eae delatae, primis diebus ignorabant. cognitaque re diversa sibi ambo consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se cum Antonio coniungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, si imprudentes ex insidiis adoriri posset, eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt: Pompeius clam et noctu, Caesar palam atque interdiu. sed Caesari circuitu maiore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset: Pompeius, quia expedito itinere flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit atque eum ubi appropinquare cognovit, idoneum locum nactus ibi copias collocavit suosque omnes in castris continuit ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset eius adventus. haec ad Antonium statim per Graecos deferuntur. ille missis ad Caesarem nuntiis unum diem sese castris tenuit; altero die ad eum pervenit Caesar. cuius adventu cognito Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit atque ibi idoneo loco castra ponit.

31 His temporibus Scipio detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis imperatorem se appellaverat. quo facto civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias, item ab publicanis suae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat et ab iisdem insequentis anni mutuam praeceperat equitesque toti provinciae imperaverat. quibus coactis finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paulo ante M. Crassum imperatorem interfecerant et M. Bibulum

in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat. summamque in sollicitudinem ac timorem Parthici belli provincia cum venisset, ac nonnullae militum voces cum audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem arma non laturos, deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus maximas largitiones fecit et confirmandorum militum causa diripiendas his civitates dedit. interim acer- 32
bissime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur. multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur. in capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur; columnaria, ostiaria, frumentum, milites, arma, remiges, tormenta, vecturae imperabantur; cuius modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singulis cum imperio praeficiebantur. qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. erat plena lictorum et apparitorum provincia, differta praefectis atque exactoribus; qui praeter imperatas pecunias suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant enim se domo patriaque expulsos omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit universis imperatis pecuniis; quibus in rebus prolationem diei donationem esse dicebant. itaque aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est. neque minus ob eam causam civibus Romanis eius provinciae, sed in singulos conventus singulasque civitates certae pecuniae imperabantur, mutuasque illas ex senatusconsulto exigi dictitabant; publicanis, ut in Syria fecerant, insequentis anni vectigal promutuum. praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat. certaque eius rei die constituta cum in fanum ventum esset adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, litterae ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum legionibus Caesarem: properaret ad se cum exercitu venire omniaque posthaberet. his litteris acceptis quos advocaverat dimittit; ipse iter in Macedoniam parare incipit paucisque post diebus est profectus. haec res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

34 Caesar Antoni exercitu coniuncto deducta Orico le-
gione, quam tuendae orae maritimae causa posuerat, tem-
ptandas sibi provincias longiusque procedendum existima-
bat et, cum ad eum ex Thessalia Aetoliaque legati venissent,
qui praesidio misso pollicerentur earum gentium civitates
imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tiro-
num, quae appellabatur XXVII, atque equitibus CC in
Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus V
paucisque equitibus in Aetoliam misit; maxime eos, quod
erant propinquae regiones, de re frumentaria ut provide-
rent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legio-
nibus duabus, XI et XII, et equitibus D in Macedoniam
proficisci iussit; cuius provinciae ab ea parte, quae libera
appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, mis-
sus legatus omnium suorum excellens studium profite-
35 batur. ex his Calvisius primo adventu summa omnium
Aetolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum
Calydone et Naupacto deiectis omni Aetolia potitus est.
Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. hic cum
essent factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur:
Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompeianis rebus
studebat; Petraeus, summae nobilitatis adulescens, suis ac
36 suorum opibus Caesarem enixe iuvabat. eodemque tem-
pore Domitius in Macedoniam venit; et cum ad eum fre-
quentes civitatum legationes convenire coepissent, nuntia-
tum est adesse Scipionem cum legionibus magna opinione
et fama omnium: nam plerumque in novitate fama rem
excedit. hic nullo in loco Macedoniae moratus magno
impetu tetendit ad Domitium et, cum ab eo milia passuum
XX afuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thes-
saliam convertit. hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse
et venire nuntiaretur, et quo iter expeditius faceret, M. Fa-
vonium ad flumen Aliacmonem, quod Macedoniam a Thes-
salia dividit, cum cohortibus VIII praesidio impedimentis
legionum reliquit castellumque ibi muniri iussit. eodem
tempore equitatus regis Cotyis ad castra Cassi advolavit,
qui circum Thessaliam esse consuerat. tum timore per-
territus Cassius cognito Scipionis adventu visisque equi-
tibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se con-
vertit, qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam

versus iter facere coepit. at Scipionem properantem sequi litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. quibus litteris acceptis consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. itaque die ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit. Scipio biduum castris stativis moratus ad flumen, 37
quod inter eum et Domitii castra fluebat, Aliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado traducit et castris positis postero die mane copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus proelio decertaret. sed cum esset inter bina castra campus circiter milium passuum VI, Domitius castris Scipionis aciem suam subiecit; ille a vallo non discedere perseveravit. ac tamen aegre retentis Domitianis militibus est factum, ne proelio contenderetur, et maxime, quod rivus difficilibus ripis subiectus castris Scipionis progressus nostrorum impediebat. quorum studium alacritatemque pugnandi cum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur aut magna cum infamia castris se contineret, qui magna exspectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum et noctu ne conclamatis quidem vasis flumen transit atque in eandem partem, ex qua venerat, redit ibique prope flumen edito natura loco castra posuit. paucis diebus interpositis noctu insidias equitum collocavit, quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consuerant; et cum cotidiana consuetudine Q. Varus, praefectus equitum Domiti, venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt. sed nostri fortiter impetum eorum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines redit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt; ex his circiter LXXX interfectis, reliquis in fugam coniectis duobus amissis in castra se receperunt. his rebus gestis 38
Domitius sperans Scipionem ad pugnam elici posse simulavit sese angustiis rei frumentariae adductum castra movere

vasisque militari more conclamatis progressus milia passuum III loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio ad sequendum paratus equitum magnam partem ad explorandum iter Domiti et cognoscendum praemisit. qui cum essent progressi, primaeque turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione ad suos se recipere coeperunt, quique hos sequebantur celerem eorum receptum conspicati restiterunt. nostri cognitis insidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti turmas exceperunt; in his fuit M. Opimius, praefectus equitum. [reliquos] omnes [earum turmarum] aut interfecerunt aut captos ad Domitium deduxerunt.

39 Deductis orae maritimae praesidiis Caesar, ut supra
demonstratum est, III cohortes Orici oppidi tuendi causa
reliquit isdemque custodiam navium longarum tradidit,
quas ex Italia traduxerat. huic officio oppidoque Manius
Acilius legatus praeerat. is naves nostras interiorem in
portum post oppidum reduxit et ad terram deligavit fau-
cibusque portus navem onerariam submersam obiecit et
huic alteram coniunxit; super quas turrim effectam ad
ipsum introitum portus opposuit et militibus complevit
40 tuendamque ad omnes repentinos casus tradidit. quibus
cognitis rebus Cn. Pompeius filius, qui classi Aegyptiae
praeerat, ad Oricum venit submersamque navim remulco
multisque contendens funibus adduxit atque alteram na-
vem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus
aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut
ex superiore pugnans loco integrosque semper defatigatis
summittens et reliquis partibus simul ex terra scalis et
classe moenia oppidi tentans, uti adversariorum manus
diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit de-
iectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refuge-
rant, eam navem expugnavit eodemque tempore ex altera
parte mole tenui naturaliter obiecta, quae paene insulam
oppidum efficiebat, IIII biremes subiectis scutulis impul-
sas vectibus in interiorem portum traduxit. ita ex utraque
parte naves longas aggressus, quae erant deligatae ad
terram atque inanes, IIII ex his abduxit, reliquas incendit.
hoc confecto negotio D. Laelium ab Asiatica classe ab-
ductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia

importari in oppidum prohibebat. ipse Lissum profectus naves onerarias XXX a M. Antonio relictas intra portum aggressus omnes incendit; Lissum expugnare conatus defendentibus civibus Romanis, qui eius conventus erant, militibusque, quos praesidii causa miserat Caesar, triduum moratus paucis in oppugnatione amissis re infecta inde discessit.

Caesar, postquam Pompeium ad Asparagium esse 41
cognovit, eodem cum exercitu profectus expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius praesidium habebat, tertio die [Macedoniam] ad Pompeium pervenit iuxtaque eum castra posuit et postridie eductis omnibus copiis acie instructa decernendi potestatem Pompeio fecit. ubi illum suis locis se tenere animadvertit, reducto in castra exercitu aliud sibi consilium capiendum existimavit. itaque postero die omnibus copiis magno circuitu difficili angustoque itinere Dyrrhachium profectus est sperans Pompeium aut Dyrrhachium compelli aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli apparatum eo contulisset; ut accidit. Pompeius enim primo ignorans eius consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsum discessisse existimabat; postea per exploratores certior factus postero die castra movit breviore itinere se occurrere ei posse sperans. quod fore suspicatus Caesar militesque adhortatus, ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso mane Dyrrhachium venit, cum primum agmen Pompei procul cerneretur, atque ibi castra posuit. Pompeius interclusus Dyrrhachio, ubi propositum 42
tenere non potuit, secundo usus consilio edito loco, qui appellatur Petra aditumque habet navibus mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar longius bellum ductum iri existimans et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae causa Q. Tillium et L. Canuleium legatum misit, quodque hae regiones

aberant longius, locis certis horrea constituit vecturasque
frumenti finitimis civitatibus descripsit. item Lisso Par-
thinisque et omnibus castellis quod esset frumenti con-
quiri iussit. id erat perexiguum cum ipsius agri natura,
quod sunt loca aspera et montuosa, ac plerumque fru-
mento utuntur importato, tum quod Pompeius haec pro-
viderat et superioribus diebus praedae loco Parthinos
habuerat frumentumque omne conquisitum spoliatis effos-
43 sisque eorum domibus per equites comportarat. quibus
rebus cognitis Caesar consilium capit ex loci natura. erant
enim circum castra Pompei permulti editi atque asperi
colles. hos primum praesidiis tenuit castellaque ibi com-
munit. inde, ut loci cuiusque natura ferebat, ex castello
in castellum perducta munitione circumvallare Pompeium
instituit, haec spectans, quod angusta re frumentaria ute-
batur, quodque Pompeius multitudine equitum valebat,
quo minore periculo undique frumentum commeatumque
exercitui supportare posset, simul, uti pabulatione Pom-
peium prohiberet equitatumque eius ad rem gerendam in-
utilem efficeret, tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime
apud exteras nationes niti videbatur, minueret, cum fama
per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsi-
44 deri neque audere proelio dimicare. Pompeius neque a
mari Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem ap-
paratum belli, tela, arma, tormenta ibi collocaverat fru-
mentumque exercitui navibus supportabat, neque muni-
tiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare
vellet; quod eo tempore statuerat non esse faciendum.
relinquebatur, ut extremam rationem belli sequens quam
plurimos colles occuparet et quam latissimas regiones
praesidiis teneret Caesarisque copias, quam maxime pos-
set, distineret; idque accidit. castellis enim XXIIII ef-
fectis XV milia passuum circuitu amplexus hoc spatio
pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata,
quibus interim iumenta pasceret. atque ut nostri perpe-
tuas munitiones *videbant* perductas ex castellis in pro-
xima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani ac
nostros post tergum adorirentur [timebant], ita illi inte-
riore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quem
locum nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire

possent. sed illi operibus vincebant, quod et numero militum praestabant et interiore spatio minorem circuitum habebant. quare cum erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis et dimicare non constituerat, tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum, atque omnes fere milites aut ex coactis aut ex centonibus aut ex coriis tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela
vitarent. in occupandis praesidiis magna vi uterque nite- 45
batur: Caesar, ut quam angustissime Pompeium contineret; Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet, crebraque ob eam causam proelia fiebant. in his cum legio Caesaris nona praesidium quoddam occupavisset et munire coepisset, huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupavit nostrosque opere prohibere coepit et, cum una ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumiectis, postea levis armaturae magna multitudine missa tormentisque prolatis munitiones impediebat; neque erat facile nostris uno tempore propugnare et munire. Caesar, cum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se iussit et loco excedere. erat per declive receptus. illi autem hoc acrius instabant neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse: non recusare se, quin nullius usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legio Caesaris sese recepisset
inde, quo temere esset progressa. Caesar receptui suorum 46
timens crates ad extremum tumulum contra hostem proferri et adversas locari, intra has mediocri latitudine fossam tectis militibus obduci iussit locumque in omnes partes quam maxime impediri. ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. his rebus comparatis legionem reduci iussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere et instare coeperunt cratesque pro munitione obiectas propulerunt, ut fossas transcenderent. quod cum animadvertisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed reiecti viderentur, maiusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per

Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus tuba signum dari atque in hostes impetum fieri iussit. milites legionis VIIII subito conspirati pila coniecerunt et ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu praecipites Pompeianos egerunt et terga vertere coëgerunt; quibus ad recipiendum crates disiectae longuriique obiecti et institutae fossae magno impedimento fuerunt. nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis V omnino suorum amissis quietissime se receperunt pauloque citra eum locum aliis comprehensis collibus mu-
47 nitiones perfecerunt. erat nova et inusitata belli ratio cum tot castellorum numero tantoque spatio et tantis munitionibus et toto obsidionis genere tum etiam reliquis rebus. nam quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque infirmos hostes adorti aut proelio superatos aut aliqua offensione permotos continuerunt, cum ipsi numero equitum militumque praestarent; causa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut frumento hostes prohiberent. at tum integras atque incolumes copias Caesar inferiore militum numero continebat, cum illi omnium rerum copia abundarent: cotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quae commeatum supportarent, neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. ipse autem consumptis omnibus longe lateque frumentis summis erat in angustiis. sed tamen haec singulari patientia milites ferebant. recordabantur enim eadem se superiore anno in Hispania perpessos labore et patientia maximum bellum confecisse, meminerant ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam maiorem ad Avaricum maximarum gentium victores discessisse. non, illis hordeum cum daretur, non legumina recusabant; pecus vero, cuius rei summa erat ex Epiro
48 copia, magno in honore habebant. est etiam genus radicis inventum ab iis, qui *fuerant valeribus*, quod appellatur chara, quod admixtum lacte multum inopiam levabat. id ad similitudinem panis efficiebant. eius erat magna copia. ex hoc effectos panes, cum in colloquiis Pompeiani famem nostris obiectarent, vulgo in eos iaciebant, ut spem eorum
49 minuerent. iamque frumenta maturescere incipiebant, atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se

habituros copiam confidebant; crebraeque voces militum
in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius se cortice ex
arboribus victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros.
libenter etiam ex perfugis cognoscebant equos eorum tole-
rari, reliqua vero iumenta interisse; uti autem ipsos vale-
tudine non bona cum angustiis loci et odore taetro ex
multitudine cadaverum et cotidianis laboribus insuetos
operum tum aquae summa inopia affectos. omnia enim
flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Cae-
sar aut averterat aut magnis operibus obstruxerat, atque
ut erant loca montuosa et ad specus angustiae vallium,
has sublicis in terram demissis praesepserat terramque
adiecerat, ut aquam contineret. itaque illi necessario loca
sequi demissa ac palustria et puteos fodere cogebantur
atque hunc laborem ad cotidiana opera addebant; qui
tamen fontes a quibusdam praesidiis aberant longius et ce-
leriter aestibus exarescebant. at Caesaris exercitus optima
valetudine summaque aquae copia utebatur, tum commea-
tus omni genere praeter frumentum abundabat; atque id
sibi cotidie melius subgerere tempus maioremque spem
maturitate frumentorum proponi videbant. in novo genere 50
belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. illi,
cum animadvertissent ex ignibus nocte cohortes nostras
ad munitiones excubare, silentio aggressi universi intra
multitudinem sagittas coniciebant et se confestim ad suos
recipiebant. quibus rebus nostri usu docti haec reperie-
bant remedia, ut alio loco ignes facerent . . . . . .
. . . .
interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris 51
praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legionibus
duabus; cuius adventu facile sunt repulsi Pompeiani. ne-
que vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt,
primisque deiectis reliqui se verterunt et loco cesserunt.
sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla
revocavit. at plerique existimant, si acrius insequi voluis-
set, bellum eo die potuisse finire. cuius consilium repre-
hendendum non videtur. aliae enim sunt legati partes at-
que imperatoris: alter omnia agere ad praescriptum, alter
libere ad summam rerum consulere debet. Sulla a Cae-
sare castris praefectus liberatis suis hoc fuit contentus

neque proelio decertare voluit, quae res tamen fortasse
aliquem reciperet casum, ne imperatorias sibi partes sum-
psisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum
difficultatem afferebat. nam ex iniquo progressi loco in
summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros
ex superiore insequentes loco verebantur; neque multum
ad solis occasum temporis supererat: spe enim conficiendi
negotii prope in noctem rem duxerant. ita necessario at-
que ex tempore capto consilio Pompeius tumulum quen-
dam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut
telum tormento missum adigi non posset. hoc consedit
loco atque eum communivit omnesque ibi copias continuit.
52 eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum est: nam
plura castella Pompeius pariter distinendae manus causa
tentaverat, ne ex proximis praesidiis succurri posset. uno
loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohor-
tibus tribus atque eam loco depulit; altero Germani mu-
nitiones nostras egressi compluribus interfectis sese ad
53 suos incolumes receperunt. ita uno die VI proeliis factis,
tribus ad Dyrrhachium, tribus ad munitiones, cum horum
omnium ratio haberetur, ad duorum milium numero ex
Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centuriones-
que complures (in eo fuit numero Valerius Flaccus, L.
filius, eius, qui praetor Asiam obtinuerat); signaque sunt
militaria sex relata. nostri non amplius XX omnibus sunt
proeliis desiderati. sed in castello nemo fuit omnino mi-
litum, quin vulneraretur, quattuorque ex una cohorte cen-
turiones oculos amiserunt. et cum laboris sui periculique
testimonium afferre vellent, milia sagittarum circiter XXX
in castellum coniecta Caesari renumeraverunt, scutoque ad
eum relato Scaevae centurionis inventa sunt in eo fora-
mina CXX. quem Caesar, ut erat de se meritus et de
republica, donatum milibus CC . . atque ab octavis or-
dinibus ad primipilum se traducere pronuntiavit (eius enim
opera castellum magna ex parte conservatum esse con-
stabat) cohortemque postea duplici stipendio frumentoque
et pecuniariis militaribusque donis amplissime donavit.
54 Pompeius noctu magnis additis munitionibus reliquis die-
bus turres exstruxit et in altitudinem pedum XV effectis
operibus vineis eam partem castrorum obtexit et quinque

intermissis diebus [alteram] noctem subnubilam nactus obstructis omnibus castrorum portis et *fossis* ad impediendum obiectis tertia inita vigilia silentio exercitum eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium Lon- 55
ginum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis temptandam sibi Achaiam ac paulo longius progrediendum existimabat Caesar. itaque eo Calenum misit eique Sabinum et Cassium cum cohortibus adiungit. quorum cognito adventu Rutilius Lupus, qui Achaiam missus a Pompeio obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaia Fufium prohiberet. Calenus Delphos, Thebas, Orchomenum voluntate ipsarum civitatum recepit, nonnullas urbes per vim expugnavit, reliquas civitates circummissis legationibus amicitia Caesari conciliare studebat. in his rebus fere erat Fufius occupatus.

Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem 56
aequum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet, ut paene castris Pompei legiones subiceret; tantumque a vallo eius prima acies aberat, uti ne telo tormentove adici posset. Pompeius autem, ut famam opinionemque hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abiectis protegi posset.
haec cum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur, 57
Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad eum A. Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo traditum initio et commendatum in suorum necessariorum numero habere instituerat. huic dat litteras mandataque ad eum; quorum haec erat summa: sese omnia de pace expertum nihil adhuc arbitrari vitio factum eorum, quos esse auctores eius rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere quae probasset exponere, sed etiam ex magna parte compellere atque errantem regere posset; praeesse autem suo nomine exercitui, ut praeter auctoritatem vires quoque ad coërcendum haberet. quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam relaturos. haec ad eum

mandata Clodius refert ac primis diebus, ut videbatur,
libenter auditus reliquis ad colloquium non admittitur ca-
stigato Scipione a Favonio, ut postea confecto bello re-
58 periebamus, infectaque re sese ad Caesarem recepit. Cae-
sar, quo facilius equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium
contineret et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos
esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemu-
nivit castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil
profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus rursum
eum navibus ad se intra munitiones recipit. erat summa
inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus strictis et teneris
harundinum radicibus contusis equos alerent (frumenta
enim, quae fuerant intra munitiones sata, consumpserant);
cogebantur Corcyra atque Acarnania longo interiecto na-
vigationis spatio pabulum supportare, quodque erat eius
rei minor copia, hordeo adaugere atque his rationibus
equitatum tolerare. sed postquam non modo hordeum pa-
bulumque omnibus locis herbaeque desectae, sed etiam
frons ex arboribus deficiebat, corruptis equis macie conan-
59 dum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit. erant
apud Caesarem *cum* equitum numero Allobroges duo fra-
tres, Raucillus et Egus, Adbucilli filii, qui principatum in
civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines,
quorum opera Caesar omnibus Gallicis bellis optima for-
tissimaque erat usus. his domi ob has causas amplissi-
mos magistratus mandaverat atque eos extra ordinem in
senatum legendos curaverat agrosque in Gallia ex hosti-
bus captos praemiaque rei pecuniariae magna tribuerat
locupletesque ex egentibus fecerat. hi propter virtutem
non solum apud Caesarem in honore erant, sed etiam apud
exercitum cari habebantur; sed freti amicitia Caesaris et
stulta ac barbara arrogantia elati despiciebant suos stipen-
diumque equitum fraudabant et praedam omnem domum
avertebant. quibus illi rebus permoti universi Caesarem
adierunt palamque de eorum iniuriis sunt questi et ad
cetera addiderunt falsum ab his equitum numerum de-
60 ferri, quorum stipendium averterent. Caesar neque tem-
pus illud animadversionis esse existimans et multa virtuti
eorum concedens rem totam distulit; illos secreto casti-
gavit, quod quaestui equites haberent, monuitque, ut ex

sua amicitia omnia exspectarent et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. magnam tamen haec res illis offensionem et contemptionem ad omnes attulit, idque ita esse cum ex aliorum obiectationibus tum etiam ex domestico iudicio atque animi conscientia intellegebant. quo pudore adducti et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati discedere a nobis et novam temptare fortunam novasque amicitias experiri constituerunt. et cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt praefectum equitum C. Volusenum interficere, ut postea bello confecto cognitum est, ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur; postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent, multis coëmptis equis ad Pompeium transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant. quos 61
Pompeius, quod erant honesto loco nati et instructi liberaliter magnoque comitatu et multis iumentis venerant virique fortes habebantur et in honore apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia circumduxit atque ostentavit. nam ante id tempus nemo aut miles aut eques a Caesare ad Pompeium transierat, cum paene cotidie a Pompeio ad Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro atque Aetolia conscripti milites earumque regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. sed hi cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum et spatiis locorum, custodiarum varia diligentia animadversa, prout cuiusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detulerunt. quibus ille cognitis eruptionis- 62
que iam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis milites ex viminibus facere atque aggerem iubet comportare. his paratis rebus magnum numerum levis armaturae et sagittariorum aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuarias imponit et de media nocte cohortes LX ex maximis castris praesidiisque deductas ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebant ad

mare longissimeque a maximis castris Caesaris aberant.
eodem naves, quas demonstravimus aggere et levis arma-
turae militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves
longas habebat, mittit et, quid a quoque fieri velit, prae-
cipit. ad eas munitiones Caesar Lentulum Marcellinum
quaestorem cum legione VIIII positum habebat. huic,
quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postu-
63 mum adiutorem summiserat. erat eo loco fossa pedum
XV et vallum contra hostem in altitudinem pedum X, tan-
tundemque eius valli agger in latitudinem patebat: ab eo
intermisso spatio pedum DC alter conversus in contrariam
partem erat vallus humiliore paulo munitione. hoc enim
superioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri cir-
cumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si
ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti. sed operum
magnitudo et continens omnium dierum labor, quod milia
passuum in circuitu XVII erat complexus, perficiendi
spatium non dabat. itaque contra mare transversum val-
lum, qui has duas munitiones coniungeret, nondum perfe-
cerat. quae res nota erat Pompeio, delata per Allobrogas
perfugas, magnumque nostris attulerat incommodum.
nam ut ad mare II cohortes nonae legionis excubuerant,
accessere subito prima luce Pompeiani; simul navibus
circumvecti milites in exteriorem vallum tela iaciebant,
fossaeque aggere complebantur, et legionarii interioris
munitionis defensores scalis admotis tormentis cuiusque
generis telisque terrebant, magnaque multitudo sagittario-
rum ab utraque parte circumfundebatur. multum autem
ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea
tegimenta galeis imposita defendebant. itaque cum om-
nibus rebus nostri premerentur atque aegre resisterent,
animadversum est vitium munitionis, quod supra demon-
stratum est, atque inter duos vallos, qua perfectum opus
non erat, per mare [navibus expositi] in aversos nostros
impetum fecerunt atque ex utraque munitione deiectos
64 terga vertere coëgerunt. hoc tumultu nuntiato Marcelli-
nus .. cohortes subsidio nostris laborantibus summittit ex
castris; quae fugientes conspicatae neque illos suo adventu
confirmare potuerunt neque ipsae hostium impetum tule-
runt. itaque quodcumque addebatur subsidio, id corruptum

timore fugientium terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impediebatur. in eo proelio cum gravi vulnere esset affectus aquilifer et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, 'hanc ego,' inquit, 'et vivus multos per annos magna diligentia defendi et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur, incolumemque ad eum deferte.' hoc casu aquila conservatur omnibus primae cohortis centurionibus interfectis praeter principem priorem. iamque Pompeiani magna caede nostrorum castris 65
Marcellini appropinquabant non mediocri terrore illato reliquis cohortibus, et M. Antonius, qui proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nuntiata cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur. cuius adventus Pompeianos compressit nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. neque multo post Caesar significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis eodem venit. qui cognito detrimento cum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum secundum mare, ut libere pabulari posset nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, castra iuxta Pompeium munire iussit. qua per- 66
fecta munitione animadversum est a speculatoribus Caesaris cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam et in vetera castra duci. castrorum hic situs erat. superioribus diebus nona Caesaris legio, cum se obiecisset Pompeianis copiis atque opere, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. haec silvam quandam contingebant neque longius a mari passibus CCC aberant. post mutato consilio quibusdam de causis Caesar paulo ultra eum locum castra transtulit, paucisque intermissis diebus eadem Pompeius occupaverat et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo maiorem adiecerat munitionem. ita minora castra inclusa maioribus castelli atque arcis locum obtinebant. item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat circiter passus CCCC, quo liberius a periculo milites aquarentur. sed is quoque mutato consilio quibusdam

de causis, quas commemorari necesse non est, eo loco ex-
cesserat. ita complures dies manserant castra; munitiones
67 quidem omnes integrae erant. eo signo legionis illato spe-
culatores Caesari renuntiarunt. hoc idem visum ex supe-
rioribus quibusdam castellis confirmaverunt. is locus ab-
erat a novis Pompei castris circiter passus quingentos.
hanc legionem sperans Caesar se opprimere posse et cu-
piens eius diei detrimentum sarcire reliquit in opere co-
hortes duas, quae speciem munitionis praeberent; ipse
diverso itinere quam potuit occultissime reliquas cohortes,
numero XXXIII, in quibus erat legio nona multis amissis
centurionibus deminutoque militum numero, ad legionem
Pompei castraque minora duplici acie eduxit. neque eum
prima opinio fefellit. nam et pervenit prius, quam Pom-
peius sentire posset, et tametsi erant munitiones castrorum
magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter ag-
gressus Pompeianos ex vallo deturbavit. erat obiectus
portis ericius. hic paulisper est pugnatum, cum irrumpere
nostri conarentur, illi castra defenderent fortissime Tito
Pulione, cuius opera proditum exercitum C. Antoni de-
monstravimus, e loco propugnante. sed tamen nostri vir-
tute vicerunt excisoque ericio primo in maiora castra, post
etiam in castellum, quod erat inclusum maioribus castris,
irruperunt et, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnul-
68 los ibi repugnantes interfecerunt. sed fortuna, quae plu-
rimum potest cum in reliquis rebus tum praecipue in bello,
parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut
tum accidit. munitionem, quam pertinere a castris ad flu-
men supra demonstravimus, dextri Caesaris cornus co-
hortes ignorantia loci sunt secutae, cum portam quaererent
castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. quod
cum esset animadversum coniunctam esse flumini, prorutis
munitionibus defendente nullo transcenderunt, omnisque
69 noster equitatus eas cohortes est secutus. interim Pom-
peius hac satis longa interiecta mora et re nuntiata V
legiones ab opere deductas subsidio suis duxit, eodemque
tempore equitatus eius nostris equitibus appropinquabat,
et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cer-
nebatur, omniaque sunt subito mutata. legio Pompeiana
celeris spe subsidii confirmata ab decumana porta resistere

conabatur atque ultro in nostros impetum faciebat. equi-
tatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres ascen-
debat, receptui suo timens initium fugae faciebat. dextrum
cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum
animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ea parte,
qua proruerat, sese recipiebat, ac plerique ex his, ne in
angustias inciderent, ex X pedum munitione se in fossas
praecipitabant, primisque oppressis reliqui per horum cor-
pora salutem sibi atque exitum pariebant. sinistro cornu
milites, cum ex vallo Pompeium adesse et suos fugere
cernerent, veriti, ne angustiis intercluderentur, cum extra
et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptu
sibi consulebant, omniaque erant tumultus, timoris, fugae
plena, adeo ut, cum Caesar signa fugientium manu pren-
deret et consistere iuberet, alii *dimissis equis eundem
cursum confugerent*, alii ex metu etiam signa dimitte-
rent, neque quisquam omnino consisteret. his tantis malis 70
haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleretur
exercitus, quod Pompeius insidias timens, credo, quod
haec praeter spem acciderant eius, qui paulo ante ex castris
fugientes suos conspexerat, munitionibus appropinquare
aliquamdiu non audebat, equitesque eius angustiis [portis]
atque his ab Caesaris militibus occupatis ad insequendum
tardabantur. ita parvae res magnum in utramque partem
momentum habuerunt. munitiones enim a castris ad flumen
perductae expugnatis iam castris Pompei propriam expe-
ditamque Caesaris victoriam interpellaverunt, eadem res
celeritate insequentium tardata nostris salutem attulit.
duobus his unius diei proeliis Caesar desideravit milites 71
DCCCCLX et *equites CC*, Tuticanum Gallum, senatoris
filium, notos equites Romanos C. Fleginatem Placentia,
A. Granium Puteolis, M. Sacrativirum Capua, tribunos
militum et centuriones XXXII; sed horum omnium pars
magna in fossis munitionibusque et fluminis ripis oppressa
suorum in terrore ac fuga sine ullo vulnere interiit; signa-
que sunt militaria amissa XXXII. Pompeius eo proelio
imperator est appellatus. hoc nomen obtinuit atque ita se
postea salutari passus neque in litteris, quas scribere est
solitus, neque in fascibus insignia laureae praetulit. at
Labienus, cum ab eo impetravisset, ut sibi captivos tradi

iuberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, causa, quo maior perfugae fides haberetur, commilitones appellans et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interfecit.

72 His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pompeianis ac-
cessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse iam
viderentur. non illi paucitatem nostrorum militum, non
iniquitatem loci atque angustias praeoccupatis castris et
ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non absci-
sum in duas partes exercitum, cum altera alteri auxilium
ferre non posset, causae fuisse cogitabant. non ad haec
addebant non concursu acri facto, non proelio dimicatum,
sibique ipsos multitudine atque angustiis maius attulisse
detrimentum, quam ab hoste accepissent. non denique
communis belli casus recordabantur, quam parvulae saepe
causae vel falsae suspicionis vel terroris repentini vel ob-
iectae religionis magna detrimenta intulissent, quoties vel
ducis vitio vel culpa tribuni in exercitu esset offensum;
sed, proinde ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio
rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac lit-
73 teris victoriam eius diei concelebrabant. Caesar a supe-
rioribus consiliis depulsus omnem sibi commutandam belli
rationem existimavit. itaque uno tempore praesidiis om-
nibus deductis et oppugnatione dimissa coactoque in unum
locum exercitu contionem apud milites habuit hortatusque
est, ne ea, quae accidissent, graviter ferrent neve his rebus
terrerentur multisque secundis proeliis unum adversum et
id mediocre opponerent. habendam fortunae gratiam, quod
Italiam sine aliquo vulnere cepissent, quod duas Hispanias
bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatis-
simis ducibus pacavissent, quod finitimas frumentariasque
provincias in potestatem redegissent; denique recordari
debere, qua felicitate inter medias hostium classes oppletis
non solum portibus, sed etiam litoribus omnes incolumes
essent transportati. si non omnia caderent secunda, for-
tunam esse industria sublevandam. quod esset acceptum
detrimenti, cuiusvis potius quam suae culpae debere tribui.
locum se aequum ad dimicandum dedisse, potitum esse
hostium castris, expulisse ac superasse pugnantes. sed

sive ipsorum perturbatio sive error aliquis sive etiam fortuna partam iam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur. quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset, atque ei, qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent. hac 74
habita contione nonnullos signiferos ignominia notavit ac loco movit. exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor tantumque studium infamiae sarciendae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret, et sibi quisque etiam poenae loco graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi, cum superioris etiam ordinis nonnulli ratione permoti manendum eo loco et rem proelio committendam existimarent. contra ea Caesar neque satis militibus perterritis confidebat spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat, et relictis munitionibus magnopere rei frumentariae timebat. itaque nulla interposita mora sauciorum modo 75
et aegrorum habita ratione impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit. haec conquiescere ante iter confectum vetuit. his una legio missa praesidio est. his explicitis rebus duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta vigilia compluribus portis eductas eodem itinere praemisit parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime eius profectio cognosceretur, conclamari iussit statimque egressus et novissimum agmen consecutus celeriter ex conspectu castrorum discessit. neque vero Pompeius cognito consilio eius moram ullam ad insequendum intulit, sed [eadem spectans], si itinere impeditos perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Caesar. sed cum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos proelio detinebat. huic suos Caesar equites opposuit expeditosque antesignanos admiscuit CCCC; qui tantum profecerunt, ut equestri proelio commisso pellerent omnes compluresque interficerent ipsique incolumes se ad agmen reciperent. confecto iusto itinere eius diei, quod propo- 76

suerat, Caesar traductoque exercitu flumen Genusum veteribus suis in castris contra Asparagium consedit militesque omnes intra vallum [castrorum] continuit equitatumque per causam pabulandi emissum confestim decumana porta in castra se recipere iussit. simili ratione Pompeius confecto eius diei itinere in suis veteribus castris ad Asparagium consedit. eius milites, quod ab opere integris munitionibus vacabant, alii lignandi pabulandique causa longius progrediebantur, alii, quod subito consilium profectionis ceperant magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum depositis in contubernio armis vallum relinquebant. quibus ad sequendum impeditis Caesar, quod fore providerat, meridiano fere tempore signo profectionis dato exercitum educit duplicatoque eius diei itinere VIII milia passuum ex eo loco procedit; quod fa-
77 cere Pompeius discessu militum non potuit. postero die Caesar similiter praemissis prima nocte impedimentis de quarta vigilia ipse egreditur, ut, si qua esset imposita dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. hoc idem reliquis fecit diebus. quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius primi diei mora illata et reliquorum dierum frustra labore suscepto, cum se magnis itineribus extenderet et praegressos consequi cuperet, quarto die finem sequendi fecit atque
78 aliud sibi consilium capiendum existimavit. Caesari ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbibus relinquendum necesse erat adire Apolloniam. sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse: timens Domitio, ne adventu Pompei praeoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum pari condicione belli secum decertare cogeret; si in Italiam transiret, coniuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur; si Apolloniam Oricumque oppugnare et se omni maritima ora

excludere conaretur, obsesso Scipione necessario illum suis
auxilium ferre cogeret. itaque praemissis nuntiis ad Cn.
Domitium Caesar scripsit et, quid fieri vellet, ostendit
praesidioque Apolloniae cohortibus IIII, Lissi I, III Orici
relictis quique erant ex vulneribus aegri depositis per Epi-
rum atque Athamaniam iter facere coepit. Pompeius quo-
que de Caesaris consilio coniectura iudicans ad Scipionem
properandum sibi existimabat: si Caesar iter illo haberet,
ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Oricoque
discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia ex-
spectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.
his de causis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut 79
esset auxilio, et ad opprimendos adversarios ne occasioni
temporis deesset. sed Caesarem Apollonia a directo iti-
nere averterat; Pompeius per Candaviam iter in Macedo-
niam expeditum habebat. accessit etiam ex improviso aliud
incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris
Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariae causa
ab eo discesserat et Heracliam [Senticam], quae est sub-
iecta Candaviae, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum obicere
Pompeio videretur. haec ad id tempus Caesar ignorabat.
simul a Pompeio litteris per omnes provincias civitatesque
dimissis proelio ad Dyrrhachium facto latius inflatiusque
multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat: pulsum
fugere Caesarem paene omnibus copiis amissis. haec
itinera infesta reddiderat, haec civitates nonnullas ab eius
amicitia avertebat. quibus accidit rebus, ut pluribus di-
missi itineribus a Caesare ad Domitium et a Domitio ad
Caesarem nulla ratione iter conficere possent. sed Allo-
broges, Raucilli atque Egi familiares, quos perfugisse ad
Pompeium demonstravimus, conspicati in itinere explora-
tores Domitii seu pristina sua consuetudine, quod una in
Gallia bella gesserant, seu gloria elati cuncta, ut erant
acta, exposuerunt et Caesaris profectionem, adventum
Pompei docuerunt. a quibus Domitius certior factus vix
IIII horarum spatio antecedens hostium beneficio pericu-
lum vitavit et ad Aeginium, quod est obiectum [opposi-
tumque] Thessaliae, Caesari venienti occurrit. coniuncto 80
exercitu Caesar Gomphos pervenit, quod est oppidum pri-
mum Thessaliae venientibus ab Epiro; quae gens paucis

ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, praesidiumque ab eo militum petierat. sed eo fama iam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. itaque Androsthenes, praetor Thessaliae, cum se victoriae Pompei comitem esse mallet quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit portasque praecludit et ad Scipionem Pompeiumque nuntios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito Larisam legiones adduxerat; Pompeius nondum Thessaliae appropinquabat. Caesar castris munitis scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri et crates parari iussit. quibus rebus effectis cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam potiri oppido pleno atque opulento, simul reliquis civitatibus huius urbis exemplo inferre terrorem et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. itaque usus singulari militum studio eodem, quo venerat, die post horam nonam oppidum altissimis moenibus oppugnare aggressus ante solis occasum expugnavit et ad diripiendum militibus concessit statimque ab oppido castra movit et Metropolim venit, sic ut nuntios expugnati oppidi
81 famamque antecederet. Metropolitae primum eodem usi consilio isdem permoti rumoribus portas clauserunt murosque armatis compleverunt; sed postea casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. quibus diligentissime conservatis collata fortuna Metropolitum cum casu Gomphensium nulla Thessaliae fuit civitas praeter Larisaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari parerent atque imperata facerent. ille idoneum locum in agris nactus *plenis frumentorum,* quae prope iam matura erant, ibi adventum exspectare Pompei eoque omnem belli rationem conferre constituit.

82 Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit contionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias, Scipionis milites cohortatur, ut parta iam victoria praedae

ac praemiorum velint esse participes, receptisque omnibus in una castra legionibus suum cum Scipione honorem partitur classicumque apud eum cani et alterum illi iubet praetorium tendi. auctis copiis Pompei duobusque magnis exercitibus coniunctis pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriae augetur, adeo ut, quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur, et si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio et consulares praetoriosque servorum habere numero dicerent. iamque inter se palam de praemiis ac sacerdotiis contendebant in annosque consulatum definiebant, alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant; magnaque inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne Lucili Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi, cum eius necessarii fidem implorarent Pompei, praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem deceptus videretur, reliqui, in labore pari ac periculo ne unus omnes antecederet, recusarent. iam de 83
sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio Spintherque Lentulus cotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt, cum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio affinitate Pompei confideret. postulavit etiam L. Afranium proditionis exercitus Acutius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. et L. Domitius in consilio dixit placere sibi bello confecto ternas tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis interfuissent sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent quique intra praesidia Pompei fuissent neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. postremo omnes aut de honoribus suis aut de praemiis pecuniae aut de persequendis inimicitiis agebant nec, quibus rationibus superare possent, sed, quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

84 Re frumentaria praeparata confirmatisque militibus et
satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis inter-
misso, quo satis perspectum habere militum animum vide-
retur, temptandum Caesar existimavit, quidnam Pompeius
propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. itaque
ex castris exercitum eduxit aciemque instruxit, primo suis
locis pauloque a castris Pompei longius, continentibus
vero diebus, ut progrederetur a castris suis collibusque
Pompeianis aciem subiceret. quae res in dies confirma-
tiorem eius exercitum efficiebat. superius tamen institu-
tum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut,
quoniam numero multis partibus esset inferior, adulescen-
tes atque expeditos ex antesignanis electis ad pernicita-
tem armis inter equites proeliari iuberet, qui cotidiana
consuetudine usum quoque eius generis proeliorum per-
ciperent. his erat rebus effectum, ut equitum mille etiam
apertioribus locis VII milium Pompeianorum impetum,
cum adesset usus, sustinere auderent neque magnopere
eorum multitudine terrerentur. namque etiam per eos
dies proelium secundum equestre fecit atque unum Allo-
brogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra
85 docuimus, cum quibusdam interfecit. Pompeius, qui castra
in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instrue-
bat semper, ut videbatur, exspectans, si iniquis locis Cae-
sar se subiceret. Caesar nulla ratione ad pugnam elici
posse Pompeium existimans hanc sibi commodissimam
belli rationem iudicavit, uti castra ex eo loco moveret
semperque esset in itineribus, haec spectans, ut movendis
castris pluribusque adeundis locis commodiore re frumen-
taria uteretur, simulque in itinere ut aliquam occasionem
dimicandi nancisceretur et insolitum ad laborem Pompei
exercitum cotidianis itineribus defatigaret. his constitutis
rebus signo iam profectionis dato tabernaculisque detensis
animadversum est paulo ante extra cotidianam consue-
tudinem longius a vallo esse aciem Pompei progressam,
ut non iniquo loco posse dimicari videretur. tunc Caesar
apud suos, cum iam esset agmen in portis, 'differendum
est,' inquit, 'iter in praesentia nobis et de proelio cogi-
tandum, sicut semper depoposcimus. animo simus ad

dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus' confestimque expeditas copias educit. Pompeius 86
quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, priusquam concurrerent acies, fore, uti exercitus Caesaris pelleretur. id cum essent plerique admirati, 'scio me,' inquit, 'paene incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. persuasi equitibus nostris (idque mihi facturos confirmaverunt), ut, cum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto aggrederentur et circumventa ab tergo acie prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem iaceretur. ita sine periculo legionum et paene sine vulnere bellum conficiemus. id autem difficile non est, cum tantum equitatu valeamus.' simul denuntiavit, ut essent animo parati in posterum et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavissent, ne usu manuque reliquorum opinionem fallerent. hunc Labienus excepit et, cum Caesaris 87
copias despiceret, Pompei consilium summis laudibus efferret, 'noli,' inquit, 'existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. omnibus interfui proeliis neque temere incognitam rem pronuntio. perexigua pars illius exercitus superest; magna pars deperiit, quod accidere tot proeliis fuit necesse, multos autumni pestilentia in Italia consumpsit, multi domum discesserunt, multi sunt relicti in continenti. an non audistis ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisi factas? hae copiae, quas videtis, ex delectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt refectae, et plerique sunt ex coloniis Transpadanis. ac tamen quod fuit roboris duobus proeliis Dyrrhachinis interiit.' haec cum dixisset, iuravit se nisi victorem in castra non reversurum reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. hoc laudans Pompeius idem iuravit; nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui iurare dubitaret. haec cum facta sunt in consilio, magna spe et laetitia omnium discessum est; ac iam animo victoriam praecipiebant, quod de re tanta et a tam perito imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

88 Caesar, cum Pompei castris appropinquasset, ad hunc
modum aciem eius instructam animadvertit. erant in sini-
stro cornu legiones duae traditae a Caesare initio dissen-
sionis ex senatusconsulto; quarum una prima, altera tertia
appellabatur. in eo loco ipse erat Pompeius. mediam
aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis
legio coniuncta cum cohortibus Hispanis, quas traductas
ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatae.
has firmissimas se habere Pompeius existimabat. reliquas
inter aciem mediam cornuaque interiecerat numeroque
cohortes CX expleverat. haec erant milia XLV, evoca-
torum circiter duo, quae ex beneficiariis superiorum exer-
cituum ad eum convenerant; quae tota acie disperserat.
reliquas cohortis VII in castris propinquisque castellis
praesidio disposuerat. dextrum cornu eius rivus quidam
impeditis ripis muniebat; quam ob causam cunctum equi-
tatum, sagittarios funditoresque omnes sinistro cornu ob-
89 iecerat. Caesar superius institutum servans X legionem
in dextro cornu, nonam in sinistro collocaverat, tametsi
erat Dyrrhachinis proeliis vehementer attenuata, et huic
sic adiunxit octavam, ut paene unam ex duabus efficeret,
atque alteram alteri praesidio esse iusserat. cohortes in
acie LXXV constitutas habebat, quae summa erat mi-
lium XXII; cohortes II castris praesidio reliquerat. sini-
stro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn.
Domitium praeposuerat. ipse contra Pompeium constitit.
simul his rebus animadversis, quas demonstravimus,
timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circum-
veniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes de-
traxit atque ex his quartam instituit equitatuique opposuit
et, quid fieri vellet, ostendit monuitque eius diei victoriam
in earum cohortium virtute constare. simul tertiae aciei
totique exercitui imperavit, ne iniussu suo concurreret:
90 se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum. exercitum
cum militari more ad pugnam cohortaretur suaque in eum
perpetui temporis officia praedicaret, imprimis commemo-
ravit: testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem
petisset; quae per Vatinium in colloquiis, quae per Aulum
Clodium cum Scipione egisset, quibus modis ad Oricum

cum Libone de mittendis legatis contendisset. neque se
umquam abuti militum sanguine neque rempublicam alter-
utro exercitu privare voluisse. hac habita oratione expo-
scentibus militibus et studio pugnae ardentibus tuba
signum dedit. erat Crastinus evocatus in exercitu Cae- 91
saris, qui superiore anno apud eum primum pilum in le-
gione X duxerat, vir singulari virtute. hic signo dato,
'sequimini me,' inquit, 'manipulares mei qui fuistis, et
vestro imperatori quam constituistis operam date. unum
hoc proelium superest; quo confecto et ille suam dignita-
tem et nos nostram libertatem recuperabimus.' simul re-
spiciens Caesarem, 'faciam,' inquit, 'hodie, imperator, ut
aut vivo mihi aut mortuo gratias agas.' haec cum dixisset,
primus ex dextro cornu procucurrit, atque eum electi milites
circiter CXX voluntarii eiusdem centuriae sunt prosecuti.
inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset 92
ad concursum utriusque exercitus. sed Pompeius suis
praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent neve se loco
moverent aciemque eius distrahi paterentur; idque admo-
nitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus vis-
que militum infringeretur, aciesque distenderetur, atque
in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur; leviusque
casura pila sperabat in loco retentis militibus, quam si
ipsi immissis telis occucurrissent, simul fore, ut duplicato
cursu Caesaris milites exanimarentur et lassitudine con-
ficerentur. quod nobis quidem nulla ratione factum a Pom-
peio videtur, propterea quod est quaedam animi incitatio
atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio
pugnae incenditur. hanc non reprimere, sed augere im-
peratores debent; neque frustra antiquitus institutum est,
ut signa undique concinerent, clamoremque universi tol-
lerent; quibus rebus et hostes terreri et suos incitari exi-
stimaverunt. sed nostri milites dato signo cum infestis 93
pilis procucurrissent atque animadvertissent non concurri a
Pompeianis, usu periti ac superioribus pugnis exercitati
sua sponte cursum represserunt et ad medium fere spa-
tium constiterunt, ne consumptis viribus appropinquarent,
parvoque intermisso temporis spatio ac rursus renovato
cursu pila miserunt celeriterque, ut erat praeceptum a

Caesare, gladios strinxerunt. neque vero Pompeiani huic rei defuerunt. nam et tela missa exceperunt et impetum legionum tulerunt et ordines conservarunt pilisque missis ad gladios redierunt. eodem tempore equites ab sinistro Pompei cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt, omnisque multitudo sagittariorum se profudit; quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paulatim loco motus cessit: equitesque Pompei hoc acrius instare et se turmatim explicare aciemque nostram a latere aperto circumire coeperunt. quod ubi Caesar animadvertit, quartae aciei, quam instituerat sex cohortium, dedit signum. illi celeriter procucurrerunt infestisque signis tanta vi in Pompei equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret, omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. quibus summotis omnes sagittarii funditoresque destituti inermes sine praesidio interfecti sunt. eodem impetu cohortes sinistrum cornu pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis circumierunt eosque a tergo sunt adorti.

94 eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat, procurrere iussit. ita cum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt, atque universi terga verterunt. neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in quarta acie collocatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat. ab his enim primum equitatus est pulsus, ab iisdem factae caedes sagittariorum ac funditorum, ab iisdem acies Pompeiana a sinistra parte circumita atque initium fugae factum. sed Pompeius, ut equitatum suum pulsum vidit atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animadvertit, aliis quoque diffisus acie excessit protinusque se in castra equo contulit et iis centurionibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent, 'tuemini,' inquit, 'castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit. ego reliquas portas circumeo et castrorum praesidia confirmo.' haec cum dixisset, se in praetorium contulit summae rei diffidens et tamen eventum

exspectans. Caesar Pompeianis ex fuga intra vallum com- 95
pulsis nullum spatium perterritis dare oportere existimans
milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur
castraque oppugnarent. qui, etsi magno aestu (nam ad
meridiem res erat perducta), tamen ad omnem laborem
animo parati imperio paruerunt. castra a cohortibus, quae
ibi praesidio erant relictae, industrie defendebantur, multo
etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. nam qui
ex acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitu-
dine confecti missis plerique armis signisque militaribus
magis de reliqua fuga quam de castrorum defensione
cogitabant. neque vero diutius, qui in vallo constiterant,
multitudinem telorum sustinere potuerunt, sed confecti
vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes ducibus
usi centurionibus tribunisque militum in altissimos montes,
qui ad castra pertinebant, confugerunt. in castris Pompei 96
videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus
expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata,
Lucii etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta
edera multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victo-
riae fiduciam designarent, ut facile existimari posset nihil
eos de eventu eius diei timuisse, qui non necessarias con-
quirerent voluptates. at hi miserrimo ac patientissimo
exercitu Caesaris luxuriem obiciebant, cui semper omnia
ad necessarium usum defuissent. Pompeius, iam cum
intra vallum nostri versarentur, equum nactus detractis
insignibus imperatoris decumana porta se ex castris eiecit
protinusque equo citato Larisam contendit. neque ibi con-
stitit, sed eadem celeritate paucos suos ex fuga nactus
nocturno itinere non intermisso comitatu equitum XXX
ad mare pervenit navemque frumentariam conscendit
saepe, ut dicebatur, querens tantum se opinionem fefel-
lisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab
eo initio fugae facto paene proditus videretur. Caesar 97
castris potitus a militibus contendit, ne in praeda occupati
reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. qua re im-
petrata montem opere circummunire instituit. Pompeiani,
quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco relicto monte
universi iugis eius Larisam versus se recipere coeperunt.

qua re animadversa Caesar copias suas divisit partemque
legionum in castris Pompei remanere iussit, partem in sua
castra remisit, IIII secum legiones duxit commodioreque
itinere Pompeianis occurrere coepit et progressus milia
passuum VI aciem instruxit. qua re animadversa Pom-
peiani in quodam monte constiterunt. hunc montem flu-
men subluebat. Caesar milites cohortatus, etsi totius diei
continenti labore erant confecti, noxque iam suberat, tamen
munitione flumen a monte seclusit, ne noctu aquari Pom-
peiani possent. quo perfecto opere illi de deditione missis
legatis agere coeperunt. pauci ordinis senatorii, qui se
98 cum iis coniunxerant, nocte fuga salutem petiverunt. Cae-
sar prima luce omnes eos, qui in monte consederant, ex
superioribus locis in planiciem descendere atque arma
proicere iussit. quod ubi sine recusatione fecerunt pas-
sisque palmis proiecti ad terram flentes ab eo salutem
petiverunt, consolatus consurgere iussit et pauca apud eos
de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes
conservavit militibusque suis commendavit, ne qui eorum
violaretur, neu quid sui desiderarent. hac adhibita dili-
gentia ex castris sibi legiones alias occurrere et eas, quas
secum duxerat, in vicem requiescere atque in castra re-
99 verti iussit eodemque die Larisam pervenit. in eo proelio
non amplius CC milites desideravit, sed centuriones, fortes
viros, circiter XXX amisit. interfectus est etiam fortis-
sime pugnans Crastinus, cuius mentionem supra fecimus,
gladio in os adversum coniecto. neque id fuit falsum,
quod ille in pugnam proficiscens dixerat. sic enim Caesar
existimabat, eo proelio excellentissimam virtutem Crastini
fuisse, optimeque eum de se meritum iudicabat. Ex Pom-
peiano exercitu circiter milia XV cecidisse videbantur,
sed in deditionem venerunt amplius milia XXIIII (nam-
que etiam cohortes, quae praesidio in castellis fuerant,
sese Sullae dediderunt), multi praeterea in finitimas civi-
tates refugerunt; signaque militaria ex proelio ad Caesa-
rem sunt relata CLXXX et aquilae VIIII. L. Domitius
ex castris in montem refugiens, cum vires eum lassitudine
defecissent, ab equitibus est interfectus.

100 Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundisium

venit eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam obiectam portui Brundisino tenuit. similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas atque ex his longius productam unam quinqueremem et minores duas in angustiis portus cepit, itemque per equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit. sed Laelius tempore anni commodiore usus ad navigandum onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat neque a proposito deterrebatur neque ante proelium in Thessalia factum cognitum aut ignominia amissarum navium aut necessariarum rerum inopia ex portu insulaque expelli potuit.
isdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum et 101
Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit, et cum esset Caesaris classis divisa in duas partes, dimidiae parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, dimidiae M. Pomponius ad Messanam, prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de eius adventu cognosceret, perturbatumque eum nactus nullis custodiis neque ordinibus certis magno vento et secundo completas onerarias naves taeda et pice et stupa reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit atque omnes naves incendit XXXV, e quibus erant XX constratae. tantusque eo facto timor incessit, ut, cum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur, et nisi eo ipso tempore quidam nuntii de Caesaris victoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique futurum fuisse, uti amitteretur. sed opportunissime nuntiis allatis oppidum est defensum; Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem applicatisque nostris ad terram navibus [propter eundem timorem] pari atque antea ratione secundum nactus ventum onerarias naves [circiter XL] praeparatas ad incendium immisit, et flamma ab utroque cornu comprensa naves sunt combustae quinque. cumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio navibus ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt impetuque

facto in Cassianam classem quinqueremis duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt; sed Cassius exceptus scapha refugit: praeterea duae sunt deprensae triremes. neque multo post de proelio facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompeianis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. quibus rebus cognitis ex his locis Cassius cum classe discessit.

102 Caesar omnibus rebus relictis persequendum sibi Pom-
peium existimavit, quascumque in partes se ex fuga re-
cepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum reno-
vare posset, et quantumcumque itineris equitatu efficere
poterat cotidie progrediebatur legionemque unam minori-
bus itineribus subsequi iussit. erat edictum Pompei no-
mine Amphipoli propositum, uti omnes eius provinciae
iuniores, Graeci civesque Romani, iurandi causa conveni-
rent. sed utrum avertendae suspicionis causa Pompeius
proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consi-
lium occultaret, an novis delectibus, si nemo premeret,
Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. ipse
ad ancoram una nocte constitit et vocatis ad se Amphi-
poli hospitibus et pecunia ad necessarios sumptus cor-
rogata cognito Caesaris adventu ex eo loco discessit et
Mytilenas paucis diebus venit. biduum tempestate re-
tentus navibusque aliis additis actuariis in Ciliciam atque
inde Cyprum pervenit. ibi cognoscit consensu omnium
Antiochensium civiumque Romanorum, qui illic nego-
tiarentur, arcem captam esse excludendi sui causa nun-
tiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas
civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id
si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. idem
hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et
P. Lentulo consulari ac nonnullis aliis acciderat Rhodi;
qui cum ex fuga Pompeium sequerentur atque in insu-
lam venissent, oppido ac portu recepti non erant missis-
que ad eos nuntiis, ut ex his locis discederent, contra
voluntatem suam naves solverunt. iamque de Caesaris
103 adventu fama ad civitates perferebatur. quibus cognitis
rebus Pompeius deposito adeundae Syriae consilio pecunia

societatis sublata et a quibusdam privatis sumpta et aeris magno pondere ad militarem usum in naves imposito duobusque milibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. ibi casu rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis cum sorore Cleopatra bellum gerens, quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat; castraque Cleopatrae non longo spatio ab eius castris distabant. ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur atque illius opibus in calamitate tegeretur. sed qui ab eo missi erant, confecto legationis officio liberius cum militibus regis colloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium Pompeio praestarent neve eius fortunam despicerent. in hoc erant numero complures Pompei milites, quos ex eius exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam traduxerat belloque confecto apud Ptolemaeum, patrem
pueri, reliquerat. his tunc cognitis rebus amici regis, 104
qui propter aetatem eius in curatione erant regni, sive timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exercitu regio ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet, sive despecta eius fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici exsistunt, his, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt eumque ad regem venire iusserunt; ipsi clam consilio inito Achillam, praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. ab his liberaliter ipse appellatus et quadam notitia Septimi productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis: ibi ab Achilla et Septimio interficitur. item L. Lentulus comprehenditur ab rege et in custodia necatur.

Caesar, cum in Asiam venisset, reperiebat T. Am- 105
pium conatum esse pecunias tollere Epheso ex fano Dianae eiusque rei causa senatores omnes ex provincia evocasse, ut his testibus in summa pecuniae uteretur,

sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit.

. . . .

item constabat Elide in templo Minervae repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum Caesar fecisset, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam collocatum esset et ante ad simulacrum Minervae spectavisset, ad valvas se templi limenque convertisse. eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. hoc item Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac reconditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non est, quae Graeci *ἄδυτα* appellant, tympana sonuerunt. item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies [in tecto] inter coagmenta lapidum ex
106 pavimento exstitisse ostendebatur. Caesar paucos dies in Asia moratus, cum audisset Pompeium Cypri visum, coniectans eum Aegyptum iter habere propter necessitudines regni reliquasque eius loci opportunitates cum legione una, quam se ex Thessalia sequi iusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque DCCC et navibus longis Rhodiis X et Asiaticis paucis Alexandriam pervenit. in his erant legionibus hominum milia tria CC; reliqui vulneribus ex proeliis et labore ac magnitudine itineris confecti consequi non potuerant. sed Caesar confisus fama rerum gestarum infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat aeque omnem sibi locum tutum fore existimans. Alexandriae de Pompei morte cognoscit atque ibi primum e nave egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii causa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. in hoc omnis multitudo maiestatem regiam minui praedicabat. hoc sedato tumultu crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant, compluresque milites huius
107 urbis omnibus partibus interficiebantur. quibus rebus animadversis legiones sibi alias ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat. ipse enim

necessario etesiis tenebatur, qui navigantibus Alexandria sunt adversissimi venti. interim controversias regum ad populum Romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans atque eo magis officio suo convenire, quod superiore consulatu cum patre Ptolemaeo et lege et senatusconsulto societas erat facta, ostendit sibi placere regem Ptolemaeum atque eius sororem Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere et de controversiis iure
apud se potius quam inter se armis disceptare. erat in 108
procuratione regni propter aetatem pueri nutricius eius, eunuchus nomine Pothinus. is primum inter suos queri atque indignari coepit regem ad causam dicendam evocari; deinde adiutores quosdam consili sui nactus ex regis amicis exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit atque eundem Achillam, cuius supra meminimus, omnibus copiis praefecit. hunc [incitatum] suis et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, litteris nuntiisque edocuit. in testamento Ptolemaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis maior et ex duabus filiabus ea, quae aetate antecedebat. haec uti fierent, per omnes deos perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum obtestabatur. tabulae testamenti unae per legatos eius Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur (hae, cum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositae), alterae eodem exemplo relictae atque
obsignatae Alexandriae proferebantur. de his rebus cum 109
ageretur apud Caesarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias regum componere, subito exercitus regius equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, confideret. relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret consiliumque Achillae cognosceret. milites tamen omnes in armis esse iussit regemque hortatus est, ut ex suis necessariis quos haberet maximae auctoritatis legatos ad Achillam mitteret et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. a quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant magnamque apud patrem Ptole-

maeum auctoritatem habuerant, ad Achillam pervene-
runt. quos ille, cum in conspectum eius venissent, prius-
quam audiret aut, cuius rei causa missi essent, cogno-
sceret, corripi atque interfici iussit; quorum alter accepto
vulnere occupatus per suos pro occiso sublatus, alter
interfectus est. quo facto regem ut in sua potestate
haberet, Caesar efficit magnam regium nomen apud suos
auctoritatem habere existimans et ut potius privato pau-
corum et latronum quam regio consilio susceptum bel-
110 lum videretur. erant cum Achilla copiae, ut neque
numero neque genere hominum neque usu rei militaris
contemnendae viderentur. milia enim XX in armis ha-
bebat. haec constabant ex Gabinianis militibus, qui iam
in consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae vene-
rant et nomen disciplinamque populi Romani dedidicerant
uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habe-
bant. huc accedebant collecti ex praedonibus latroni-
busque Syriae Ciliciaeque provinciae finitimarumque re-
gionum. multi praeterea capitis damnati exulesque
convenerant: fugitivis omnibus nostris certus erat Ale-
xandriae receptus certaque vitae condicio, ut dato no-
mine militum essent numero; si quis a domino prehende-
retur, consensu militum eripiebatur, qui vim suorum,
quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo
defendebant. hi regum amicos ad mortem deposcere, hi
bona locupletum diripere, stipendii augendi causa regis
domum obsidere, regno expellere, alios arcessere vetere
quodam Alexandrini exercitus instituto consuerant. erant
praeterea equitum milia duo. inveteraverant hi omnes
compluribus Alexandriae bellis; Ptolemaeum patrem in
regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant, bella
cum Aegyptiis gesserant. hunc usum rei militaris habe-
111 bant. his copiis fidens Achillas paucitatemque militum
Caesaris despiciens occupabat Alexandriam praeter eam
oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat, primo
impetu domum eius irrumpere conatus; sed Caesar dis-
positis per vias cohortibus impetum eius sustinuit. eo-
demque tempore pugnatum est ad portum, ac longe ma-
ximam ea res attulit dimicationem. simul enim diductis

copiis pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine navis longas occupare hostes conabantur; quarum erant L auxilio missae ad Pompeium proelioque in Thessalia facto domum redierant, illae triremes omnes et quinqueremes aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum, praeter has XXII, quae praesidii causa Alexandriae esse consuerant, constratae omnes; quas si occupavissent, classe Caesari erepta portum ac mare totum in sua potestate haberent, commeatu auxiliisque Caesarem prohiberent. itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit, cum illi celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. sed rem obtinuit Caesar omnesque eas naves et reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod tam late tueri parva manu non poterat, confestimque ad Pharum navibus milites exposuit. Pha- 112
rus est in insula turris magna altitudine, mirificis operibus exstructa; quae nomen ab insula accepit. haec insula obiecta Alexandriae portum efficit; sed a superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCCC in mare iactis molibus angusto itinere et ponte cum oppido coniungitur. in hac sunt insula domicilia Aegyptiorum et vicus oppidi magnitudine, quaeque ibi cumque naves imprudentia aut tempestate paulum suo cursu decesserunt, has more praedonum diripere consuerunt. his autem invitis, a quibus Pharus tenetur, non potest esse propter angustias navibus introitus in portum. hoc tum veritus Caesar hostibus in pugna occupatis militibus expositis Pharum prehendit atque ibi praesidium posuit. quibus est rebus effectum, uti tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent. dimisit enim circum omnes propinquas provincias atque inde auxilia evocavit. reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discederetur, et neutri pellerentur (id efficiebant angustiae loci), paucisque utrimque interfectis Caesar loca maxime necessaria complexus noctu praemunit. [in hoc tractu oppidi] pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et theatrum coniunctum domui, quod arcis tenebat locum aditusque habebat ad portum et ad reliqua navalia. has munitiones insequen-

tibus auxit diebus, ut pro muro obiectas haberet neu dimicare invitus cogeretur. interim filia minor Ptolemaei regis vacuam possessionem regni sperans ad Achillam sese ex regia traiecit unaque bellum administrare coepit. sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta; quae res apud milites largitiones auxit: magnis enim iacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. haec dum apud hostes geruntur, Pothinus, [nutricius pueri et procurator regni, in parte Caesaris,] cum ad Achillam nuntios mitteret hortareturque, ne negotio desisteret neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internuntiis a Caesare est interfectus. haec initia belli Alexandrini fuerunt.

BELLUM ALEXANDRINUM.

ARGUMENTUM.

I. *Res Alexandriae gestae.* Caesar Alexandriam oppugnare pergit, fortiter se defendunt Aegyptii. Arsinoe Ganymedem exercitui praeficit c. 1—4. hic aqua Caesarem intercludere parat, sed puteis fossis operosis Alexandrinorum machinationibus occurritur c. 5—9. proelio navali vincit Caesar, classem auget Ganymedes, sed iterum vincitur Rhodiorum imprimis virtute c. 10—17. ad Pharum cladem accipit Caesar, ipse natando ex periculo evadit c. 18—21. non fractis ea clade militum animis Alexandrini de rege dimittendo legatos mittunt, paratos se ad deditionem simulantes; dimissus rex perfide bellum instaurat; Alexandrinos ad Canopum insidiantes aggressus Caesar quadriremem Rhodiam amittit, Euphranor, qui Rhodiae classi praeerat, perit c. 22—25. Mithridates Pergamenus collecta in Syria et Cilicia auxilia Caesari adducit, Pelusium capit; Alexandrinos iter intercepturos fugat; Caesar cum eo coniunctus regem vincit, qui fugiens in Nilo perit; victor Alexandriam ingreditur, et Arsinoe ex regno deducta Ptolemaeo minori et Cleopatrae regnum tradit, ipse in Syriam proficiscitur c. 26—33. II. *Ponticum bellum* adversus Pharnacem, qui Armeniam minorem et Cappadociam occupaverat, a Domitio Calvino male gestum c. 34—41. III. *In Illyrico* Gabinius, Q. Cornificio quaestori cum legionibus tironum auxilio missus contra Octavium, Pompeianorum ducem, infeliciter pugnat; provinciam Caesari restituit Vatinius proelio navali ad Tauridem insulam commisso c. 42—47. IIII. *Turbae a Q. Cassio Longino propraetore in Hispania ulteriore excitatae* c. 48—64. V. *Bellum a Caesare cum Pharnace gestum.* Caesar ex Aegypto in Syriam profectus Sextum Caesarem ei provinciae praeficit, Ciliciam adit et rebus ibi ordinatis per Cappadociam in Pontum proficiscitur; Deiotaro veniam petenti regium honorem restituit c. 65—68. cum Pontum intrasset Pharnaces missis legatis bellum deprecatur; condiciones a Caesare propositas se accipere simulans rem trahere studet; quod Caesar intellegens ad Zelam urbem a Pharnace occupatam contendit; profligatur Pharnacis exercitus, ipse cum paucis evadit c. 69—76. VI. *Caesar Ponto recepto in Asiam iter facit.* Mithridatem Pergamenum regem Bospori et Gallograecorum tetrarcham constituit; rebus feliciter confectis celerius omnium opinione in Italiam venit c. 77—78.

Haec gesta sunt a. u. c. 706 et 707, p. Chr. n. 48 et 47.

1 Bello Alexandrino conflato Caesar Rhodo atque ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit; Creta sagittarios, equites ab rege Nabataeorum Malcho evocat; tormenta undique conquiri et frumentum mitti, auxilia adduci iubet. interim munitiones cotidie operibus augentur, atque omnes oppidi partes, quae minus esse firmae videntur, testudinibus ac musculis temptantur; ex aedificiis autem per foramina in proxima aedificia arietes immittuntur, quantumque aut ruinis deicitur aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones proferuntur. nam incendio fere tuta est Alexandria, quod sine contignatione ac materia sunt aedificia et structuris ac fornicibus continentur tectaque sunt rudere aut pavimentis. Caesar maxime studebat, ut, quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interiecta efficiebat, hanc operibus vineisque agendis ab reliqua parte urbis excluderet, illud spectans, primum, ut, cum in duas partes esset urbis divisa acies, uno consilio atque imperio administraretur, deinde, ut laborantibus succurri atque ex altera oppidi parte auxilium ferri posset, imprimis vero, ut aqua pabuloque abundaret, quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat; quod utrumque large palus praebere poterat.

2 neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla aut mora inferebatur. nam in omnes partes, per quas fines Aegypti regnumque pertinet, legatos conquisitoresque delectus habendi causa miserant, magnumque numerum in oppidum telorum atque tormentorum convexerant et innumerabilem multitudinem adduxerant. nec minus in urbe maximae armorum erant institutae officinae. servos praeterea puberes armaverant; quibus domini locupletiores victum cotidianum stipendiumque praebebant. hac multitudine disposita munitiones semotarum partium tuebantur; veteranas cohortes vacuas in celeberrimis urbis locis habebant, ut, quacumque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opponi possent. omnibus viis atque angiportis triplicem vallum obduxerant (erat autem quadrato exstructus saxo neque minus XL pedes altitudinis habebat), quaeque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant. praeterea alias ambulatorias totidem tabulatorum confixerant

subiectisque eas rotis funibus iumentisque obiectis directis
plateis in quamcumque erat visum partem movebant. urbs 3
fertilissima et copiosissima omnium rerum apparatus sug-
gerebat. ipsi homines ingeniosissimi atque acutissimi,
quae a nostris fieri viderant, ea solertia efficiebant, ut
nostri illorum opera imitati viderentur, et sua sponte
multa reperiebant unoque tempore et nostras munitiones
infestabant et suas defendebant. atque haec principes in
consiliis contionibusque agitabant: populum Romanum
paulatim in consuetudinem eius regni occupandi venire.
paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Ae-
gypto; Pompeium se ex fuga eodem recepisse; Caesarem
venisse cum copiis, neque morte Pompei quicquam pro-
fectum, quo minus apud se Caesar commoraretur. quem
si non expulissent, futuram ex regno provinciam; idque
agendum mature: namque eum interclusum tempestatibus
propter anni tempus recipere transmarina auxilia non posse.
interim dissensione orta inter Achillan, qui veterano exer- 4
citui praeerat, et Arsinoën, regis Ptolemaei minorem filiam,
ut supra demonstratum est, cum uterque utrique insidia-
retur et summam imperii ipse obtinere vellet, praeoccupat
Arsinoë per Ganymeden eunuchum, nutricium suum, at-
que Achillan interficit. hoc occiso sine ullo socio et cu-
stode ipsa omne imperium obtinebat; exercitus Ganymedi
traditur. is suscepto officio largitionem in milites auget et
reliqua pari diligentia administrat.

Alexandria est fere tota suffossa specusque habet a 5
Nilo pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur,
quae paulatim spatio temporis liquescit ac subsidit. hac
uti domini aedificiorum atque eorum familiae consuerunt:
nam quae flumine Nilo fertur, adeo est limosa ac turbida,
ut multos variosque morbos efficiat; sed ea plebes ac mul-
titudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus
est. hoc tamen flumen in ea parte erat urbis, quae ab
Alexandrinis tenebatur. quo facto est admonitus Gany-
medes posse nostros aqua intercludi; qui distributi muni-
tionum tuendarum causa vicatim ex privatis aedificiis spe-
cubus ac puteis extracta aqua utebantur. hoc probato 6
consilio magnum ac difficile opus aggreditur. intersaeptis
enim specubus atque omnibus urbis partibus exclusis,

quae ab ipso tenebantur, aquae magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit: hanc locis superioribus fundere in partem Caesaris non intermittebat. quam ob causam salsior paulo praeter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis aedificiis magnamque hominibus admirationem praebebat, quam ob rem id accidisset; nec satis sibi ipsi credebant, cum se inferiores eiusdem generis ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent, vulgoque inter se conferebant et degustando, quantum inter se differrent aquae, cognoscebant. parvo vero temporis spatio haec propior bibi omnino non poterat, illa inferior
7 corruptior iam salsiorque reperiebatur. quo facto dubitatione sublata tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti viderentur, atque alii morari Caesarem dicerent, qui non naves conscendere iuberet, alii multo gravius extimescerent [casum], quod neque celari Alexandrini possent in apparanda fuga, cum tam parvo spatio distarent ab ipsis, neque illis imminentibus atque insequentibus ullus in naves receptus daretur. erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat, quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat et descivisse a suis videbatur: ut si mihi defendendi essent Alexandrini neque fallaces esse neque temerarii, multa oratio frustra absumeretur; cum vero uno tempore et natio eorum et natura cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad proditionem dubitare nemo
8 potest. Caesar suorum timorem consolatione et ratione minuebat. nam puteis fossis aquam dulcem reperiri posse affirmabat. omnia enim litora naturaliter aquae dulcis venas habere. quod si alia esset litoris Aegyptii natura atque omnium reliquorum, tamen, quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quo minus cotidie navibus aquam peterent vel a sinistra parte a Paraetonio vel a dextra ab insula; quae diversae navigationes numquam uno tempore adversis ventis praecluderentur. fugae vero nullum esse consilium non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem, qui nihil praeterquam de vita cogitarent. magno negotio impetus hostium adversos et ex munitionibus sustinere; quibus relictis nec loco nec numero pares esse posse.

magnam autem moram et difficultatem ascensum in naves
habere praesertim ex scaphis: summam esse contra in
Alexandrinis velocitatem locorumque et aedificiorum no-
titiam. hos praecipue in victoria insolentes praecursuros
et loca excelsiora atque aedificia occupaturos; ita tamen
fuga navibusque nostros prohibituros. proinde eius con-
silii obliviscerentur atque omni ratione esse vincendum
cogitarent. hac oratione apud suos habita atque omnium 9
mentibus excitatis dat centurionibus negotium, ut reliquis
operibus intermissis ad fodiendos puteos animum confe-
rant neve quam partem nocturni temporis intermittant.
quo suscepto negotio atque omnium animis ad laborem
incitatis magna una nocte vis aquae dulcis inventa est.
ita operosis Alexandrinorum machinationibus maximisque
conatibus non longi temporis labore occursum est. eo
biduo legio XXXVII ex dediticiis Pompeianis militibus
cum frumento, armis, telis, tormentis imposita in naves a
Domitio Calvino ad litora Africae paulo *supra* Alexan-
driam delata est. hae naves euro, qui multos dies conti-
nenter flabat, portum capere prohibebantur; sed loca sunt
egregia omni illa regione ad tenendas ancoras. hi cum
diu retinerentur atque aquae inopia premerentur, navigio
actuario Caesarem faciunt certiorem.

Caesar, ut per se consilium caperet, quid faciendum 10
videretur, navem conscendit atque omnem classem se sequi
iussit nullis nostris militibus impositis, quod, cum longius
paulo discederet, munitiones nudare nolebat. cumque ad
eum locum accessisset, qui appellatur Chersonesus, aquan-
dique causa remiges in terram exposuisset, nonnulli ex
eo numero, cum longius a navibus praedatum processis-
sent, ab equitibus hostium sunt excepti. ex his cognove-
runt Caesarem ipsum in classe venisse neque ullos milites
in navibus habere. qua re comperta magnam sibi facul-
tatem fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt.
itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigan-
dum, propugnatoribus instruxerunt Caesarique redeunti
cum classe occurrerunt. qui duabus de causis eo die di-
micare nolebat, quod et nullos milites in navibus habebat,
et post horam X diei res agebatur; nox autem allatura
videbatur maiorem fiduciam illis, qui locorum notitia con-

fidebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum, quod nulla satis idonea esset hortatio, quae neque virtutem posset notare neque inertiam. quibus de causis naves, quas potuit, Caesar ad terram detrahit; quem in locum
11 illos successuros non existimabat. erat una navis Rhodia in dextro Caesaris cornu longe ab reliquis collocata. hanc conspicati hostes non tenuerunt sese, magnoque impetu IIII ad eam constratae naves et complures apertae contenderunt. cui coactus est Caesar ferre subsidium, ne turpem in conspectu contumeliam acciperet, quamquam, si quid gravius illis accidisset, merito casurum iudicabat. proelium commissum est magna contentione Rhodiorum; qui cum in omnibus dimicationibus et scientia et virtute praestitissent, tum maxime illo tempore totum onus sustinere non recusabant, ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. ita proelium secundissimum est factum. capta est una hostium quadriremis, depressa est altera, duae omnibus epibatis nudatae; magna praeterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. quod nisi nox proelium diremisset, tota classe hostium Caesar potitus esset. hac calamitate perterritis hostibus adverso vento leniter flante naves onerarias Caesar remulco
12 victricibus suis navibus Alexandriam deducit. eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, cum iam non virtute propugnatorum, sed scientia classiariorum se victos viderent, quibus ...... et superioribus locis sublevabantur, ut ex aedificiis defendi possent, et materiam cunctam obicerent, quod nostrae classis oppugnationem etiam ad terram verebantur. iidem, posteaquam Ganymedes in concilio confirmavit sese et eas, quae essent amissae, restituturum et numerum adaucturum, magna spe et fiducia veteres reficere naves accuratiusque huic rei studere atque inservire instituerunt. ac tametsi amplius CX navibus longis in portu navalibusque amiserant, tamen reparandae classis cogitationem non deposuerunt. videbant enim non auxilia Caesari, non commeatus supportari posse, si classe ipsi valerent: praeterea nautici homines, urbis et regionis maritimae cotidianoque usu a pueris exercitati, ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant; et quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant: itaque omni

studio ad parandam classem incubuerunt. erant omnibus 13
ostiis Nili custodiae exigendi portorii causa dispositae. naves veteres erant in occultis regiae navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi. has reficiebant, illas Alexandriam revocabant. deerant remi: porticus, gymnasia, publica aedificia detegebant; asseres remorum usum obtinebant: aliud naturalis solertia, aliud urbis copia sumministrabat. postremo non longam navigationem parabant, sed praesentis temporis necessitati serviebant et in ipso portu confligendum videbant. itaque paucis diebus contra omnium opinionem quadriremes XXII, quinqueremes V confecerunt; ad has minores apertasque complures adiecerunt et in portu periclitati remigio, quid quaeque earum efficere posset, idoneos milites imposuerunt seque ad confligendum omnibus rebus paraverunt. Caesar Rhodias naves VIIII habebat (nam decem missis una in cursu [litore] Aegyptio defecerat), Ponticas VIII, Lycias V, ex Asia XII. ex his erant quinqueremes et quadriremes X, reliquae infra hanc magnitudinem et pleraeque apertae. tamen virtute militum confisus cognitis hostium
copiis se ad dimicandum parabat. postquam eo ventum 14
est, ut sibi uterque confideret, Caesar Pharon classe circumvehitur adversasque naves hostibus constituit: in dextro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas. inter has spatium CCCC passuum relinquit, quod satis esse ad explicandas naves videbatur. post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit; quae quamque earum sequatur et cui subveniat, constituit atque imperat. non dubitanter Alexandrini classem producunt atque instruunt: in fronte collocant XXII, reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt. magnum praeterea numerum minorum navigiorum et scapharum producunt cum malleolis ignibusque, si quid ipsa multitudo et clamor et flamma nostris terroris afferre possent. erant inter duas classes vada transitu angusto, quae pertinent ad regionem Africae (sic enim praedicant, partem esse Alexandriae dimidiam Africae), satisque diu inter ipsos est exspectatum, ab utris fieret transeundi initium, propterea quod ei, qui intrassent, et ad explicandam classem et ad receptum, si durior accidisset
casus, impeditiores fore videbantur. Rhodiis navibus prae- 15

erat Euphranor, animi magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus quam cum Graecis comparandus. hic ob notissimam scientiam atque animi magnitudinem delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret. qui ubi cessari animum advertit, 'videris mihi,' inquit, 'Caesar, vereri, si haec vada primis navibus intraris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem potueris explicare. nobis rem committe: nos proelium sustinebimus (neque tuum iudicium fallemus), dum reliqui subsequantur. hos quidem diutius in nostro conspectu gloriari magno nobis et dedecori et dolori est.' Caesar illum adhortatus atque omnibus laudibus prosecutus dat signum pugnae. progressas ultra vadum IIII Rhodias naves circumsistunt Alexandrini atque in eas impetum faciunt. sustinent illi atque arte solertiaque se explicant; ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla transversa hosti obiceretur, nullius remi detergerentur, sed semper venientibus adversae occurrerent. interim sunt reliquae subsecutae. tum necessario discessum ab arte est propter angustias loci, atque omne certamen in virtute constitit. neque vero Alexandriae fuit quisquam aut nostrorum aut oppidanorum, qui aut in opere aut in pugna occupatum animum haberent, quin altissima tecta peteret atque ex omni prospectu locum spectaculo caperet precibusque et votis victo-
16 riam suis ab diis immortalibus exposceret. minime autem par erat proelii certamen. nostris enim neque terra neque mari effugium dabatur victis, omniaque victoribus erant futura in incerto: illi, si superassent navibus, omnia tenerent; si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur. simul illud grave ac miserum videbatur, perpaucos de summa rerum ac de salute omnium decertare, quoniam si ipsi aut animo aut virtute cessissent, reliquis etiam esset cadendum, quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. haec superioribus diebus saepenumero Caesar suis exposuerat, ut hoc maiore animo contenderent, quod omnium salutem sibi commendatam viderent. eadem suum quisque contubernalem, amicum, notum prosequens erat obtestatus, ne suam atque omnium falleret opinionem, quorum iudicio delectus ad pugnam proficisceretur. itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque

solertia atque ars praesidium ferret, neque numero navium praestantibus multitudo prodesset, neque electi ad virtutem e tanta multitudine viri virtuti nostrorum possent adaequare. capitur hoc proelio quinqueremis una et biremis cum defensoribus remigibusque, et deprimuntur tres nostris incolumibus omnibus. reliquae propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas protexerunt ex molibus atque aedificiis imminentibus et nostros adire propius prohibuerunt.
hoc ne sibi saepius accidere posset, omni ratione Caesar 17
contendendum existimavit, ut insulam molemque ad insulam pertinentem in suam redigeret potestatem. perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido etiam illa urbem uno tempore temptari posse confidebat. quo capto consilio cohortes X et levis armaturae electos quosque idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur in navigia minora scaphasque imponit; alteram insulae partem distinendae manus causa constratis navibus aggreditur praemiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. ac primum impetum nostrorum pariter sustinuerunt. uno enim tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant et litora armati defendebant, quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur, et scaphis navibusque longis quinque mobiliter et scienter angustias loci tuebantur. sed ubi primum locis cognitis vadisque pertemptatis pauci nostri in litore constiterunt atque hos sunt alii subsecuti constanterque in eos, qui in litore aequo institerant, impetum fecerunt, omnes Pharitae terga verterunt. his pulsis custodiae portus relicti naves ad litora et vicum applicarunt seque ex navibus ad tuenda aedificia eiecerunt.

Neque vero diutius ea munitione se continere potue- 18
runt, etsi erat non dissimile atque Alexandriae genus aedificiorum, ut minora maioribus conferantur, turresque editae et coniunctae muri locum obtinebant, neque nostri aut scalis aut cratibus aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum. sed terror hominibus mentem consiliumque eripit et membra debilitat, ut tunc accidit. qui se in aequo loco ac plano pares esse confidebant, iidem perterriti fuga suorum et caede paucorum XXX pedum altitudine in aedificiis consistere ausi non sunt seque per molem in mare praecipitaverunt et DCCC passuum inter-

vallum ad oppidum enataverunt. multi tamen ex his capti
interfectique sunt; sed numerus captivorum omnino fuit
19 sexcenti. Caesar praeda militibus concessa aedificia diripi
iussit castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo,
communivit atque ibi praesidium posuit. hunc fuga Pha-
ritae reliquerant; certiorem illum propioremque oppido
Alexandrini tuebantur. sed eum postero die simili ratione
aggreditur, quod his obtentis duobus omnem navigiorum
excursum et repentina latrocinia sublatum iri videbat.
iamque eos, qui praesidio eum locum tenebant, tormentis
ex navibus sagittisque depulerat atque in oppidum rede-
gerat et cohortium trium instar in terram exposuerat (non
enim plures consistere angustiae loci patiebantur); reli-
quae copiae in navibus stationem obtinebant. quo facto
imperat pontem adversus hostem praevallari et, qua exitus
navibus erat fornice exstructo, quo pons sustinebatur, la-
pidibus oppleri atque obstrui. quorum altero opere effecto,
ut nulla omnino scapha egredi posset, altero instituto om-
nes Alexandrinorum copiae ex oppido se eiecerunt et con-
tra munitiones pontis latiore loco constiterunt, eodemque
tempore quae consueverant navigia per pontes ad incendia
onerariarum emittere ad molem constituerunt. pugnabatur
a nostris ex ponte, ex mole; ab illis ex area, quae erat
20 adversus pontem, et ex navibus contra molem. in his
rebus occupato Caesare militesque hortante remigum ma-
gnus numerus et classiariorum ex longis navibus nostris
in molem se eiecit. pars eorum studio spectandi ferebatur,
pars etiam cupiditate pugnandi. hi primum navigia ho-
stium lapidibus ac fundis a mole repellebant ac multum
proficere multitudine telorum videbantur. sed postquam
ultra eum locum ab latere eorum aperto ausi sunt egredi
ex navibus Alexandrini pauci, ut sine signis certisque or-
dinibus, sine ratione prodierant, sic temere in naves refu-
gere coeperunt. quorum fuga incitati Alexandrini plures
ex navibus egrediebantur nostrosque acrius perturbatos
insequebantur. simul, qui in navibus longis remanserant,
scalas rapere navesque a terra repellere properabant, ne
hostes navibus potirentur. quibus omnibus rebus pertur-
bati milites nostri cohortium trium, quae in ponte ac prima
mole constiterant, cum post se clamorem exaudirent, fugam

suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo circumvenirentur et discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in ponte institutam reliquerunt et magno cursu incitati ad naves contenderunt. quorum pars proximas nacta naves multitudine hominum atque onere depressa est, pars resistens et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est; nonnulli feliciore exitu expeditas ad ancoram naves consecuti incolumes discesserunt, pauci allevatis scutis et animo ad conandum nisi ad proxima navigia adnatarunt. Caesar, quoad potuit cohortando suos ad pontem 21
ac munitiones continere, eodem in periculo versatus est; postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit. quo multitudo hominum insecuta cum irrumperet, neque administrandi neque repellendi a terra facultas daretur, fore, quod accidit, suspicatus sese ex navigio eiecit atque ad eas, quae longius constiterant, naves adnatavit. hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens nonnullos conservavit. navigium quidem eius multitudine depressum militum una cum hominibus interiit. hoc proelio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter CCCC et paulo ultra eum numerum classiarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmarunt atque egestis ex mari lapidibus libere sunt usi postea ad mittenda navigia.

Hoc detrimento milites nostri tantum afuerunt ut per- 22
turbarentur, ut incensi atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis in proeliis cotidianis, quandocumque fors obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis manum . . . . comprehendi multum operibus . . . . et ardentibus studiis militum, nec divulgata Caesaris hortatio subsequi legionum aut laborem aut pugnandi poterat cupiditatem, ut magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus quam incitandi ad pugnandum. Alexandrini, cum Romanos et 23
secundis rebus confirmari et adversis incitari viderent neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut coniectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis, aut suo priore consilio per occultos nuntios regi probato legatos

ad Caesarem miserunt, ut dimitteret regem transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse confectam taedio puellae fiduciaria dominatione crudelissima Ganymedis facere id, quod rex imperasset; quo si auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo
24 minus se dederent. Caesar, etsi fallacem gentem semperque alia cogitantem, alia simulantem bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit, quod, si quo pacto sentirent ea, quae postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat, sin, id quod magis illorum naturae conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius se contra regem quam contra convenarum ac fugitivorum manum bellum esse gesturum. itaque regem cohortatus, ut consuleret regno paterno, parceret praeclarissimae patriae, quae turpibus incendiis et ruinis esset deformata, cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano sibique praestaret, cum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret, dextra dextram tenens dimittere coepit adulta iam aetate puerum. at regius animus disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suae moribus degeneraret, flens orare contra Caesarem coepit, ne se dimitteret: non enim sibi regnum ipsum conspectu Caesaris esse iucundius. compressis pueri lacrimis Caesar ipse commotus celeriter, si illa sentiret, fore eum secum affirmans ad suos dimisit. ille ut ex carceribus in liberum cursum emissus adeo contra Caesarem acriter bellum gerere coepit, ut lacrimas, quas in colloquio proiecerat, gaudio videretur profudisse. accidisse hoc complures Caesaris legati, amici, centuriones militesque laetabantur, quod nimia bonitas eius fallaciis pueri elusa esset. quasi vero id Caesar bonitate tantum adductus ac non pru-
25 dentissimo consilio fecisset. cum duce assumpto Alexandrini nihilo se firmiores factos aut languidiores Romanos animadverterent eludentibusque militibus regis aetatem atque infirmitatem magnum dolorem acciperent neque se quicquam proficere viderent, rumoresque exsisterent, magna Caesari praesidia terrestri itinere, Syria Ciliciaque, adduci, quod nondum auditum Caesari erat, commeatum,

qui mari nostris supportabatur, intercipere statuerunt. itaque expeditis navigiis locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus insidiabantur nostris commeatuque. quod ubi Caesari nuntiatum est, suam classem iubet expediri atque instrui. praeficit huic Tiberium Neronem. proficiscuntur in ea classe Rhodiae naves atque in his Euphranor, sine quo nulla umquam dimicatio maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. at fortuna, quae plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriorem casum reservat, superiorem temporum dissimilis Euphranorem prosequebatur. nam cum ad Canopum ventum esset, instructaque utrimque classis conflixisset, et sua consuetudine Euphranor primus proelium commisisset et triremem hostium perforasset ac demersisset, proximam longius insecutus parum celeriter insequentibus reliquis circumventus ab Alexandrinis est. cui subsidium nemo tulit, sive quod in ipso satis praesidii pro virtute ac felicitate eius putarent esse, sive quod ipsi sibi timebant. ita qui unus ex omnibus eo proelio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi victrice periit.

Sub idem tempus Mithridates Pergamenus, magnae no- 26
bilitatis domi scientiaeque in bello et virtutis, fidei dignitatisque in amicitia Caesaris, missus in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad auxilia arcessenda cum magnis copiis, quas celeriter et propensissima civitatum voluntate et sua diligentia confecerat, itinere pedestri, quo coniungitur Aegyptus Syriae, Pelusium *adducit* idque oppidum firmo praesidio occupatum Achillae propter opportunitatem loci (namque tota Aegyptus maritimo accessu Pharo, pedestri Pelusio velut claustris munita existimatur) repente magnis circumdatum copiis multiplici praesidio pertinaciter propugnantibus et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subiciebat, et perseverantia constantiaque oppugnandi, quo die est aggressus, in suam redegit potestatem praesidiumque ibi suum collocavit. inde re bene gesta Alexandriam ad Caesarem contendit omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quae plerumque adest victori, pacarat atque in amicitiam Caesaris redegerat. locus est fere regionum illarum nobi- 27
lissimus non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta;

quod nomen a similitudine litterae accepit: nam pars quaedam fluminis Nili derivata inter se duobus itineribus paulatim medium inter se spatium relinquens diversissimo ad litus intervallo mari coniungitur. cui loco cum appropinquare Mithridaten rex cognovisset et transeundum ei flumen sciret, magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridaten vel sine dubio retineri posse credebat. quemadmodum autem optabat eum vinci, sic satis habebat interclusum a Caesare a se retineri. quae primae copiae flumen a Delta transire et Mithridati occurrere potuerunt, proelium commiserunt festinantes praeripere subsequentibus victoriae societatem. quorum impetum Mithridates magna cum prudentia [constantiaque virtutum et Alexandrinorum imprudentia] consuetudine nostra castris vallatis sustinuit: cum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret, eruptione undique facta magnum numerum eorum interfecit. quod nisi locorum notitia reliqui se texissent partimque in naves, quibus flumen transierant, recepissent, funditus deleti essent. qui ut paulum ab illo timore se recrearunt, adiuncti his qui subsequebantur rursus oppugnare Mithridaten coe-
28 perunt. mittitur a Mithridate nuntius Caesari, qui rem gestam perferret. cognoscit ex suis eadem haec accidisse rex. ita paene sub idem tempus et rex ad opprimendum Mithridaten proficiscitur et Caesar ad recipiendum. celeriore fluminis Nili navigatione rex est usus, in quo magnam et paratam classem habebat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret, sed circumvectus est eo mari, quod Africae partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus; prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithridaten aggredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit. consederat cum copiis rex loco natura munito, quod erat ipse excelsior planicie ex omnibus partibus subiecta; tribus autem ex lateribus variis generibus munitionum tegebatur: unum latus erat adiectum flumini Nilo, alterum editissimo loco ductum, ut partem castro-
29 rum obtineret, tertium palude cingebatur. inter castra et Caesaris iter flumen intercedebat angustum altissimis ripis, quod in Nilum influebat, aberat autem ab regis castris milia passuum circiter VII. rex cum hoc itinere venire Caesarem

comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pe-
dites ad id flumen misit, qui transitu Caesarem prohibe-
rent et eminus ex ripis proelium impar inirent: nullum
enim processum virtus habebat aut periculum ignavia
subibat. quae res incendit dolore milites equitesque no-
stros, quod tam diu pari proelio cum Alexandrinis certa-
retur. itaque eodem tempore equites Germani dispersi
vada quaerentes partim demissioribus ripis flumen trana-
runt, et legionarii magnis arboribus excisis, quae longitu-
dine utramque ripam contingerent, proiectis iis repentino-
que aggere iniecto flumen transierunt. quorum impetum
adeo pertimuerunt hostes, ut in fuga spem salutis collo-
carent, sed id frustra: namque ex ea fuga pauci ad regem
refugerunt paene omni reliqua multitudine interfecta. Cae- 30
sar re praeclarissime gesta, cum subitum adventum suum
iudicaret magnum terrorem Alexandrinis iniecturum, pro-
tinus victor ad castra regis pertendit. haec cum et opere
magno vallata et loci natura munita animadverteret con-
fertamque armatorum multitudinem collocatam in vallo
videret, lassos itinere ac proeliando milites ad oppugnanda
castra succedere noluit. itaque non magno intervallo re-
licto ab hoste castra posuit. postero die castellum, quod
rex in proximo vico non longe a suis castris munierat
brachiisque cum opere castrorum coniunxerat vici obti-
nendi causa, Caesar aggressus omnibus copiis expugnat,
non quod minore numero militum consequi difficile factu
putaret, sed ut ab ea victoria perterritis Alexandrinis pro-
tinus castra regis oppugnaret. itaque eo cursu, quo refu-
gientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites in-
secuti, munitionibus successerunt acerrimeque eminus
proeliari coeperunt. duabus ex partibus aditus oppugna-
tionis nostris dabatur: una, quam liberum accessum ha-
bere demonstravi; altera, quae mediocre intervallum inter
castra et flumen Nilum habebat. maxima et electissima
multitudo Alexandrinorum defendebat eam partem, quae
facillimum aditum habebat; plurimum proficiebant in re-
pellendis vulnerandisque nostris, qui regione fluminis Nili
propugnabant: diversis enim telis nostri figebantur, adversi
ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multae naves,
instructae funditoribus et sagittariis nostros impugnabant.

31 Caesar, cum videret milites acrius proeliari non posse nec
tamen multum profici propter locorum difficultatem cum-
que animum adverteret excelsissimum locum castrorum
relictum esse ab Alexandrinis, quod et per se munitus
esset, et studio partim pugnandi partim spectandi decu-
currissent in eum locum, in quo pugnabatur, cohortes illo
circumire castra et summum locum aggredi iussit iisque
Carfulenum praefecit, et animi magnitudine et rei militaris
scientia virum praestantem. quo ut ventum est, paucis
defendentibus munitionem, nostris contra militibus acer-
rime pugnantibus diverso clamore et proelio perterriti
Alexandrini trepidantes in omnes partes castrorum discur-
rere coeperunt. quorum perturbatione nostrorum animi
adeo sunt incitati, ut paene eodem tempore ex omnibus
partibus, primi tamen editissimum castrorum locum cape-
rent; ex quo decurrentes magnam multitudinem hostium
in castris interfecerunt. quod periculum plerique Alexan-
drini fugientes acervatim se de vallo praecipitarunt in eam
partem, quae flumini erat adiuncta. horum primis in ipsa
fossa munitionis magna ruina oppressis ceteri faciliorem
fugam habuerunt. constat fugisse ex castris regem ipsum
receptumque in navem multitudine eorum, qui ad proxi-
32 mas naves adnatabant, demerso navigio perisse. re feli-
cissime celerrimeque gesta Caesar magnae victoriae fiducia
proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus con-
tendit atque ea parte oppidi victor introiit, quae praesidio
hostium tenebatur. neque eum consilium suum fefellit,
quin hostes eo proelio audito nihil iam de bello essent
cogitaturi. dignum adveniens fructum virtutis et animi
magnitudinis tulit. omnis enim multitudo oppidanorum
armis proiectis munitionibusque suis relictis veste ea
sumpta, qua supplices dominantes deprecari consuerunt,
sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari of-
fensos iratosque animos regum erant soliti, advenienti Cae-
sari occurrerunt seque ei dediderunt. Caesar in fidem re-
ceptos consolatus per hostium munitiones in suam partem
oppidi magna gratulatione venit suorum; qui non tantum
bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem adven-
33 tum eius felicem fuisse laetabantur. Caesar Aegypto at-
que Alexandria potitus reges constituit, quos Ptolemaeus

testamento scripserat atque obtestatus erat populum Romanum, ne mutarentur. nam maiore ex duobus pueris, rege, amisso minori tradidit regnum maiorique ex duabus filiis, Cleopatrae, quae manserat in fide praesidiisque eius: minorem, Arsinoën, cuius nomine diu regnasse impotenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit, ne qua rursus nova dissensio, priusquam diuturnitate confirmarentur regibus imperia, per homines seditiosos nasceretur. legiones ibi veterana sexta secum reducta ceteras reliquit, quo firmius esset eorum regum imperium, qui neque amorem suorum habere poterant, quod fideliter permanserant in Caesaris amicitia, neque vetustatis auctoritatem paucis diebus reges constituti. simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges, praesidiis eos nostris esse tutos; si essent ingrati, posse isdem praesidiis coërceri. sic rebus omnibus confectis et collocatis ipse [itinere terrestri] profectus est in Syriam.

Dum haec in Aegypto geruntur, rex Deiotarus ad Do- 34
mitium Calvinum, cui Caesar Asiam finitimasque provincias administrandas tradiderat, venit oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neve Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastarique pateretur a Pharnace; quo malo nisi liberarentur, imperata se facere pecuniamque promissam Caesari non posse persolvere. Domitius non tantum ad explicandos sumptus rei militaris cum pecuniam necessariam esse iudicaret, sed etiam turpe populo Romano et C. Caesari victori sibique infame esse statueret regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari, nuntios confestim ad Pharnacem misit, Armenia Cappadociaque decederet neve occupatione belli civilis populi Romani ius maiestatemque temptaret. hanc denuntiationem cum maiorem vim habituram existimaret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset, ad legiones profectus unam ex tribus XXXVI secum ducit, duas in Aegyptum ad Caesarem mittit litteris eius evocatas; quarum altera in bello Alexandrino non occurrit, quod itinere terrestri per Syriam erat missa. adiungit [Cn.] Domitius legioni XXXVI duas ab Deiotaro, quas ille disciplina atque armatura nostra complures annos constitutas habebat,

equitesque C totidemque ab Ariobarzane sumit. mittit P. Sestium ad C. Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret, quae ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat, Quintumque Patisium in Ciliciam ad auxilia arcessenda. quae copiae celeriter omnes iussu Domitii Comana
35 convenerunt. interim legati a Pharnace responsa referunt: Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem recepisse, quam paterno nomine iure obtinere deberet. denique eius regni causa integra Caesari servaretur: paratum enim se facere, quod is statuisset. Domitius, cum animadverteret eum Cappadocia decessisse non voluntate adductum, sed necessitate, quod facilius Armeniam defendere posset subiectam regno suo quam Cappadociam longius remotam quodque omnes tres legiones adducturum Domitium putasset; ex quibus cum duas ad Caesarem missas audisset, audacius in Armenia substitisse, perseverare coepit, ut eo quoque regno decederet: neque enim aliud ius esse Cappadociae atque Armeniae, nec iuste eum postulare, ut in Caesaris adventum res integra differretur: id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset. his responsis datis cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam locisque superioribus iter facere instituit: nam ex Ponto a Comanis iugum editum silvestre est, pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia; cuius itineris has esse certas opportunitates *vidit,* quod in locis superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium poterat, et quod Cappadocia his iugis subiecta ma-
36 gnam commeatus copiam erat sumministratura. complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quae de pace agerent regiaque munera Domitio ferrent. ea constanter omnia aspernabatur nec sibi quicquam fore antiquius quam dignitatem populi Romani et regna sociorum reciperare legatis respondebat. magnis et continuis itineribus confectis cum adventaret ad Nicopolim, quod oppidum positum in Armenia minore est plano ipsum loco montibus tamen altis ab duobus lateribus obiectis satis magno intervallo ab oppido remotis, castra posuit longe a Nicopoli circiter milia passuum VII. quibus ex castris cum locus angustus atque impeditus esset transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque paene

disposuit equites, magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari iussit paganosque et oppidanos in his locis obversari: ut, sive amicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, cum in agris et pecora et homines animadverteret versari tamquam amicorum adventu; sive ut in hostium fines veniret, praeda diripienda milites dissiparentur dispersique caederentur.
haec cum administraret, numquam tamen intermittebat 37
legatos de pace atque amicitia mittere ad Domitium, cum hoc ipso crederet facilius eum decipi posse. at contra spes pacis Domitio in eisdem castris morandi attulit causam. ita Pharnaces amissa proximi temporis occasione, cum vereretur, ne cognoscerentur insidiae, suos in castra revocavit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit castraque oppido contulit. quae dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto. in fronte enim simplici directa acie cornua trinis firmabantur subsidiis: eadem ratione haec media collocabantur acie duobus dextra sinistraque intervallis simplicibus ordinibus instructis. perfecit inceptum castrorum opus Domitius
parte copiarum pro vallo constituta. proxima nocte Phar- 38
naces interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domitium ferebant, cognoscit Caesarem magno in periculo versari flagitarique ab Domitio, ut quam primum Caesari subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. qua cognita re Pharnaces victoriae loco ducebat, si trahere tempus posset, cum discedendum Domitio celeriter putaret. itaque ab oppido, qua facillimum accessum et aequissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas duas directas non ita magno medio intervallo relicto IIII pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam non producere aciem. inter has fossas aciem semper instruebat, equitatum autem omnem ab lateribus extra fossam collocabat; qui neque aliter utilis esse poterat, et multum numero anteibat no-
strum equitatum. Domitius autem, cum Caesaris magis 39
periculo quam suo commoveretur neque se tuto discessurum arbitraretur, si condiciones, quas reiecerat, rursus appeteret aut si recusatis cederet, ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit; XXXVI legionem in dextro cornu

collocavit, Ponticam in sinistro, Deiotari legiones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum intervallum frontis reliquit reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. sic utrimque acie instructa processum est ad
40 dimicandum. signo sub idem tempus ab utroque dato concurritur: acriter varieque pugnatur. nam XXXVI legio, cum extra fossam in equites regis impetum fecisset, adeo secundum proelium fecit, ut moenibus oppidi succederet fossamque transiret aversosque hostes aggrederetur. at Pontica ex altera parte legio, cum paulum aversa hostibus cessisset, fossam autem circumire ac transcendere conata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso transitu fossae confixa et oppressa est. Deiotari vero legiones vix impetum sustinuerunt. ita victrices regiae copiae cornu suo dextro mediaque acie converterunt se ad XXXVI legionem. quae tamen fortiter vincentium impetum sustinuit, magnis copiis hostium circumdata praesentissimo animo pugnans in orbem se recepit ad radices montium; quo Pharnaces insequi propter iniquitatem loci noluit. ita Pontica legione paene tota amissa, magna parte Deiotari militum interfecta XXXVI legio in loca se superiora contulit non amplius CCL desideratis. ceciderunt eo proelio splendidi atque illustres viri nonnulli, equites Romani. quo tamen incommodo Domitius accepto reliquias exercitus dissipati collegit itineribusque tutis per
41 Cappadociam se in Asiam recepit. Pharnaces rebus secundis elatus, cum de Caesare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit ibique et victor et crudelissimus rex, cum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit, bona civium Romanorum Ponticorumque diripuit, supplicia constituit in eos, qui aliquam formae atque aetatis commendationem habebant, ea, quae morte essent miseriora, Pontumque nullo defendente paternum regnum glorians se recepisse obtinebat.

42 Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum; quae provincia superioribus mensibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat. namque eo missus aestate cum duabus legionibus Q. Cornificius, Caesaris quaestor, pro praetore, quamquam erat

provincia minime copiosa ad exercitus alendos et finitimo bello ac dissensionibus confecta et vastata, tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrederetur, et recepit et defendit. namque et castella complura locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas et bellum inferendum, expugnavit eaque praeda milites donavit, quae etsi erat tenuis, tamen in tanta provinciae desperatione erat grata praesertim virtute parta, et cum Octavius ex fuga Pharsalici proelii magna classe in illum se sinum contulisset, paucis navibus Iadertinorum, quorum semper in rempublicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe dimicare posset adiunctis captivis navibus sociorum. cum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium Caesar victor sequeretur compluresque adversarios in Illyricum propter Macedoniae propinquitatem se reliquiis ex fuga collectis contulisse audiret, litteras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quae nuper erant conscriptae, proficisceretur in Illyricum coniunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret; sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret: omnem enim illam partem regionemque vivo Cn. Pompeio bellum instauraturam esse credebat. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tem- 43
pore anni ac difficili, sive copiosiorem provinciam existimans sive multum fortunae victoris Caesaris tribuens sive virtute et scientia sua confisus, quam saepe in bellis periclitatus magnas res et secundas ductu ausuque suo gesserat, neque provinciae facultatibus sublevabatur, quae partim erat exinanita partim infidelis, neque navibus intercluso mari tempestatibus commeatus supportare poterat magnisque difficultatibus coactus non ut volebat, sed ut necesse erat bellum gerebat. ita cum durissimis tempestatibus propter inopiam castella aut oppida expugnare cogeretur, crebro incommoda accipiebat adeoque est a barbaris contemptus, ut Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. quo proelio duobus milibus militum amplius amissis, centurionibus XXXVIII,

tribunis IIII cum reliquis copiis Salonam se recepit sum-
maque ibi difficultate rerum omnium pressus paucis men-
sibus morbo periit. cuius et infelicitas vivi et subita mors
in magnam spem Octavium adduxit provinciae potiundae;
quem tamen diutius in rebus secundis et fortuna, quae
plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii et virtus
44 Vatini versari passa non est. Vatinius Brundisii cum esset,
cognitis rebus, quae gestae erant in Illyrico, cum crebris
litteris Cornificii ad auxilium provinciae ferendum evoca-
retur et M. Octavium audiret cum barbaris foedera per-
cussisse compluribusque locis nostrorum militum oppu-
gnare praesidia partim classe per se partim pedestribus
copiis per barbaros, etsi gravi valetudine affectus vix cor-
poris viribus animum sequebatur, tamen virtute vicit in-
commodum naturae difficultatesque et hiemis et subitae
praeparationis. nam cum ipse paucas in portu naves lon-
gas haberet, litteras in Achaiam ad Q. Calenum misit, uti
sibi classem mitteret. quod cum tardius fieret, quam peri-
culum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavi
non poterant, navibus actuariis, quarum numerus erat satis
magnus magnitudine quamquam non satis iusta ad proe-
liandum, rostra imposuit. his adiunctis navibus longis et
numero classis aucto militibus veteranis impositis, quorum
magnam copiam habebat ex omnibus legionibus, qui nu-
mero aegrorum relicti erant Brundisii, cum exercitus in
Graeciam transportaretur, profectus est in Illyricum, ma-
ritimas nonnullas civitates, quae defecerant Octavioque se
tradiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo
consilio praetervehebatur nec sibi ullius rei moram neces-
sitatemque iniungebat, quin quam celerrime posset ipsum
Octavium persequeretur. hunc oppugnantem Epidaurum
terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu suo
discedere ab oppugnatione coëgit praesidiumque nostrum
45 recepit. Octavius, cum Vatinium classem magna ex parte
confectam ex naviculis actuariis habere cognosset, confisus
sua classe substitit ad insulam Tauridem; qua regione
Vatinius insequens navigabat, non quo Octavium ibi re-
stitisse sciret, sed quod eum longius progressum insequi
decreverat. cum propius Tauridem accessisset dispersis
suis navibus, quod et tempestas erat turbulenta et nulla

suspicio hostis, repente adversam ad se venientem navem antemnis ad medium malum demissis instructam propugnatoribus animum advertit. quod ubi conspexit, celeriter vela subduci demittique antemnas iubet et milites armari et vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quae primae naves subsequebantur idem ut facerent, significabat. parabant se Vatiniani repente oppressi; parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. instruitur utrimque acies, ordine disposita magis Octaviana, paratior militum animis Vatiniana. Vatinius, cum animum adverteret neque na- 46
vium se magnitudine neque numero parem esse, fortuitae dimicationi rem committere noluit. itaque primus sua quinqueremi in quadriremem ipsius Octavi impetum fecit. celerrime fortissimeque contra illo remigante naves adversae rostris concurrerunt adeo vehementer, ut navis Octaviana rostro discusso ligno contineretur. committitur acriter reliquis locis proelium, concurriturque ad duces maxime: nam cum suo quisque auxilium ferret, magnum comminus in angusto mari proelium factum est. quantoque coniunctis magis navibus confligendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani; qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant et dimicatione aequata longe superiores virtute rem feliciter gerebant. deprimitur ipsius Octavi quadriremis, multae praeterea capiuntur aut rostris perforatae merguntur; propugnatores Octaviani partim in navibus iugulantur, partim in mare praecipitantur. ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures cum confugerent, depressa scapha vulneratus tamen adnatat ad suum myoparonem. eo receptus, cum proelium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit. sequuntur hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo periculo vindicarat. at Vatinius re bene gesta 47
receptui cecinit suisque omnibus incolumibus in eum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octavi ad dimicandum processerat. capit ex eo proelio penterem unam, triremes duas, dicrotas VIII compluresque remiges Octavianos posteroque ibi die, dum suas captivasque naves reficeret, consumpto post diem tertium contendit in insulam Issam, quod eo se recepisse ex fuga credebat Octavium. erat in ea nobilissimum regionum earum oppidum con-

iunctissimumque Octavio. quo ut venit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt, comperitque ipsum Octavium parvis paucisque navigiis vento secundo regionem Graeciae petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam caperet. ita brevissimo spatio re praeclarissime gesta provincia recepta et Cornificio reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa victor se Brundisium incolumi exercitu et classe recepit.

48 Iis autem temporibus, quibus Caesar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat et Palaepharsali rem feliciter gerebat Alexandriaeque cum periculo magno tum etiam maiore periculi fama dimicabat, Q. Cassius Longinus in Hispania pro praetore provinciae ulterioris obtinendae causa relictus sive consuetudine naturae suae sive odio, quod in illam provinciam susceperat quaestor ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones, quod vel ex conscientia sua, cum de se mutuo sentire provinciam crederet, vel multis signis et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animum advertere poterat, et compensare offensionem provinciae exercitus amore cupiebat. itaque, cum primum in unum locum exercitum conduxit, sestertios centenos militibus est pollicitus nec multo post, cum in Lusitania Medobregam oppidum montemque Herminium expugnasset, quo Medobregenses confugerant, ibique imperator esset appellatus, sestertiis centenis milites donavit. multa praeterea et magna praemia singulis concedebat; quae speciosum reddebant praesentem exercitus amorem, paulatim tamen et occulte militarem disciplinam
49 severitatemque minuebant. Cassius legionibus in hiberna dispositis ad ius dicendum Cordubam se recepit contractumque in ea aes alienum gravissimis oneribus provinciae constituit exsolvere; et ut largitionis postulat consuetudo, per causam liberalitatis speciosam plura largitori quaerebantur. pecuniae locupletibus imperabantur, quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patiebatur, sed etiam cogebat, in gregem locupletium simultatium causa tenues coniciebantur, neque ullum genus quaestus aut magni et evidentis aut minimi et sordidi praetermittebatur, quo domus et tribunal imperatoris vacaret. nemo erat, qui modo aliquam iacturam facere posset, quin aut vadimonio tene-

retur, aut in reos referretur. ita magna etiam sollicitudo
periculorum ad iacturas et detrimenta rei familiaris adiun-
gebatur. quibus de causis accidit, ut, cum Longinus im- 50
perator eadem faceret, quae fecerat quaestor, similia rursus
de morte eius provinciales consilia inirent. horum odium
confirmabant nonnulli familiares eius; qui, cum in illa so-
cietate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum,
cuius nomine peccabant, sibique quod rapuerant acceptum
referebant, quod interciderat aut erat interpellatum Cassio
assignabant. quintam legionem conscribit novam. augetur
odium et ex ipso delectu et sumptu additae legionis. com-
plentur equitum III milia maximisque ornantur impensis;
nec provinciae datur ulla requies. interim litteras accepit 51
a Caesare, ut in Africam exercitum traiceret perque Mau-
ritaniam ad fines Numidiae perveniret, quod magna Cn.
Pompeio Iuba miserat auxilia maioraque missurus existi-
mabatur. quibus litteris acceptis insolenti voluptate effe-
rebatur, quod sibi novarum provinciarum et fertilissimi
regni tanta oblata esset facultas. itaque ipse in Lusita-
niam proficiscitur ad legiones arcessendas auxiliaque ad-
ducenda; certis hominibus dat negotium, ut frumentum
navesque C praepararentur, pecuniaeque describerentur
atque imperarentur, ne qua res, cum redisset, moraretur.
reditus eius fuit celerior omnium opinione: non enim labor
aut vigilantia cupienti praesertim aliquid Cassio deerat.
exercitu coacto in unum locum castris ad Cordubam po- 52
sitis pro contione militibus exponit, quas res Caesaris
iussu gerere deberet, pollicetur que iis, cum in Maurita-
niam traiecisset, sestertios centenos se daturum; quintam
fore in Hispania legionem. ex contione se Cordubam re-
cepit eoque ipso die tempore postmeridiano, cum in basi-
licam iret, quidam Minucius Silo, cliens L. Racili, libel-
lum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles ei tradidit,
deinde post Racilium (nam is latus Cassi tegebat), quasi
responsum peteret, celeriter dato loco cum se insinuasset,
sinistra corripit versum dextraque bis ferit pugione. cla-
more sublato fit a coniuratis impetus universis. Munatius
Flaccus proximum gladio traicit lictorem; hoc interfecto
Q. Cassium legatum vulnerat. ibi T. Vasius et L. Mergilio
simili confidentia Flaccum, municipem suum, adiuvant:

erant enim omnes Italicenses. ad ipsum Longinum L. Li-
cinius Squillus involat iacentemque levibus sauciat plagis.
53 concurritur ad Cassium defendendum: semper enim Be-
rones compluresque evocatos cum telis secum habere con-
suerat. a quibus ceteri intercluduntur, qui ad caedem
faciendam subsequebantur; quo in numero fuit Calpurnius
Salvianus et Manilius Tusculus. Minucius inter saxa, quae
iacebant in itinere, fugiens opprimitur et relato domum
Cassio ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum
familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne
Cassius esset. L. Laterensis, cum id non dubitaret, ac-
currit laetus in castra militibusque vernaculis et secundae
legionis, quibus odio sciebat praecipue Cassium esse, gra-
tulatur; tollitur a multitudine in tribunal, praetor appel-
latur. nemo enim aut in provincia natus, ut vernaculae
legionis miles, aut diuturnitate iam factus provincialis, quo
in numero erat secunda legio, non cum omni provincia
consenserat in odio Cassi: nam legiones XXX et XXI
paucis mensibus in Italia scriptas Caesar attribuerat Lon-
54 gino, quinta legio nuper erat ibi confecta. interim nun-
tiatur Laterensi vivere Cassium. quo nuntio dolore magis
permotus quam animo perturbatus reficit se celeriter et
ad Cassium visendum proficiscitur. re cognita XXX legio
signa Cordubam infert ad auxilium ferendum imperatori
suo. facit hoc idem XXI. subsequitur has V. cum duae
legiones reliquae essent in castris, secundani veriti, ne
soli relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, iudica-
retur, secuti sunt factum superiorum. permansit in sen-
tentia legio vernacula neque ullo timore de gradu deiecta
55 est. Cassius eos, qui nominati erant conscii caedis, iubet
comprehendi; legionem V in castra remittit cohortibus
XXX retentis. indicio Minuci cognoscit L. Racilium et
L. Laterensem et Annium Scapulam, maximae dignitatis
et gratiae provincialem hominem sibique tam familiarem
quam Laterensem et Racilium, in eadem fuisse coniura-
tione, nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici
iubeat. Minucium libertis tradit excruciandum, item Cal-
purnium Salvianum; qui profitetur indicium coniuratorum-
que numerum auget, vere, ut quidam existimant, ut non-
nulli queruntur, coactus. isdem cruciatibus affectus L.

Mergilio . . . . Squillus nominat plures; quos Cassius interfici iubet exceptis iis, qui se pecunia redemerunt. nam palam HS LX cum Calpurnio paciscitur et cum Q. Sestio L. qui si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum vitae dolorque vulnerum pecuniae remissus crudelitatem cum avaritia certasse significabat. aliquot post diebus litteras 56
a Caesare missas accipit, quibus cognoscit Pompeium in acie victum amissis copiis fugisse. qua re cognita mixtam dolore voluptatem capiebat. victoriae nuntius laetitiam exprimebat; confectum bellum licentiam temporum intercludebat. sic erat dubius animi, utrum nihil timere an omnia licere mallet. sanatis vulneribus arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas iubet referri; quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. equitum autem Romanorum delectum instituit; quos ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos transmarina militia perterritos ad sacramenti redemptionem vocabat. magnum hoc fuit vectigal, maius tamen creabat odium. his rebus confectis totum exercitum lustrat; legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia mittit ad traiectum. ipse classem, quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit ibique moratur, propterea quod edictum tota provincia proposuerat: quibus pecunias imperasset, neque contulissent, se adirent. quae evocatio 57
vehementer omnes turbavit. interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum in legione vernacula fuerat, nuntiat eam a legione XXX, quam Q. Cassius legatus simul ducebat, cum ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse et ad secundam legionem contendisse, quae ad fretum alio itinere ducebatur. cognita re noctu cum V cohortibus unetvicesimanorum egreditur, mane pervenit. ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus Carmonem contendit. hic cum legio XXX et XXI et cohortes IIII ex V legione totusque convenisset equitatus, audit IIII cohortes a vernaculis oppressa ad Obuculum cum his ad secundam pervenisse omnesque ibi se coniunxisse et M. Thorium Italicensem ducem delegisse. celeriter habito consilio M. Marcellum *quaestorem* Cordubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium lega-

tum Hispalim mittit. paucis ei diebus affertur conventum
Cordubensem ab eo defecisse Marcellumque aut voluntate
aut necessitate abductum (namque id varie nuntiabatur)
consentire cum Cordubensibus; duas cohortes legionis V,
quae fuerant Cordubae in praesidio, idem facere. Cassius
his rebus incensus movet castra et postero die Segoviam
ad flumen *Siciliense* venit. ibi habita contione militum
tentat animos; quos cognoscit non sua, sed Caesaris ab-
sentis causa sibi fidissimos esse nullumque periculum de-
precaturos, dum per eos Caesari provincia restitueretur.
58 interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit,
ac ne dissensionis initium natum seditiosa militum suaque
natura videretur, simul ut contra Q. Cassium, qui Cae-
saris nomine maioribus viribus uti videbatur, aeque po-
tentem opponeret dignitatem, Cn. Pompeio se provinciam
reciperare velle palam dictitabat. et forsitan etiam hoc
fecerit odio Caesaris et amore Pompei, cuius nomen mul-
tum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat.
sed id, qua mente, communis erat coniectura: certe hoc
prae se Thorius ferebat; milites adeo fatebantur, ut Cn.
Pompei nomen in scutis inscriptum haberent. frequens
legionibus conventus obviam prodit neque tantum viro-
rum, sed etiam matrum familias ac praetextatorum depre-
caturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se
contra Cassium sentire cum omnibus; contra Caesarem
59 ne facerent, orare. tantae multitudinis precibus et lacrimis
exercitus commotus cum videret ad Cassium persequen-
dum nihil opus esse Cn. Pompei nomine et memoria, tam-
que omnibus Caesarianis quam Pompeianis Longinum esse
in odio, neque se conventum neque M. Marcellum contra
Caesaris causam posse perducere, nomen Pompei ex scutis
detraxerunt, Marcellum, qui se Caesaris causam defensu-
rum profitebatur, ducem asciverunt praetoremque appel-
larunt et conventum sibi adiunxerunt castraque ad Cor-
dubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter IIII milia
passuum a Corduba citra flumen Baetim in oppidi con-
spectu loco excelso facit castra; litteras ad regem Bogu-
dem in Mauritaniam et M. Lepidum proconsulem in Hispa-
niam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciaeque Caesaris
causa quam primum veniret. ipse hostili modo Corduben-

sium agros vastat, aedificia incendit. cuius rei deformitate 60
atque indignitate legiones, quae Marcellum sibi ducem ce-
perant, ad eum concurrerunt, ut in aciem educerentur,
priusque confligendi sibi potestas fieret, quam cum tanta
contumelia nobilissimae carissimaeque possessiones Cor-
dubensium in conspectu suo rapinis, ferro flammaque con-
sumerentur. Marcellus, cum confligere miserrimum pu-
taret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem
Caesarem esset redundaturum, neque suae potestatis esset,
legiones Baetim traducit aciemque instruit. cum Cassium
contra pro suis castris aciem instruxisse loco superiore
videret, causa interposita, quod is in aequum non descen-
deret, Marcellus militibus persuadet, ut se reciperent in
castra. itaque copias reducere coepit. Cassius, quo bono
valebat Marcellumque infirmum esse sciebat, aggressus
equitatu legionarios se recipientes complures novissimos in
fluminis ripis interfecit. cum hoc detrimento, quid transitus
fluminis viti difficultatisque haberet, cognitum esset, Mar-
cellus castra Baetim transfert, crebroque uterque legiones
in aciem educit; neque tamen confligitur propter locorum
difficultates. erat copiis pedestribus multo firmior Mar- 61
cellus: habebat enim veteranas multisque proeliis expertas
legiones. Cassius fidei magis quam virtuti legionum con-
fidebat. itaque, cum castra castris collata essent, et Marcel-
lus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua
Cassianos posset, Longinus veritus, ne genere quodam ob-
sidionis clauderetur in regionibus alienis sibique infestis,
noctu silentio ex castris proficiscitur celerique itinere Uliam
contendit, quod sibi fidele esse oppidum credebat. ibi adeo
coniuncta ponit moenibus castra, ut eo loci natura (nam-
que Ulia in edito monte posita est) et ipsa munitione urbis
undique ab oppugnatione tutus esset. hunc Marcellus in-
sequitur et quam proxime potest Uliam castra castris con-
fert locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere
volebat, necessitate est deductus, ut neque confligeret (cuius
si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat)
neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates
ea paterentur, quae passi erant Cordubenses. castellis
idoneis locis collocatis operibusque in circuitu oppidi con-
tinuatis Uliam Cassiumque munitionibus clausit. quae

priusquam perficerentur, Longinus omnem suum equita-
tum emisit; quem sibi usui fore credebat, si pabulari fru-
mentarique Marcellum non pateretur, magno autem fore
impedimento, si clausus obsidione et inutilis necessarium
62 consumeret frumentum. paucisque diebus Cassi litteris
acceptis rex Bogud cum copiis venit adiungitque ei le-
gioni, quam secum adduxerat, complures cohortes auxi-
liarias Hispanorum. namque, ut in civilibus dissensioni-
bus accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania
nonnullae civitates rebus Cassi studebant, plures Marcel-
lum fovebant. accedit cum copiis Bogud ad exteriores
Marcelli munitiones. pugnatur utrimque acriter, crebro-
que id accidit fortuna saepe ad utrumque victoriam trans-
ferente; nec tamen umquam ab operibus depellitur Mar-
63 cellus. interim Lepidus ex citeriore provincia cum cohor-
tibus legionariis XXXV magnoque numero equitum et
reliquorum auxiliorum venit ea mente Uliam, ut sine ullo
studio contentiones Cassi Marcellique componeret. huic
venienti sine dubitatione Marcellus se credit atque offert;
Cassius contra suis se tenet praesidiis, sive eo, quod plus
sibi iuris deberi quam Marcello existimabat, sive eo, quod,
ne praeoccupatus animus Lepidi esset obsequio adversari,
verebatur. ponit ad Uliam castra Lepidus neque habet
a Marcello quicquam divisi. ne pugnetur, interdicit; ad
exeundum Cassium invitat fidemque suam in re omni in-
terponit. cum diu dubitasset Cassius, quid sibi faciendum
quidve Lepido esset credendum, neque ullum exitum con-
silii sui reperiret, si permaneret in sententia, postulat, uti
munitiones disicerentur, sibique liber exitus daretur. non
tantum indutiis factis, sed prope iam pace constituta opera
cum complanarent, custodiaeque munitionum essent dedu-
ctae, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proxi-
mum erat regis castris neque opinantibus omnibus (si
tamen in omnibus fuit Cassius: nam de huius conscientia
dubitabatur) impetum fecerunt compluresque ibi milites
oppresserunt. quod nisi celeriter indignatione et auxilio
Lepidi proelium esset diremptum, maior calamitas esset
64 accepta. cum iter Cassio patefactum esset, castra Mar-
cellus cum Lepido coniungit. Lepidus eodem tempore
Marcellusque Cordubam cum suis, Cassius proficiscitur

Carmonam. sub idem tempus Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit. de cuius adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit; ipse omnibus suis rebus celeriter correptis Malacam contendit ibique adverso tempore navigandi navis conscendit, ut ipse praedicabat, ne se Lepido et Trebonio et Marcello committeret; ut amici eius dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cuius magna pars ab eo defecerat; ut ceteri existimabant, ne pecunia illa ex infinitis rapinis confecta in potestatem cuiusquam veniret. progressus secunda ut hiberna tempestate cum in Hiberum flumen noctis vitandae causa se contulisset, inde paulo vehementiore tempestate nihilo periculosius se navigaturum credens profectus adversis fluctibus occurrentibus ostio fluminis in ipsis faucibus, cum neque flectere navim propter vim fluminis neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa nave periit.

Cum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset atque ab 65
iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret litterisque urbanis animadverteret multa Romae male et inutiliter administrari neque ullam partem reipublicae satis commode geri, quod et contentionibus tribuniciis perniciosae seditiones orerentur, et ambitione atque indulgentia tribunorum militum et qui legionibus praeerant multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quae dissolvendae disciplinae severitatisque essent, eaque omnia flagitare adventum suum videret, tamen praeferendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, iura legesque acciperent, externorum hostium metum deponerent. haec in Syria, Cilicia, Asia celeriter se confecturum sperabat, quod hae provinciae nullo bello premebantur; in Bithynia ac Ponto plus oneris videbat sibi impendere. non excessisse enim Ponto Pharnacem audiebat neque excessurum putabat, cum secundo proelio vehementer esset inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. commoratus fere in omnibus civitatibus, quae maiore sunt dignitate, praemia bene meritis et viritim et publice tribuit, de controversiis veteribus cognoscit

ac statuit; reges, tyrannos, dynastas provinciae finitimos, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem condicionibus impositis provinciae tuendae ac defendendae di-
66 mittit et sibi et populo Romano amicissimos. paucis diebus in ea provincia consumptis Sextum Caesarem, amicum et necessarium suum, legionibus Syriaeque praefecit; ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam. cuius provinciae civitates omnes evocat Tarsum, quod oppidum fere totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque est. ibi rebus omnibus provinciae et finitimarum civitatum constitutis cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non diutius moratur magnisque itineribus per Cappadociam confectis biduum Mazacae commoratus Comana *venit*, vetustissimum et sanctissimum in Cappadocia Bellonae templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos eius deae maiestate, imperio, potentia secundus a rege consensu gentis illius habeatur. id homini nobilissimo Lycomedi Bithynio adiudicavit; qui regio Cappadocum genere ortus propter adversam fortunam maiorum suorum mutationemque generis iure minime dubio vetustate tamen intermisso sacerdotium id repetebat. fratri autem Ariobarzanis Ariarathi, cum bene meritus uterque eorum de republica esset, ne aut regni haereditas Ariarathen sollicitaret, aut haeres regni terreret . . . . . . Ariobarzani attribuit, qui sub eius imperio ac dicione esset. ipse iter inceptum simili velo-
67 citate conficere coepit. cum propius Pontum finesque Gallograeciae accessisset, Deiotarus, tetrarches Gallograeciae tunc quidem paene totius, quod ei neque legibus neque moribus concessum esse ceteri tetrarchae contendebant, sine dubio autem rex Armeniae minoris ab senatu appellatus, depositis regiis insignibus neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu supplex ad Caesarem venit oratum, ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quae nulla praesidia Caesaris habuisset, excitus imperiis in Cn. Pompei castris fuisset: neque enim se debuisse iudicem esse controversiarum populi
68 Romani, sed parere praesentibus imperiis. contra quem Caesar cum plurima sua commemorasset officia, quae consul ei decretis publicis tribuisset, cumque defensionem eius nullam posse excusationem eius imprudentiae recipere

coarguisset, quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire potuisset, quis urbem Italiamque teneret, ubi senatus populusque Romanus, ubi respublica esset, qui denique post L. Lentulum, C. Marcellum consules, tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio atque amicitiae, dignitati aetatique hominis, precibus eorum, qui frequentes concurrissent hospites atque amici Deiotari ad deprecandum, de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse dixit, regium vestitum ei restituit. legionem autem eam, quam ex genere civium suorum Deiotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere iussit. cum in Pontum venisset copiasque omnes in unum 69
locum coëgisset, quae numero atque exercitatione bellorum mediocres erant (excepta enim legione sexta, quam secum adduxerat Alexandria veteranam multis laboribus periculisque functam multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum partim crebritate bellorum adeo deminutam, ut minus mille hominibus in ea esset, reliquae erant tres legiones, una Deiotari, duae, quae in eo proelio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant), legati a Pharnace missi Caesarem adeunt atque imprimis deprecantur, ne eius adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacen, quae imperata essent. maximeque commemorabant nulla Pharnacem auxilia contra Caesarem Pompeio dare voluisse, cum Deiotarus, qui dedisset, tamen ei satisfecisset. Caesar respon- 70
dit se fore aequissimum Pharnaci, si quae polliceretur repraesentaturus esset. monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, ne aut Deiotarum sibi obicerent, aut nimis eo gloriarentur beneficio, quod auxilia Pompeio non misissent. nam se neque libentius facere quicquam quam supplicibus ignoscere, neque provinciarum publicas iniurias condonare iis posse, qui fuissent in se officiosi. quin id ipsum, quod commemorarent, officium fuisse utilius Pharnaci, qui providisset, ne vinceretur, quam sibi, cui dii immortales victoriam tribuissent. itaque magnas et graves iniurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci. nam neque interfectis amissam vitam neque exsectis

virilitatem restituere posse; quod quidem supplicium gravius morte cives Romani subissent. Ponto vero decederet confestim familiasque publicanorum remitteret ceteraque restitueret sociis civibusque Romanis, quae penes eum essent. si fecisset, iam tunc sibi mitteret munera ac dona, quae bene rebus gestis imperatores ab amicis accipere consuessent. miserat enim Pharnaces coronam auream.
71 his responsis datis legatos remisit. at Pharnaces liberaliter omnia pollicitus, cum festinantem ac *praecurrentem* Caesarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur (nemini enim erat ignotum plurimis de causis ad urbem Caesarem revocari), lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa frustrari coepit. Caesar cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus natura facere consuerat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius om-
72 nium opinione manum consereret. Zela est oppidum in Ponto, positum ipsum, ut in plano, loco satis munito: tumulus enim naturalis veluti manu factus excelsiore undique fastigio sustinet murum. circumpositi sunt huic oppido magni multique intercisi vallibus colles; quorum editissimus unus, qui propter victoriam Mithridatis et infelicitatem Triari detrimentumque exercitus nostri superioribus locis atque itineribus paene coniunctus oppido magnam in illis partibus habet nobilitatem nec multo longius milibus passuum III abest ab Zela. hunc locum Pharnaces veteribus paternorum felicium castrorum refectis ope-
73 ribus copiis suis omnibus occupavit. Caesar cum ab hoste milia passuum V castra posuisset videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quae multo erant propiora regis castris, aggerem comportari iubet intra munitiones. quo celeriter collato proxima nocte vigilia quarta legionibus omnibus expeditis impedimentisque in castris relictis prima luce neque opinantibus hostibus eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum proelium adversus Triarium fecerat. huc omnem comportatum aggerem ex castris servitia agerent iussit, ne quis ab opere miles discederet, cum spatio non amplius

passuum mille intercisa valles castra hostium divideret ab opere incepto [Caesaris castrorum]. Pharnaces, cum id 74
repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit. quas interposita tanta locorum iniquitate consuetudine magis pervulgata militari credebat instrui Caesar vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regiae fiduciae, ne munitione magis quam manu defendere locum Pharnaces videretur. itaque deterritus non est, quo minus prima acie pro vallo instructa reliqua pars exercitus opus faceret. at Pharnaces impulsus sive loci felicitate sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperasse eum postea audiebamus, sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta, cum more operis cotidiani magnam illam servorum multitudinem, quae aggerem portabat, militum esse credidisset, sive etiam fiducia veterani exercitus sui, quem vicies bis in acie conflixisse et vicisse legati eius gloriabantur, simul contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se Domitio duce sciebat, inito consilio dimicandi descendere praerupta valle coepit. cuius aliquamdiu Caesar irridebat inanem ostentationem et eo loco militum coartationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset: cum interim Pharnaces eodem gradu, quo in proclivem descenderat vallem, ascendere adversus arduum collem instructis copiis coepit. Caesar incredibili eius vel temeri- 75
tate vel fiducia commotus neque opinans imparatusque oppressus eodem tempore milites ab opere vocat, arma capere iubet, legiones opponit aciemque instruit; cuius rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris. nondum ordinibus instructis falcatae regiae quadrigae permixtos milites perturbant; quae tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. insequitur has acies hostium, et clamore sublato confligitur multum adiuvante natura loci, plurimum deorum immortalium benignitate; qui cum omnibus casibus belli intersunt tum praecipue quibus nihil ratione potuit administrari. magno atque acri proelio comminus facto 76
dextro cornu, quo veterana legio sexta erat collocata, initium victoriae natum est. ab ea parte cum proclivi detruderentur hostes, multo tardius sed tamen eisdem diis adiuvantibus sinistro cornu mediaque acie totae profligantur

copiae regis. quae quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter gradu pulsae premebantur loci iniquitate. itaque multis militibus partim interfectis partim suorum ruina oppressis qui velocitate effugere poterant armis tamen proiectis vallem transgressi nihil ex loco superiore inermi proficere poterant. at nostri victoria elati subire iniquum locum munitionesque aggredi non dubitarunt. defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces praesidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. interfecta multitudine omni suorum aut capta Pharnaces cum paucis equitibus profugit; cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Caesaris potestatem adductus esset.

77 Tali victoria totiens victor Caesar incredibili est laetitia
affectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat,
quodque subiti periculi recordatione laetior victoria facilis
ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto praeda omni
regia militibus condonata postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur, legionem sextam decedere ad praemia atque honores accipiendos in Italiam iubet, auxilia
Deiotari domum remittit; duas legiones cum Coelio Vini-
78 ciano in Ponto reliquit. ita per Gallograeciam Bithyniamque in Asiam iter facit omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit et statuit; iura in tetrarchas, reges, civitates distribuit. Mithridaten Pergamenum, a quo rem feliciter celeriterque gestam in Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum (nam Mithridates, rex Asiae totius, propter nobilitatem Pergamo parvulum secum asportaverat in castra multosque retinuerat annos) regem Bospori constituit, *quod* sub imperio Pharnacis fuerat, provinciasque populi Romani a barbaris atque inimicis regibus interposito amicissimo rege munivit. eidem tetrarchiam [legibus] Gallograecorum iure gentis et cognationis adiudicavit occupatam et possessam paucis ante annis a Deiotaro. neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. rebus felicissime celerrimeque confectis in Italiam celerius omnium opinione venit.

BELLUM AFRICANUM.

ARGUMENTUM.

Caesar in Africam profectus Adrumeto frustra temptato ad Ruspinam, deinde ad Leptin, eoque oppido recepto in litore castra ponit, ex Sardinia reliquisque provinciis finitimis auxilia et commeatus arcessit c. 1—8. relicto Lepti praesidio, magno frumenti numero invento Ruspinam redit; navium pars, de qua timebat, ex errore eodem confertur c. 9—11. cum Labieno confligit, hostes fugat, in castris ad Ruspinam copias auget, arma, victum parat; classem ad conquirendas naves onerarias errore abductas mittit c. 12—21. Cn. Pompeius filius a M. Catone, Uticae praeside, ad rem strenue gerendam excitatus Mauritaniam invadit, Ascurum oppidum frustra obsidet et repulsus classem ad insulas Baleares convertit c. 22—23. Scipio cum Labieno et Petreio se coniungit. Iuba, ut idem faceret e regno egressus a Boccho et P. Sittio, agros et oppida vexantibus, ut se reciperet, coactus est. Caesar de suo adventu Afros certiores facit; per litteras celeriter ex Sicilia exercitum transportari iubet, munitiones auget c. 24—26. Scipio elephantos ad pugnam instituit. Leptin frustra temptat Labienus; pugnam vitat Caesar; Gaetulos Numidasque in partes suas trahit; Acilla civitate et Cercina insula recepta, frumento auxiliisque augetur; pars copiarum ex Sicilia incolumis ad eum pervenit; legati Thisdritani frumenti copia oblata auxilium petunt c. 27—36. munitionem in iugo instituit Caesar, cum hostium equitatu feliciter pugnat c. 37—40. acie instructa ad Uzittam accedit, opponitur Scipionis acies, nec tamen ad pugnam descenditur c. 41—42. Considius frustra oppugnato oppido Acilla Adrumetum se recipit; navis Caesariana capitur, veterani trucidantur. Caesariani saxea grandine et imbre vexantur c. 43—47. Iuba Scipioni auxilia adducit; prope Uzittam Caesar cum hostibus feliciter pugnat c. 48—52. legiones X et VIIII ex Sicilia adveniunt; tribuni militum et centuriones nonnulli ab exercitu removentur c. 53—54. Gaetuli desciscunt ab Iuba; eius arrogantia. exercitus in campum deducuntur, nec tamen proelio decertatur c. 55—61. naves onerarias ad Leptin Varus incendit, penteres duas capit; eum continuo insecutus Caesar quinqueremem recuperat, triremem hostium capit, naves onerarias nonnullas incendit c. 62—64. frumentandi causa usque ad Aggar oppidum procedit Caesar, crebro pugnatur c. 65—73. Vagam oppidum expugnat Iuba, Caesar ad Sarsuram castra movet; Labieno fugato oppido potitur, in castra ad Aggar posita redit, eodem Scipio sequitur c. 74—78, quem cum nulla condi-

cione cogere posset, ut in aequum locum descenderet, Thapsum, cui Vergilius praeerat, profectus oppidum circummunire instituit. tandem Scipio pugnare coactus gravissima clade afficitur c. 79—86. ad Uticam accedit Caesar urbemque mortuo M. Catone per L. Caesarem recipit; civibus Romanis, qui pecunia adiuverant Varum et Scipionem, venditis bonis vitam concedit c. 87—90. Iuba Zama urbe excluditur c. 91—92. Considius Thisdra fugit, Vergilius victori se dedit; Iuba, Petreius, Faustus, Afranius, Scipio pereunt c. 93—96. Caesar Iubae regnum provinciam facit et Sallustium pro consule relinquit. Zamae et Uticae bona hostium vendit, Thapsitanos, Adrumentinos, Leptitanos, Thisdritanos multat. his rebus gestis in Sardiniam et inde Romam redit c. 97—98.

Gesta haec a. u. c. 707 et 708, a. Chr. n. 47 et 46.

---

1 Caesar itineribus iustis confectis nullo die intermisso a. d. XIIII kal. Ian. Lilybaeum pervenit statimque ostendit sese naves velle conscendere, cum non amplius legionem tironum haberet unam, equites vix DC. tabernaculum secundum litus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. hoc eo consilio fecit, ne quis sibi morae quicquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet. nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere et nullam praetermittere occasionem profectionis: cum praesertim ab incolis eius provinciae nuntiarentur adversariorum copiae equitatus infinitus, legiones regiae IIII, levis armaturae magna vis, Scipionis legiones X, elephanti CXX classesque esse complures, tamen non deterrebatur animoque et spe confidebat. interim in dies et naves longae adaugeri, et onerariae complures eodem concurrere, et legiones tironum convenire, in his veterana
2 legio quinta, equitum ad II milia. legionibus collectis VI et equitum II milibus, ut quaeque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. ita maiorem partem navium antecedere iussit et insulam petere Aponianam, quae abest a Lilybaeo . . . . . . commoratus bona paucorum publice vendit, deinde Alieno praetori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus praecipit et de reliquo exercitu celeriter imponendo. datis mandatis ipse navem conscendit a. d. VI kal. Ian. et reliquas naves statim est consecutus. ita vento certo celerique navigio

vectus post diem quartum cum longis paucis navibus in
conspectum Africae venit: namque [onerariae] reliquae
praeter paucas vento dispersae atque errabundae diversa
loca petierunt. Clupeam classe praetervehitur, dein Nea-
polim; complura praeterea castella et oppida non longe a
mari reliquit. postquam Adrumetum accessit, ubi praesi- 3
dium erat adversariorum, cui praeerat C. Considius, et a
Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu Adru-
metum Cn. Piso, cum Maurorum circiter tribus milibus,
apparuit, ibi paulisper Caesar ante portum commoratus,
dum reliquae naves convenirent, exponit exercitum, cuius
numerus in praesentia fuit peditum III milia, equites CL,
castrisque ante oppidum positis sine iniuria cuiusquam
consedit cohibetque omnes a praeda. oppidani interim mu-
ros armatis complent, ante portam frequentes considunt ad
[se] defendendum; quorum numerus duarum legionum in-
star erat. Caesar circum oppidum vectus natura loci per-
specta rediit in castra. nonnemo culpae eius imprudentiae-
que assignabat, quod neque certum locum gubernatoribus
praefectisque, quem peterent, praeceperat, neque, ut more
ipsius consuetudo superioribus temporibus fuerat, tabellas
signatas dederat, ut in tempore his perlectis locum certum
peterent universi. quod minime Caesarem fefellerat. nam-
que nullum portum terrae Africae, quo classes decurre-
rent, pro certo tutum ab hostium praesidio fore suspica-
batur, sed fortuito oblatam occasionem egressus aucupa-
batur. L. Plancus interim legatus petit a Caesare, uti sibi 4
daret potestatem cum Considio agendi, si posset aliqua
ratione perduci ad sanitatem. itaque data facultate litteras
conscribit et eas captivo dat perferendas in oppidum ad
Considium. quo simulatque captivus cum pervenisset lit-
terasque, ut erat mandatum, Considio porrigere coepisset,
priusquam acciperet ille, 'unde,' inquit, 'istas?' tum ca-
ptivus: 'imperatore a Caesare.' tunc Considius, 'unus est,'
inquit, 'Scipio imperator hoc tempore populi Romani;' de-
inde in conspectu suo statim captivum interfici iubet lit-
terasque nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini
certo ad Scipionem perferendas. postquam una nocte et 5
die ad oppidum consumpta neque responsum ullum a Con-
sidio dabatur, neque ei reliquae copiae succurrebant, neque

equitatu abundabat et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat et eas tironum neque primo adventu convulnerari exercitum volebat, et oppidi egregia munitio et difficilis ad oppugnandum erat accessus, et nuntiabatur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire, non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne, dum in ea re Caesar est occupatus, circumventus a tergo
6 ab equitatu hostium laboraret. itaque castra cum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo, atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus a Iuba ad stipendium accipiendum, castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant et eius agmen extremum insequi coeperunt. quae res cum animadversa esset, subito legionarii consistunt, et equites, quamquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. accidit res incredibilis, ut equites minus *XXX* Galli Maurorum equitum II milia loco pellerent fugarentque in oppidum. postquam repulsi et coniecti erant intra munitiones, Caesar iter constitutum ire contendit. quod cum saepius facerent et modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur, cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis et parte equitatus iter leniter cum reliquis facere coepit. ita quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidae. interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire et polliceri frumentum paratosque esse quae imperasset facere. itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspinam, kal.
7 Ianuariis. inde movit et pervenit ad oppidum Leptin, liberam civitatem et immunem. legati ex oppido obviam veniunt, libenter se omnia facturos, quae vellet, pollicentur. itaque centurionibus ad portas oppidi et custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret aut iniuriam faceret cuipiam incolae, non longe ab oppido secundum litus facit castra. eodemque naves onerariae et longae nonnullae casu advenerunt; reliquae, ut est ei nuntiatum, incertae locorum Uticam versus petere visae sunt. interim Caesar a mari non digredi neque mediterranea petere propter navium errorem equitatumque in navibus omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur; aquam in naves iubet

comportari. remiges interim, qui aquatum e navibus exierant, subito equites Mauri neque opinantibus Caesarianis adorti multos iaculis convulnerarunt, nonnullos interfecerunt. latent enim in insidiis cum equis inter convalles et subito existunt, non ut in campo comminus depugnent......
Caesar interim in Sardiniam nuntios cum litteris et in re- 8
liquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simulatque litteras legissent, mittenda curarent, exoneratisque partim navibus longis Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum mittit ... interim cum X navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus iubet proficisci. item C. Sallustium Crispum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire iubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. haec ita imperabat unicuique, ita praecipiebat, uti fieri possent neque locum excusatio ullum haberet nec moram tergiversatio. ipse interea ex perfugis et incolis cognitis condicionibus Scipionis et qui cum eo bellum contra se gerebant miserari (regium enim equitatum Scipio ex provincia Africa alebat) tanta homines esse dementia, ut malint regis esse vectigales, quam cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes.

Caesar a. d. III non. Ian. castra movet; Lepti sex 9
cohortium praesidio cum Saserna relicto ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis copiis convertit ibique sarcinis exercitus relictis ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum oppidanisque imperat, ut plostra iumentaque omnia sequantur. itaque magno numero frumenti invento Ruspinam redit. huc cum idcirco existimo recepisse, ut maritima oppida post se ne vacua relinqueret praesidioque firmata ad classim receptacula muniret. itaque ibi relicto P. Saserna, fratre eius, 10
quem Lepti, proximo oppido, reliquerat, cum legione iubet comportari ligna in oppidum quam plurima; ipse cum cohortibus VII, quae ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido milia passuum duo, ibique classem sub vesperum cum ea

copia conscendit. omnibus in exercitu insciis et requirentibus imperatoris consilium magno metu ac tristimonia sollicitabantur. parva enim cum copia et ea tironum neque omni exposita in Africa contra magnas copias et insidiosae nationis equitatumque innumerabilem se expositos videbant neque quicquam solatii in praesentia neque auxilium in suorum consilio animum advertebant nisi in ipsius imperatoris vultu, vigore mirabilique hilaritate: animum enim altum et erectum prae se gerebat. huic acquiescebant homines et in eius scientia et consilio omnia sibi
11 proclivia omnes fore sperabant. Caesar una nocte in navibus consumpta iam caelo albente cum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore eodem conferebatur. hac re cognita Caesar celeriter de navibus imperat omnes egredi atque in litore armatos reliquos advenientis milites exspectare. itaque sine mora navibus eis in portum receptis et advectis militum equitumque copiis rursus ad oppidum Ruspinam redit atque ibi castris constitutis ipse cum cohortibus expeditis XXX frumentatum est profectus. ex eo est cognitum Caesaris consilium, illum cum classe navibus onerariis, quae deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse, ne casu imprudentes suae naves in classem adversariorum inciderent, neque eam rem eos voluisse scire, qui in praesidiis relicti sui milites fuissent, ne hi propter suorum paucitatem et hostium multitudinem metu deficerent.

12 Interim cum iam Caesar progressus esset a castris circiter milia passuum III, per speculatores et antecessores equites nuntiatur ei copias hostium haud longe ab sese visas. et hercule cum eo nuntio pulvis ingens conspici coeptus est. hac re cognita Caesar celeriter iubet equitatum universum, cuius copiam habuit in praesentia non magnam, et sagittarios, quorum parvus numerus, ex castris arcessiri atque ordinatim signa se leniter consequi; ipse antecedere cum paucis armatis. iamque cum procul hostis conspici posset, milites in campo iubet galeari et ad eam pugnam parari; quorum omnino numerus fuit XXX cohortium cum equitibus CCCC, sagittariis CL.
13 hostes interim, quorum dux erat Labienus et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabilem in longitudinem non peditum, sed

equitum confertam et inter eos levis armaturae Numidas
et sagittarios pedites interposuerant et ita condensaverant,
ut procul Caesariani pedestres copias arbitrarentur, dex-
trum ac sinistrum cornu magnis equitum copiis firmave-
rant. interim Caesar aciem dirigit simplicem, ut poterat
propter paucitatem; sagittarios ante aciem constituit, equi-
tes dextro sinistroque cornu opponit et ita praecipit, ut
providerent, ne multitudine equitatus hostium circumve-
nirentur: existimabat enim se acie instructa cum pedestri-
bus copiis dimicaturum. cum utrimque exspectatio fieret, 14
neque Caesar sese moveret et cum suorum paucitate contra
magnam vim hostium artificio magis quam viribus decer-
nendum videret, subito adversariorum equitatus sese ex-
tendere et in latitudinem promovere collesque complecti
et Caesaris equitatum extenuare simulque ad circumeun-
dum comparare se coeperunt. Caesariani equites eorum
multitudinem aegre sustinebant. acies interim mediae cum
concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites
Numidae levis armaturae cum equitibus procurrunt et inter
legionarios [pedites] iacula coniciunt. hic cum Caesariani
in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant; pe-
dites interim resistebant, dum equites rursus cursu reno-
vato peditibus suis succurrerent. Caesar novo genere 15
pugnae oblato, cum animum adverteret ordines suorum
in procurrendo turbari (pedites enim, dum equites longius
ab signis persequuntur, latere nudato a proximis Numidis
iaculis vulnerabantur; equites autem hostium pilum militis
cursu facile vitabant), edicit per ordines, ne quis miles ab
signis IIII pedes longius procederet. equitatus interim
Labieni suorum multitudine confisus Caesaris paucitatem
circuire non moratur: equites Iuliani pauci multitudine
hostium defessi equis convulneratis paulatim cedere; hostis
magis magisque instare. ita puncto temporis omnibus le-
gionariis ab hostium equitatu circumventis Caesarisque
copiis in orbem compulsis intra cancellos omnes conieeti
pugnare cogebantur. Labienus in equo capite nudo ver- 16
sari in prima acie; simul suos cohortari, nonnumquam
legionarios Caesaris ita appellare: 'quid tu,' inquit, 'miles
tiro? tam feroculus es? vos quoque iste verbis infatuavit?
in magnum mehercule vos periculum impulit. misereor

vestri.' tum miles 'non sum,' inquit, 'tiro, Labiene, sed de legione X veteranus.' tum Labienus 'non agnosco,' inquit, 'signa decumanorum.' tum miles: 'iam me, qui sim, intelleges'; simul cassidem de capite deiecit, ut cognosci ab eo posset, atque ita pilum viribus contortum, dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori adfixit et ait: 'Labiene, decumanum militem, qui te petit, scito esse.' omnium tamen animi in terrorem coniecti et maxime tironum: circumspicere enim Caesarem
17 neque amplius facere nisi hostium iacula vitare. Caesar interim consilio hostium cognito iubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi et alternis conversis cohortibus, ut una post, altera ante signa tenderet, ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit et unam partem ab altera exclusam equitibus intrinsecus adortus cum peditatu telis coniectis in fugam vertit neque longius progressus veritus insidias se ad suos recipit. idem altera pars equitum peditumque Caesaris facit. his rebus gestis ac procul hostibus repulsis convulneratisque ad sua prae-
18 sidia sese, sicut erat instructus, recipere coepit. interim M. Petreius et Cn. Piso cum equitibus Numidis MDC electis peditatuque eiusdem generis satis grandi ex itinere recta subsidio suis occurrunt. atque hostes suis ex terrore firmatis rursusque renovatis animis legionarios conversis equitibus recipientes novissimos adoriri et impedire coeperunt, quo minus in castra se reciperent. hac re animadversa Caesar iubet signa converti et medio campo redintegrari proelium. cum ab hostibus eodem modo pugnaretur nec comminus ad manus rediretur, Caesarisque equites iumenta ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata ad insequendum hostem perseverandumque cursum tardiora haberent, dieique pars exigua iam reliqua esset, cohortibus equitibus circumdatis cohortatur, ut uno ictu contenderent neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent atque eorum essent potiti. itaque signo dato in hostes languide tela neglegenterque mittentis subito immittit cohortes turmasque suorum; atque puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsis, post collem deiectis nacti locum atque ibi paulisper commorati, ita uti erant instructi, leniter se ad

suas recipiunt munitiones. itemque adversarii male accepti tum demum se ad sua praesidia contulerunt. interim 19
ea re gesta et proelio dirempto ex adversariis perfugere plures ex omni genere hominum, et praeterea intercepti [hostium] complures equites peditesque. ex quibus cognitum est consilium hostium, eos hac mente et conatu venisse, uti novo atque inusitato genere proelii tirones legionarii paucique perturbati Curionis exemplo ab equitatu circumventi opprimerentur, et ita Labienum dixisse pro contione, tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis sumministraturum, ut etiam caedendo in ipsa victoria defatigati vincerentur atque a suis superarentur, quippe qui in illorum .. sibi confideret, primum, quod audierat Romae legiones veteranas dissentire neque in Africam velle transire; deinde, quod triennio in Africa suos milites retentos consuetudine fideles sibi iam effecisset, maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum levisque armaturae, praeterea ex fuga proelioque Pompeiano [Labienus], quos secum a Brundisio transportaverat equites Germanos Gallosque ibique postea ex hibridis, libertinis servisque conscripserat, armaverat, uti frenato condocuerat, praeterea regia auxilia elephantis CXX equitesque innumerabiles, deinde legiones conscriptas ex cuiusquemodi generis amplius XII milibus. hac spe atque audacia inflammatus Labienus cum equitibus Gallis Germanisque MDC, Numidarum sine frenis VII milibus, praeterea Petreiano auxilio adhibito equitibus MDC, peditum ac levis armaturae quartum tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque compluribus, his copiis II d. non. Ian. post diem VI, quam Africam attigit, in campis planissimis purissimisque ab hora diei quinta usque ad solis occasum est decertatum. in eo proelio Petreius graviter ictus ex acie recessit. Caesar interim castra munire diligentius, prae- 20
sidia firmare copiis maioribus vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare ducere et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeare auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent, tela tormentaque ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque armare et in castra evocare, uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura

interiecta inter equites suos interponeretur, sagittariisque ex omnibus navibus Ityreis, Syris et cuiusque generis ductis in castra compluribus frequentabat suas copias (audiebat enim Scipionem post diem tertium eius diei, quo proelium factum erat, appropinquare, copias suas cum Labieno et Petreio coniungere; cuius copiae legionum VIII et equitum III milium esse nuntiabantur), officinas ferrarias instruere, sagittas telaque uti fierent complura curare, glandes fundere, sudes comparare, litteras in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cuius inopia in Africa esset, praeterea ferrum, plumbum mitteretur. etiam animadvertebat frumento se in Africa nisi importato uti non posse: priore enim anno propter adversariorum delectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam; praeterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse omnemque regionem Africae exinanisse frumento, oppida praeter ea pauca, quae ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri et eorum incolas intra sua praesidia coëgisse
21 commigrare, agros desertos ac vastatos esse. hac necessitate Caesar coactus privatos ambiendo et blande appellando aliquantum numerum frumenti in sua praesidia congesserat et eo parce utebatur. opera interim ipse cotidie circuire et ad ternas cohortis in statione habere propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum maximus numerus fuit, iubet in plostris deligatos Adrumetum deportari. naves interim Caesaris onerariae errabundae male vagabantur incertae locorum atque castrorum suorum; quas singulas scaphae adversariorum complures adortae incendebant atque expugnabant. hac re nuntiata Caesar classes circum insulas portusque disposuit, quo tutius commeatus supportari posset.

22 M. Cato interim, qui Uticae praeerat, Cn. Pompeium filium multis verbis assidueque obiurgare non desistebat. 'tuus,' inquit, 'pater istuc aetatis cum esset et animadvertisset rempublicam ab perditis sceleratisque civibus oppressam bonosque aut interfectos aut exilio multatos patria civitateque carere, gloria et animi magnitudine elatus privatus atque adolescentulus paterni exercitus reliquiis

collectis paene oppressam funditusque deletam Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicavit, idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam mirabili celeritate armis recepit. quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit adolescentulusque atque eques Romanus triumphavit. atque ille non ita amplis rebus patris gestis neque tam excellenti maiorum dignitate parta neque tantis clientelis nominisque claritate praeditus in rempublicam est ingressus. tu contra et patris nobilitate et dignitate et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus nonne eniteris et proficisceris ad paternas clientelas auxilium tibi reique publicae atque optimo cuique efflagitatum?' his 23
verbis hominis gravissimi incitatus adolescentulus cum naviculis cuiusquemodi generis XXX, inibi paucis rostratis, profectus ab Utica in Mauritaniam regnumque Bogudis est ingressus expeditoque exercitu numero servorum, liberorum II milium, cuius partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere coepit; in quo oppido praesidium fuit regium. Pompeio adveniente oppidani usque eo passi propius accedere, donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret, subito eruptione facta prostratos perterritosque Pompeianos in mare navesque passim compulerunt. ita re male gesta Gneus Pompeius filius naves inde avertit neque postea litus attigit classemque ad insulas Baleares versus convertit.

Scipio interim cum iis copiis, quas paulo ante demon- 24
stravimus, Uticae grandi praesidio relicto profectus primum Adrumeti castra ponit, deinde ibi paucos dies commoratus noctu itinere facto cum Labieni et Petrei copiis se coniungit, atque unis castris factis III milia passuum longe considunt. equitatus interim eorum circum Caesaris munitiones vagari atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere; ita omnes adversarios intra munitiones continere. qua re Caesariani gravi annona sunt conflictati, ideo quod nondum neque ab Sicilia neque ab Sardinia commeatus supportatus erat, neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius milia passuum VI terrae Africae quoquevorsus tenebant pabulique inopia premebantur. qua

necessitate coacti veterani milites equitesque, qui multa
terra marique bella confecissent et periculis inopiaque tali
saepe essent conflictati, alga e litore collecta et aqua dulci
eluta et ita iumentis esurientibus data vitam eorum pro-
25 ducebant. cum haec ita fierent, rex Iuba cognitis Caesaris
difficultatibus copiarumque paucitate non est visum dari
spatium convalescendi augendarumque eius opum. itaque
comparatis equitum magnis peditumque copiis subsidio
suis egressus e regno ire contendit. P. Sittius interim et
rex Bocchus coniunctis suis copiis cognito regis Iubae
egressu propius eius regnum copias suas admovere, Cir-
tamque, oppidum opulentissimum eius regni, adortus pau-
cis diebus pugnando capit et praeterea duo oppida Gaetulo-
rum; quibus cum condicionem ferret, ut oppido excederent
idque sibi vacuum traderent, condicionemque repudiassent,
postea ab eo capti interfectique sunt omnes. inde pro-
gressus agros oppidaque vexare non destitit. quibus rebus
cognitis Iuba, cum iam non longe ab Scipione atque eius
ducibus abesset, capit consilium, satius esse sibi suoque
regno subsidio ire, quam, dum alios adiuturus proficisce-
retur, ipse suo regno expulsus forsitan utraque re expel-
leretur. itaque rursus se recipere, atque auxilia etiam ab
Scipione abduxit sibi suisque rebus timens elephantisque
XXX relictis suis finibus oppidisque suppetias profectus
26 est. Caesar interim, cum de suo adventu dubitatio in
provincia esset, neque quisquam crederet ipsum, sed ali-
quem legatum in Africam cum copiis venisse, conscriptis
litteris circum provinciam omnes civitates facit de suo
adventu certiores. interim nobiles homines ex suis op-
pidis profugere et in castra Caesaris devenire et de ad-
versariorum eius crudelitate acerbitateque commemorare
coeperunt. quorum lacrimis querelisque Caesar commotus
cum antea constituisset e stativis castris aestate inita cun-
ctis copiis auxiliisque accitis ...... bellum cum suis ad-
versariis gerere instituit litterisque celeriter in Siciliam
ad Alienum et Rabirium Postumum conscriptis per cata-
scopum mittit, ut sine mora ac nulla excusatione hiemis
ventorumque quam celerrime exercitus sibi transportare-
tur: Africam provinciam perire funditusque everti ab suis
inimicis; quod nisi celeriter sociis foret subventum, praeter

ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum. atque ipse in tanta erat festinatione et exspectatione, ut postero die, quam misisset litteras nuntiumque, classem exercitumque morari diceret, dies noctesque oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. nec mirum. animadvertebat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque dirui deserique, principes civitatum aut interfici aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi; iis se in miseriis suamque fidem implorantibus auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. milites interim in opere exercere atque castra munire, turres, castella facere molesque iacere in mare non intermittere.

Scipio interim elephantos hoc modo condocefacere in- 27
stituit. duas instruxit acies, unam funditorum contra elephantos, quae quasi adversariorum locum obtineret et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret; deinde in ordinem elephantos constituit; post illos autem suam aciem instruxit, ut, cum ab adversariis lapides mitti coepissent, et elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus ab sua acie lapidibus missis eos converterent adversus hostem; quod aegre tardeque fiebat. rudes enim elephanti multorum annorum doctrina usuque vetusto vix edocti tamen communi periculo in aciem producuntur.
dum haec ad Ruspinam ab utrisque ducibus administran- 28
tur, C. Vergilius praetorius, qui Thapsi, oppido maritimo, praeerat, cum animadverteret naves singulas cum exercitu Caesaris incertas locorum atque castrorum suorum vagari, occasionem nactus navem quam ibi habuit actuariam complet militibus et sagittariis et eisdem scaphas de navibus adiungit ac singulas naves Caesarianas consectari coepit. et cum plures adortus esset, pulsus fugatusque inde discessisset nec tamen desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titii, Hispani adolescentes, tribuni legionis V, quorum patrem Caesar in senatum legerat, et cum his Titus Salienus, centurio legionis eiusdem, qui M. Messalam legatum obsederat Messanae seditiosissima oratione apud eum usus, idemque pecuniam et ornamenta triumphi Caesaris retinenda et custodienda curarat et ob

has causas sibi timebat. hic propter conscientiam pec-
catorum suorum persuasit adolescentibus, ne repugnarent
seseque Vergilio traderent. itaque deducti a Vergilio ad
Scipionem custodibus sunt traditi et post diem tertium
interfecti. qui cum ducerentur ad necem, petisse dicitur
maior Titius a centurionibus, uti se priorem quam fratrem
interficerent, idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse
29 interfectos. turmae interim equitum, quae pro vallo in
stationibus esse solebant [ab utrisque ducibus], cotidie
minutis proeliis inter se depugnare non intermittunt; non-
numquam etiam Germani Gallique Labieniani cum Cae-
saris equitibus fide data inter se colloquebantur. Labie-
nus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui
praeerat Saserna cum cohortibus VI, oppugnare ac vi
irrumpere conabatur; quod ab defensoribus propter egre-
giam munitionem oppidi et multitudinem tormentorum fa-
cile et sine periculo defendebatur. quod ubi saepius eius
equitatus facere non intermittebat, cum forte ante portam
turma densa astitisset, scorpione accuratius misso atque
eorum decurione percusso et ad equum defixo reliqui per-
30 territi fuga se in castra recipiunt. quo facto postea sunt
deterriti oppidum temptare. Scipio interim fere cotidie
non longe a suis castris, passibus CCC, instruere aciem
ac maiore parte diei consumpta rursus in castra se reci-
pere. quod cum saepius fieret, neque ex Caesaris castris
quisquam prodiret neque propius eius copias accederet,
despecta patientia Caesaris exercitusque eius [Iuba] uni-
versis copiis productus elephantisque turritis XXX ante
aciem instructis quam latissime potuit porrecta equitum
peditumque multitudine uno tempore progressus haud ita
31 longe a Caesaris castris constitit in campo. quibus rebus
cognitis Caesar iubet milites, qui extra munitiones pro-
cesserant pabulandi aut lignandi aut etiam muniendi gratia,
quique vallum petierant quaeque ad eam rem opus erant,
omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu
aut terrore se recipere atque in opere consistere. equitibus
autem, qui in statione fuerant, praecipit, ut usque eo lo-
cum obtinerent, in quo paulo ante constitissent, donec ab
hoste missum telum ad se perveniret; quod si propius ac-
cederetur, quam honestissime se intra munitiones reci-

perent. alii quoque equitatui edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque praesto esset. at haec non ipse per se coram, cum de vallo prospecularetur, sed mirabili peritus scientia bellandi in praetorio sedens per speculatores et nuntios imperabat, quae fieri volebat. animadvertebat enim, quamquam magnis essent copiis adversarii freti, tamen saepe a se fugatis, pulsis perterritisque et concessam vitam et ignota peccata; quibus rebus numquam tanta suppeteret ex ipsorum inertia conscientiaque animi victoriae fiducia, ut castra sua adoriri auderent. praeterea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte eorum exercitus minuebat audaciam. tum egregiae munitiones castrorum atque valli fossarumque altitudo et extra vallum stili caeci mirabilem in modum consiti vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant: scorpionum, catapultarum ceterorumque telorum, quae ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. atque haec propter exercitus sui praesentis paucitatem et tirocinium praeparaverat, non hostium vi et metu commotus patientem se timidumque hostium opinioni praebebat. neque idcirco copias, quamquam erant paucae tironumque, non educebat in aciem, quod victoriae suorum diffideret; sed referre arbitrabatur, cuiusmodi victoria esset futura: turpe enim sibi existimabat tot rebus gestis tantisque exercitibus devictis, tot tam claris victoriis partis ab reliquis copiis adversariorum suorum ex fuga collectis se cruentam adeptum existimari victoriam. itaque constituerat gloriam exsultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua
in secundo commeatu occurrisset. Scipio interim pau- 32
lisper, ut antea dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem videretur, paulatim reducit suas copias in castra et contione advocata de terrore suo desperationeque exercitus Caesaris facit verba et cohortatus suos victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur. Caesar iubet milites rursus ad opus redire et per causam munitionum tirones in labore defatigare non intermittit. interim Numidae Gaetulique diffugere cotidie ex castris Scipionis et partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi maioresque eorum beneficio C. Mari usi fuissent Caesaremque eius affinem esse audiebant, in eius castra perfugere

catervatim non intermittunt. quorum ex numero electis hominibus illustrioribus et litteris ad suos cives datis cohortatus, uti manu facta se suosque defenderent, ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

33 dum haec ad Ruspinam fiunt, legati ex Acilla, civitate libera et immuni, ad Caesarem veniunt seque parato quaecumque imperasset et libenti animo facturos pollicentur: tantum orare et petere ab eo, ut sibi praesidium daret, quo tutius id et sine periculo facere possent; se et frumentum et quaecumque res eis suppeteret communis salutis gratia sumministraturos. quibus rebus facile a Caesare impetratis praesidioque dato C. Messium, aedilicia functum potestate, Acillam iubet proficisci. quibus rebus cognitis Considius Longus, qui Adrumeti cum duabus legionibus et equitibus DCC praeerat, celeriter ibi parte praesidii relicta cum VIII cohortibus ad Acillam ire contendit. Messius celerius itinere confecto prior Acillam cum cohortibus pervenit. Considius interim, cum ad urbem cum copiis accessisset et animadvertisset praesidium Caesaris ibi esse, non ausus periculum suorum facere nulla re gesta pro multitudine hominum rursus se Adrumetum recepit; deinde paucis post diebus equestribus copiis ab Labieno adductis rursus Acillitanos castris positis obsidere coepit.

34 per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Caesare cum classe demonstravimus, Cercinam pervenit. cuius adventu C. Decimius quaestorius, qui ibi cum grandi familia praeerat praesidio commeatui, parvulum navigium nactus conscendit ac se fugae commendat. Sallustius interim praetor a Cercinitanis receptus magno numero frumenti invento naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet atque in castra ad Caesarem mittit. Alienus interim proconsul Lilybaeo in navis onerarias imponit legiones XIII et XIIII et equites Gallos DCCC, funditorum sagittariorumque mille ac secundum commeatum in Africam mittit ad Caesarem. quae naves ventum secundum nactae quarto die in portum ad Ruspinam, ubi Caesar castra habuerat, incolumes pervenerunt. ita Caesar duplici laetitia ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque, tandem suis hilaratis annonaque levata sollicitudinem deponit, legiones equi-

tesque ex navibus egressos iubet ex languore nauseaque
reficere, dimissos in castella munitionesque disponit. qui- 35
bus rebus Scipio quique cum eo essent mirari et requirere:
C. Caesarem, qui ultro consuesset bellum inferre ac la-
cessere proelio, subito commutatum non sine magno con-
silio suspicabantur. itaque ex eius patientia in magnum
timorem coniecti ex Gaetulis duos, quos arbitrabantur suis
rebus amicissimos, magnis praemiis pollicitationibusque
propositis pro perfugis speculandi gratia in Caesaris castra
mittunt. qui simul ad eum sunt deducti, petierunt, ut sibi
liceret verba sine periculo proloqui. potestate facta, 'sae-
penumero,' inquiunt, 'imperator, complures Gaetuli, qui
sumus clientes C. Mari, et propemodum omnes cives Ro-
mani, qui sunt in legione IIII et VI, ad te voluimus in
tuaque praesidia confugere; sed custodiis equitum Numi-
darum, quo id sine periculo minus faceremus, impedie-
bamur. nunc data facultate pro speculatoribus missi a
Scipione ad te cupidissime venimus, ut perspiceremus,
num quae fossae aut insidiae elephantis ante castra por-
tasque valli factae essent, simulque consilia vestra contra
easdem bestias comparationemque pugnae cognosceremus
atque iis renuntiaremus.' qui collaudati a Caesare sti-
pendioque donati ad reliquos perfugas deducuntur. quo-
rum orationem celeriter veritas comprobavit: namque
postero die ex legionibus his, quas Gaetuli nominarunt,
milites legionarii complures ab Scipione in castra Cae-
saris perfugerunt. dum haec ad Ruspinam geruntur, M. 36
Cato, qui Uticae praeerat, delectus cotidie libertinorum,
Afrorum, servorum denique et cuiusquemodi generis ho-
minum, qui modo per aetatem arma ferre poterant, habere
atque sub manum Scipioni in castra submittere non inter-
mittit. legati interim ex oppido Thisdrae, in quo tritici
modium milia CCC comportata fuerant a negotiatoribus
Italicis aratoribusque, ad Caesarem venere, quantaque
copia frumenti apud se sit, docent, simulque orant, ut sibi
praesidium mittat, quo facilius et frumentum et copiae
suae conserventur. quibus Caesar in praesentia gratias
egit praesidiumque brevi tempore se missurum dixit co-
hortatusque ad suos cives iubet proficisci. P. Sittius in-
terim cum copiis Numidiae fines ingressus castellum in

montis loco munito locatum, in quod Iuba belli gerendi gratia et frumentum et res ceteras, quae ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

37 Caesar, postquam legionibus veteranis duabus, equitatu levique armatura copias suas ex secundo commeatu auxerat, naves [VI] onerarias statim iubet Lilybaeum ad reliquum exercitum transportandum proficisci; ipse VI kal. Febr. circiter vigilia prima imperat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi praesto essent. itaque omnibus insciis neque suspicantibus vigilia tertia iubet omnes legiones ex castris educi atque se consequi ad oppidum Ruspinam versus, in quo ipse praesidium habuit, et quod primum ad amicitiam eius accessit. inde parvulam proclivitatem degressus sinistra parte campi propter mare legiones ducit. hic campus mirabili planicie patet milia passuum XII; quem iugum cingens a mari ortum neque ita praealtum velut theatri efficit speciem. in hoc iugo colles sunt excelsi pauci, in quibus singulae turres speculaeque singulae perveteres erant collocatae, quarum apud
38 ultimam praesidium et statio fuit Scipionis. post Caesar ad iugum, de quo docui, ascendit atque in unumquemque collem *turresque castellaque facere coepit atque ea minus semihora efficit.* postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit, quae proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse praesidium stationemque Numidarum, Caesar paulisper commoratus perspectaque natura loci equitatu in statione disposito legionibus opus attribuit brachiumque medio iugo ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, iubet dirigi ac muniri. quod postquam Scipio Labienusque animadverterunt, equitatu omni ex castris educto acieque equestri instructa a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur pedestremque copiam in secunda acie minus CCCC passus consti-
39 tuunt. Caesar in opere milites adhortari neque adversariorum copiis moveri. iam cum non amplius passus MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset intellexissetque ad impediendos milites suos et ab opere depellendos hostem propius accedere necesseque haberet legiones a munitionibus deducere, imperat turmae Hispanorum, ad proximum collem propere occurrerent

praesidiumque inde deturbarent locumque caperent, eo-
demque iubet levis armaturae paucos consequi subsidio.
qui missi celeriter Numidas adorti partim vivos capiunt,
nonnullos equites fugientes convulneraverunt locumque
sunt potiti. postquam id Labienus animadvertit, quo ce-
lerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui
prope totum dextrum cornu avertit atque suis fugientibus
suppetias ire contendit. quod ubi Caesar conspexit, La-
bienum ab suis copiis longius iam abscessisse, equitatus
sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit. erat 40
in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna turribus
IIII exstructa; quae Labieni prospectum impediebat, ne
posset animum advertere ab equitatu Caesaris se inter-
cludi. itaque non prius vidit turmas Iulianas, quam suos
caedi a tergo sensit. ex qua re subito in terrorem con-
verso equitatu Numidarum recta in castra fugere contendit.
Galli Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et
post tergum circumventi fortiterque restantes conciduntur
universi. quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris
erant instructae, animum adverterunt, metu ac terrore oc-
caecatae omnibus portis in sua castra fugere coeperunt.
postquam Scipione eiusque copiis campo collibusque ex-
turbatis atque in castra compulsis cum receptui Caesar
cani iussisset equitatumque omnem intra suas munitiones
recepisset, campo purgato animadvertit mirifica corpora
Gallorum Germanorumque; qui partim *eius* auctorita-
tem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibus-
que adducti ad eum se contulerant, nonnulli, qui ex Cu-
rionis proelio capti conservatique parem gratiam in fide
servanda praestare voluerant. horum corpora mirifica
specie amplitudineque caesa toto campo ac prostrata di-
verse iacebant.

His rebus gestis Caesar postero die ex omnibus prae- 41
sidiis cohortes deduxit atque omnes suas copias in campo
instruxit. Scipio suis male acceptis, occisis convulnera-
tisque intra suas continere se munitiones coepit. Caesar
instructa acie secundum infimas iugi radices propius mu-
nitiones accessit leniter. iamque minus mille passuum ab
oppido Uzitta, quod Scipio tenebat, aberant legiones Iu-
lianae, cum Scipio veritus, ne oppidum amitteret, unde

aquari reliquisque rebus sublevari eius exercitus consuerat, eductis omnibus copiis quadruplici acie instructa ex instituto suo, prima equestri turmatim directa elephantisque turritis interpositis armatisque, suppetias ire contendit. quod ubi Caesar animadvertit, arbitratus Scipionem ad dimicandum paratum ad se certo animo venire in eo loco, quo paulo ante commemoravi, ante oppidum constitit...... suamque aciem mediam eo oppido texit; dextrum sinistrumque cornu, ubi elephanti erant, in conspectu patenti
42 adversariorum constituit. cum iam prope solis occasum Caesar exspectavisset neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset locoque se magis defendere, si res coëgisset, quam in campo comminus consistere audere, non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum, quoniam ibi praesidium grande Numidarum esse cognoverat hostesque mediam aciem suam oppido texisse et sibi difficile factu esse intellexit simul et oppidum uno tempore oppugnare et in acie in cornu dextro ac sinistro ex iniquiore loco pugnare, praesertim cum milites a mane diei ieiuni sub armis stetissent [defatigati]. itaque reductis suis copiis in castra postero die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

43 Interim Considius, qui Acillam ... et VIII cohortibus stipendiariis Numidis Gaetulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat, diu multumque expertus magnisque operibus saepe admotis et his ab oppidanis incensis cum proficeret nihil, subito nuntio de equestri proelio allato commotus frumento, cuius in castris copiam habuerat, incenso, vino, oleo ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, corruptis Acillam, quam obsidebat, deseruit atque itinere per regnum Iubae facto copias cum Scipione par-
44 titus Adrumetum se recepit. interea ex secundo commeatu, quem a Sicilia miserat Alienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius et L. Ticida, eques Romanus, ab residua classe cum erravisset delataque esset vento ad Thapson, a Vergilio scaphis naviculisque actuariis excepta est et abducta. item altera navis trieris ex eadem classe errabunda ac tempestate delata ad Aegimurum a classe Vari et M. Octavi est capta, in qua milites veterani cum uno

centurione et nonnulli tirones fuerunt; quos Varus asser-
vatos sine contumelia deducendos curavit ad Scipionem.
qui postquam ad eum pervenerunt et ante suggestum con-
stiterunt, 'non vestra,' inquit, 'sponte vos certo scio, sed
illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio co-
actos cives et optimum quemque nefarie consectari. quos
quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod
facere debetis, rempublicam cum optimo quoque defen-
detis, certum est vobis vitam et pecuniam donare. qua-
propter, quid sentiatis, proloquimini.' hac habita oratione 45
Scipio, cum existimasset pro suo beneficio sine dubio ab
his gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. ex
iis centurio legionis XIIII, 'pro tuo,' inquit, 'summo be-
neficio, Scipio, tibi gratias ago (non enim imperatorem
te appello), quod mihi vitam incolumitatemque belli iure
capto polliceris, et forsan uterer isto beneficio, si non ei
summum scelus adiungeretur. Egone contra Caesarem,
imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, eiusque ex-
ercitum, pro cuius dignitate victoriaque amplius *XXXVI
annis* depugnavi, adversus armatusque consistam? neque
ego istud facturus sum, et te magnopere, ut de negotio
desistas, adhortor. contra cuius enim copias contendas,
si minus antea expertus es, licet nunc cognoscas. elige
ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, et
constitue contra me; ego autem ex meis commilitonibus,
quos nunc in tua potestate tenes, non amplius X sumam.
tunc intelleges ex virtute nostra, quid ex tuis copiis spe-
rare debeas.' postquam haec centurio praesenti animo 46
adversus opinionem eius est locutus, ira percitus Scipio
atque animi dolore incensus annuit centurionibus, quid
fieri vellet, atque ante pedes centurionem interfecit reli-
quosque veteranos a tironibus iubet secerni. 'abducite
istos,' inquit, 'nefario scelere contaminatos et caede ci-
vium saginatos.' sic extra vallum deducti sunt et crucia-
biliter interfecti. Tirones autem iubet inter legiones dis-
pertiri et Cominium cum Ticida in conspectum suum
prohibet adduci. qua ex re Caesar commotus eos, quos
in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custo-
diae causa in salo esse iusserat, ut suis onerariis longisque
navibus praesidio essent, ob neglegentiam ignominiae causa

dimittendos ab exercitu gravissimumque in eos edictum
47 proponendum curavit. per id tempus fere Caesaris exercitui res accidit incredibilis auditu. namque vergiliarum signo confecto circiter vigilia secunda noctis nimbus cum saxea grandine subito est exortus ingens. ad hoc autem incommodum accesserat, quod Caesar non more superiorum temporum in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die procedendo propiusque hostem accedendo castra communiebat, opereque faciendo milites se circumspiciendi non habebant facultatem. praeterea ita ex Sicilia exercitum transportabat, ut praeter ipsum militem et arma nec vas nec mancipium neque ullam rem, quae usui militi esse consuevit, in naves imponi pateretur. in Africa autem non modo sibi quicquam non acquisierant aut paraverant, sed etiam propter annonae caritatem ante parta consumpserant. quibus rebus attenuati oppido [per]quam pauci sub pellibus acquiescebant; reliqui ex vestimentis tentoriolis factis atque arundinibus scopisque contextis permanebant. itaque subito imbre grandineque consecuta gravatis pondere tentoriis aquaeque vi subrutis disiectisque nocte intempesta ignibus exstinctis, rebus, quae ad victum pertinent, omnibus corruptis per castra passim vagabantur scutisque capita contegebant. eadem nocte V legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

48 Rex interim Iuba de equestri proelio Scipionis certior factus evocatusque ab eodem litteris praefecto Saburra cum parte exercitus contra Sittium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis ac terrorem Caesaris, cum tribus legionibus equitibusque frenatis DCCC, Numidis sine frenis peditibusque levis armaturae grandi numero elephantisque XXX egressus e regno ad Scipionem est profectus. postquam ad eum pervenit, castris regiis seorsum positis cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione consedit. (erat in castris Caesaris superiore tempore magnus terror, et exspectatione copiarum regiarum exercitus eius magis suspensiore animo ante adventum Iubae commovebatur; postquam vero castra castris contulit, despectis eius copiis omnem timorem deponit. ita quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem praesens dimiserat). quo facto

cuivis facile fuit intellectu Scipioni additum animum fidu-
ciamque regis adventu. nam postero die universas suas
regisque copias cum elephantis LX productas in aciem
quam speciosissime potuit instruxit ac paulo longius pro-
gressus ab suis munitionibus haud ita diu commoratus
se recipit in castra. Caesar, postquam animadvertit Sci- 49
pioni auxilia fere, quae exspectasset, omnia convenisse
neque moram pugnandi ullam fore, per iugum summum
cum copiis progredi coepit et brachia protinus ducere et
castella munire propiusque Scipionem capiendo loca ex-
celsa occupare contendit, ne adversarii magnitudine co-
piarum confisi proximum collem occuparent atque ita
longius sibi progrediendi eriperent facultatem. eiusdem
collis occupandi [gratia] Labienus consilium ceperat et,
quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat. erat 50
convallis satis magna latitudine, altitudine praerupta cre-
bris locis speluncae in modum subrutis, quae erat trans-
gredienda Caesari, antequam ad eum collem, quem capere
volebat, perveniretur, ultraque eam convallem olivetum
vetus crebris arboribus condensum. hic cum Labienus
animadvertisset Caesarem, si vellet eum locum occupare,
prius necesse esse convallem olivetumque transgredi, eo-
rum locorum peritus in insidiis cum parte equitatus levi-
que armatura consedit et praeterea post montem [collesque
Caesari subito se ostenderet] equites in occulto colloca-
verat, ut, cum ipse ex improviso legionarios adortus esset,
ex colle se equitatus ostenderet, et re duplici perturbatus
Caesar eiusque exercitus neque retro regrediundi neque
ultra procedendi oblata facultate circumventus conciderctur.
Caesar postquam equitatu ante praemisso inscius insidia-
rum cum ad eum locum venisset, abditi sive obliti prae-
ceptorum Labieni sive veriti, ne in fossa ab equitibus
opprimerentur, rari ac singuli de rupe prodire et summa
petere collis. quos Caesaris equites consecuti partim in-
terfecerunt, partim vivorum sunt potiti; deinde protinus
collem petere contenderunt atque eum decusso Labieni
praesidio celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equi-
tum vix fuga sibi peperit salutem. hac re per equites gesta 51
Caesar legionibus opera distribuit atque in eo colle, quo
erat potitus, castra munivit. deinde ab suis maximis castris

per medium campum e regione oppidi Uzittae, quod inter sua castra et Scipionis in planicie positum erat tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci et ita dirigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque eius oppidi convenirent. id hac ratione opus instruebat, ut, cum propius oppidum copias admovisset oppugnareque coepisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne ab equitatus multitudine circumventus ab oppugnatione deterreretur, praeterea, quo facilius colloquia fieri possent, et si qui perfugere vellent, id quod antea saepe accidebat magno cum eorum periculo, tum facile et sine periculo fieret. voluit etiam experiri, cum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. accedebat etiam ad reliquas causas, quod is locus depressus erat, puteique ibi fieri complures poterant: aquatione enim longa et angusta utebatur. dum haec opera, quae ante dixi, fiebant a legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub hoste stabat; equites barbari levisque armaturae proeliis minutis comminus di-
52 micabant. Caesar ab eo opere cum iam sub vesperum copias in castra reduceret, magno incursu cum omni equitatu levique armatura Iuba, Scipio, Labienus in legionarios impetum fecerunt. equites Caesariani vi universae subitaeque hostium multitudinis pulsi parumper cesserunt. quae res aliter adversariis cecidit. namque Caesar ex medio itinere copiis reductis equitibus suis auxilium tulit; equites autem adventu legionum animo addito conversis equis in Numidas cupide insequentes dispersosque impetum fecerunt atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt multosque ex iis interfecerunt. quod nisi in noctem proelium esset coniectum, pulvisque vento flatus omnium prospectu offecisset, Iuba cum Labieno capti in potestatem Caesaris venissent, equitatusque cum levi armatura funditus ad internecionem deletus esset. interim incredibiliter ex legionibus IIII et VI Scipionis milites diffugere partim in castra Caesaris, partim in quas quisque poterat regiones pervenire; itemque equites Curioniani diffisi Scipioni eiusque copiis complures se eodem conferebant.

53 Dum haec circum Uzittam ab utrisque ducibus administrantur, legiones duae, X et VIIII, ex Sicilia navibus

onerariis profectae, cum iam non longe a portu Ruspinae abessent, conspicatae Caesarianas naves, quae in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum ut insidiandi gratia ibi commorantium classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt ac diu multumque iactati tandem multis post diebus siti inopiaque confecti
ad Caesarem perveniunt. quibus legionibus expositis me- 54
mor in Italia pristinae licentiae militaris ac rapinarum certorum hominum parvulam modo causulam nactus Caesar, quod C. Avienus, tribunus militum X legionis, navem ex commeatu familia sua atque iumentis occupavisset neque militem unum ab Sicilia sustulisset, postero die de suggestu convocatis omnium legionum tribunis centurionibusque, 'maxime vellem,' inquit, 'homines suae petulantiae nimiaeque libertatis aliquando finem fecissent meaeque lenitatis, modestiae patientiaeque rationem habuissent. sed quoniam ipsi sibi neque modum neque terminum constituunt, quo ceteri dissimiliter se gerant, egomet ipse documentum more militari constituam. C. Aviene, quod in Italia milites populi Romani contra rempublicam instigasti rapinasque per municipia fecisti quodque mihi reique publicae inutilis fuisti et pro militibus tuam familiam iumentaque in naves imposuisti, tuaque opera militibus tempore necessario respublica caret, ob eas res ignominiae causa ab exercitu meo te removeo hodieque ex Africa abesse et quantum pote proficisci iubeo. itemque te, Aule Fontei, quod tribunus militum seditiosus malusque civis fuisti, te ab exercitu dimitto. Tite Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, cum ordines in meo exercitu beneficio non virtute consecuti ita vos gesseritis, ut neque bello fortes neque pace boni aut utiles fueritis et magis in seditione concitandisque militibus adversum vestrum imperatorem quam pudoris modestiaeque fueritis studiosiores, indignos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis missosque facio et quantum pote abesse ex Africa iubeo.' itaque tradit eos centurionibus et singulis non amplius singulos additos servos in navem imponendos separatim curavit.

Gaetuli interim perfugae, quos cum litteris mandatis- 55
que a Caesare missos supra docuimus, ad suos cives perveniunt. quorum auctoritate facile adducti Caesarisque

nomine persuasi a rege Iuba desciscunt celeriterque cuncti
arma capiunt contraque regem facere non dubitant. quibus
rebus cognitis Iuba distentus triplici bello necessitateque
coactus de suis copiis, quas contra Caesarem adduxerat,
sex cohortes in fines regni sui mittit, quae essent prae-
56 sidio contra Gaetulos. Caesar brachiis perfectis promo-
tisque usque eo, quo telum ex oppido adici non posset,
castra munit, ballistis scorpionibusque crebris ante fron-
tem castrorum contra oppidum collocatis defensores muri
deterrere non intermittit eoque quinque legiones ex supe-
rioribus castris deducit. qua facultate oblata illustriores
notissimique conspectum amicorum propinquorumque ef-
flagitabant atque inter se colloquebantur. quae res quid
utilitatis haberet, Caesarem non fallebat. namque Gaetuli
ex equitatu regio nobiliores equitumque praefecti, quorum
patres cum Mario ante meruerant eiusque beneficio agris
finibusque donati post Sullae victoriam sub Hiempsalis
regis erant dati potestatem, occasione capta nocte iam
luminibus accensis cum equis calonibusque suis circiter
mille perfugiunt in Caesaris castra, quae erant in campo
57 proxime [locum] Uzittae locata. quod postquam Scipio
quique cum eo erant cognoverunt, cum commoti ex tali
incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinum cum
C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aqui-
num: nihil attinere eum cum adversariis colloqui. cum
nihilo minus ... eius sermonem nuntius ad Scipionem re-
ferret: sed restare, ut reliqua, quae vellet, perageret, viator
praeterea ab Iuba ad eum est missus, qui diceret audiente
Saserna: 'vetat te rex colloqui.' quo nuntio perterritus
discessit et dicto audiens fuit regi. usu venisse hoc civi
Romano et ei, qui ab populo Romano honores accepisset,
incolumi patria fortunisque omnibus Iubae barbaro potius
obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuntio
aut caesis eiusdem partis civibus incolumem reverti malle!
atque etiam superbius Iubae factum non in M. Aquinum,
hominem novum parvumque senatorem, sed in Scipionem,
hominem illa familia, dignitate, honoribus praestantem.
namque cum Scipio sagulo purpureo ante regis adventum
uti solitus esset, dicitur Iuba cum eo egisse non oportere
illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur. itaque factum

est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret et Iubae, homini superbissimo inertissimoque, obtemperaret. postero 58
die universas omnium copias de castris omnibus educunt et supercilium quoddam excelsum nacti non longe a Caesaris castris aciem constituunt atque ibi consistunt. Caesar item producit copias celeriterque iis instructis ante suas munitiones, quae erant in campo, constituit sine dubio existimans ultro adversarios, cum tam magnis copiis auxiliisque regis essent praediti promptiusque prosiluissent, ante eas secum concursuros propiusque se accessuros. equo circumvectus legionesque cohortatus signo dato accessum hostium aucupabatur. ipse enim a suis munitionibus longius non sine ratione non procedebat, quod in oppido Uzittae, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatae; eidem autem oppido ad dextrum latus eius cornu erat oppositum, verebaturque, ne, si praetergressus esset, ex oppido eruptione facta ab latere eum adorti conciderent. praeterea haec quoque eum causa tardavit, quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultra occurrendum fore existimabat.
non arbitror esse praetermittendum, quemadmodum exer- 59
citus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. collocabat in fronte suas et Iubae legiones, post eas autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media ab legionariis militibus videretur [in cornibus autem duplex esse existimabatur]. elephantos dextro sinistroque cornu collocaverat aequalibus inter eos intervallis interiectis, post autem elephantos armaturas leves Numidasque auxiliares substituerat. equitatum frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat: sinistrum enim cornu oppido Uzitta claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi. praeterea Numidas levisque armaturae infinitam multitudinem ad dextram partem suae aciei opposuerat fere interiecto non minus mille passuum spatio et ad collis radices magis appulerat longiusque ab adversariorum suisque copiis promovebat, id hoc consilio, ut, cum acies duae inter se concurrissent, initio certaminis paulo longius eius equitatus circumvectus ex improviso clauderet multitudine sua exercitum Caesaris atque per-

turbatum iaculis configeret. haec fuit ratio Scipionis eo
60 die proeliandi. Caesaris autem acies hoc modo fuit col-
locata, ut ab sinistro eius cornu ordiar et ad dextrum per-
veniam. habuit legionem X, VIIII in sinistro cornu, XXV,
XXVIII, XIII, XIIII, XXVIIII, XXVI in media acie.
in suo autem dextro cornu e secunda acie veteranarum
legionum partem cohortium collocaverat, praeterea ex tiro-
num paucas adiecerat. tertiam autem aciem in sinistrum
suum cornu contulerat et usque ad aciei suae mediam le-
gionem porrexerat et ita collocaverat, uti sinistrum suum
cornu triplex esset. id eo consilio fecerat, quod suum
dextrum latus munitionibus adiuvabatur, sinistrum autem,
equitatus hostium multitudini uti resisti posset, laborabat,
eodemque suum omnem equitatum contulerat et, quod ei
parum confidebat, praesidio his equitibus legionem V prae-
miserat levemque armaturam inter equites interposuerat.
Sagittarios varie passimque locis certis maximeque in cor-
61 nibus collocaverat. sic utrorumque exercitus instructi non
plus passuum CCC interiecto spatio, quod forsitan ante
id tempus acciderit numquam, quin dimicaretur, a mane
usque ad horam X die perstiterunt. iamque Caesar cum
exercitum intra munitiones suas reducere coepisset, subito
universus equitatus ulterior Numidarum Gaetulorumque
sine frenis ab dextra parte se movere propiusque Caesaris
castra, quae erant in colle, se conferre coepit, frenatus
autem Labieni eques in loco permanere legionesque deti-
nere: cum subito pars equitatus Caesaris cum levi arma-
tura contra Gaetulos iniussu ac temere longius progressi
paludemque transgressi multitudinem hostium pauci susti-
nere non potuerunt levique armatura deserta pulsi con-
vulneratique uno equite amisso, multis equis sauciis, levis
armaturae XXVII occisis ad suos refugerunt. quo se-
cundo equestri proelio facto Scipio laetus in castra nocte
copias reduxit. sed proprium gaudium bellantibus fortuna
tribuere non decrevit. namque postero die Caesar cum
partem equitatus sui Leptim misisset, in itinere praeda-
tores equites Numidas Gaetulosque ex improviso adorti
circiter C partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt.
Caesar interim cotidie legiones in campum deducere atque
opus facere vallumque et fossam per medium campum

ducere adversariorumque excursionibus officere non intermittit. Scipio item munitiones contra facere et, ne iugo a Caesare excluderetur, approperare. ita duces utrique et in operibus occupati esse, et nihilo minus equestribus proeliis inter se cotidie dimicabant.

Interim Varus classem, quam antea Uticae hiemis 62
gratia subduxerat, cognito legionis XIII et XIIII ex Sicilia adventu celeriter deducit ibique Gaetulis remigibus epibatisque complet insidiandique gratia progressus Adrumetum cum LV navibus pervenit. cuius adventus inscius Caesar Lucium Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in stationem praesidii gratia commeatus sui mittit, itemque Quintum Aquilam cum XIII navibus longis Adrumetum eadem de causa praemittit. Cispius quo erat missus celeriter pervenit. Aquila tempestate iactatus promuntorium superare non potuit atque angulum quendam tutum a tempestate nactus cum classe se longius a prospectu removit. reliqua classis in salo ad Leptim egressis remigibus passimque in litore vagantibus, partim in oppidum victus sui mercandi gratia progressis vacua a defensoribus stabat. quibus rebus Varus ex perfugis cognitis occasionem nactus vigilia secunda Adrumeto ex cothone egressus cum primo mane Leptim universa classe vectus naves onerarias, quae longius a portu in salo stabant, incendit et penteres duas vacuas a defensoribus nullo
repugnante cepit. Caesar interim celeriter per nuntios in 63
castris, cum opera circumiret, certior factus, quae aberant a portu milia passuum VI, equo admisso omissis omnibus rebus celeriter pervenit Leptim ibique hortatur, omnes ut se naves consequerentur; [postea] ipse parvulum navigiolum conscendit, in cursu Aquilam multitudine navium perterritum atque trepidantem nactus hostium classem sequi coepit. interim Varus celeritate Caesaris audaciaque commotus cum universa classe conversis navibus Adrumetum versus fugere contendit. quem Caesar in milibus passuum IIII consecutus reciperata quinqueremi cum suis omnibus epibatis atque etiam hostium custodibus CXXX in ea nave captis triremem hostium proximam, quae in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque cepit. reliquae naves hostium promuntorium

superarunt atque Adrumetum in cothonem se universae contulerunt. Caesar eodem vento promuntorium superare non potuit atque in salo in ancoris ea nocte commoratus prima luce Adrumetum accedit ibique navibus onerariis, quae erant extra cothonem, incensis omnibusque reliquis ab iis aut subductis aut in cothonem compulsis paulisper commoratus, si forte vellent classe dimicare, rursus se re-
64 cepit in castra. in ea nave captus est P. Vestrius, eques Romanus, et P. Ligarius Afranianus, quem Caesar in Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompeium contulerat, inde ex proelio effugerat in Africamque ad Varum venerat; quem ob periurium perfidiamque Caesar iussit necari. P. Vestrio autem, quod eius frater Romae pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse suam causam probaverat Caesari, se a Nasidi classe captum, cum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea sibi facultatem nullam datam transeundi, ignovit.

65 Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris et in omnibus fere villis sub terra specus frumenti condendi gratia clam habeant atque id propter bella maxime hostiumque subitum adventum praeparent. qua de re Caesar per indicem certior factus tertia vigilia legiones duas cum equitatu mittit ab castris suis milia passuum X atque inde magno numero frumenti onustos recipit in castra. quibus rebus cognitis Labienus progressus a suis castris milia passuum VII per iugum et collem, per quem Caesar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit atque ipse cotidie existimans Caesarem eadem saepe frumentandi gratia commeaturum cum magno equitatu levique
66 armatura insidiaturus locis idoneis considit. Caesar interim de insidiis Labieni ex perfugis certior factus paucos dies [ibi com]moratus, dum hostes cotidiano instituto saepe idem faciendo in neglegentiam adducerentur, subito mane imperat porta decumana legiones se III veteranas cum parte equitatus sequi atque equitibus praemissis neque opinantes insidiatores subito in convallibus latentes ex levi armatura concidit circiter D, reliquos in fugam turpissimam coniecit. interim Labienus cum universo equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. cuius

vim multitudinis cum equites pauci Caesariani iam sustinere non possent, Caesar instructas legiones hostium copiis ostendit. quo facto perterrito Labieno ac retardato suos equites recepit incolumes. postero die Iuba Numidas eos, qui loco amisso fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit. Caesar interim, quoniam inopia fru- 67
menti premebatur, copias omnes in castra conducit atque praesidio Lepti, Ruspinae, Acillae relicto, Cispio Aquilaeque classe tradita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent, ipse castris incensis quarta noctis vigilia acie instructa impedimentis in sinistra parte collocatis ex eo loco proficiscitur et pervenit ad oppidum Aggar; quod a Gaetulis saepe antea oppugnatum summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. ibi in campo castris unis positis ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus magno invento ordei, olei, vini, fici numero, pauco tritici atque recreato exercitu redit in castra. Scipio interim cognito Caesaris discessu cum universis copiis per iugum Caesarem subsequi coepit atque ab eius castris milia passuum VI longe trinis castris dispertitis copiis consedit. oppidum erat Zeta, quod aberat a Scipione milia 68
passuum X, ad eius regionem et partem castrorum collocatum, a Caesare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longe milia passuum XIIII. huc Scipio legiones duas frumentandi gratia misit. quod postquam Caesar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem ac tutiora loca collatis atque ibi praesidio relicto ipse quarta vigilia egressus praeter hostium castra proficiscitur cum copiis et oppidum potitur. legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari et, cum eo contendere conaretur, animadvertit copias hostium his legionibus occurrere suppetias. quae res eius impetum retardavit. itaque capto C. Minucio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praeerat, et P. Atrio, equite Romano de conventu Uticensi, et camelis XXII regis abductis praesidio ibi cum Oppio legato relicto ipse se recipere coepit ad castra. cum iam non longe a castris Scipionis 69
abesset, quae eum necesse erat praetergredi, Labienus Afraniusque cum omni equitatu levique armatura ex insidiis adorti agmini eius extremo se offerunt atque ex

collibus primis exsistunt. quod postquam Caesar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis sarcinas legionarios in acervum iubet comportare atque celeriter signa hostibus inferre. quod postquam coeptum est fieri, primo impetu legionum equitatus et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et deiecta est de colle. cum iam Caesar existimasset hostes pulsos deterritosque finem lacessendi facturos et iter inceptum pergere coepisset, iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt atque eadem ratione, qua ante dixi, in Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae levisque armaturae mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant. cum hoc saepius facerent et proficiscentes Iulianos insequerentur, refugerent stantes, propius non accederent et singulari genere pugnae uterentur eosque iaculis convulnerare satis esse existimarent, Caesar intellexit nihil aliud eos conari, nisi ut se cogerent castra eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset, ut exercitus eius ieiunus, qui a quarta vigilia usque ad horam X diei nihil gustasset, ac iumenta
70 siti perirent. cum iam ad solis occasum esset, et non totos C passus in horam esset progressus, equitatu suo propter equorum interitum extremo agmine remoto legiones in vicem ad extremum agmen evocabat. ita vim hostium placide leniterque procedens per legionarium militem commodius sustinebat. interim equitum Numidarum copiae dextra sinistraque per colles praecurrere coronaeque in modum cingere multitudine sua Caesaris copias, pars agmen extremum insequi. Caesaris autem non amplius III aut IIII milites veterani si se convertissent et pila viribus contorta in Numidas infestos coniecissent, amplius duum milium numero ad unum terga vertebant ac rursus ad aciem passim conversis equis se colligebant atque in spatio consequebantur et iacula in legionarios coniciebant. ita Caesar modo procedendo modo resistendo tardius itinere confecto noctis hora prima omnes suos ad unum in castra incolumes sauciis X factis reduxit. Labienus circiter CCC amissis, multis vulneratis, [ac] defessis instando omnibus ad suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis, quas ante castra in acie terroris

gratia in conspectu Caesaris collocaverat, reducit in castra. Caesar contra eiusmodi hostium genera copias suas non 71
ut imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores condocefacere; quo pede se reciperent ab hoste et quemadmodum obversi adversariis et in quantulo spatio resisterent, modo procurrerent modo recederent comminarenturque impetum ac prope quo loco et quemadmodum tela mitterent, praecipere. Mirifice enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat, quia et equites deterrebat proelium inire propter equorum interitum, quod eos iaculis interficiebat, et legionarium militem defatigabat propter velocitatem: gravis enim armaturae miles simulatque ab his insectatus constiterat in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu periculum facile vitabant. quibus 72
ex rebus Caesar vehementer commovebatur, quia, quodcumque proelium quoties erat commissum, equitatu suo sine legionario milite hostium equitatui levique armaturae eorum nullo modo par esse poterat. sollicitabatur autem his rebus, quod nondum legiones hostium cognoverat et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu levique armatura, quae erat mirifica, si legiones quoque accessissent. accedebat etiam haec causa, quod elephantorum magnitudo multitudoque animos militum detinebat in terrore. cui uni rei tamen invenerat remedium. namque elephantos ex Italia transportari iusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiae cognosceret, et cui parti corporis eius telum facile adigi posset, ornatusque ac loricatus cum esset elephantus, quae pars corporis eius sine tegmine nuda relinqueretur, ut eo tela conicerentur, praeterea, ut iumenta bestiarum odorem stridoremque et speciem consuetudine capta non reformidarent. quibus ex rebus largiter erat consecutus. nam et milites bestias manibus pertractabant earumque tarditatem cognoscebant, equitesque in eos pila praepilata coniciebant, atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat. ob has 73
causas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Caesar tardiorque et consideratior erat factus et ex pristina bellandi consuetudine celeritateque excesserat. nec mirum. copias enim habebat in Gallia bellare consuetas locis

campestribus et contra Gallos, homines apertos minimeque insidiosos, qui per virtutem, non per dolum dimicare consuerunt; tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites hostium dolos, insidias, artificia cognoscere et quid sequi, quid vitare conveniret. itaque, quo haec celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per causam frumentandi huc atque illuc raptaret, ideo quod hostium copias ab se suoque vestigio non discessuras existimabat. atque post diem tertium productas accuratius suas copias sicut instruxerat, propter hostium castra praetergressus aequo loco invitat ad dimicandum. postquam abhorrere eos videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

74 Legati interim ex oppido Vaga, quod finitimum fuit Zetae, cuius Caesarem potitum esse demonstravimus, veniunt; petunt et obsecrant, ut sibi praesidium mittat: se res complures, quae utiles bello sint, administraturos. per idem tempus deorum voluntate studioque erga Caesarem transfuga suos cives facit certiores Iubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Caesaris praesidium eo perveniret, ad oppidum accucurrisse atque advenientem multitudine circumdata eo potitum omnibusque eius oppidi incolis ad unum interfectis dedisse oppidum diripiendum
75 delendumque militibus. Caesar interim lustrato exercitu a. d. XII kal. April. postero die productis universis copiis progressus ab suis castris milia passuum V a Scipionis circiter duum milium interiecto spatio in acie constitit. postquam satis diuque adversarios ab se ad dimicandum invitatos supersedere pugnae animadvertit, reducit copias posteroque die castra movet atque ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habuerat praesidium frumentumque comportaverat, ire contendit. quod ubi Labienus animadvertit, cum equitatu levique armatura agmen eius extremum carpere coepit atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis addito animo propius audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. quae res Caesarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse iusserat. itaque eos in equitatum Labieni immissos

turmis suorum suppetias mittit. tum Labienus conversis
equis signorum conspectu perterritus turpissime fugere
contendit. multis eius occisis, compluribus vulneratis mi-
lites legionarii ad sua se recipiunt signa atque iter in-
ceptum ire coeperunt. Labienus per iugum summum collis
dextrorsus procul subsequi non desistit. postquam Caesar 76
ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus adversariis
interfecto praesidio Scipionis, cum suis auxilium ferre
non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, evocato
Scipionis, qui ibi praeerat, atque a multitudine circum-
vento interfectoque oppido potitur atque ibi frumento ex-
ercitui dato postero die ad oppidum Thisdram pervenit;
in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi prae-
sidio cohorteque sua gladiatorum. Caesar oppidi natura
perspecta aquae inopia ab oppugnatione eius deterritus
protinus profectus circiter milia passuum IIII ad aquam
facit castra atque inde die quarto egressus redit rursus ad
ea castra, quae ad Aggar habuerat. idem facit Scipio
atque in antiqua castra copias reducit. Thabenenses in- 77
terim, qui sub dicione et potestate Iubae esse consuessent,
in extrema eius regni regione maritima locati interfecto
regio praesidio legatos ad Caesarem mittunt, rem a se
gestam docent, petunt orantque, ut suis fortunis populus
Romanus, quod bene meriti essent, auxilium ferret. Caesar
eorum consilio probato Marcium Crispum tribunum cum
cohortibus tribus et sagittariis tormentisque compluribus
praesidio Thabenam mittit. eodem tempore ex legionibus
omnibus milites, qui aut morbo impediti aut commeatu
dato cum signis non potuerant ante transire in Africam,
ad milia IIII, equites CCCC, funditores sagittariique mille
uno commeatu Caesari occurrerunt. itaque cum his copiis
omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, V mili-
bus passuum ab suis castris, ab Scipionis vero II milibus
passuum longe constitit in campo. erat oppidum infra 78
castra Scipionis nomine Tegea, ubi praesidium equestre
circiter II milium numero habere consuerat. eo equitatu
dextra sinistra directo ab oppidi lateribus ipse legiones ex
castris eductas atque in iugo inferiore instructas non lon-
gius fere mille passus ab suis munitionibus progressus in
acie constituit. postquam diutius in uno loco Scipio com-

morabatur, et tempus diei in otio consumebatur, Caesar equitum turmas suorum iubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erant, facere impressionem levemque armaturam, sagittarios funditoresque eodem summittit. quod ubi coeptum est fieri, et equis concitatis Iuliani impetum fecissent, Pacidius suos equites exporrigere coepit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Iulianas circumfundi, et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. quod ubi Caesar animadvertit, CCC, quos ex legionibus habere expeditos consuerat, ex proxima legione, quae ei proelio in acie constiterat, iubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria summittere sauciisque ac defatigatis integros recentioribusque viribus equites sumministrare. postquam equites Iuliani CCCC vim hostium ad IIII milia numero sustinere non poterant et a levi armatura Numidarum vulnerabantur minutatimque cedebant, Caesar alteram alam mittit, qui satagentibus celeriter succurrerent. quo facto sui sublati universi in hostes impressione facta in fugam adversarios dederunt; multis occisis, compluribus vulneratis insecuti per III milia passuum usque ad colles hostibus adactis se ad suos recipiunt. Caesar in horam X commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit omnibus incolumibus. in quo proelio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus compluresque duces ac fortissimus quisque interfecti vulneratique sunt.

79 Postquam nulla condicione cogere adversarios poterat, ut in aequum locum descenderent legionumque periculum facerent, neque ipse propius hostem castra ponere propter aquae penuriam se posse animadvertebat, adversarios non virtute eorum confidere, sed aquarum inopia fretos despicere se intellexit, II non. Apr. tertia vigilia egressus ab Aggar XVI milia nocte progressus ad Thapsum, ubi Vergilius cum grandi praesidio praeerat, castra ponit oppidumque eo die circummunire coepit locaque idonea opportunaque complura praesidiis occupare, hostes ne intrare ad se ac loca interiora capere possent. Scipio interim cognitis Caesaris consiliis ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Vergilium amitteret, confestim Caesarem per

superiora loca consecutus milia passuum VIII a Thapso
binis castris consedit. erat stagnum salinarum, inter quod 80
et mare angustiae quaedam non amplius mille et D passus
intererant; quas Scipio intrare et Thapsitanis auxilium
ferre conabatur. quod futurum Caesarem non fefellerat.
namque pridie in eo loco castello munito ibique III . .
praesidio relicto ipse cum reliquis copiis lunatis castris
Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim exclu-
sus ab incepto itinere supra stagnum postero die et nocte
confecto caelo albente non longe a castris praesidioque,
quod supra commemoravi, mille passibus ad mare versus
consedit et castra munire coepit. quod postquam Caesari
nuntiatum est, milite ab opere deducto castris praesidio
Asprenate proconsule cum legionibus duabus relicto ipse
cum expedita copia in eum locum citatim contendit clas-
sisque parte ad Thapsum relicta reliquas naves iubet post
hostium tergum quam maxime ad litus appelli signumque
suum observare, quo signo dato subito clamore facto ex
improviso hostibus aversis incuterent terrorem, ut pertur-
bati ac perterriti respicere post terga cogerentur. quo 81
postquam Caesar pervenit et animadvertit aciem pro vallo
Scipionis et nihilo minus partem militum castra non igna-
viter munire, ipse acie triplici collocata, legione X
XIIIque dextro cornu, XIIII et VIIII sinistro oppositis,
V legione in quarta acie ad ipsa cornua quinis cohortibus
contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus in utris-
que cornibus dispositis levique armatura inter equites in-
teriecta ipse pedibus circum milites concursans virtutesque
veteranorum proeliaque superiora commemorans blandeque
appellans animos eorum excitabat. Tirones autem, qui
numquam in acie dimicassent, hortabatur, ut veteranorum
virtutem aemularentur eorumque famam, locum, nomen
victoria parta cuperent possidere. itaque in circumeundo 82
exercitum animadvertit hostes circa vallum trepidare atque
ultro citroque pavidos concursare et modo se intra portas
recipere modo inconstanter immoderateque prodire. cum
idem a pluribus animadverti coeptum esset, subito legati
evocatique obsecrare Caesarem, ne dubitaret signum dare:
victoriam sibi propriam a dis immortalibus portendi. dubi-
tante Caesare atque eorum studio cupiditatique resistente

sibique eruptione pugnari non placere clamitante et etiam
atque etiam aciem sustentante subito dextro cornu iniussu
Caesaris tubicen a militibus coactus canere coepit. quo
facto ab universis cohortibus signa in hostem coepere in-
ferri, cum centuriones pectore adverso resisterent vique
continerent milites, ne iniussu imperatoris concurrerent,
83 nec quicquam proficerent. quod postquam Caesar intel-
lexit incitatis militum animis resisti nullo modo posse,
signo Felicitatis dato equo admisso in hostem contra prin-
cipes ire contendit. a dextro interim cornu funditores
sagittariique concita tela in elephantos frequentes iniciunt.
quo facto bestiae stridore fundarum lapidumque perter-
ritae sese convertere et suos post se frequentes stipatosque
proterere et in portas valli semifactas ruere contendunt.
item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis
erant, praesidio deserti principes fugiunt. ita celeriter
bestiis circumitis legiones vallo hostium sunt potitae, et
paucis acriter repugnantibus interfectisque reliqui conci-
84 tati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt. non
videtur esse praetermittendum de virtute militis veterani
V legionis. nam cum in sinistro cornu elephans vulnere
ictus et dolore concitatus in lixam inermem impetum fe-
cisset eumque sub pedem subditum dein genu innixus
pondere suo proboscide erecta vibrantique stridore maximo
premeret atque enecaret, miles hic non potuit pati, quin
se armatus bestiae offerret. quem postquam elephans ad
se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere mili-
tem proboscide circumdat atque in sublime extollit. arma-
tus, qui in eiusmodi periculo constanter agendum sibi
videret, gladio proboscidem, qua erat circumdatus, cae-
dere quantum viribus poterat non destitit. quo dolore ad-
ductus elephans milite abiecto maximo cum stridore cur-
suque conversus ad reliquas bestias se recepit. interim
85 Thapso qui erant praesidio ex oppido eruptionem porta
maritima faciunt et, sive ut suis subsidio occurrerent, sive
ut oppido deserto fuga salutem sibi parerent, egrediuntur
atque ita per mare umbilici fine ingressi terram petebant.
qui a servitiis puerisque, qui in castris erant, lapidibus
pilisque prohibiti terram attingere rursus in oppidum se
receperunt. interim Scipionis copiis prostratis passimque

toto campo fugientibus confestim Caesaris legiones consequi spatiumque se non dare colligendi. qui postquam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt, ut refectis castris rursus sese defenderent, ducemque aliquem requirerent, quem respicerent, cuius auctoritate imperioque rem gererent, postquam animadverterunt neminem ibi esse [praesidio], protinus armis abiectis in regia castra fugere contendunt. quo postquam pervenerunt, ea quoque ab Iulianis teneri vident. desperata salute in quodam colle consistunt atque armis demissis salutationem more militari faciunt. quibus miseris ea res parvo praesidio fuit. namque milites veterani ira et dolore incensi non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores appellabant, complures aut vulnerarunt aut interfecerunt; in quo numero fuit Tullius Rufus quaestorius, qui pilo traiectus consulto a milite interiit: item Pompeius Rufus brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem accucurrisset, interfectus esset. quo facto complures equites Romani senatoresque perterriti ex proelio se receperunt, ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumpsissent immoderate peccandi impunitatis propter maximas res gestas spe, ipsi quoque interficerentur. itaque ii omnes Scipionis milites, cum fidem Caesaris implorarent, inspectante ipso Caesare et a militibus deprecante, iis uti parcerent, ad unum sunt interfecti. Caesar trinis castris potitus occisisque hostium L 86
milibus fugatisque compluribus se recepit L militibus amissis, paucis sauciis in castra ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit elephantosque LX ornatos armatosque [cum turribus ornamentisque capit] captos ante oppidum instructos constituit, id hoc consilio, si posset Vergilius quique cum eo obsidebantur rei male gestae suorum indicio a pertinacia deduci. deinde ipse Vergilium appellavit invitavitque ad deditionem suamque lenitatem et clementiam commemoravit. quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido discessit. postero die divina re facta contione advocata in conspectu oppidanorum milites collaudat totumque exercitum veteranum donavit, praemia fortissimo cuique ac bene merenti pro suggestu tribuit ac statim inde digressus Rebilo pro-

consule cum III ad Thapsum legionibus et Cn. Domitio cum duabus Thisdrae, ubi Considius praeerat, ad obsidendum relictis M. Messala Uticam ante praemisso cum equitatu ipse eodem iter facere contendit.

87 Equites interim Scipionis, qui ex proelio fugerant, cum Uticam versus iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradam. ubi cum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Caesaris praecucurrisset, vi oppido potiti in medio foro lignis coacervatis omnibusque rebus eorum congestis ignem subiciunt atque eius oppidi incolas cuiusque generis aetatisque vivos constrictosque in flammam coniciunt atque ita acerbissimo afficiunt supplicio; deinde protinus Uticam perveniunt. superiore tempore M. Cato, quod in Uticensibus propter beneficium legis Iuliae parum suis partibus praesidii esse existimaverat, plebem inermem oppido eiecerat et ante portam bellicam castris fossaque parvula duntaxat munierat ibique custodiis circumdatis habitare coëgerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. eorum castra hi equites adorti expugnare coeperunt, ideo quod eos Caesaris partibus favisse sciebant, ut eis interfectis eorum pernicie dolorem suum ulciscerentur. Uticenses animo addito ex Caesaris victoria lapidibus fustibusque equites repulerunt. itaque posteaquam castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum coniecerunt atque ibi multos Uticenses interfecerunt domosque eorum expugnaverunt ac diripuerunt. quibus cum Cato persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defenderent et caede rapinisque desisterent, et quid sibi vellent sciret, sedandae eorum importunitatis gratia singulis C divisit. idem Sulla Faustus fecit ac de sua pecunia largitus est unaque cum iis ab Utica proficiscitur atque in regnum ire
88 intendit. complures interim ex fuga Uticam perveniunt. quos omnes Cato convocatos una cum CCC, qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent oppidumque defenderent. quorum cum partem assentire, partem animum mentemque perterritam atque in fugam destinatam habere intellexisset, amplius de ea re agere destitit navesque iis attribuit, ut in quas quisque partes vellet proficisceretur. ipse omnibus rebus diligentissime constitutis liberis suis Lucio Caesari,

qui tum ei pro quaestore fuerat, commendatis et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, cum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit atque ita se traiecit. qui cum anima nondum exspirata concidisset, et impetu facto in cubiculum ex suspicione medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit atque animo praesenti se interemit. quem Uticenses, quamquam oderant partium gratia, tamen propter eius singularem integritatem et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat quodque Uticam mirificis operibus munierat turresque auxerat, sepultura afficiunt. quo interfecto L. Caesar, ut aliquid sibi ex ea re auxili pararet, convocato populo contione habita cohortatur omnes, ut portae aperirentur: se in C. Caesaris clementia magnam spem habere. itaque portis patefactis Utica egressus Caesari imperatori obviam proficiscitur. Messala, ut erat imperatum, Uticam pervenit omnibusque portis custodias ponit. Caesar interim a Thapso progressus Ussetam per- 89
venit, ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum ceterarumque rerum cum parvo praesidio habuerat. id adveniens potitur; deinde Adrumetum pervenit. quo cum sine mora introisset, armis, frumento pecuniaque considerata Q. Ligario, C. Considio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. deinde eodem die Adrumeto egressus Livineio Regulo cum legione ibi relicto Uticam ire contendit. cui in itinere fit obvius L. Caesar et subito se ad genua proiecit vitamque sibi neque amplius quicquam deprecatur. cui Caesar facile et pro natura sua et pro instituto concessit, item Caecinae, *Ceteio*, P. Atrio, L. Cellae patri et filio, M. Eppio, M. Aquino, Catonis filio Damasippique liberis ex sua consuetudine tribuit circiterque luminibus accensis Uticam pervenit atque extra oppidum ea nocte mansit. postero die mane in oppidum in- 90
troiit contioneque advocata Uticenses incolas cohortatus gratias pro eorum erga se studio agit, cives autem Romanos negotiatores et eos, qui inter CCC pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos et de eorum sceleribus longiore habita oratione ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit: se eis duntaxat vitam con-

cessurum; bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, qui eorum ipse sua bona redemisset, se bonorum venditionem inducturum et pecuniam multae nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset. quibus metu exsanguibus de vitaque ex suo promerito desperantibus subito oblata salute libentes cupidique condicionem acceperunt petieruntque a Caesare, ut universis CCC uno nomine pecuniam imperaret. itaque miliens sestertio his imposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano solverent, nullo eorum recusante ac se eo die demum natos praedicantes laeti gratias agunt Caesari.

91 Rex interim Iuba, ut ex proelio fugerat, una cum Petreio interdiu in villis latitando tandem nocturnis itineribus confectis in regnum pervenit atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, coniuges liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam carissimasque res comportaverat quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. quem antea oppidani rumore exoptato de Caesaris victoria audito ob has causas oppido prohibuerunt, quod bello contra populum Romanum suscepto in oppido Zamae lignis congestis maximam in medio foro pyram construxerat, ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dein civibus cunctis interfectis eodemque proiectis igne subiecto tum demum ipse se insuper interficeret atque una cum liberis, coniugibus, civibus cunctaque gaza regia cremaretur. postquam Iuba ante portas diu multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus, dein, cum se parum proficere intellexisset, precibus orasset, uti se ad suos deos penates admitterent, ubi eos perstare in sententia animadvertit nec minis nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent, tertio petit ab eis, ut sibi coniuges liberosque redderent, ut secum eos asportaret. postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab his impetrata ab Zama discedit atque ad villam suam cum M.
92 Petreio paucisque equitibus se confert. Zamenses interim legatos de his rebus ad Caesarem Uticam mittunt petuntque ab eo, uti, antequam rex manum colligeret seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse sibi, quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare.

legatos collaudatos Caesar domum iubet antecedere ac suum adventum praenuntiare. ipse postero die Utica egressus cum equitatu in regnum ire contendit. interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Caesarem veniunt orantque, ut sibi ignoscat. quibus supplicibus venia data Zamam pervenit. rumore interim perlato de eius lenitate clementiaque propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Caesarem ab eoque sunt metu periculoque liberati.

Dum haec utrobique geruntur, Considius, qui Thisdrae 93
cum familia sua, gladiatoria manu Gaetulisque praeerat, cognita caede suorum Domitiique et legionum adventu perterritus desperata salute oppidum deserit seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit atque in regnum fugere contendit. quem Gaetuli, sui comites, in itinere praedae cupidi concidunt seque in quascumque potuere partis conferunt. C. interim Vergilius, postquam terra marique clausus se nihil proficere intellexit suosque interfectos aut fugatos, Marcum Catonem Uticae sibi ipsum manus attulisse, regem vagum a suisque desertum ab omnibus aspernari, Saburram eiusque copias ab Sittio esse deletas, Uticae Caesarem sine mora receptum, de tanto exercitu reliquias esse nullas, sibi suisque liberis a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta seque
et sua omnia et oppidum proconsuli tradit. rex interim 94
ab omnibus civitatibus exclusus desperata salute, cum iam coenatus esset cum Petreio, ut cum virtute interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant, atque firmior imbecilliorem Iuba Petreium facile ferro consumpsit. deinde ipse sibi cum conaretur gladio traicere pectus nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret [idque
obtinuit]. P. Sittius interim pulso exercitu Saburrae, 95
praefecti Iubae, ipsoque interfecto, cum iter cum paucis per Mauritaniam ad Caesarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, quae Uticam diripuerat, iterque in Hispaniam intendebant et erant numero circiter mille. itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis eum prima luce adortus praeter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit aut in deditionem accipit, Afranium et Faustum cum

coniuge et liberis vivos capit. paucis post diebus dissensione in exercitu orta Faustus et Afranius interficiuntur; Pompeiae cum Fausti liberis Caesar incolumitatem sua-
96 que omnia concessit. Scipio interim cum Damasippo et Torquato et Plaetorio Rustiano navibus longis diu multumque iactati, cum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur; ubi classis P. Sitti per id tempus erat. a qua pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur, ibique Scipio cum quibus paulo ante nominavi interiit.

97 Caesar interim Zamae auctione regia facta bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant, praemiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis vectigalibusque regiis erogatis ex regnoque provincia facta atque ibi Sallustio pro consule cum imperio relicto ipse Zama egressus Uticam se recepit. ibi bonis venditis eorum, qui sub Iuba Petreioque ordines duxerant, Thapsitanis HS XX, conventui eorum HS XXX, itemque Adrumetinis HS XXX, conventui eorum HS L multae nomine imponit; civitates bonaque eorum ab omni iniuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis bona Iuba diripuerat, et ad senatum questi per legatos atque arbitris a senatu datis sua receperant, XXX centenis milibus pondo olei in annos singulos multat, ideo quod initio per dissensionem principum societatem cum Iuba inierant eumque armis, militibus, pecunia iuverant. Thisdritanos propter humili-
98 tatem civitatis certo numero frumenti multat. his rebus gestis idibus Iun. Uticae classem conscendit et post diem tertium Caralis in Sardiniam pervenit. ibi Sulcitanos, quod Nasidium eiusque classem receperant copiisque iuverant, HS C multat et pro decumis octavas pendere iubet bonaque paucorum vendit et ante diem IIII kal. Quintil. naves conscendit et a Caralibus secundum terram provectus duodetricesimo die, ideo quod tempestatibus in portibus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

BELLUM HISPANIENSE.

ARGUMENTUM.

Cn. Pompeius filius collectis Pompeianorum reliquiis auxiliisque Hispania ulteriore potitur c. 1. Caesar, quartum consul, ad Cordubam a Sext. Pompeio occupatam proficiscitur eamque urbem aggreditur, Uliae a Cn. Pompeio obsessae praesidio immisso. hic a fratre arcessitus omissa Uliae obsessione Caesari occurrit; crebro pugnatur; Ateguam proficiscentem Caesarem insequitur Pompeius c. 2—6. castra ad Salsum flumen ponunt. Ateguam oppugnat Caesar; proelia ad fl. Salsum et Cordubam; Ategua potitur Caesar c. 7—19. Pompeius castra movet Ucubim versus, sequitur Caesar. Pompei crudelitas in eos, qui Caesari favere dicebantur. Ursaones, Ateguae capti, legati ad suos dimittuntur, interficiuntur a Pompeianis. castris collatis fit leve proelium, gravius postero die ad Soricam, in quo vincit Caesar. Antisti Turpionis et Q. Pompei Nigri certamen singulare. equites aliquot Romani ad Caesarem transeunt c. 20—26. Caesar ad Mundam castra ponit; committitur acre proelium, in fugam coniciuntur Pompeiani, cadunt Labienus et Attius Varus c. 27—31. Pompeianorum pars Mundam confugit; exercitus parte ad eos obsidendos relicta Caesar Cordubam aggreditur et expugnat c. 32—34. deinde Hispali et Asta potitur c. 35—36. Carteiae seditione orta Pompeius cum viginti navibus longis profugit; insequitur Didius, qui Gadibus classi praeerat et naves partim incendit, partim capit; saucius Pompeius in lectica fugit, in specu deprehensus interficitur c. 37—39. Didius a Lusitanis fortiter pugnans interficitur. Fabius Maximus Mundam expugnat, Ursaonem obsidet c. 40 et 41. Caesaris contio Hispali habita c. 42.

Haec gesta sunt a. u. c. 708 et 709, a. Chr. 46 et 45.

Pharnace superato, Africa recepta qui ex his proeliis 1
profugissent . . . . cum *adolescentes Cn. Pompeio* . . . . et ulterioris Hispaniae potitus esset, dum Caesar muneribus dandis in Italia detinetur . . . . . quo facilius praesidia contra compararet Pompeius, in fidem uniuscuiusque civitatis confugere coepit. ita partim precibus partim vi bene magna comparata manu provinciam vastare. quibus in rebus nonnullae civitates sua sponte auxilia mittebant, item nonnullae portas contra cludebant.

ex quibus si qua oppida vi ceperat, cum aliquis ex ea civitate optime [de Cn. Pompeio] meritus civis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut eo de medio sublato ex eius pecunia latronum largitio fieret. ita *paucis commoda hoste hortato* maiores augebantur copiae. hoc crebrius nuntiis in Italiam missis civitates contrariae Pompeio auxilia sibi depostulabant.

2 Caesar dictator tertio, consul designatus quarto *multis iterante diebus coniectis cum ceteris festinationem bellum conficiendum* in Hispaniam cum venisset, legatique Cordubenses, qui a Cn. Pompeio discessissent, Caesari obviam venissent, a quibus nuntiabatur nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod necopinantibus adversariis eius provinciae potitus esset, simulque quod tabellariis, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus locis essent, qui certiorem Cn. Pompeium de Caesaris adventu facerent . . . . . . multa praeterea verisimilia proponebant. quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui praefecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum de suo adventu facit certiores utque sibi equitatus, qui ex provincia fuisset, praesidio esset. ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit neque, ut ipse voluit, equitatum
3 sibi praesidio habuit. erat idem temporis Sex. Pompeius frater, qui cum praesidio Cordubam tenebat, quod eius provinciae caput esse existimabatur; ipse autem Cn. Pompeius adolescens Uliam oppidum oppugnabat et fere iam aliquot mensibus ibi detinebatur. quo ex oppido cognito Caesaris adventu legati clam praesidia Cn. Pompei Caesarem cum adissent, petere coeperunt, uti sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Caesar, eam civitatem omni tempore optime de populo Romano meritam esse . . celeriter sex cohortis secunda vigilia iubet proficisci, pari equites numero. quibus praefecit hominem eius provinciae notum et non parum scientem, L. Vibium Paciaecum. qui cum ad Cn. Pompei praesidia venisset, incidit idem temporis, ut tempestate adversa vehementique vento afflictaretur; quae vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agnoscere possent. cuius incommodum summam utilitatem ipsis praebebat. ita cum ad eum venerunt, iubet binos equos conscendere, et recta per adversariorum prae-

sidia ad oppidum contendunt. mediisque eorum praesidiis
cum essent . . . . . . unus ex nostris respondit, ut sileat
verbum facere: nam id temporis conari ad murum acce-
dere, ut oppidum capiant; et partim tempestate impediti
vigiles non poterant diligentiam praestare, partim illo re-
sponso deterrebantur. cum ad portam appropinquassent,
signo dato ab oppidanis sunt recepti, et pedites dispositi
partim ibi remanserunt, equites clamore facto eruptionem
in adversariorum castra fecerunt. sic in illo facto, cum
inscientibus accidisset, existimabant [prope] magna pars
hominum, qui in his castris fuissent, se prope captos esse.
hoc misso ad Uliam praesidio Caesar, ut Pompeium ab 4
ea oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit exque
itinere loricatos viros fortes cum equitatu ante praemisit;
qui simul in conspectum oppidi se dederunt, equis reci-
piuntur. hoc a Cordubensibus nequaquam poterat ani-
mum adverti. appropinquantibus ex oppido bene magna
multitudo ad equitatum concidendum cum exissent, lori-
cati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt et ma-
gnum proelium fecerunt, sic uti ex infinita hominum multi-
tudine pauci in oppidum se reciperent. hoc timore adductus
Sex. Pompeius litteras fratri misit, ut celeriter sibi sub-
sidio veniret, ne prius Caesar Cordubam caperet, quam
ipse illo venisset. itaque facit et Ulia prope capta litteris
fratris excitus cum copiis ad Cordubam iter facere coepit.
Caesar, cum ad flumen Baetim venisset neque propter 5
altitudinem fluminis transire posset, lapidibus corbes ple-
nos demisit: ita insuper ponte facto copias [ad castra]
tripartito traduxit. tendebat adversus oppidum e regione
pontis [trabes], ut supra scripsimus, tripartito. huc cum
Pompeius cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione
castra ponit. Caesar, ut eum ab oppido commeatuque
excluderet, brachium ad pontem ducere coepit. pari idem
condicione Pompeius. hic inter duces duos fit contentio,
uter prius pontem occuparet; ex qua contentione coti-
diana minuta proelia fiebant, ut modo hi, nonnumquam
illi superiores discederent. quae res cum ad maiorem
contentionem venisset, ab utrisque comminus pugna ini-
qua, dum cupidius locum student tenere, propter pontem
coangustabantur, fluminis ripas appropinquantes coan-

gustati praecipitabantur. hic alternis non solum morti mortem exaggerabant, sed tumulos tumulis exaequabant. ita diebus compluribus cupiebat Caesar, si qua condicione posset, adversarios in aequum locum deducere et primo
6 quoque tempore de bello decernere. id cum animadverteret adversarios minime velle, quo eos, quomodo ab Ulia retraxerat, in aequum deduceret, copiis flumine traductis noctu iubet ignes fieri magnos: ita firmissimum eius praesidium Ateguam proficiscitur. id cum Pompeius ex perfugis rescisset *qua die facultatem et angustias carra complura multos lanistas* retraxit et ad Cordubam se recepit. Caesar munitionibus Ateguam oppugnare et brachia circumducere coepit. qui cum Pompeio nuntius esset allatus, eo die proficiscitur. cuius in adventum praesidii causa Caesar cum complura castella occupasset, partim ubi equitatus partim ubi pedestris copia in statione et in excubitu castris praesidio esse possent, hic in adventu Pompei incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima. ita illa obscuratione cum aliquot cohortibus et equitum turmis circumcludunt Caesaris equites et concidunt, sic ut vix in ea caede pauci effugerent.

7 Insequenti nocte castra sua incendit Pompeius et trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida Ateguam et Ucubim in monte constituit. Caesar munitionibus ceteris, quae ad oppugnandum opus fuerunt, . . aggerem vineasque agere instituit. haec loca sunt montuosa et natura edita ad rem militarem; quae planicie dividuntur, Salso flumine, proxime tamen Ateguam ut flumen sit, circiter passuum duo milia. ex ea regione oppidi in montibus castra habuit posita Pompeius in conspectu utrorumque oppidorum neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas et signa habuit XIII legionum. sed ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, duae fuerunt vernaculae, quae a Trebonio transfugerant; una facta ex coloniis, quae fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat. reliquae ex fugitivis [auxiliares] consistebant. nam de levi armatura et equitatu longe et virtute et numero nostri erant supe-
8 riores. accidebat hoc, ut longius bellum duceret Pompeius, quod loca sunt edita et ad castrorum munitiones

non parum idonea. nam fere totius ulterioris Hispaniae regio propter terrae fecunditatem inopem difficilemque habet oppugnationem et non minus copiosam aquationem. hic etiam propter barbarorum crebras excursiones omnia loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur, sicut in Africa, rudere, non tegulis teguntur; simulque in his habent speculas et propter altitudinem longe lateque prospiciunt. item oppidorum magna pars eius provinciae montibus fere munita et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus ascensusque habeat difficiles. ita ab oppugnationibus natura loci distinentur, ut civitates Hispaniae non facile ab hoste capiantur. id quod in hoc contigit bello. nam cum inter Ateguam et Ucubim, quae oppida supra sunt scripta, Pompeius habuit castra constituta in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter milia passuum IIII grumus est excellens natura, qui appellatur castra Postumiana: ibi praesidii causa castellum Caesar habuit constitutum. quod Pompeius, quod eodem iugo tegebatur loci 9
natura, et remotum erat a castris Caesaris, animadvertebat loci difficultatem et, quia flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium mittendum se committeret, ista fretus opinione tertia vigilia profectus castellum oppugnare coepit. cum appropinquassent, clamore repentino telorumque multitudine iactus facere coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. quo peracto cum ex castello repugnare coepissent, maioribusque castris Caesari nuntius esset allatus, cum III legionibus est profectus, ut laborantibus succurreret nostris; et cum ad eos appropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti, in quibus duo . . multi praeterea armis exuti fugerunt, quorum scuta sunt relata LXXX. insequenti 10
luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit. is signa Saguntinorum retulit quinque, quae ab oppidanis cepit. suo loco praeteritum est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem venissent. ea nocte Pompeius castra sua incendit et ad Cordubam versus iter facere coepit. rex nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur,

11 a vernaculis legionariis exceptus est et interfectus. postero die equites nostri longius ad Cordubam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompei ex oppido portabant. ex his capti L cum iumentis ad nostra adducti sunt castra. eodem die Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompei, ad nos transfugit; et noctis tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum est, ignemque multum miserunt, sic ut omne genus . . . . ignis per iactus solitus est mitti. hoc praeterito tempore Gaius Fundanius, eques Ro-
12 manus, ex castris adversariorum ad nos confugit. postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris II, qui dixerunt se servos esse. cum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant et Trebonio [transfugerant]. eis ad ignoscendum nulla facultas est data, et a militibus nostris interfecti sunt. idem temporis capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi erant perperamque ad nostra castra pervenerant, praecisis manibus missi sunt facti. pari consuetudine vigilia secunda ex oppido ignem multum telorumque multitudinem iactando bene magnum tempus consumpserunt compluresque vulneribus affecerunt. praeterito noctis tempore eruptionem ad legionem VI fecerunt, cum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare coeperunt; quorum vis repressa a nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. hi cum eruptionem facere coepissent, tamen virtute militum nostrorum, [qui] etsi inferiore loco premebantur, [tamen] repulsi adversarii bene
13 multis vulneribus affecti in oppidum se contulerunt. postero die Pompeius ex castris suis brachium coepit ad flumen Salsum; et cum nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione sunt deiecti et occisi tres. eo die Aulus Valgius, senatoris filius, cuius frater in castris Pompei fuisset, omnibus suis rebus relictis equum conscendit et fugit. speculator de legione II Pompeiana captus a militibus et interfectus est; idemque temporis glans missa est inscripta: quo die ad oppidum capiendum accederent, se scutum esse positurum. qua spe nonnulli, dum sine periculo murum ascendere et oppido potiri posse se sperant, postero die ad murum opus facere coeperunt et bene magna prioris muri parte deiecta . . . . . . quo

facto ab oppidanis, ac si suarum partium essent, conservati . . . . . missos facere loricatos, qui praesidii causa praepositi oppido a Pompeio essent, orabant. quibus respondit Caesar: se condiciones dare, non accipere consuevisse. ibi cum in oppidum revertissent, relato responso clamore sublato omni genere telorum emisso pugnare pro muro toto coeperunt; propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt, quin eruptionem eo die essent facturi. ita corona circumdata pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque ballista missa a nostris turrem deiecit, qua adversariorum, qui in ea turre fuerant, quinque deiecti sunt et puer, qui ballistam solitus erat observare. eius diei praeterito tem- 14
pore Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit neque a nostris prohibitus falsaque illa opinione gloriatus est, quod prope in nostris partibus locum tenuisset. item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmae cum levi armatura, impetu facto loco sunt deiecti et propter paucitatem nostrorum equitum simul cum levi armatura inter turmas adversariorum protriti. hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur, et maiore Pompeiani exsultabant gloria, longius quod nostris cedentibus prosequi coepissent. qui cum aliquo loco a nostris excepti essent, *ut consuessent*, ex simili virtute clamore facto aversati sunt proelium facere. fere apud 15
exercitus haec est equestris proelii consuetudo: cum eques ad dimicandum [dimisso equo] cum pedite congreditur, nequaquam par habetur. id quod in hoc accidit proelio. cum pedites levi armatura lecti ad pugnam equitibus nostris necopinantibus venissent, idque in proelio animadversum esset, complures ex equis descenderunt. ita exiguo tempore eques pedestre [pedes equestre] proelium facere coepit, usque eo ut caedem proxime a vallo fecerint. in quo proelio adversariorum ceciderunt CXXIII, compluresque armis exuti, multi vulneribus affecti in castra sunt redacti. nostri ceciderunt III; saucii XII pedites et equites V. eius diei insequenti tempore pristina consuetudine pro muro pugnari coeptum est. cum bene magnam multitudinem telorum ignemque nostris defendentibus iniecissent,

nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, iugulare et de muro praecipites mittere coeperunt, sicuti apud barbaros; quod post hominum memoriam numquam est factum.
16 huius diei extremo tempore a Pompeianis clam [ad] nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent et tertia vigilia eruptionem facerent. ita igne telorumque multitudine iacta cum bene magnam partem temporis consumpsissent, portam, quae e regione et in conspectu Pompei castrorum fuerat, aperuerunt, copiaeque totae eruptionem fecerunt secumque extulerunt virgulta, crates ad fossas complendas et harpagones ad casas, quae stramenticiae ab nostris hibernorum causa aedificatae erant, diruendas et incendendas, praeterea argentum, vestimenta, ut, dum nostri in praeda detinentur, illi caede facta ad praesidia Pompei se reciperent: nam quod existimabat eos posse conatum efficere, nocte tota ultra ibat flumen Salsum in acie. quod factum licet necopinantibus nostris esset gestum, tamen virtute freti repulsos multisque vulneribus affectos oppido represserunt, praedam armaque eorum sunt potiti vivosque aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti. eodemque tempore transfuga nuntiavit ex oppido Iunium, qui in cuniculo fuisset, iugulatione oppidanorum facta clamasse facinus se nefandum et scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali poena afficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent, eosque hospitium scelere contaminasse; multa praeterea dixisse, qua oratione deterritos amplius iugulationem non fecisse.
17 ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit et apud Caesarem verba fecit: 'Utinam quidem dii immortales fecissent, ut tuus potius miles quam Cn. Pompei factus essem et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate praestarem. cuius funestae laudes quoniam ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani indigentes praesidii . . . . . . et propter patriae luctuosam perniciem dedimur hostium numero, qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in adversa secundam obtinuimus [victoriam]. qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiorum ictus telorumque missus exspectantes,

relicti et deserti a Pompeio, tua virtute superati salutem a tua clementia deposcimus, petimus, ut qualem . . . . . . gentibus me praestiti, similem in civium deditione praestabo. remissis legatis cum ad portam venissent Ti. Tul- 18
lius . . . . . et cum introëuntem *C. Antonius* insecutus non esset, revertit ad portam et hominem apprehendit. . . . . quod Tiberius cum fieri animadvertit, simul pugionem eduxit et manum eius incidit. ita refugerunt ad Caesarem. eodemque tempore signifer de legione prima transfugit et nuntiavit, quo die equestre proelium factum esset, suo signo perisse homines XXXV, neque licere castris Cn. Pompei nuntiare neque dicere perisse quemquam. servus, cuius dominus in Caesaris castris fuisset (uxorem et filios in oppido reliquerat), dominum iugulavit et ita clam a Caesaris praesidiis in Pompei castra discessit et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Caesar, quae in oppido ad defendendum compararentur. ita litteris acceptis, cum in oppidum revertisset, qui mittere glandem inscriptam solebat. . . . . . insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugae nuntiarunt, quam Pompeius contionem habuisset: quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare*versum; unum respondisse, ut potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugae ostenderent; eum, qui ita locutus esset, iugulatum. eodem tempore tabellarii eius deprehensi, qui ad oppidum veniebant; quorum litteras Caesar oppidanis abiecit et qui vitam sibi peteret iussit turrem ligneam oppidanorum incendere; id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum. quod difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis incenderet. ita *fune crure de ligno* cum propius accessisset, ab oppidanis est occisus. eadem nocte transfuga nuntiavit Pompeium et Labienum de iugulatione oppidanorum indignatos esse. vigilia secunda propter multitudinem te- 19
lorum turris lignea, quae nostra fuisset, ab imo vitium fecit usque ad tabulatum secundum et tertium. eodem tempore pro muro pugnarunt acerrime et turrim nostram ut superiorem incenderunt, idcirco quod ventum oppidani secundum habuerunt. insequenti luce materfamilias de muro se deiecit, ad nos transiliit dixitque se cum familia

constitutum habuisse, ut una transfugerent ad Caesarem: illam oppressam et iugulatam. hoc praeterea tempore tabellae de muro sunt deiectae, in quibus scriptum est inventum: 'L. Munatius Caesari. si mihi vitam tribues, quoniam ab Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi praestiti, tali virtute et constantia [futurum] me in te praestabo.' eodem tempore oppidani legati, qui antea exierant, Caesarem adierunt: si sibi vitam concederet, sese insequenti luce oppidum esse dedituros. quibus respondit: se Caesarem esse fidemque praestaturum. ita ante diem XI kal. Mart. oppido potitus imperator est appellatus.

20 Quod Pompeius ex perfugis cum deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus et circum ea loca castella disposuit et munitionibus se continere coepit. Caesar movit et propius castra castris contulit. eodem tempore mane loricatus unus ex legione vernacula ad nos transfugit et nuntiavit Pompeium oppidanos Ucubenses convocasse iisque ita imperavisse, ut diligentia adhibita perquirerent, qui essent suarum partium itemque adversariorum victoriae fautores. hoc praeterito tempore in oppido, quod fuit captum, servus est prensus in cuniculo, quem supra demonstravimus dominum iugulasse: is vivus est combustus. idemque temporis centuriones loricati VIII ad Caesarem transfugerunt ex legione vernacula, et equites nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt, et saucii aliquot occiderunt levi armatura. ea nocte speculatores prensi servi III et unus ex legione vernacula. servi sunt in crucem sublati, militi cervices abscisae.
21 postero die equites cum levi armatura ex adversariorum castris ad nos transfugerunt. et eo tempore circiter XL equites ad aquatores nostros excucurrerunt, nonnullos interfecerunt, item alios vivos abduxerunt; e quibus capti sunt equites VIII. insequenti die Pompeius securi percussit homines LXXIIII, qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae, reliquos versum oppidum iussit deduci; ex quibus effugerunt CXX et ad Caesarem venerunt.
22 hoc praeterito tempore, qui in oppido Ategua Ursavonenses capti sunt, legati profecti sunt cum nostris, uti rem gestam Ursavonensibus referrent, quid sperarent de Cn. Pompeio, cum viderent hospites iugulari, praeterea

multa scelera ab iis fieri, qui praesidii causa ab his reciperentur. cum ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam qui eius civitatis fuissent. quorum responsis ultro citroque acceptis et redditis cum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi praesidio insecuti ex aversione legatos iugularunt. duo reliqui ex eis fugerunt, Caesari rem gestam detulerunt . . . . . . et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. qui cum certum comperissent legatorum responsa ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto eum, qui legatos iugulasset, lapidare et ei manus intentare coeperunt: illius opera se perisse. ita vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Caesarem proficisci: illi se satisfacturum. potestate data cum inde esset profectus, praesidio comparato, cum bene magnam manum fecisset et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, iugulationem magnam facit principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis oppidum in suam potestatem recipit. hoc praeterito tempore servi transfugae nuntiaverunt oppidanorum bona venire neque extra vallum licere exire nisi discinctum, idcirco quod, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu conterritos complures profugere in Baeturiam; neque sibi ullam spem victoriae propositam habere, et si qui ex nostris transfugerit, in levem armaturam conici eumque non amplius XVII accipere. insequenti tempore Caesar 23
castris castra contulit et brachium ad flumen Salsum ducere coepit. hic cum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco adversariorum decucurrerunt nec detinentibus nostris multis telis iniectis complures vulneribus affecere. hic tum, ut ait Ennius, nostri cessere parumper. itaque praeter consuetudinem cum nostros animadversum esset cedere, centuriones ex legione V flumen transgressi duo restituerunt aciem, acriterque eximia virtute plures cum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. ita cum eius compar proelium facere coepisset, cum undique se circumveniri animum advertisset, ingressus pedem offendit. in huius concidentis, centurionis ac viri fortis, insignia cum com-

plures adversariorum concursum facerent, equites nostri
transgressi inferiore loco adversarios ad vallum agere coe-
perunt. ita cupidius dum intra praesidia illorum student
caedem facere, a turmis et levi armatura sunt interclusi.
quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent. nam
et munitione praesidii ita coangustabantur, ut eques spatio
intercluso vix se defendere posset. ex utroque genere
pugnae complures sunt vulneribus affecti, in quis etiam
Clodius Arquitius; inter quos ita comminus est pugnatum,
ut ex nostris praeter duos centuriones sit nemo desideratus
24 gloria se efferentes. postero die ad Soricam utrorumque
convenere copiae. nostri brachia ducere coeperunt. Pom-
peius cum animadverteret castello se excludi Aspavia,
quod est ab Ucubi milia passuum V, haec res necessario
devocabat, ut ad dimicandum descenderet; neque tamen
aequo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo . . . . . .
excelsum tumulum capiebat, usque eo ut necessario coge-
retur iniquum locum subire. quo de facto cum utrorum-
que copiae tumulum excellentem petissent, prohibiti a
nostris sunt, deiecti planicie. quae res secundum nostris
efficiebat proelium. undique cedentibus adversariis non
parum magna in caede versabantur. quibus mons, non
virtus saluti fuit subsidio. quod nisi advesperasset, a pau-
cioribus nostris omni auxilio privati essent. nam ceciderunt
ex levi armatura CCCXXIIII, ex legionariis CXXXVIII,
praeterquam quorum arma et spolia allata sunt. ita pridie
duorum centurionum interitio hac adversariorum poena est
25 litata. insequenti die pari consuetudine cum ad eundem
locum eius praesidium venisset, pristino illo suo utebantur
instituto: nam praeter equites nullo loco aequo se com-
mittere audebant. cum nostri in opere essent, equitum
copiae concursus facere coeperunt, simulque vociferanti-
bus legionariis, cum locum efflagitarent ut consueti inse-
qui; existimare posses paratissimos esse ad dimicandum.
nostri ex humili convalle bene longe sunt egressi et pla-
nicie iniquiore loco constiterunt; illi tamen procul dubio
ad congrediendum in aequum locum non sunt ausi descen-
dere praeter unum Antistium Turpionem; qui fidens viri-
bus ex adversariis sibi parem esse neminem agitare coepit.
hic, ut fertur Achillis Memnonisque congressus, Q. Pom-

peius Niger, eques Romanus Italicensis, ex acie nostra ad congrediendum progressus est. quoniam ferocitas Antisti omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositae. nam inter bellatores principes dubia erat posita victoria, ut prope videretur finem bellandi duorum dirimere pugna. ita avidi cupidique *suarum quisque ex partium virorum fautorumque voluntas habebatur.* quorum virtute alacri, cum ad dimicandum in planiciem se contulissent, scutorumque laudis insignia praefulgens opus caelatum . . . . . . quorum pugna esset prope profecto dirempta, nisi propter equitum congressum, ut supra demonstravimus, levem armaturam praesidii causa non longe ab opere . . . . . . castra constituit. ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt insecuti, universi clamore facto impetum dederunt. ita metu perterriti, cum in fuga essent, multis amissis in
castra se recipiunt. Caesar ob virtutem turmae Cassianae 26
donavit milia XIII et praefecto torques aureos V et levi armaturae milia XII. hoc die A. Baebius et C. Flavius et A. Trebellius, equites Romani Astenses, argento prope tecti equis ad Caesarem transfugerunt; qui nuntiaverunt equites Romanos coniurasse omnes, qui in castris Pompei essent, ut transitionem facerent, servi indicio omnes in custodiam esse coniectos, e quibus occasione capta se transfugisse. item hoc die litterae sunt deprensae, quas mittebat Ursaonem Cn. Pompeius: 'S. V. G. E. V. etsi, prout nostra felicitas, ex sententia adversarios adhuc propulsos . . . . . . qui si aequo loco sui potestatem facerent, celerius, quam vestra opinio fert, bellum confecissem. sed exercitum tironem non audent in campum deducere nostrisque adhuc fixi praesidiis bellum ducunt. nam singulas civitates circumsederunt: inde sibi commeatus capiunt. quare et civitates nostrarum partium conservabo et bellum primo quoque tempore conficiam. cohortes in animo habeo ad vos mittere. profecto nostro commeatu privati
necessario ad dimicandum descendent.' 27

Insequenti tempore cum nostri in opere distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur, interfecti sunt aliquot. servi transfugerunt, qui nuntiaverunt, a. d. III non. Mart. proelium ad Soricam quod factum est, ex eo tempore

metum esse magnum, et Attium Varum circum castella
praeesse. eo die Pompeius castra movit et contra Hispa-
lim in oliveto constituit. Caesar priusquam eodem est
profectus, luna hora circiter sexta visa est. ita castris
motis Ucubim Pompeius praesidium, quod reliquit, iussit
ut incenderent et deusto oppido in castra maiora se reci-
perent. insequenti tempore Ventiponem oppidum cum
oppugnare coepisset, deditione facta iter fecit in Carru-
cam, contra Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum,
quod contra sua praesidia portas clausisset, incendit; mi-
lesque, qui fratrem suum in castris iugulasset, interceptus
est a nostris et fusti percussus. hinc itinere facto in cam-
pum Mundensem cum esset ventum, castra contra Pom-
28 peium constituit. sequenti die cum iter facere Caesar cum
copiis vellet, renuntiatum est a speculatoribus Pompeium
de tertia vigilia in acie stetisse. hoc nuntio allato vexil-
lum proposuit. idcirco enim copias eduxerat, quod Ur-
saonensium civitati, *qui sui* fuissent fautores, antea litteras
miserat, Caesarem nolle in convallem descendere, quod
maiorem partem exercitus tironem haberet. hae litterae
vehementer confirmabant mentes oppidanorum. ita hac
opinione fretus tuto se facere posse existimabat. etenim
et natura loci defendebatur et ipsius oppidi munitione, ubi
castra constituta. namque superius demonstravimus loca
excellentia tumulis contineri, *interim nullam planicie divi-
29 dit; id quod eo incidit tempore.* planicies inter utraque
castra intercedebat circiter milia passuum V, ut praesidia
Pompei duabus defenderentur rebus, oppido et excelsi loci
natura. hinc dirigens proxima planicies aequabatur. cuius
decursum antecedebat rivus, qui ad eorum accessum sum-
mam efficiebat loci iniquitatem: nam palustri et voraginoso
solo currens erat ad dextram. quod Caesar cum aciem
directam vidisset, non habuit dubium, quin media planicie
in aequum ad dimicandum adversarii procederent. hoc
erat in omnium conspectu. huc accedebat, ut locus illa
planicie equitatum evocaret et diei solisque serenitate ut
mirificum et optandum tempus prope ab diis immortalibus
illud tributum esset ad proelium committendum. nostri
laetari, nonnulli etiam timere, quod in eum locum res for-
tunaeque omnium deducerentur, ut, quidquid post horam

casus tribuisset, in dubio poneretur. itaque nostri ad di-
micandum procedunt, id quod adversarios existimabamus
esse facturos; qui tamen a munitione oppidi longius non
audebant procedere, neque sibi prope murum *cum* adver-
sariis proeliandum constituebant. itaque nostri procedunt.
interdum aequitas loci adversarios efflagitabat, ut tali con-
dicione contenderent ad victoriam; neque tamen illi a sua
consuetudine discedebant, ut aut ab excelso loco aut ab
oppido discederent. nostri pede presso propius rivum cum
appropinquassent, adversarii patrocinari loco iniquo non
desinunt. erat acies XIII aquilis constituta, quae lateri- 30
bus equitatu tegebatur cum levi armatura milibus sex,
praeterea auxiliares accedebant prope alterum tantum;
nostra praesidia LXXX cohortibus et VIIII milibus equi-
tum. ita cum in extrema planicie iniquum in locum nostri
appropinquassent, paratus hostis erat superior, ut trans-
eundum superius iter vehementer esset periculosum. quod
cum a Caesare esset animadversum, ne quid temere culpa
secus admitteretur, eum locum definire coepit. quod cum
hominum auribus esset obiectum, moleste et acerbe acci-
piebant impediri, quo minus proelium conficere possent.
haec mora adversarios alacriores efficiebat: Caesaris co-
pias timore impediri ad committendum proelium. ita se
efferentes iniquo loco sui potestatem efficiebant, ut magno
tamen periculo accessus eorum haberetur. hic decumani
suum locum, cornu dextrum, tenebant, sinistrum III et
V legio itemque et cetera auxilia et equitatus. proelium
clamore facto committitur. hic etsi virtute nostri antece- 31
debant, adversarii loco superiore se defendebant acerrime,
et vehemens fiebat ab utrisque clamor telorumque missu
concursus, sic ut prope nostri diffiderent victoriae. con-
gressus enim et clamor, quibus rebus maxime hostis con-
terretur, in collatu pari erant condicione. itaque ex utro-
que genere pugna cum parem virtutem ad bellandum
contulissent, pilorum missu fixa cumulatur et concidit ad-
versariorum multitudo. dextrum demonstravimus decu-
manos cornu tenuisse; qui etsi erant pauci, tamen propter
virtutem magno adversarios timore eorum opera afficie-
bant, quod a suo loco hostes vehementer premere coepe-
runt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio

adversariorum traduci coepta sit a dextro. quae simul est mota, equitatus Caesaris sinistro cornu premere coepit; at illi eximia virtute proelium facere ut locus in aciem ad subsidium veniundi non daretur. ita cum clamor esset intermixtus gemitu gladiorumque crepitus auribus oblatus, imperitorum mentes timor praepediebat. hic, ut ait Ennius, pes pede premitur, armis teruntur arma, adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere coeperunt; quibus oppidum fuit subsidio. ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. in quo proelio ceciderunt milia hominum circiter XXX et si quid amplius, praeterea Labienus, Attius Varus, quibus occisis utrisque funus est factum, itemque equites Romani partim ex urbe partim ex provincia ad milia III. nostri desiderati ad hominum mille partim equitum partim peditum; saucii . . adversariorum aquilae sunt ablatae XIII et signa et fasces . . praeterea . . . .

32 Hos habuit . . . . . ex fuga hac qui oppidum Mundam sibi constituissent praesidium, nostrique cogebantur necessario eos circumvallare. ex hostium armis scuta et pila pro vallo, pro cespite cadavera collocabantur, insuper [occisi] in gladiorum mucrone capita hominum ordinata ad oppidum conversa universa hostium timorem . . . . . . virtutisque insignia proposita viderent et vallo circumcluderentur adversarii, ita Galli tragulis iaculisque oppidum ex hostium cadaveribus [sunt] circumplexi oppugnare coeperunt. ex hoc proelio Valerius adolescens Cordubam cum paucis equitibus fugit, Sex. Pompeio, qui Cordubae fuisset, rem gestam refert. cognito hoc negotio quos equites secum habuit, quod pecuniae secum habuit, eis distribuit et oppidanis dixit se de pace ad Caesarem proficisci et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompeius cum equitibus paucis nonnullisque peditibus ad navale praesidium parte altera Carteiam contendit, quod oppidum abest a Corduba milia passuum CLXX. quo cum ad octavum miliarium venisset, P. Caucilius, qui castris antea Pompei praepositus esset, eius verbis nuntium mittit, eum minus belle habere: ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri posset. litteris missis Pompeius Carteiam defertur.

qui illarum partium fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus (qui arbitrati sunt clanculum venisse), ut ab eo, quae vellent, de bello requirerent. cum frequentia convenisset, de lectica Pompeius eorum in fidem confugit. Caesar ex proelio munitione circumdata Cordubam 33
venit. qui ex caede eo refugerant, pontem occuparunt. cum eo ventum esset, conviciari coeperunt: nos ex proelio paucos superesse; quo fugeremus? ita pugnare coeperunt de ponte. Caesar flumen traiecit et castra posuit. Scapula, totius seditionis, familiae et libertinorum caput, ex proelio Cordubam cum venisset, familiam et libertos convocavit, pyram sibi exstruxit, coenam afferri quam optimam imperavit, item optimis insternendum vestimentis; pecuniam et argentum in praesentia familiae donavit. ipse de tempore coenare, resinam et nardum identidem sibi infundit. ita novissimo tempore servum iussit et libertum, qui fuisset eius concubinus, alterum se iugulare, alterum pyram incendere. oppidani autem, simul Caesar castra contra op- 34
pidum posuit, discordare coeperunt, usque eo ut clamor in castra nostra perveniret fere inter Caesarianos et inter Pompeianos. erant hic legiones, quae ex perfugis conscriptae, partim oppidanorum servi, qui erant a Sexto Pompeio missi; qui in Caesaris adventum *descendere* coeperunt. legio XIII oppidum defendere coepit: nam, cum iam repugnarent, turres ex parte et murum occuparunt. denique legatos ad Caesarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. hoc cum animadverterent homines fugitivi, oppidum incendere coeperunt. qui superati a nostris sunt interfecti hominum milia XXII, praeterquam extra murum qui perierunt. ita Caesar oppido potitur. dum hic detinetur, ex proelio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt et bene multis interfectis in oppidum sunt redacti.

Caesar Hispalim cum contendisset, legati deprecatum 35
venerunt. ita cum ad oppidum esset ventum, Caninium legatum cum praesidio intromittit; ipse castra ad oppidum ponit. erat bene magna manus intra Pompeianarum partium, quae praesidium receptum indignaretur. clam quendam Philonem, illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus (is tota Lusitania notissimus erat) - -

hic clam praesidia in Lusitaniam proficiscitur et Caecilium Nigrum, hominem barbarum, ad Lennium convenit, qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. rursus Hispalim in oppidum denuo noctu per murum recipitur: praesidium, vigiles iugulant, portas praecludunt, de integro
36 pugnare coeperunt. dum haec geruntur, legati Carteienses renuntiaverunt, quod Pompeium in potestate haberent. quod ante Caesari portas praeclusissent, illo beneficio suum maleficium existimabant se lucri facere. Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desistebant. quod Caesar cum animadverteret, si oppidum capere contenderet, ut homines perditi incenderent et moenia delerent, ita consilio habito noctu patitur Lusitanos eruptionem facere; id quod consulto non existimabant fieri. ita erumpendo navis, quae ad Baetim flumen fuissent, incendunt. nostri, dum incendio detinentur . . . . . . illi profugiunt et ab equitibus conciduntur. quo facto oppido recuperato Astam iter facere coepit; ex qua civitate legati ad deditionem venerunt. Mundensesque, qui ex proelio in oppidum confugerant, cum diutius circumsiderentur, bene multi deditionem faciunt, et cum essent in legionem distributi, coniurant inter sese, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent, illi caedem in castris administrarent. hac re cognita insequenti nocte vigilia tertia tessera data extra vallum omnes sunt concisi.

37 Carteienses, dum Caesar in itinere reliqua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire coeperunt. pars erat, quae legatos ad Caesarem miserat, pars erat, qui Pompeianarum partium fautores essent. seditione concitata portas occupant; caedes fit magna; saucius Pompeius naves XX occupat longas et profugit. Didius, qui Gadibus classi praefuisset, simulatque nuntius allatus est, confestim sequi coepit; partim pedibus [et equitatus] ad persequendum celeriter iter faciebant item confestim consequentes. quarto die navigationis, quod imparati a Carteia profecti sine aqua fuissent, ad terram applicant. dum aquantur, Didius classe accurrit, naves incendit, nonnullas capit.
38 Pompeius cum paucis profugit et locum quendam munitum natura occupat. equites et cohortes, quae ad persequendum missae essent, speculatoribus antemissis certiores

fiunt: diem et noctem iter faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehementer erat saucius. huc accedebat, ut etiam talum intorsisset; quae res maxime impediebat. ita lectica ad turrem cum esset allatus, in ea tenebatur. Lusitanus more militari, cum a Caesaris praesidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur. erat accessus loci difficultas. *nam idcirco propter suo praesidio fuisset conspectus celeriter ad munitum locum natura ceperat sibi Pompeius quamvis magna multitudine deducti homines ex superiore loco defendere possent subeunt in adventu nos depellunt qui telis*. quibus cedentibus cupidius insequebantur adversarii et confestim tardabant ab accessu. hoc saepius facto animadvertebatur nostro magno id fieri periculo. opere circummunire instituunt; pari autem et celeri festinatione circum munitiones iugo dirigunt, ut aequo pede cum adversariis congredi possent. a quibus cum animadversum esset, fuga sibi praesidium capiunt. Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius et 39
intorto talo idcirco tardabatur ad fugiendum, itemque propter loci difficultatem neque equo neque vehiculo saluti suae praesidium parare poterat. caedes a nostris undique administrabatur. conclusa munitione amissisque auxiliis ad convallem exesumque locum in speluncam Pompeius se occultare coepit, ut a nostris non facile inveniretur nisi captivorum indicio. ita ibi interficitur. cum Caesar Gadibus fuisset, Hispalim II id. April. caput allatum et populo datum est in conspectum.

Interfecto Cn. Pompeio adolescente Didius, quem su- 40
pra demonstravimus, illa affectus laetitia proximo se recepit castello nonnullasque naves ad reficiendum subduxit et, quamvis . . . . essent, brachium. . . . Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se receperunt et bene magna manu comparata ad Didium se reportant. huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen nonnumquam ex castello propter eorum crebras excursiones eliciebatur et prope cotidianis pugnis . . . . . . insidias ponunt et tripartito signa distribuunt. erant parati, qui naves incenderent, incensisque qui *subsidium repeterent*: hi sic dispositi erant, ut a nullo . . . . . . conspectu omnium ad pugnam contendunt. ita cum ex castello Didius ad

propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur, naves incenduntur, simulque, qui ex castello ad pugnam processerant, eodem signo, fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiae clamore sublato circumveniunt. Didius magna cum virtute cum compluribus interficitur; nonnulli ea pugna scaphas, quae ad litus fuerant, occupant, item complures nando ad naves, quae in salo fuerunt, se recipiunt, ancoris sublatis pelagus remis petere coeperunt; quae res eorum vitae fuit subsidio. Lusitani praeda potiuntur. Caesar Gadibus rursus ad Hispalim
41 recurrit. Fabius Maximus, quem ad Mundam [praesidium] oppugnandam reliquerat, operibus assiduis *lurnisque circum se interclusis inter se decernere facta caede bene magna faciunt*. nostri ad oppidum recuperandum occasionem non praetermittunt . . . . . . et reliquos vivos capiunt, XIIII milia. Ursaonem proficiscuntur; quod oppidum magna munitione continebatur, sic ut ipse locus non solum opere, sed etiam natura *aditus ad oppugnandum hostem appeteret*. huc accedebat, ut aqua praeterquam in ipso oppido [nam] circumcirca nusquam reperiretur propius milia passuum VIII; quae res magno erat adiumento oppidanis. tum praeterea accedebat, ut aggerem . . . . . . materiesque, unde soliti sunt turris et . . . ., propius milia passuum VI non reperiebatur. nam Pompeius ut oppidum ab oppugnatione tutius efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam intro congessit. ita necessario deducebantur nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

42 Dum haec ad Mundam geruntur et Ursaonem, Caesar, ad Hispalim cum Gadibus se recepisset, insequenti die contione advocata commemorat: initio quaesturae suae eam provinciam ex omnibus provinciis sibi peculiarem constituisse et, quae potuisset eo tempore, beneficia largitum esse; insequenti praetura ampliato honore vectigalia, quae Metellus imposuisset, a senatu petisse et ea pecunia provinciam liberasse, simulque patrocinio suscepto multis legationibus ab se in senatum inductis simul publicis privatisque causis multorum inimicitiis susceptis defendisse; suo item in consulatu absentem, quae potuisset, commoda provinciae tribuisse: eorum omnium commodorum et im-

memores et ingratos in se et in populum Romanum hoc bello et praeterito tempore cognosse. ‘vos iure gentium civiumque Romanorum institutis cognitis more barbarorum populi Romani magistratibus sacrosanctis manus semel et saepius attulistis et luce clara Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis. vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desitae populi Romani in hac provincia haberi. apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. ita neque in otio concordiam neque in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. privatus ex fuga Cn. Pompeius adolescens a vobis receptus fasces imperiumque sibi arripuit, multis interfectis civibus auxilia contra populum Romanum comparavit, agros provinciamque vestro impulsu depopulavit. in quo vos victores existimabatis? an me deleto non animadvertebatis [decem] habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obsistere, sed etiam caelum diruere possent? quarum laudibus et virtute . . . . . .

C. IULII CAESARIS

FRAGMENTA.

Orationes.

Or. in Cn. Cornelium Dolabellam (a. 77). *Sueton. Caes.* 4: Composita seditione civili Cornelium Dolabellam, consularem et triumphalem virum, repetundarum postulavit. *Ibid.* 55: Genus eloquentiae duntaxat adolescens adhuc Strabonis Caesaris secutus videtur; cuius etiam ex oratione, quae inscribitur pro Sardis, ad verbum nonnulla transtulit in divinationem suam. *Tac. de orat.* 34: Nonodecimo aetatis anno L. Crassus C. Carbonem, uno et vicesimo Caesar Dolabellam — iis orationibus insecuti sunt, quas hodie quoque cum admiratione legimus. *Val. Max.* VIII. 9, 3: Divus quoque Iulius vim facundiae proprie expressit dicendo in accusatione Cn. Dolabellae, quem reum egit, extorqueri sibi causam optimam L. Cottae patrocinio. *Gell.* IIII. 16, 8: C. Caesar in Dolabellam actionis I. lib. I: 'isti, quorum in aedibus fanisque posita et honori erant et ornatu.'

Oratio, qua Plautiam rogationem suasit (a. 70). *Suet. Caes.* 5: Tribunatu militum, qui primus Romam reverso per suffragia populi honor obtigit, auctores restituendae tribuniciae potestatis, cuius vim Sulla deminuerat, enixissime iuvit. L. enim Cinnae, uxoris fratri — reditum in civitatem rogatione Plotia confecit habuitque et ipse super ea re contionem.

Gell. XIII. 3, 5: Repperi in oratione C. Caesaris, qua Plautiam rogationem suasit, necessitatem dictam pro necessitudine, id est iure affinitatis. verba haec sunt: 'equidem mihi videor pro nostra necessitate non labore, non opera, non industria defuisse.'

Laudationes Iuliae amitae et uxoris Corneliae (a. 68). *Plut. Caes.* 5: — *τῆς Μαρίου γυναικὸς Ἰουλίας ἀποθανούσης, ἀδελφιδοῦς ὢν αὐτῆς, ἐγκώμιόν τε λαμπρὸν ἐν ἀγορᾷ διῆλθε —. τὸ μὲν ἐπὶ γυναιξὶ πρεσβυτέραις λόγους ἐπιταφίους διεξιέναι, πάτριον ἦν Ῥωμαίοις· νέαις δ' οὐκ ὂν ἐν ἔθει πρῶτος εἶπε Καῖσαρ ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναικὸς ἀποθανούσης.*

Suet. Caes. 6: Quaestor Iuliam amitam uxoremque Corneliam defunctas laudavit e more pro rostris. Sed in amitae quidem laudatione de eius ac patris sui origine sic refert: 'amitae meae Iuliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus coniunctum est. nam ab Anco Marcio sunt Marcii Reges, quo nomine fuit mater; a Venere Iulii, cuius gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum

inter homines pollent, et caerimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges.'

Or. pro Decio Samnite. *Tac. de orat.* 21: Nisi forte quisquam aut Caesaris pro Decio Samnite aut Bruti pro Deiotaro rege ceterosque eiusdem lentitudinis ac teporis libros legit, nisi qui et carmina eorundem miratur.

Or. pro Bithynis. *Gell.* V. 13, 6: In oratione, quam pro Bithynis dixit, hoc principio usus est: 'Vel pro hospite regis Nicomedis vel pro horum necessitate, quorum res agitur, refugere hoc munus, M. Iunce, non potui. nam neque hominum morte memoria deleri debet, quin a proximis retineatur, neque clientes sine summa infamia deseri possunt, quibus etiam a propinquis nostris opem ferre instituimus.' *Iul. Rufinian.* p. 201 *Ruhnk.:* Caesar pro Bithynis: 'quid ergo? syngraphae non sunt? sed res aliena est.'

Or. in C. Memmium et L. Domitium praetores (a. 58). *Suet. Caes.* 23: Functus consulatu C. Memmio Lucioque Domitio praetoribus de superioris anni actis referentibus cognitionem senatus detulit nec illo suscipiente triduoque per irritas altercationes absumpto in provinciam abiit. *ibid.* 73: C. Memmii, cuius asperrimis orationibus non minore acerbitate rescripserat, etiam suffragator mox in petitione consulatus fuit. *Schol. Bob. ad Cic. or. in Vatin.* p. 317 *Or.:* Commiserat senatui causam suam C. Caesar, id est, ut de lege agraria patres iudicarent. Ibi enim habitae sunt tres illae orationes contra Domitium et Memmium. *Ead. ad Cic. pro Sest.* p. 297 *Or.*: — adversus eum egerant in senatu C. Memmius et L. Domitius, et ipsius Caesaris orationes contra hos exstant, quibus et sua acta defendit et illos insectatur.

Or. apud milites in Africa habita. *Suet. Caes.* 66: Cum exspectatio adventus Iubae terribilis esset, convocatis ad concionem militibus 'scitote,' inquit, 'paucissimis his diebus regem adfuturum cum X legionibus equitum XXX, levis armaturae C milibus, elephantis CCC. proinde desinant quidam quaerere ultra aut opinari, mihique, qui compertum habeo, credant: aut quidem vetustissima nave impositos quocumque vento in quascunque terras iubebo avehi.'

Or. apud milites de commodis eorum. *Diomed.* p. 395 *P.* 'Frustro' ait C. Caesar apud milites de commodis eorum: 'non frustrabo vos, milites.'

Habitae a C. Caesare orationes memorantur *Sall. Cat.* 51 de coniuratis, *in commentariis de b. Gall.* I. 40. 43. 45. VII. 52. 54. *b. civ.* I. 7. 9. 32. 85. III. 6. 73. *b. Alex.* 8. 70. *b. Afr.* 54. *b. Hisp.* 42.

Orationes temere Caesari tributae. *Suet. Caes.* 55: Orationes aliquas reliquit, inter quas temere quaedam feruntur. pro Q. Metello non immerito Augustus existimat magis ab actuariis exceptam male subsequentibus verba dicentis, quam ab ipso editam. nam in quibusdam exemplaribus invenio ne inscriptam quidem pro Metello, sed quam scripsit Metello, cum ex persona Caesaris sermo sit Metellum seque adversus communium obtrecta-

torum criminationes purgantis. apud milites quoque in Hispania idem Augustus esse vix ipsius putat; quae tamen duplex fertur, una quasi priore habita proelio, altera posteriore, quo Asinius Pollio ne tempus quidem contionandi habuisse eum dicit subita hostium incursione.

De Caesaris eloquentia iudicia scriptorum: Cic. Brut. 72, 252. 74, 258. 75, 261. *Suet. Caes.* 55. *Quint.* X. 1, 114. *Tac. de orat.* 21. 25. *Ann.* XIII, 3. *Fronto p.* 181. *ed. Rom. Plut. Caes.* 3.

De analogia libri ad M. Tullium Ciceronem.

Suet. Caes. 56: Reliquit et de analogia duos libros et Anticatones totidem ac praeterea poema, quod inscribitur iter. quorum librorum primos in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia conventibus peractis ad exercitum rediret, sequentes sub tempus Mundensis proelii fecit, novissimum, dum ab urbe Hispaniam ulteriorem quarto et vicesimo die pervenit. *Fronto* p. 203. *ed. Rom.*: Fac memineris et cum animo tuo cogites C. Caesarem atrocissimo bello Gallico cum alia multa militaria, tum etiam de analogia libros scrupulosissimos scripsisse inter tela volantia de nominibus declinandis, de verborum aspirationibus et rationibus inter classica et tubas.

Liber I. *Cic. Brut.* 72, 253: Qui etiam in maximis occupationibus — de ratione latine loquendi accuratissime scripserit primoque in libro dixerit verborum delectum originem esse eloquentiae tribueritque huic nostro, qui me de illo maluit quam se dicere, laudem singularem (nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset affatus: 'ac si, ut cogitata praeclare eloqui possent, nonnulli studio et usu elaboraverunt, cuius te paene principem copiae et inventorem bene de nomine ac dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus' —): hunc facilem et cotidianum novisse sermonem nunc pro relicto est habendum. — *Gell.* I. 10, 4. (*Macrob. Sat.* I, 5): Quod a C. Caesare in primo de analogia libro scriptum est: 'habe semper in memoria atque in pectore, ut tamquam scopulum sic fugias inauditum atque insolens verbum.' *Ibid.* XIX. 8, 3: C. Caesar — in libris, quos ad M. Ciceronem de analogia scripsit, 'harenas' vitiose dici existimat, quod harena numquam multitudinis numero appellanda sit, sicuti neque 'caelum' neque 'triticum'; contra autem 'quadrigas', etiamsi currus unus, equorum iunctorum agmen unum sit, plurativo semper numero dicendas putat, sicut 'arma' et 'moenia' et 'comitia' et 'inimicitias'—. tunc prolato libro de analogia primo verba haec ex eo pauca memoriae mandavi. nam cum supra dixisset, neque 'caelum' neque 'triticum' neque 'harenam' multitudinis significationem pati: 'num tu', inquit, 'harum rerum natura accidere arbitraris, quod unam terram ac plures terras et urbem et urbes et imperium et imperia dicamus neque quadrigas in unam nominis figuram redigere neque harenam multitudinis appellatione convertere possimus'? — *Pomp. comm. art. Don. p.* 230

Lind.: Ait Caesar, 'nisi omnia consentiant inter se, non potest fieri, ut nominis similitudo sit'. *Ibid.* p. 27: Legimus apud maiores nostros primas apud Romanos XI litteras fuisse tantummodo, ut dicit Caesar libro analogiarum primo. *Ibid.* p. 233: Varro dicit: 'lac' non debemus dicere, sed 'lact'. sed dixit Caesar contra ipsum rem valentissimam, nullum nomen duabus mutis terminari. *Ibid.* p. 108: Ait sic Caesar in libris analogiae 'duae sunt Albae, alia ista, quam novimus in Aricia, et alia hic in Italia. volentes Romani discretionem facere, istos Albanos dixerunt, illos Albenses'. non quoniam nescientes unam derivationem esse hoc fecerunt, Caesar hoc dixit, sed ut facerent discretionem inter colonos, inter illos et istos. *Priscian. p.* 545 *P.* (I. p. 14 *Hertz.*): 'Pompeiii' quoque genitivum per tria i scribebant, quorum duo superiora loco consonantium accipiebant, ut si dicas 'Pompelli'. nam tribus i iunctis qualis possit syllaba pronuntiari? nam postremum i pro vocali est accipiendum; quod Caesari doctissimo grammaticae placitum a Victore quoque in arte grammatica de syllabis comprobatur.

Liber II. *Charis. p.* 104 *P.*: C. Caesar de analogia secundo: 'fagos', 'populos', 'ulmos'. *Idem* p. 109: 'Lacer' an 'laceris'? ut 'tener', 'puer'. ultimam enim vocalem si ablativus o miserit, dabit scire, qualis esse debeat nominativus. Ovidius: Mille lacer spargere locis. quod ita dici docet Caesar de analogia libro secundo. *Idem* p. 117: Caesar de analogia secundo 'turbonem', non 'turbinem' etiam in tempestate dici debere ait, ut 'Cato Catonis', non ut 'homo hominis'. *Idem* p. 98: Ne illa quidem ratio recepta est, quam C. Caesar ponit in femininis, ut 'puppi, resti, pelvi'. hoc enim modo et 'ab hac cani' dicemus et 'ab hoc cane'. — Omnium nominum, quae sunt neutri generis et in e terminantur, ait Plinius Caesarem scisse eosdem esse ablativos, quales sunt dativi singulares. *Idem* p. 95: Plinius Secundus 'animal', non 'animale' ait dici debere. C. Caesar, quasi indiscretum hoc sit, ait l littera nominativo singulari neutra finita nomina eandem definitionem capere, quam capiunt e littera terminata: 'huic animali' et 'ab hoc animali', 'huic puteali' et 'ab hoc puteali'. *Idem* p. 108: Plinius ait inter cetera etiam istud C. Caesarem dedisse praeceptum, quoniam neutra nomina ar nominativo clausa per i dativum ablativumque singulares ostendant, 'iubar' tamen ab hac regula dissidere. Nam ut 'huic iubari' dicimus, 'ab hoc iubare' dicendum est, ut 'huic farri' et 'ab hoc farre'. *Idem* p. 114: 'Panium' Caesar de analogia libro secundo dici debere ait. — 'Partum' Caesar in analogicis. *Idem* p. 86: Caesar libro secundo 'idem' pluraliter et 'isdem' dicendum confirmat; sed consuetudo hoc non servat. 'Se' et 'sese' pronomina ita distinguit, ut 'se' dicamus, cum aliquem quid in alium fecisse ostendimus, ut puta: ille dixit se hoc illi fecisse. cum autem in se ipsum, tunc dicamus 'sese', veluti: dixit sese hoc sibi fecisse. — *Priscian.* p. 707 *P.* (I. p. 248 *H.*): In 'is' desinentia longam, cuiuscumque generis sint, Latina ablata s addita 'tis' faciunt genitivum, ut 'haec lis

litis' —. 'hic' et 'haec Samnis huius Samnitis'. sic Caesar de analogia. — Illa quoque tam in 'is' quam in 'er' finita nomina regulam servant in 'er' terminatorum, id est accepta 'is' faciunt genitivum, ut 'hic pulvis' et 'pulver pulveris', 'hic cucumis' et 'cucumer cucumeris', 'hic cinis' et 'ciner cineris', 'hic vomis' et 'vomer vomeris'. praeterea Caesar declinat 'pubis puberis'. *Idem* p. 708 (I. 250 *H.*): 'haec pollis pollinis'. sic Charisius. Probus autem et Caesar 'hoc pollen pollinis' declinaverunt. *Idem* p. 1140 *P.* (II. *p.* 239 *H.*): Caesar non incongrue protulit 'ens' a verbo 'sum es', quomodo a verbo 'possum, potes: potens'. *Isidor. Orig.* XI. 2, 33: 'Mortuus' ex qua parte orationis declinetur, incertum est. nam sicut ait Caesar, ab eo, quod est morior, in participio praeteriti temporis in tus exire debuit per unum scilicet u, non per duo. nam ubi geminata est littera u, nomen est, non participium, ut 'fatuus', 'arduus'.

De Astris.

Plin. hist. nat. I. ind. auctorum libri XVIII: L. Tarutio, qui Graece de astris scripsit, Caesare dictatore, qui item. *Macrob. Sat.* I, 16: Iulius Caesar, ut siderum motus, de quibus non indoctos libros reliquit, ab Aegyptiis disciplinis hausit, ita hoc quoque ex eadem institutione mutuatus est, ut ad solis cursum finiendi anni tempus extenderet.

Plin. hist. nat. XVIII. 26, 234: A bruma in favonium Caesari nobilia sidera significant: III kal. Ian. matutino canis occidens. pridie non. Ian. Caesari delphinus matutino oritur et postero die fidicula. *Ibid.* §. 237: A favonio in aequinoctium vernum Caesari significat XIV kal. Mart. triduum varie et VIII kal. hirundinis visu et postero die arcturi exortu vespertino; item III non. Mart. Caesar cancri exortu id fieri observavit. Caesar et idus Martias ferales sibi annotavit scorpionis occasu, XV vero kal. April. Italiae milvum ostendi, XII kal. equum occidere matutino. *Ibid.* 246: Aequinoctium vernum a. d. VIII kal. April. peragi videtur. ab eo ad vergiliarum exortum matutinum Caesari significant kalendae April. III non. April. in Attica vergiliae vesperi occultantur, eaedem postridie in Boeotia, Caesari autem et Chaldaeis nonis. Caesari VI idus significat imbres librae occasus. XIV kal. Mai. Aegypto suculae occidunt vesperi, sidus vehemens et terra marique turbidum, XVI Atticae, XV Caesari continuo quatriduo significant. Caesari et VIII kal. notatur dies. VI non. Mai. Caesari suculae matutino exoriuntur et VIII idus capella pluvialis. *Ibid.* §. 255: A vergiliarum exortu significant Caesari postridie arcturi occasus matutinus. XI kal. Iun. Caesari Orionis gladius occidere incipit. IIII non. Iunias Caesari et Assyriae aquila vesperi oritur. XI kal. Iul. eiusdem Orionis gladius Caesari occidere incipit. *Ibid.* 268: Ab solstitio ad fidiculae occasum VI kal. Iul. Caesari Orion exoritur. XIII kal. Aug. Aegypto aquila occidit matutino, etesiarumque prodromi flatus incipiunt, quod

Caesar X kal. sentire Italiam existimavit. III kal. regia in pectore leonis stella matutino Caesari emergit. VIII id. Aug. arcturus medius occidit III idus fidicula occasu suo autumnum inchoat, uti is adnotat. *Ibid.* 31, 309: Sequitur ex divisione temporum autumnus a fidiculae occasu ad aequinoctium ac deinde vergiliarum occasum initiumque hiemis. in his intervallis significant pridie id. Aug. Atticae equus oriens vesperi, Aegypto et Caesari delphinus occidens. XI kal. Sept. Caesari et Assyriae stella, quae vindemitor appellatus, exoriri mane incipit vindemiae maturitatem promittens. V id. Sept. Caesari capella oritur vesperi, arcturus vero medius pridie idus vehementissimo significatu terra marique per dies quinque. XVI kal. Oct. Aegypto spica, quam tenet virgo, exoritur matutino, etesiaeque desinunt. hoc idem Caesari XIV kalendas, XIII Assyriae significant et XI kal. Oct. Caesari commissura piscium occidens ipsumque aequinoctii sidus VIII kal. Oct. *Ibid.* §. 312: Caesari V non. Oct. heniochus occidit matutino. IIII non. Oct. Caesari corona exoriri incipit et postridie occidunt haedi vesperi. VIII id. Oct. Caesari fulgens in corona stella exoritur et VI idus vergiliae vesperi, idibus corona tota. XVII kal. Novembr. suculae vesperi oriuntur. pridie kalendas Caesari arcturus occidit et suculae exoriuntur cum sole. IV nonas Nov. arcturus occidit vesperi. V id. Nov. gladius Orionis occidere incipit. deinde III idus vergiliae occidunt.

Ab hoc de astris libro nescio an diversus sit liber Fastorum sive de computatione, quem commemorat *Schol. Lucan.* X. 185: Probat ab effectu, quod vere intentus fuerit, quia suus [Caesaris] liber, quem composuit de computatione, non inferior libro Eudoxi sit; *et ad vs.* 187: Est autem liber fastorum Divi Iulii Caesaris, qui ordinationem continet secundum auctoritatem Chaldaeorum, quem in senatu recitavit. *Schol. Guelf.*: Eudoxus enim ad cursum suum post VIII annos solem reverti dicit et ipse annum magnum; Caius vero Caesar post quinquennium, quo peracto bis sextum esse praecepit et melius annum visus est computasse.

Anticatones duo.

Suet. Caes. 56: Reliquit et de analogia duos libros et Anticatones totidem ac praeterea poëma, quod inscribitur iter. quorum librorum primos in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia conventibus peractis ad exercitum rediret, sequentes sub tempus Mundensis proelii fecit, novissimum, dum ex urbe in Hispaniam ulteriorem quarto et vicesimo die pervenit.— *Plut. Caes.* 54: *Ἔγραψε Κικέρων ἐγκώμιον Κάτωνος ὄνομα τῷ λόγῳ θέμενος Κάτωνα· καὶ πολλοῖς ὁ λόγος ἦν διὰ σπουδῆς, ὡς εἰκός, ὑπὸ τοῦ δεινοτάτου τῶν ῥητόρων εἰς τὴν καλλίστην πεποιημένος ὑπόθεσιν. τοῦτο ἠνία Καίσαρα κατηγορίαν αὑτοῦ νομίζοντα τὸν τοῦ τεθνηκότος δι' αὐτὸν ἔπαινον. ἔγραψεν οὖν πολλάς τινας κατὰ τοῦ Κάτωνος αἰτίας συναγαγών· τὸ δὲ βιβλίον Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται.* *Idem ibid.* 3: *Ἐν δὲ τῇ πρὸς Κικέρωνα περὶ Κάτωνος ἀντιγραφῇ παραιτεῖται μὴ στρα-*

τιωτικοῦ λόγον ἀνδρὸς ἀντεξετάζειν πρὸς δεινότητα ῥήτορος εὐφυοῦς καὶ σχολὴν ἐπὶ τοῦτο πολλὴν ἄγοντος. *Idem Cic.* 39: *Ἐκ δὲ τούτου διετέλει τιμῶν καὶ φιλοφρονούμενος, ὥστε καὶ γράψαντι λόγον ἐγκώμιον Κάτωνος ἀντιγράφων τόν τε λόγον αὐτοῦ καὶ τὸν βίον ὡς μάλιστα τῷ Περικλέους ἐοικότα καὶ Θηραμένους ἐπαινεῖν.* *Idem Cat. Min.* 11: — *ἦν ὁ γράψας ὅτι κοσκίνῳ τὴν τέφραν τοῦ νεκροῦ [Καπίωνος] μετέβαλε καὶ διήθησε χρυσίον ζητῶν κατακεκαυμένον. οὕτως οὐ τῷ ξίφει μόνον, ἀλλὰ καὶ τῷ γραφείῳ τὸ ἀνυπεύθυνον καὶ τὸ ἀνυπόδικον ἐπίστευσεν.* *Idem ibid.* 36: *Διὸ καὶ τοῖς τε ἄλλοις φίλοις ὡς ἀπιστῶν προσέκρουσε καὶ τὸν συνηθέστατον ἁπάντων Μουνάτιον εἰς ὀργὴν ὀλίγου δεῖν ἀνήκεστον γενομένην ἐνέβαλεν, ὥστε καὶ Καίσαρι γράφοντι λόγον κατὰ τοῦ Κάτωνος πικροτάτην τοῦτο τὸ μέρος τῆς κατηγορίας διατριβὴν παρασχεῖν.* *Ibid.* 52: — *ἀνέλαβε πάλιν τὴν Μαρκίαν χηρεύουσαν ἐπὶ χρήμασι πολλοῖς. ὁ γὰρ Ὁρτήσιος θνήσκων ἐκείνην ἀπέλιπε κληρονόμον. εἰς ὃ δὴ μάλιστα λοιδορούμενος ὁ Καῖσαρ τῷ Κάτωνι φιλοπλουτίαν προφέρει καὶ μισθαρνίαν ἐπὶ τῷ γάμῳ. τί γὰρ ἔδει παραχωρεῖν δεόμενον γυναικὸς ἢ τί μὴ δεόμενον αὖθις ἀναλαμβάνειν, εἰ μὴ δέλεαρ ἐξ ἀρχῆς ὑφείθη τὸ γύναιον Ὁρτησίῳ καὶ νέαν ἔχρησεν, ἵνα πλουσίαν ἀπολάβῃ;* *Ibid.* 54: *Ἠκολούθησε γὰρ αὐτῷ [Σερβιλία] χηρεύουσα. ἀλλ᾽ ὅ γε Καῖσαρ οὐδὲ τῶν ἐπ᾽ ἐκείνῃ βλασφημιῶν τοῦ Κάτωνος ἐφείσατο.* *Cic. Top.* 25: Nam aut negari potest id factum esse, quod laudetur, aut non eo nomine afficiendum, quo laudator affecerit, aut omnino non esse laudabile, quod non recte, non iure factum sit. quibus omnibus generibus usus est nimis imprudenter Caesar contra Catonem meum. *Plin. hist. nat.* VII. 30, 117: Salve primus omnium parens patriae appellate atque, ut dictator Caesar hostis quondam tuus de te scripsit, omnium triumphorum lauream adepte maiorem, quanto plus est ingenii Romani terminos in tantum promovisse quam imperii. *Priscian. p.* 694 *P.* (I. *p.* 227 *H.*): Caesar in Anticatone priore: 'uno enim excepto, quem aliusmodi atque omnis natura finxit, suos quisque habet caros'. *Gell.* IV. 16: C. Caesar in Anticatone 'unius', inquit, 'arrogantiae superbiaeque dominatuque'. *Plin. epist.* III. 12: Erunt officia antelucana, in quae incidere impune ne Catoni quidem licuit. quem tamen C. Caesar ita reprehendit, ut laudet. describit enim eos, quibus obvius fuerat, cum caput ebrii retexissent, erubuisse; deinde adicit: 'putares non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos'.

Apophthegmata sive dicta collectanea.

Sueton. Caes. 56: Feruntur et a puero et ab adulescentulo quaedam scripta, ut laudes Herculis, tragoedia Oedipus, item dicta collectanea, quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. *Cic. Fam.* IX. 16, 3: Sed tamen ipse Caesar habet peracre iudicium, et ut Servius, quem litteratissimum fuisse iudico, facile diceret: hic versus Plauti non est. hic est — sic audio Caesarem, cum volumina iam confecerit *ἀποφθεγμάτων*, si quod afferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, reicere solere.

Epistolae.

Suet. Caes. 56: Epistolae quoque eius ad senatum exstant; quas primus videtur ad paginas et formam memorialis libelli convertisse, cum antea consules et duces non nisi transversa charta scriptas mitterent. exstant et ad Ciceronem, item ad familiares domesticis de rebus; in quibus si qua occultius perferenda erant, per notas scripsit, id est sic structo litterarum ordine, ut nullum verbum effici posset; quae si quis investigare et persequi velit, quartam elementorum litteram, id est d pro a et perinde reliquas commutet. *Gell.* XVII, 9: Libri sunt epistolarum C. Caesaris ad C. Oppium et Balbum Cornelium, qui rebus eius absentis curabant. In his epistolis quibusdam in locis inveniuntur litterae singulariae sine coagmentis syllabarum, quas tu putes positas incondite: nam verba ex his litteris confici nulla possunt *cett.*

Ad M. Tullium Ciceronem. *Cic. ad Fam.* I. 9, 20 (a. 55): Cum Pompeius ita contendisset, ut nihil umquam magis, ut cum Crasso redirem in gratiam, Caesarque per litteras maxima se molestia ex illa contentione affectum ostenderet *cett.* *Ibid.* VII. 5, 2 (a. 54): Litterae mihi dantur a te, quibus in extremis scriptum erat: 'M. Orfium, quem mihi commendas, vel regem Galliae faciam, vel hunc Leptae delega, si vis tu; ad me alium mitte, quem ornem'. *Ad Q. fratr.* II. 15, 1: A. d. IIII non. Iun. accepi litteras datas Placentiae, deinde alteras postridie datas Blandenone cum Caesaris litteris, refertis omni officio, diligentia, suavitate. — Litterae vero eius una datae cum tuis, quarum initium est, quam suavis ei tuus adventus fuerit et recordatio veteris amoris, deinde se effecturum, ut ego in medio dolore ac desiderio tui te, cum a me abesses, potissimum secum esse laetarer, incredibiliter delectarunt. — modo mihi date Britanniam, quam pingam coloribus tuis, penicillo meo. Sed quid ago? quod mihi tempus Romae praesertim, ut iste me rogat, manenti vacuum ostenditur? — Trebatium quod ad se miserim, persalse et humaniter etiam gratias mihi agit. negat enim in tanta multitudine eorum, qui una essent, quemquam fuisse, qui vadimonium concipere posset. *Ad Fam.* VII. 8, 1: Scripsit ad me Caesar perhumaniter nondum te sibi satis esse familiarem propter occupationes suas, sed certe fore. *Ad Q. fratr.* II. 16, 5: Quomodonam, mi frater, de nostris versibus Caesar? nam primum librum se legisse scripsit ad me ante et prima sic ut neget se ne Graeca quidem meliora legisse, reliqua ad quendam locum ῥᾳθυμότερα. hoc enim utitur verbo. *Ibid.* III. 1, 10: De tribunatu quod scribis, ego vero nominatim petivi Curtio, et mihi ipse Caesar nominatim Curtio paratum esse rescripsit meamque in rogando verecundiam obiurgavit. *Ibid.* §. 25: Ex Britannia Caesar ad me kal. Sept. dedit litteras, quas ego accepi a. d. IIII kal. Octobr., satis commodas de Britannicis rebus; quibus, ne admirer, quod a te nullas acceperim, scribit se sine te fuisse, cum ad mare accesserit. *Ibid.* III. 5 *et* 6, 3: Caesaris amore, quem ad me perscripsit, unice delector; promissis iis, quae ostendit, non

valde pendeo. *Ad Att.* IIII. 16, 13: Ex fratris litteris incredibilia quaedam de Caesaris in me amore cognovi, eaque sunt ipsius Caesaris uberrimis litteris confirmata. *Ibid.* 17, 3: Ab Quinto fratre et a Caesare accepi a. d. IX kal. Nov. litteras confecta Britannia, obsidibus acceptis, nulla praeda, imperata tamen pecunia datas a litoribus Britanniae proximo a. d. VI kal. Oct. exercitum Britannia reportabant. *Ibid.* 18, 3: Hiberna legionis eligendi optio delata commodum, ut ad me scribit. — *Philargyr. ad Verg. Georg.* III. 204: Esseda vehiculi vel currus genus, quo soliti sunt pugnare Galli. Caesar testis est libro ad Ciceronem III: 'multa milia equitum atque essedariorum exspecto'.

(*Ann.* 53.) *Cic. Phil. II.* 20, 49: Acceperam iam ante Caesaris litteras, ut mihi satisfieri paterer a te. *Charis. p.* 101 *P.:* Caesar epistolarum ad Ciceronem 'neque', inquit, 'pro cauto ac diligente se castris continuit'.

(*Ann.* 50.) *Cic. ad Att.* VII. 1, 3: Utriusque autem accepi eiusmodi litteras eodem tempore, quo tuas, ut neuter quemquam omnium pluris facere, quam me videretur. *Ibid.* §. 7: Gratulans mihi Caesar de supplicatione triumphat de sententia Catonis nec scribit, quid ille sententiae dixerit, sed tantum supplicationem eum mihi non decrevisse. *Ibid.* 2, 7: Caesar iis litteris, quibus mihi gratulatur et omnia pollicetur, quomodo exsultat Catonis in me ingratissimi iniuria.

(*Ann.* 49.) *Cic. ad Att.* VII. 21, 3: Ipse me Caesar ad pacem hortatur. sed antiquiores litterae, quam ruere coepit. *Ibid.* VIII. 2, 1: Ego ad Caesarem unas Capua litteras dedi, quibus ad ea rescripsi, quae mecum ille de gladiatoribus suis egerat. *Ibid.* 11, 5: Quod quaeris, quid Caesar ad me scripserit, quod saepe, gratissimum sibi esse, quod quierim, oratque, in eo ut perseverem. *Ibid.* IX. 6 A: 'Caesar imp. s. d. Ciceroni imp. Cum Furnium nostrum tantum vidissem, neque loqui neque audire meo commodo potuissem, properarem atque essem in itinere praemissis iam legionibus, praeterire tamen non potui, quin et scriberem ad te et illum mitterem gratiasque agerem; etsi hoc et feci saepe et saepius mihi facturus videor: ita de me mereris. imprimis a te peto, quoniam confido me celeriter ad urbem venturum, ut te ibi videam, ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim. ad propositum revertar: festinationi meae brevitatique litterarum ignosces. reliqua ex Furnio cognosces'. *Ibid.* 16, 1: Ab eo mihi litterae redditae sunt a. d. VII kal., quibus iam 'opes' meas, non ut superioribus 'opem' exspectat. cum eius clementiam Corfiniensem illam per litteras collaudavissem, rescripsit hoc exemplo: 'Caesar imp. Ciceroni imp. s. d. Recte auguraris de me (bene enim tibi cognitus sum) nihil a me abesse longius crudelitate. atque ego cum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum meum factum probari abs te triumpho gaudio. neque illud me movet, quod ii, qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent; nihil enim malo quam et me mei similem esse et illos sui. tu velim mihi ad urbem praesto sis,

ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil scito mihi esse iucundius. hanc adeo habeo gratiam illi; neque enim aliter facere poterit: tanta eius humanitas, is sensus, ea in me est benevolentia'. *Ibid.* X. 3a, 2: Caesar mihi ignoscit per litteras, quod non venerim, seseque in optimam partem id accipere dicit. facile patior, quod scribit secum Tullum et Servium questos esse, quia non idem sibi quod mihi remisisset. *Ibid.* X. 8B: 'Caesar imp. Ciceroni imp. s. d. Etsi te nihil temere, nihil imprudenter facturum iudicaram, tamen permotus hominum fama scribendum ad te existimavi et pro nostra benevolentia petendum, ne quo progredereris proclinata iam re, quo integra etiam progrediendum tibi non existimasses. namque et amicitiae graviorem iniuriam feceris et tibi minus commode consulueris, si non fortunae obsecutus videbere (omnia enim secundissima nobis, adversissima illis accidisse videntur) nec causam secutus (eadem enim tum fuit, cum ab eorum consiliis abesse iudicasti), sed meum aliquod factum condemnavisse; quo mihi gravius abs te accidere nihil potest. quod ne facias, pro iure nostrae amicitiae abs te peto. postremo quid viro bono et quieto et bono civi magis convenit quam abesse a civilibus controversiis? quod nonnulli cum probarent, periculi causa sequi non potuerunt. tu explorato et vitae meae testimonio et amicitiae iudicio neque tutius neque honestius reperies quicquam, quam ab omni contentione abesse. XV kal. Maias ex itinere'.

(*Ann.* 47.) *Cic. pro Lig.* 3, 7: Apud quem igitur hoc dico? nempe apud eum, qui, cum hoc sciret, tamen me, antequam vidit, reipublicae reddidit; qui ad me ex Aegypto litteras misit, ut essem idem, qui fuissem. *Idem pro Deiot.* 14, 38: Iubes enim bene sperare et bono esse animo; quod scio te non frustra scribere solere. memini enim iisdem fere verbis ad me te scribere meque tuis litteris bene sperare non frustra esse iussum.

(*Ann.* 45.) *Cic. ad Att.* XIII. 20, 1: A Caesare accepi consolatorias datas pridie kal. Mai. Hispali.

Ad Balbum et Oppium (a. 54): De Caesare fugerat me ad te scribere: video enim, quas tu litteras exspectaris. sed ille scripsit ad Balbum fasciculum illum epistolarum, in quo fuerat mea et Balbi, totum sibi aqua madidum esse, ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam. sed ex Balbi epistola pauca verba intellexerat, ad quae rescripsit his verbis: 'de Cicerone te video quiddam scripsisse, quod ego non intellexi; quantum autem coniectura consequebar, id erat eiusmodi, ut magis optandum quam sperandum putarem'. iocum autem illius de sua egestate ne sis aspernatus. (a. 49.) *Cic. ad Att.* IX. 6, 1: Roma scripsit Balbus cohortes sex, quae Albae fuissent, ad Curium Minucia transisse; id Caesarem ad se scripsisse, et brevi tempore eum ad urbem futurum. *Ibid.* 7 C: 'Caesar Oppio, Cornelio s. Gaudeo mehercule vos significare litteris, quam valde probetis ea, quae apud Corfinium sunt gesta. consilio vestro utar libenter et hoc libentius, quod mea sponte facere constitueram, ut quam

lenissimum me praeberem et Pompeium darem operam ut reconciliarem. temptemus hoc modo, si possumus, omnium voluntates recuperare et diuturna victoria uti, quoniam reliqui crudelitate odium effugere non potuerunt neque victoriam diutius tenere praeter unum L. Sullam, quem imitaturus non sum. haec nova sit ratio vincendi, ut misericordia et liberalitate nos muniamus. id quemadmodum fieri possit, nonnulla mihi in mentem veniunt, et multa reperiri possunt. de his rebus rogo vos ut cogitationem suscipiatis. N. Magium, Pompeii praefectum, deprehendi. scilicet meo instituto usus sum et eum statim missum feci. iam duo praefecti fabrum Pompeii in meam potestatem venerunt et a me missi sunt. si volent grati esse, debebunt Pompeium hortari, ut malit mihi esse amicus quam iis, qui et illi et mihi semper fuerunt inimicissimi; quorum artificiis effectum est, ut respublica in hunc statum perveniret.' *Ibid.* 13 A, 1: 'Caesar Oppio, Cornelio s. A. d. VII id. Mart. Brundisium veni; ad murum castra posui. Pompeius est Brundisii. misit ad me N. Magium de pace. quae visa sunt, respondi. hoc vos statim scire volui. cum in spem venero de compositione aliquid me conficere, statim vos certiores faciam.'

(*Ann.* 45.) *Cic. ad Att.* XIII. 31, 3: De epistola ad Caesarem κέκρικα. atque id ipsum, quod isti aiunt illum scribere, se nisi constitutis rebus non iturum in Parthos, idem ego suadebam in illa epistola. *Ibid.* 46, 2: Balbum conveni. ex eo haec primum: paulo ante acceperam eas litteras, in quibus magno opere confirmat ante ludos Romanos. legi epistolam. multa de meo Catone, quo saepissime legendo se dicit copiosiorem factum; Bruti Catone lecto se sibi visum disertum.

Ad Q. Pedium (a. 49). *Cic. ad Att.* IX. 14, 1: Litteras accepi ab Q. Pedio, Caesarem ad se pridie id. Mart. misisse hoc exemplo: 'Pompeius se oppido tenet. nos ad portas castra habemus. conamur opus magnum et multorum dierum propter altitudinem maris; sed tamen nihil est, quod potius faciamus. ab utroque portus cornu moles iacimus, ut aut illum quam primum traicere quod habet Brundisii copiarum cogamus aut exitu prohibeamus'.

Ad L. Pisonem. *Charis. p.* 60 *P.:* Caesar ad Pisonem: 'Locellum tibi signatum remisi'.

Ad P. Clodium (a. 58). *Cic. pro domo* 9, 22: Litteras in contione recitasti, quas tibi a C. Caesare missas diceres: 'Caesar Pulchro', cum etiam es argumentatus amoris esse signum, cum nominibus tantum uteretur neque ascriberet proconsul aut tribuno plebis; deinde gratulari tibi, quod M. Catonem tribunatu tuo removisses et quod eidem in posterum de extraordinariis potestatibus libertatem ademisses *cett.*

Ad M. Crassum (a. 55). *Plut. Crass.* 16: *Καίτοι τῷ γραφέντι περὶ τούτων νόμῳ Παρθικὸς πόλεμος οὐ προσῆν. ᾔδεσαν δὲ πάντες, ὅτι πρὸς τοῦτο Κράσσος ἐπτόηται· καὶ Καῖσαρ ἐκ Γαλατίας ἔγραψεν αὐτῷ τὴν ὁρμὴν ἐπαινῶν καὶ παροξύνων ἐπὶ τὸν πόλεμον.*

Ad Cn. Pompeium (a. 52). *Plut. Pomp.* 56: *Ὁ Πομπήϊος ἔφη γράμματα Καίσαρος ἔχειν βουλομένου λαβεῖν διάδοχον καὶ παύσασθαι*

τῆς στρατείας. ὑπατείας μέντοι καὶ μὴ παρόντι καλῶς ἔχειν αἴτησιν αὐτῷ δοθῆναι.

Ad L. Lentulum (a. 49). *Cic. ad Att.* VIII. 9, 4: VI kal. vesperi Balbus minor ad me venit occulta via currens ad Lentulum consulem missu Caesaris cum litteris, cum mandatis, cum promissione provinciae, Romam ut redeat.

Ad suos Brundisium (a. 48). *App.* II. 58: — *ἐπιστολὴ πρὸς τὸν στρατὸν αὐτὸν ἐγέγραπτο ἄλλη, τὸν βουλόμενον αὐτῶν ἐπὶ τὰς ναῦς ἕπεσθαι τῷ Ποστουμίῳ καὶ καταίρειν ἀναχθέντας ἐς χωρίον ἐς ὅ τι ὁ ἄνεμος ἐκφέρῃ μηδὲν τῶν νεῶν φειδομένους· οὐ γὰρ νεῶν χρῄζειν, ἀλλὰ ἀνδρῶν* (cf. *Caes. b. c.* III. 25).

Ad M. Antonium (a. 48). *Cic. ad Att.* XI. 7, 2: Ad me misit Antonius exemplum Caesaris ad se litterarum, in quibus erat se audisse Catonem et L. Metellum in Italiam venisse, Romae ut essent palam: id sibi non placere, ne qui motus ex eo fierent, prohiberique omnes Italia, nisi quorum ipse causam cognovisset; deque eo vehementius erat scriptum. (a. 47.) *Cic. Phil.* II. 40, 103: Varronis Casinatem fundum quis venisse dicet? — misisse dicis Alexandriam qui emeret a Caesare. — quid? si etiam scripsit ad te Caesar, ut redderes, quid satis potest dici de tanta audacia?

Ad Amantium (a. 47). *Plut. Caes.* 50: *Τῆς μάχης ταύτης τὴν ὀξύτητα καὶ τὸ τάχος ἀναγγέλλων εἰς Ῥώμην πρός τινα τῶν φίλων Ἀμάντιον ἔγραψε τρεῖς λέξεις· 'Ἦλθον, εἶδον, ἐνίκησα'.*

Ad Ser. Sulpicium (a. 46). *Cic. ad Fam.* XIII. 19, 1: Effectum est — ut omnia, quae vellemus a Caesare impetrarentur; quod intelliges ex iis litteris, quas Caesar ad te dedit.

Ad Atticum (a. 46). *Cic. ad Att.* XII. 6, 3: Caesar mihi irridere visus est quaeso illud tuum, quod erat *εὐπινὲς* et urbanum. ita porro te sine cura esse iussit, ut mihi quidem dubitationem omnem tolleret.

Ad Deiotarum. *Cic. pro Deiot.* 14, 38: Non dubito, quin tuis litteris, quarum exemplum legi, quas ad eum Tarracone huic Blesamio dedisti, se magis etiam erexerit ab omnique sollicitudine abstraxerit. iubes enim bene sperare et bono esse animo.

Ad Lamiam (a. 45). *Cic. ad Att.* XIII. 45, 1: Lamia — epistolam ad me attulit missam sibi a Caesare; quae quamquam ante data erat quam illae Diocharinae, tamen plane declarabat illum ante ludos Romanos esse venturum. in qua extrema scriptum erat, ut ad ludos omnia pararet neve committeret, ut frustra ipse properasset.

Ad senatum (a. 55). *Plut. Cat. min.* 51: *Ἐκ τούτου Καῖσαρ ἐπιστολὴν γράψας ἀπέστειλεν εἰς τὴν σύγκλητον, ὡς δ' ἀνεγνώσθη βλασφημίας πολλὰς ἔχουσα καὶ κατηγορίας τοῦ Κάτωνος. cett.* a. 50 extr. (cf. *Caes. b. c.* I. 1.) *Cic. ad Fam.* XVI. 11, 2: Caesar, amicus noster, minaces ad senatum et acerbas litteras miserat. *Suet. Caes.* 29: Senatum litteris deprecatus est, ne sibi beneficium populi adimeretur, aut ut ceteri quoque imperatores ab exercitibus discederent. *App. b. c.* II. 32: *Περιεῖχε δ' ἡ γραφὴ κατάλογόν τε σεμνὸν ὧν ἐξ ἀρχῆς ὁ Καῖσαρ ἐπεπράχει, καὶ πρόκλησιν, ὅτι θέλοι Πομπηΐῳ συναποθέσθαι, ἄρχοντος δ' ἔτι ἐκείνου οὔτε ἀποθήσεσθαι*

καὶ τιμωρὸς αὐτίκα τε τῇ πατρίδι καὶ ἑαυτῷ κατὰ τάχος ἀφίξεσθαι. *Cic. Phil.* XIV. 8, 23 (a. 47): Ad te ipsum, P. Servili, num misit ullas collega litteras de illa calamitosa pugna Pharsalica? — profecto noluit. at misit postea de Alexandria, de Pharnace.

Epistolae in Commentariis commemoratae. Ad Lingonas *b. G.* I. 26. ad Labienum V. 11. 46. ad Q. Tullium Ciceronem V. 48. ad C. Fabium VIII. 6. ad Trebonium VIII. 11. *b. c.* II. 18. ad Q. Fuvium Calenum *b. c.* III. 14. ad suos Brundisium III. 25. ad Metellum Scipionem III. 57. ad Domitium Calvinum III. 78. *b. Alex.* 34 et 38. ad Gabinium *b. Alex.* 42. ad Q. Cassium Longinum *ibid.* 51. 56. ad Alienum *b. Afr.* 20. ad eundem et Rabirium Postumum *ibid.* 26. ad senatum *b. Gall.* II. 34 *extr.* IV. 38 *extr.* VII. 90. *b. civ.* I. 1. 9. in Sardiniam et finitimas provincias *b. Afr.* 8. circum Africam provinciam *ibid.* 26. ad Gaetulos *ibid.* 32.

Epistolae, quae ad quos scriptae sint incertum est. *App. b. c.* II. 32 (a. 50 extr.): *Τοὺς μὲν οὖν φίλους ἐκέλευεν ὑπὲρ αὐτοῦ συμβῆναι τὰ μὲν ἄλλα αὐτὸν ἔθνη καὶ στρατόπεδα ἀποθήσεσθαι, μόνα δ' ἕξειν δύο τέλη καὶ τὴν Ἰλλυρίδα μετὰ τῆς ἐντὸς Ἄλπεων Γαλατίας, ἕως ὕπατος ἀποδειχθείη.* *Plut. Caes.* 31: *Παρὰ Καίσαρος ἧκον ἐπιστολαὶ μετριάζειν δοκοῦντος· ἠξίου γὰρ ἀφεὶς τὰ ἄλλα πάντα τὴν ἐντὸς Ἄλπεων καὶ τὸ Ἰλλυρικὸν μετὰ δυεῖν ταγμάτων αὐτῷ δοθῆναι, μέχρι οὗ τὴν δευτέραν ὑπατείαν μέτεισι.* *Idem Caes.* 48 (a. 48): *Τοῖς δὲ φίλοις εἰς Ῥώμην ἔγραψεν, ὅτι τῆς νίκης ἀπολαύοι τοῦτο μέγιστον καὶ ἥδιστον, τὸ σώζειν τινὰς ἀεὶ τῶν πεπολεμηκότων πολιτῶν αὐτῷ.* *App. b. c.* II. 79: *Καὶ τόδε τινὲς αὐτοῦ [Πομπηΐου] στρατήγημα ἐπαινοῦσιν ὡς ἄριστον ἐν περικυκλώσει· ὁ δὲ Καῖσαρ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς καταμέμφεται. τάς τε γὰρ πληγὰς ὑπὸ τῆς βολῆς εὐτονωτέρας γίγνεσθαι καὶ τοὺς ἄνδρας ὑπὸ τοῦ δρόμου εὐθυμοτέρους· ἑστῶτας δ' ἀποψύχεσθαι καὶ τοῖς ἐπιθέουσιν εὐβλήτους δι' ἀτρεμίαν οἷα σκοποὺς εἶναι· ὃ καὶ τότε γίγνεσθαι cett.*

Cic. ad Fam. IX. 6, 1 (a. 46): Cum ille scripsisset, ut opinor, se in Alsiense venturum *cett.*

Suet. Caes. 26: Tirones neque in ludo neque per lanistas, sed in domibus per equites Romanos atque etiam per senatores armorum peritos erudiebat precibus enitens, quod epistolis eius ostenditur, ut disciplinam singulorum susciperent ipsique dictata exercentibus darent.

Ad senatum scripta videtur epistola commemorata ab *Eumen. Panegyr. Constant.* 11, 2 (a. 56): Quam [Britanniam] Caesar, ille auctor vestri nominis, cum Romanorum primus intrasset, alium se orbem terrarum scripsit reperisse tantae magnitudinis arbitratus, ut non circumfusa Oceano, sed complexa ipsum Oceanum videretur.

Epistola gromatica Caesaris citatur in libro geometrico manuscr., quem in bibliotheca Bambergensi repertum descripsit *L. de Ian in diurn. antiqu. stud.* 1844. 55: Nunc ad epistolam Iulii Caesaris veniamus, quod ad huius artis originem pertinet, ut nec ipsius auctoris gloria pereat, et nobis plenissime rei veritas ad notitiam veniat. quisquis ille tamen hanc epistolam studiose

legere voluerit, quibusdam compendiis introductus lucidius maiorum dicta in brevi percipiet.

Poëmata.

Tac. de orat. 21: Fecerunt [Caesar et Brutus] et carmina et in bibliothecas retulerunt non melius quam Cicero, sed felicius, quia illos fecisse pauciores sciunt. *Sueton. Caes.* 56: Feruntur et a puero et ab adolescentulo quaedam scripta, ut laudes Herculis, tragoedia Oedipus; quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. *Ibid.* 56: Reliquit et de analogia duos libros et Anticatones totidem ac praeterea poëma, quod inscribitur iter. quorum librorum primos in transitu Alpium —, sequentes sub tempus Mundensis proelii fecit, novissimum, dum ab urbe in Hispaniam ulteriorem quarto et vicesimo die pervenit.

Sueton. vit. Terent. 5: C. Caesar:

'Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander,
Poneris et merito, puri sermonis amator.
Lenibus atque utinam scriptis adiuncta foret vis
Comica, ut aequato virtus polleret honore
Cum Graecis neque in hac despectus parte iaceres.
Unum hoc maceror et doleo tibi deesse, Terenti.'

Plin. hist. nat. XIX. 8, 144: Nec non olus quoque silvestre est trium foliorum Divi Iulii carminibus praecipue iocisque militaribus celebratum. alternis quippe versibus exprobravere lapsana se vixisse apud Dyrrhachium praemiorum parsimoniam cavillantes. est autem id cyma silvestris (cf. *Caes. b. c.* III. 48).

Incerta.

Quintil. I. 5, 63: Mihi placet Latinam rationem sequi, quousque patitur decor. neque enim iam 'Calypsonem' dixerim ut Iunonem, quamquam secutus antiquos C. Caesar utitur hac ratione declinandi. *Ibid.* I. 7, 21: 'Optimus, maximus', ut mediam i litteram, quae veteribus u fuerat, acciperent, C. primum Caesaris inscriptione traditur factum. *Vel. Long.* p. 2228 *P.*: Antiquis varie scriptitatum est 'mancupium, aucupium, manubiae', siquidem C. Caesar per i scripsit, ut apparet ex titulis ipsius. *Gell.* VII. 9: M. Tullius et C. Caesar 'mordeo memordi', 'pungo pepugi', 'spondeo spepondi' dixerunt. *Diomed.* p. 365 *P.*: Cicero causarum XIII: 're vendita, iterum empta'. unde manifestum fit 'venita' non dici, sed aut 'venumdata' aut 'vendita'. ut Cicero C. Caesar: 'Possessiones redimi, eas postea pluris venditas'. *Isidor. origg.* IV. 12, 7: Unguenta dicuntur a locis, ut Telinum, cuius Iulius Caesar meminit dicens: 'Corpusque suavi Telino ungimus'. *Nonius* p. 198 *M.*: 'Cinis' feminino apud Caesarem et Catulum et Calvum lectum est, quorum vacillat auctoritas. *Caper* p. 2244 *P.*: 'Lutum' atque 'macellum' singulariter exire memento, licet Memmius 'ista macella' dicat et Caesar 'luta'.

INDEX HISTORICUS.

Acarnania a Caesare per Cassium recepta C. III. 55. frumentum inde coactum a Pompeio III. 58.

Acco princeps coniurationis Senonum G. VI. 4. supplicio afficitur 44. de eius morte Galli queruntur VII. 1.

Achaia pecuniam et milites Pompeio praebet C. III. 3. 4. obtinetur a Rutilio Lupo, temptatur a Caesare per Calenum 55. legionem inde evocat Caes. 106, classem Al. 44. Achaica classis C. III. 5.

Achillas, praefectus regius, Pompeium interficit C. III. 104. Aegyptiorum copiis praeficitur 108. 109. Alexandriam occupat, Arsinoë bellum cum eo administrat 111. 112. interficitur Al. 4.

Achilles H. 25.

acies simplex Al. 37. Afr. 13. duplex G. III. 24. C. I. 83. III. 67. triplex G. I. 24. 49. 51. IIII. 14. C. I. 41. 64. III. 83. 89. Afr. 81. quadruplex *ibid.* C. III. 89.

M'. Acilius, legatus Caesaris C. III. 15. navibus ad Oricum praeest III. 39.

Acilla, Africae civitas immunis Afr. 33. a Considio obtinetur 43. praesidium ibi relinquit Caes. 67. Acillitani 33.

Acutius Rufus proditionis postulat Afranium C. III. 83.

Adbucillus C. III. 59.

Adiatunnus eruptionem facit ex oppido Sontiatum G. III. 22.

Adrumetum urbs Africae C. II. 23. obsidetur a Caesare Afr. 3. castra ibi ponit Scipio 24. Considius ibi praeest 33. 43. Varus eo pervenit 62. ad obsidendam urbem Sittius mittitur 67. introit Caes. 89.

Aduatuca in mediis Eburonum finibus G. VI. 32. a Cicerone aegre defenditur VI. 36—40.

Aduatuci ex Cimbris et Teutonis prognati G. II. 29. cum Nerviis faciunt contra Romanos II. 16. Nerviorum clade nuntiata domum revertuntur 29. legatos de pace mittunt, armorum partem celant, eruptionem faciunt 30—31 (V. 37). ab Ambiorige concitantur V. 38. 39. vincuntur a Caesare 51. rursus bellum parant 56. VI. 2.

Aegimurus insula Afr. 44.

Aeginium, oppidum Thessaliae C. III. 79.

Aegyptus classem praebet Pompeio C. III. 3, frumentum 5. in Aeg. venit Pomp. 103, Caesar 106. Aegyptiorum in Pharo insula domicilia 112. Aegyptiis navibus praeest Pompeius filius III. 5. 40. per omnes Aeg. partes conquisitores mittunt Alexandrini Al. 2. Aeg. maritimo accessu Pharo, pedestri Pelusio munita 26. Aegypto potitus reges constituit Caes. 33. Domitius duas in Aeg. ad Caesarem mittit legiones 34.

L. Aemilius decurio equitum Gallorum G. I. 23.

Aetolia a Caesarianis ducibus recepta C. III. 34. 35. 55. conscripti a Pompeio in Aetolia milites ad Caes. perfugiunt 61.

L. Afranius, Pompei legatus, Hispaniam citeriorem obtinet, ad Ilerdam bellum gerere constituit C. I. 38. eius copiae 39. civitates Hispaniae ab eo desciscunt 60. res cum Petreio adversus Caesarem gestae 61—83. filius eius obsidis loco datus 84. dimittitur cum exercitu 86. 87. proditionis postulatur C. III. 83. apud Pompeianos in Africa versatur Afr. 69. interficitur 95. Afraniana acies duplex C. I. 83. Afraniana legio ex Africa in Hispaniam adducta a Pompeio H. 7.

Africa a Tuberone obtinetur, Curio exercitum traducere iubetur C. I. 10. bellum in Africa a Curione gestum C. II. 23—44. in Africam venit Caes. Afr. 2. omnes portus praesidio tenentur 3. Caesarianorum initio belli angustiae 10. 24. de suo adventu Africae civitates certiores facit Caes. 26. Africa provincia male habita a Pompeianis *ibid.* novas copias in Africam mittit Alienus 35. incolae Africae in specubus frumenta condunt 65. Afrorum delectus 36. Africus ventus G. V. 8. C. 26. bellum Africum C. II. 32, Africanum G. VIII *praef.*

Agedincum, Senonum oppidum G. VI. 44. VII. 10. 57. 59. 62.

Aggar, Africae oppidum Afr. 67. 76. 79.

agger ad Avaricum G. VI. 24. Massiliae ex latericiis muris confectus C. II. 15.

agriculturae non student Germani G. VI. 12.

Ahenobarbus *vid.* Domitius.

Alba C. I. 15. 25. *Fragm.* p. 400. Albae duae, Albenses, Albani p. 394.

Albici, barbari homines, a Massiliensibus evocati C. I. 34. 56. 71. II. 2. 6.

alces in Germania G. VI. 27.

Alesia, Mandubiorum oppidum, circumvallatur a Caesare G. VII. 68. situs urbis 69 (83). res ad urbem gestae 70—88. C. III. 48.

Alexandria G. VIII *praef.* recipi in urbem vult Pompeius C. III. 103. Al. venit Caesar 106. fugitivis Romanis ibi receptus datus 110. ab Achilla occupata 111. ab incendio tuta Al. 1. urbs copiosissima 3. fere tota suffossa specus habet a Nilo pertinentes 5. pars urbis dimidia Africae esse praedicatur 14. Delta non ita longe ab Alex. 27. victor introit Caes. 32. Alexandria in Pontum proficiscitur Caes. 69. litterae Caesaris ad senatum de Alexandria *Fragm.* p. 403.

Alexandrini per omnes Aegypti partes conquisitores mittunt Al. 2. homines ingeniosissimi et acutissimi 3, fallaces et temerarii 7. aqua intercludunt Romanos 5. eorum machinationibus occurrit Caes. 9. proelio navali vincuntur 11. 12. reficiunt naves 13. iterum vincuntur 14—17. felicius rem gerunt ad Pharum 18—21. legatos mittunt de rege dimittendo 22. 23. commeatibus Caesaris insidiantur 25. Mithridatis iter intercepturi fugantur 26. 27. vincuntur a Caesare in proelio ad Nilum 28—31.

Aliacmon fl. C. III. 36.

Alienus, Siciliae praetor Afr. 2. 26. legiones et commeatum in Africam ad Caesarem mittit 34. 44.

Allobroges pacati G. I. 6. 10. ad Caesarem se recipiunt 1. 11. (14). Caesaris iussu Helvetiis frumenti copiam faciunt 28. Galbae apud eos hiberna III. 6. sollicitantur a Vercingetorige VII. 64. fines suos tuentur 65. Allobroges duo fratres apud Caesarem cum equitibus C. III. 59. ad Pompeium transeunt 60. unus eorum interficitur 84.

Alpes G. I. 10. III. 1. 2. 7. IIII. 10.

Alsiense *Fragm.* p. 403.

Amantia, urbs et regio Illyriae C. III. 40. Amantini Caesari se dedunt III. 12.

Amantius *Fragm.* p. 402.

Amanus, mons Asiae C. III. 31.

ambacti Gallorum G. VI. 15.

Ambarri consanguinei Haeduorum G. I. 11. 14.

Ambiani Belgae G. II. 4. Caesari se dedunt 15. quinque milia armatorum a concilio principum Gallorum iis imperantur VII. 75. cum Bellovacis coniuncti VIII. 7.

Ambibarii, Aremorica civitas G. VII. 75.

Ambilareti, Haeduorum clientes G. VII. 90.

Ambiliati, Venetorum socii G. III. 9.

Ambiorix, Eburonum princeps G. V. 24. auctor defectionis 26. eius oratio apud Caesaris legatos 27. Cottam et Titurium clade afficit 32—37. Aduatucos et Nervios concitat 38. cum Treveris foedus

init VI. 2. hospes Menapiorum, Germanis amicus VI. 5. 9. paene a Basilo capitur 30. nuntios per agros dimittit 31. in extremas Arduennae silvae partes proficiscitur 33. in latebris vivit 43. eius fines vastantur VIII. 24. 25.
Ambivariti G. IV. 9.
Ambluareti G. VII. 75.
Ambracia C. III. 36.
Amphilochi a Caesare recepti C. III. 55.
Amphipolis C. III. 61.
T. Ampius pecuniam ex templo Dianae tollere conatur C. III. 105.
Anartes G. VI. 25.
Anas fl. Hispaniae C. I. 38.
Ancalites, Britanniae civitas G. V. 21.
Ancona occupatur a Caesare C. I. 11.
Ancus Marcius *Fragm.* p. 391.
Andes, populus Galliae G. II. 35. III. 7. VIII. 26. Andi VII. 4.
Andecumborius (*non* Andecomborius) a Remis ad Caesarem legatus missus G. II. 3.
Androsthenes, praetor Thessaliae, Gomphorum portas Caesari claudit C. III. 80.
animas non interire druides docent G. VI. 14.
Annius Scapula interficitur Al. 55.
Anquilaria, oppidum Africae C. II. 23.
antesignani C. I. 43. 57. 75. 84. Afr. 75. 78.
Antiochia C. III. 102. 105. Antiochenses III. 102.
Antiochus Commagenus C. III. 4.
C. Antistius Reginus, Caesaris legatus G. VI. 1. VII. 83. 90.
Antistius Turpio H. 25.
M. Antonius, Caesaris legatus G. VII. 81. quaestor hibernis praefectus VIII. 2. 24. in Bellovacis relinquitur 36. in Belgio hiemat 36. Volusenum ad persequendum Commium mittit 48. augur fit 50. tribunus plebis C. I. 2. profugit ad Caesarem 5. Arretium mittitur 11. Sulmonenses recipit 18. Libonem Brundisio discedere cogit C. III. 24. legiones traicit 26. Lissi recipitur 29. cum Caesare se coniungit 30. legioni ad Dyrrhachium praeest 46. 64. sinistro cornu in pugna Pharsalica praeest 89. *Fragm.* p. 402. Antonianae scaphae C. III. 24.
C. Antonius (ad Curictam) se dedit C. III. 10. 67. Antoniani milites III. 3.
C. Antonius H. 18.
Apollo a Gallis colitur G. VI. 17.
Apollonia C. III. 5. Caesarem recipit 11. 12. praesidium ibi a Caesare relictum III. 78. Apolloniates III. 12. 13. 25.
Aponiana insula Afr. 2.
Apsus fl. C. III. 13. 19.
Apulia. legiones a Pompeio in Apulia dispositae C. I. 14. 17. Caesar in Ap. pervenit 23. gravis autumnus in Ap. III. 2.
aqua dulcis ad litora maris Al. 8.
Q. Aquila a Caesare Adrumetum missus Afr. 62. 63. ad Thapsum obsidendam classi praeficitur 67.
Aquileia G. I. 10.
aquiliferi Caesariani virtus C. III. 64.
M. Aquinus Afr. 57. captus a Caesare dimittitur 89.
Aquitania a Garumna ad Pyrenaeos pertinet G. I. 1. Gallia ex tertia parte aestimatur III. 20. maxima pars Crasso se dedit III. 27 (VII. 31). omnes civitates obsides dant Caesari VIII. 46. Aquitani G. I. 1. multis locis apud eos aerariae G. III. 21. Aquitani in Caesaris copiis C. I. 39.
Arar fl. per fines Haeduorum et Sequanorum fluit G. I. 11. 12. 13. 16. VII. 90. VIII. 4.
aratores stipendiarii milites facti Afr. 20.
Arduenna silva G. V. 3. VI. 29.
Arecomici *vid.* Volcae.
Arelate C. I. 36. II. 5.
Aremoricae civitates G. V. 53. VII. 75. VIII. 31.
Arguetius H. 10.
Ariarathes, frater Ariobarzanis Al. 66.
Aricia *Fragm.* p. 394.
Ariminum proficiscitur Caes. C. I. 8. excedere iubetur 10. delectum ibi habet 11.

Ariobarzanes copias Pompeio ex Cappadocia adducit C. III. 3. Al. 34. 66.

Ariovistus ab Arvernis et Sequanis arcessitus crudeliter imperat G. I. 31. 32. superbe Caesari respondet 34. 36. ad occupandum Vesontionem contendit 38 (populi Romani amicitiam expetiverat 40. 44). colloquium cum Caesare 41—47. legatos Caesaris in catenas conicit 47. ante novam lunam proelio non contendit 50. fugatur 52—53. eius mors commemoratur V. 29.

M. Aristius, trib. mil. VII. 42.

armatum concilium Gallorum G. V. 56. armis concrepandi mos VII. 21.

Armenia minore decedere iubetur Pharnaces Al. 34. 35. iugum ex Ponto pertinens in Armeniam *ibid.* Deiotarus rex Arm. min. a senatu appellatus 67.

C. Arpineius, eques Romanus G. V. 27. 28.

Arquitius *vid.* Clodius.

Arretium C. I. 11.

Arsinoë, regis Ptolemaei minor filia Al. 4 (C. III. 112). ex regno eam deducere statuit Caes. Al. 33.

Arverni Helviorum fines contingunt G. VII. 7. monte Cevenna disiunguntur 8. superati a Fabio Maximo I. 45. de potentatu cum Haeduis contendunt, Germanos arcessunt 31. Vercingetorige duce bellum contra Rom. movent VII. 4. opprimuntur a Caes. 8. Allobrogibus bellum inferunt 64. XXXV milia armatorum iis imperantur 75. capta Alesia reservantur, obsides mittunt 89. 90.

Asculum Picenum a Caesare recipitur C. I. 15.

Ascurum, Africae oppidum Afr. 23.

Asia. magnam classem ex Asia coëgit Pomp. C. III. 3. duas legiones Lentulus conscripsit 4. frumentum comparat Pomp. 5. 42. Caesar in Asiam venit 105. 106. Domitio Calvino administranda traditur Al. 34. 40. in As. Caes. proficiscitur 78. Asiaticae naves Pompei C. III. 5. 7. 40. Asiaticis navibus Caes. Alexandriam pervenit 106.

Asparagium Dyrrhachinorum venit Pompeius C. III. 30, Caesar 41.

Aspavia castellum H. 24.

Asprenas proconsul Afr. 8. Hisp. 10.

Asta, opp. Hispaniae, Caesari se dedit H. 36. Astenses equites Romani H. 26.

Ateguam Caes. oppugnat H. 6 *sqq.* oppidani hospites iugulant et de muro praecipitant 15. eruptione facta repelluntur 16. deditur urbs Caesari 19. Ursaonenses ibi capti 22.

Athamania C. III. 78.

Athenis classem coëgit Pomp. C. III. 3.

Q. Atius Varius, praef. equitum G. VIII. 28. C. III. 37.

Atrebates Belgae G. II. 4. cum Nerviis coniuncti II. 16. 23, cum Bellovacis VIII. 7. quattuor milia armatorum iis imperantur VII. 75.

Q. Atrius navibus praefectus G. V. 9.

P. Atrius eques Rom. de conventu Uticensi Afr. 68. 89.

P. Attius Varus Auximum tenet, toto Piceno delectum habet C. I. 12. deseritur a suis 13. Africam provinciam vacuam occupat C. II. 23. castra ad Uticam habet 24. vincitur a Curione 33. 34. paene interficitur 35. reliquiae exercitus Curionis ei se dedunt; superbe tractatur a Iuba 44. Attiani milites a Caesare laudantur C. I. 13. in Africa terga vertunt C. II. 34.

Attius Pelignus Sulmonem tenet, a Caesare dimittitur C. I. 18.

Avaricum, oppidum maximum Biturigum G. VII. 13. non incenditur a Vercingetorige 15. oppugnatur a Caesare 17. 22—25. defensores fugam parantes a matribus familiarum retinentur 26. capitur, incolae interficiuntur 28.

Augustus *Fragm.* p. 396.

C. Avienus trib. mil. X legionis ignominiose removetur Afr. 54.

Aulerci a Crasso in deditionem redacti G. II. 34. III. 29. cum Vercingetorige se coniungunt VII. 4,

cum Bellovacis VIII. 7. Aulerci Brannovices, Haeduorum clientes VII. 75. Aul. Cenomani VII. 75. Aul. Eburovices III. 17. VII. 75.
aurigarum Britannorum dexteritas G. IIII. 33.
L. Aurunculeius Cotta, Caesaris legatus G. II. 11. IIII. 22. 28. cum Titurio Sabino per Ambiorigem perit 23—37.
Ausci Aquitani Romanis dediti G. III. 27.
Ausetani, Hisp. pop., ad Caesarem transeunt C. I. 60.
Auximum Caes. proficiscitur C. I. 12. decurionum ad Attium oratio 13. Auximatibus gratias agit Caes. 13.
Axona fl. G. II. 5. 6.

Bacenis silva G. VI. 10.
Baculus *vid.* Sextius.
A. Baebius, eques Rom. H. 26.
Baetis fl. Al. 59. 60. H. 5. 36.
Baeturia H. 22.
Bagrada fl. C. II. 24. 26. 38. 39.
Balbus *vid.* Cornelius.
Baleares insulae. Cn. Pompeius in eas se convertit Afr. 23. funditores Baleares G. II. 7.
T. Balventius G. V. 35.
Basilus *vid.* Minucius.
Batavorum insula G. IIII. 10.
Belgae tertiam partem Galliae incolunt, fortissimi omnium Gallorum G. I. 1. contra Romanos coniurant II. 1. a Germanis orti II. 4. Bibractem, opp. Remorum, oppugnant 5. 6. proelium cum Caesare committunt 8. 9. domum reverti constituunt, fugiunt 10. 11. in officio eos continere iubetur Labienus III. 11. hiberna in Belgis IIII. 38. V. 24. VIII. 38.
Belgium, aut partis aut universae Galliae Belgicae nomen G. V. 12. 24. 25. VIII. 46. 49. 54.
bellica porta Uticae C. II. 25.
Bellonae templum in Cappadocia Al. 66.
Bellovaci plurimum inter Belgas valent G. II. 4. VII. 59. VIII. 6. eorum fines Haedui populantur II. 5. pacem petunt 13. 14. M. Crassi in iis hiberna V. 46. defectione Haeduorum cognita aperte bellum parant VII. 59. X milia armatorum a Galliae principibus iis imperantur, sed numerum non complent VII. 75. debellantur a Caesare VIII. 6—22.
beneficiarii C. I. 75. III. 88.
Berones Hispani, satellites Cassii Al. 53.
Bessi mercenarii Pompei C. III. 4.
Bibracte Haeduorum oppidum maximum G. I. 23. VII. 55. concilium Gallorum ibi habitum VII. 63. Caesaris ibi hiberna VII. 90. VIII. 2. 4.
Bibrax Remorum oppidum a Belgis oppugnatur G. II. 6.
Bibroci, Britanniae populus G. V. 21.
M. Bibulus toti officio maritimo praepositus a Pompeio C. III. 5. Corcyrae praeest, Caesarianas naves incendit 8. delatam ad Oricum navem expugnat 14. terra prohibetur a Caesare, cum eo colloqui vult 15. moritur 18 (a Parthis obsessus III. 31). eius filii interfecti 110.
Bigerriones, Aquitaniae pop., C. Crasso se dedunt G. III. 27.
Bithynia classem cogit Pomp. C. III. 3. Bithyniae compositio Caesari difficilis Al. 65. per Bithyniam proficiscitur Caes. 78. pro Bithynis oratio Caesaris *Fragm.* p. 392.
Bituriges G. I. 18. cum Arvernis iunguntur VII. 5. Caesar in eorum fines pervenit 11. Noviodunum expugnat 12. XX eorum urbes communi consilio incenduntur, Avarico parcitur 15. hoc expugnat Caesar 18. XII milia armatorum iis imperantur 75. 90. bellum parant VIII. 2. Caesaris adventu opprimuntur 3. auxilium petunt contra Carnutes 4. hiberna apud eos Sextii legati VII. 90. VIII. 11.
Blandeno *Fragm.* p. 398.
Blesamius *Fragm.* p. 402.
Bocchus rex Afr. 25.
Boduognatus Nerviorum dux G. II. 23.
Boeotia C. III. 4.

Bogud, Mauritaniae rex, a Cassio auxilio vocatur Al. 59. cum copiis venit 62. a Cn. Pompeio filio infestatur Afr. 23. cum Sittio Cirtam adoritur 25.

Boii ab Helvetiis socii recepti G. I. 5. 25. Helvetiis victis ab Haeduis recipiuntur 28. numerus eorum 29. Gorgobina, eorum oppidum, a Vercingetorige oppugnatur VII. 9. 10. duo milia armatorum iis imperantur VII. 75.

bos cervi figura G. VI. 26.

Bospori rex constituitur Mithridates Pergamenus Al. 78.

Brannovices *vid.* Aulerci

Brannovii G. VII. 75.

Bratuspantium Bellovacorum oppidum G. II. 13.

Britannia G. II. 4. III. 9. praeter oram maritimam Gallis incognita III. 20. a Caesare classe aditur IIII. 23—36, iterum V. 8 *sqq.* describitur V. 12. 13. Britanni ad Caesarem transitum parantem legatos mittunt IIII. 21. Romanos navibus egredi prohibent 24. fugantur 25. legatos de pace mittunt 27. rebellione facta frumento commeatuque Romanos prohibent 30. legionem septimam adoriuntur 32. genus pugnae ex essedis describitur 33. magna multitudine coacta ad castra veniunt 34. fugantur 35. legatos de pace mittunt 36. iterum veniente Caesare a litore discedunt V. 8. pugna 9. eorum mores describuntur 16. plura proelia V. 17. 18. 21. impetus in Caesaris castra navalia, multi interficiuntur; legatos ad Caesarem mittunt, obsides dant 22.

Brundisium proficiscitur Pompeius C. I. 24, Caesar 25. exitus administrationesque portus Brundisini impedire instituit Caes. 25. contra machinatur Pomp. 26. Brundisini Caesaris rebus favent 28. Brundisio in Hispaniam proficisci constituit 30. ab urbe profectus Brundisium pervenit Caesar III. 2. gravis auctumnus circum Br. *ibid.* cum VI legionibus naves solvit 6. eas remittit 8. Calenus ibi equites in naves imponit 14. Libo Brundisium venit 23. discedere cogitur ab Antonio 24. ad suos Brundisium scribit Caes. 25 (*Fragm.* p. 402). cohortes ex iis, qui ibi valetudinis causa remanserant, factae 87. portui Brundisino obiecta insula 100. Vatinius Brundisii Al. 44. 47. milites aegrorum numero ibi relicti 44.

Bruttii C. I. 30.

D. Brutus adulescens, classi praefectus, in Venetos proficisci iussus G. III. 11. 14. in Arvernis copiis praefectus VII. 9. ad Alesiam VII. 87. classi ad Massiliam praefectus C. I. 36. proelium navale cum Massiliensibus commissum 56—58. II. 3. pugna navalis prope Tauroënta II. 5. Domitium Massilia fugientem persequitur 22.

M. Bruti pro Deiotaro oratio *Fragm.* p. 392. eius Cato *Fragm.* p. 401.

Bullis Illyriae C. III. 40. Bullidenses Caesari se dedunt 12.

Buthrotum opp. oppositum Corcyrae C. III. 16.

Cabillonum, Haeduorum oppidum G. VII. 42. 90.

Caburus *vid.* Valerius.

Cadurci cum Vercingetorige coniuncti G. VII. 4, a quo ad fines Volcarum depopulandos mittuntur VII. 64. Arvernorum clientes 75.

T. Caecilius, primi pili centurio in exercitu Afraniano, interficitur C. I. 46.

Caecilius Niger, homo barbarus in Pompei partibus H. 35.

Caecina incolumis a Caesare dimittitur Afr. 89.

Caeroesi G. II. 4.

C. Iulius Caesar in Galliam ulteriorem contendit et ad Genavam pervenit G. I. 7. cum Helvetiis bellum gerit 7–29, cum Ariovisto 30–54, cum Belgis II. 1–11, cum Nerviis eorumque sociis Atrebatibus et Viromanduis 12–28, cum Aduatucis 29—33, cum Venetis reliquisque civitatibus maritimis (Aremoricis) III. 7—16, cum

Morinis et Menapiis 28. 29, cum Usipetibus et Tencteris IIII. 1—15. in Germaniam transit 16—19, in Britanniam 20—36. Morinos subigit 17. Pirustas coërcet V. 1, item Treveros et Haeduos interfecto Dumnorige 2—7. iterum in Britanniam transit 8—37. vincit Eburones, Aduatucos, Nervios Ciceronem obsidentes 49—51. novas legiones adducit VI. 1. Nervios Menapiosque subigit 2—6. iterum Rhenum transit 9—28. exercitum in Eburones ducit 29—33. Gallos ad eos diripiendos evocat 34. motu urbano in Italia retineri videtur VII. 1. ex Italia redux Arvernos opprimit 6—8. Vellaunodunum, Cenabum, Noviodunum, Avaricum expugnat 12—28. Gergoviam frustra oppugnat 34—53. Alesiam cingit et expugnat 72—89. Bituriges, Carnutes, Bellovacos vincit VIII. 2—22. de Gutruato supplicium sumit 37. 38. Uxellodunum expugnat 39—44. Aquitanos in fidem recipit 46. clemens in victas civitates 49. in Italia summis honoribus excipitur 50. 51. reversus in Galliam ulteriorem exercitum lustrat 52. 53. duae legiones ei detractae 54. 55. litterae ad senatum VIII. 55. C. I. 1. Ravennae responsum senatus exspectat. acerba in eum senatus consilia C. I. 2 *sqq.* Italiam sine vulnere recipit, Brundisium venit 11—25. per Libonem cum Pompeio frustra agit 26. Romam profectus de iniuriis senatus queritur 32. Massilia excluditur, oppugnat urbem 34 *sqq.* eius copiae in Hispania 39. bellum in Hispania cum Afranio et Petreio gestum 41—87. Varronem in deditionem accipit II. 19. 20. dictator dicitur 21 Massilia capta Romam proficiscitur 22. consul iterum III. 1. exercitus partem in Graeciam traicit 6. 7. Vibullium ad Pompeium cum mandatis mittit 10. Orico, Apollonia receptis ad Apsum castra ponit 11—13. cum Libone agit 16. cum Antonio se coniungit 30. res ad Dyrrhachium gestae 41—73. in Thessaliam iter facit, urbes in deditionem accipit 74—81. pugna ad Pharsalum 82—100. in Asiam 105, Alexandriam venit 105. 106. excitato tumultu rege potitur, naves incendit, Pharum insulam expugant 106—111. cum Ganymede certamina Al. 5—9. navali proelio bis vincit, ad Pharum vincitur, nando evadit 10—21. ad Nilum regem per fidem dimissum vincit, Cleopatrae regnum tradit 21—33. per Syriam, Ciliciam, Cappadociam in Pontum proficiscitur, Pharnacem vincit 65—76. in Asiam iter facit, Mithridatem regem Bospori constituit, Romam redit 77. 78. in Africam proficiscitur Afr. 1. 2. castra ponit ad Adrumetum 3, ad Ruspinam 5. 6, ad Leptim, in litore 7—9. proelio vincit Labienum 12—18. ad Uzittam accedit 41. fugat Labieni equites, ipsum paene capit 49—52. eius naves ad Leptim incenduntur 62—64. pugnat ad Aggar oppidum 65 *sqq.* ad Sarsuram 75. ad Thapsum vincit 77—86. ex Iubae regno provinciam facit 97. Romam redit 98. quartum consul ad Cordubam proficiscitur urbemque aggreditur H. 1—4. ad Ateguam castra movet, ad flumen Salsum 6. 7. Ateguam oppugnare pergit 7—13. deditur urbs 19. ad Mundam vincit 28—31. Cordubam expugnat 33. 34. Hispalim, Astam recipit 33—36.— Caesari supplicationes decretae G. II. 35. IIII. 38. VII. 90.— Caesar in Italiam (Galliam citeriorem) proficiscitur ad conventus agendos G. I. 54. II. 35. V. 1. VI. 44 (VII. 1), ad legiones conscribendas et ex hibernis adducendas I. 10, contra consuetudinem ad commendandam Antonii petitionem sacerdotii VIII. 50. 54, in provinciam VIII. 46, Romam C. I. 32. II. 22 (dictator). Al. 78. Afr. 98.— Caesaris legati: C. Antistius Reginus, M. Antonius, L. Aurunculeius Cotta, Q. Fufius Calenus, C. Caninius Rebilus, L. Canuleius, L. Caesar, Q. Tullius Cicero, C. Fabius, Q.

Fabius, Ser. Galba, T. Labienus, L. Minucius Basilus, L. Munatius Plancus, Oppius, Q. Pedius, L. Roscius, T. Sextius, M. Silanus, Q. Titurius Sabinus, Statius Murcus, P. Sulla, P. Sulpicius Rufus, C. Trebonius, P. Vatinius, *quos vide suis locis.* Caesaris quaestores: M. Crassus, M. Antonius, Lentulus Marcellinus, Q. Cornificius.

Caesaris legiones: prima a Pompeio Caesari missa G. VIII. 54. — secunda Al. 54. 57. — quinta a Cassio Longino in Hispania ulteriore conscripta Al. 50. 53. 54. 57. — sexta G. VIII. 4. Al. 69. 76. 77. — septima G. II. 23. 26. III. 7. IIII. 32. VII. 62. VIII. 8. — octava G. II. 23. VII. 47. VIII. 8. C. I. 18. 89. — nona G. II. 23. VIII. 8. C. I. 45. III. 45. 46. 62. 63. Afr. 53. 60. — decima G. I. 41. II. 23. 25. 26. IIII. 25. VII. 47. C. III. 89. 91. Afr. 16. 53. 60. 81. 84. — undecima G. II. 23. VIII. 2. 6. 8. C. III. 34. 89. — duodecima G. II. 23. III. 1. C. I. 15. III. 34. — tertia decima G. VII. 51. VIII. 2. 11. 54. C. I. 7. Afr. 60. 81. — quarta decima G. VI. 32. VIII. 4. C. I. 46. — quinta decima G. VIII. 24. 54. — vicesima quinta Afr. 60. — vic. sexta Afr. 60. — vic. septima C. III. 34. — vic. octava Afr. 60. — undetricesima Afr. 60. — tricesima sexta Al. 34. 39. 40. — tricesima septima ex dediticiis Pompeianis Al. 9. duae legiones ab Deiotaro sumptae Al. 34. 39. legio una, quam Deiotarus constituerat Al. 68. Pontica legio Al. 39. 40.

Caesaris orationes *Fragm.* p. 391 *sqq.* de analogia libri p. 393. liber de astris p. 395. Anticatones duo p. 396. Apophthegmata p. 397. epistolae p. 398. poëmata p. 404.

L. Caesar, legatus Caesaris G. VII. 65.

L. Caesar adulescens, huius filius, Pompeianus, ad Caesarem proficiscitur cum eo acturus C. I. 8. Curionis adventum ad Clupeam praestolatur C. II. 23. Cato Uticae liberos suos ei commendat Afr. 88. vita ei a Caesare conceditur 89.

Sex. Caesar a Caesare ad Varronem missus C. II. 20. Syriae praefectus Al. 66.

Calagurritani, Hispaniae populus C. I. 60.

Calenus *vid.* Fufius

Caleti, Aremorica civitas G. II. 4. 8. 7. Caletes VII. 75.

M. Calidius Pompeium in provincias suas proficisci vult C. I. 2.

Calpurnius Salvianus Al. 53. 55.

Calvinus *vid.* Cn. Domitius.

C. Calvisius Sabinus a Caesare in Aetoliam mittitur C. III. 34. Acarnaniam recipit 55.

Calydon in Aetolia C. III. 35.

Calypso *Fragm.* p. 404.

Camerinum C. I. 15.

Campania C. I. 14.

Camulogenus Aulercus prope aetate confectus propter singularem scientiam rei militaris a Parisiis et finitimis civitatibus ad summam imperii evocatus G. VII. 57. 59. a Labieno interficitur 62.

Candavia C. III. 11. 79.

C. Caninius Rebilus legatus G. VII. 83. in Rutenos mittitur 90. VIII. 14. ad oppidum Lemonum castra ponit, a Dumnaco oppugnatur VIII. 26. Fabium auxilio vocat 27. Drappetem et Lucterium Cadurcum provinciam petentes persequitur 30. castra ad Uxellodunum ponit 33. adoritur Lucterium 35. Drappetem capit 36. Uxellodunum obsidet 37. 38. ad Scribonium Libonem colloquii causa a Caesare mittitur C. I. 26. a Curione ad fl. Bagradam cum legionibus relinquitur II. 24. Curionem ad proelium committendum hortatur 34. proconsul ad Thapsum obsidendam relictus Afr. 86. Vergilius se ei tradit 93. cum praesidio Hispalim a Caesare missus H. 35.

Canopus in Aegypto Al. 25.

Cantabri G. III. 26. C. I. 38.

Cantium, Britanniae regio G. V. 13. incolae omnium Britannorum humanissimi 14.

L. Canuleius legatus in Epirum missus C. III. 42.
Canusium C. I. 24.
Capitolium C. I. 6.
Cappadocia regnum Ariobarzanis C. III. 3. Al. 34. 35. per Capp. Domitius se in Africam recipit 40. 66. Cappadoces 66.
Capuam Pompeiani se recipiunt C. I. 10. 14 (coloni lege Iulia Capuam deducti *ibid.*). Capua Coelius excluditur C. III. 21.
Carales in Sardinia Afr. 98. Caralitani Cottam eiciunt C. I. 30.
C. Carbo *Fragm.* p. 391.
Carfulenus Al. 31.
Carmo urbs Hispaniae Al. 57. Carmona 64. Carmonenses C. II. 19.
Carnutes: Caesaris apud eos hibernacula G. II. 35. Targetium interficiunt V. 25. 29. 56. cum Senonibus consilia communicant VI. 2. non veniunt ad consilium Galliae a Caesare indictum 3. obsides mittunt 4. in eorum finibus, quae regio totius Galliae media habetur, locus Gallorum est consecratus 13. se principes ex omnibus bellum contra Romanos facturos pollicentur VII. 2. Cenabi cives Romanos interficiunt 3. XII milia armatorum iis imperantur 75. Biturigibus bellum inferunt VIII. 4. Caesare appropinquante dissipantur in finitimas regiones 5. saepe vexati numquam pacis mentionem faciunt, tandem Fabio se dedunt 31. Gutruatum ad supplicium in Caesaris castra perducunt 38. duabus legionibus continentur 46.
Carruca urbs Hispaniae H. 27.
Carteia urbs Hispaniae H. 32. 37. Carteienses 36. 37.
Carvilius rex Britanniae G. V. 22.
Casilinum C. III. 21.
Cassi, Britanniae populus G. V. 21.
Cassiana turma a Caesare donata H. 26.
Cassivellaunus dux Britannorum G. V. 11. in eius fines Caesar exercitum ducit V. 18. locis impeditis se occultat 19. eius oppidum expugnatur 21. Cantii regibus imperat, ut Caesaris castra navalia oppugnent 22, quibus reiectis legatos de deditione ad Caesarem mittit 22.
L. Cassius consul occisus eiusque exercitus sub iugum missus G. I. 7. 12.
C. Cassius Syriacis Pompei navibus praeest C. III. 5. Pomponianam classem incendit, audita Pharsalica clade discedit 101.
L. Cassius Longinus in Thessaliam a Caesare mittitur C. III. 34. a Scipione petitur 36. Ambraciam versus proficiscitur, Aetoliam recipit, in Achaiam mittitur 55. Cassiani 61.
Q. Cassius Longinus trib. pl. intercedit iniquae in Caesarem Scipionis sententiae C. I. 2. in ulteriorem Hispaniam mittitur C. II. 19. provinciae praeficitur 21. res ab eo in Hispania gestae, odium apud milites, vulneratio, mors Al. 48—64. H. 42. Cassiani Al. 61.
Q. Cassius legatus vulneratur Al. 52. legionis tricesimae dux Al. 57.
Casticus Sequanus G. I. 3.
Castor Tarcondarius Pompeio milites dedit C. III. 4.
Castra Cornelia, Corneliana prope Uticam C. II. 24. 25. 30. 37. C. Postumiana inter Ateguam et Ucubim H. 8.
Castulonensis saltus in Hispania C. I. 38.
Catamantaloedis filius, Casticus, Sequanorum princeps G. I. 3.
M. Cato resistit mitioribus de Caesare sententiis C. I. 4. Siciliam obtinet, ex provincia fugit 30. (in senatu dicendo dies extrahere solitus 32.) Uticae praeest, Pompeium filium ad bellum gerendum concitat Afr. 22. delectum habet 36. Uticam munit 87. moritur 88. eius filium incolumem dimittit Caesar 89. Caesaris in eum Anticatones *Fragm.* p. 396. eius in Ciceronem iniuria p. 399. a Clodio remotus p. 401. 402.
Catonis Lusitani oratio ad Caesarem H. 17.
Catulus *Fragm.* p. 404.
Caturiges, Galliae provinciae populus G. I. 10.

Catuvolcus rex dimidiae partis Eburonum G. V. 24. 31. auctor repentini tumultus 26. taxo se exanimat VI. 31.
Cavarillus Haeduus captus G. VII. 67.
Cavarinus Senonum rex a Caesare constitutus, a civibus pulsus G. V. 54. cum equitatu Senonum Caesarem sequitur cum Treveris et Ambiorige bellum gesturum VI. 5.
P. Caucilius H. 32.
L. Cella pater et filius dimissi a Caesare Afr. 89.
Celtae G. I. 1.
Celtiberia C. I. 38. 61.
Celtillus, Vercingetorigis pater G. VII. 4.
Cenabum (*non* Genabum) Carnutum oppidum, ubi cives Romani interfecti erant G. VII. 3. 17, a Caesare incenditur 11. Caesaris castra VIII. 5. C. Trebonii hiberna 6.
Cenimagni, Britanniae populus G. V. 21.
Cenomani *vid.* Aulerci.
Centrones, Galliae provinciae populus G. I. 10.
Cercina, insula prope Africam Afr. 8. 34. Cercinitani 34.
Ceteius *corruptum nomen* Afr. 89.
cetratae cohortes C. I. 39. 55. cetrati 70.
Ceutrones gens Belgica G. V. 39.
Cevenna mons G. VII. 8. 56.
chara radicis genus C. III. 48.
Chersonesus Al. 10.
Cherusci G. VI. 10.
Cicero *vid.* Tullius.
Cilicia C. III. 3. 4. in Ciliciam venit Pompeius III. 102. Ciliciae latrones in Aegypto 110. classem inde arcessit Caesar Al. 1, praesidia terrestri itinere adducuntur 25. Mithridates in Cil. missus 26. auxilia inde arcessuntur 34. in Cil. proficiscitur Caesar 66. Cilicum classis C. III. 101. Ciliciensis legio III. 88.
Cimberius, Sueborum dux G. I. 37.
Cimbri G. I. 33. 40. VII. 77.
Cinga fl. Hispaniae C. I. 48.
Cingetorix Trevir, qui cum Indutiomaro de principatu contendit, Caesari se commendat G. V. 3. 4. ab illo hostis iudicatur 56. Labienum de Indutiomari consiliis certiorem facit 57. principatum et imperium obtinet VI. 8.
Cingetorix, Britannorum rex G. V. 22.
Cingulum Caesari se dedit C. I. 15.
L. Cinna, frater uxoris Caesaris, ab hoc restitutus *Fragm.* p. 391.
cippus in munitionibus ad Alesiam G. VII. 73.
Cirta, Numidiae urbs Afr. 25.
Cisalpina Gallia G. VI. 1.
L. Cispius a Caesare classi praefectus Afr. 62. 67.
cisrhenani Germani G. VI. 2.
Cita *vid.* Fufius.
Ap. Claudius consul G. V. 1.
Cleopatra cum Ptolemaeo fratre bellum gerit C. III. 103. 107. regnum ei traditur a Caesare Al. 33.
P. Clodius Pulcher interfectus G. VII. 1. C. III. 21. Caesaris ad eum epistola *Fragm.* p. 401.
A. Clodius, Caesaris familiaris, ab eo ad Scipionem cum litteris missus C. III. 57. 90.
Clodius Aquitius H. 23.
Clupea *et* Clupeae, urbs Africae C. II. 23. Afr. 2. 3.
Clusinas centurio a Caesare ignominiose dimissus Afr. 54.
Cocosates, Aquitaniae populus G. III. 27.
M. Coelius Rufus in senatu cautius de Caesare loquitur C. I. 2. leges ab eo, praetore, latae III. 20. 21. cum Milone turbas in Italia movet, interficitur 21—22.
Coelius Vinicianus cum duabus Caesaris legionibus in Ponto relictus Al. 77.
coloni lege Iulia Capuam deducti C. I. 14.
Comana, urbs Ponti Al. 35. sanctissimum ibi templum Bellonae Al. 66.
Q. Cominius, eques Romanus Afr. 44. 46.
comitialis dies C. I. 5.
comitium Romae C. I. 3.
Commagenus C. III. 4.
Commius Atrebas a Caesare Atrebatibus superatis rex constitutus,

cum legatis Britannorum in Britanniam mittitur G. IIII. 21. a Britannis in vincula conicitur, post cladem remittitur 27. per eum Cassivellaunus legatos ad Caes. mittit V. 22. cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquitur VI. 6. eius defectio VII. 75. 76. Alesiam pervenit 79. dux Bellovacorum VIII. 6. auxilia Germanorum adducit 7. 10. victus confugit ad Germanos 21. propter Labieni insidias conspectum Romanorum fugit 23. latrociniis se suosque alit 47. vulnerat Volusenum, legatos ad Antonium mittit obsidesque dat 48.
Conconnetodumnus Carnutum dux G. VII. 3.
Condrusi G. II. 4. Treverorum clientes IIII. 6. 32.
confluens Mosae et Rheni G. IIII. 15.
coniugia Gallorum G. VI. 19.
P. Considius timore perterritus Caesaris consilium irritum reddit G. I. 21. 22.
C. Considius Longus, Scipionis legatus, Adrumetum tuetur C. II. 23. Afr. 3. eius crudelitas 4. Acillam ire contendit 33. obsidet urbem 43. Thisdrae cum praesidio est 76. 86. a Gaetulis comitibus interficitur 93. eius filius 89.
conventus Campaniae C. I. 14, Cordubae II. 19. Al. 57, Salonarum III. 9, Lissi 29. 40, Thapsitanorum Afr. 97.
Convictolitavis Haeduus cum Coto de summo magistratu contendit G. VII. 32. per Caesarem potestatem obtinet 33. sollicitatus ab Arvernis consilia contra Romanos init 37. 42. 55. 67.
C. Coponius Rhodiis navibus praeest C. III. 5. Antonium persequitur 26.
Corcyra insula C. III. 3. 7. 8. 58. 100.
Corduba, urbs Hispaniae C. II. 19. conventus Cordubae portas Varroni claudit *ibid.* Cordubam ad Caesarem venit Varro 20. contionem ibi habet Caes. 21. Cassius Cordubam se recipit Al. 49. castra ibi posita 52. 54. Cordubensis conventus a Cassio deficit 57. Lepidus et Marcellus eo proficiscuntur 64. Caesar ad Cordubam proficiscitur, quam Sex. Pompeius praesidio tenet H. 2. 3. contendit eo Cn. Pompeius 10. expugnatur a Caesare 33. 34.
Corfinium C. I. 15. oppugnatio urbis 16—23. Corfinienses duumviri 23. Corfiniensis ignominia II. 32. Corfiniensis Caesaris clementia *Fragm.* p. 399. 401.
Cornelia *et* Corneliana castra prope Uticam C. II. 24. 25. 30. 37.
Cornelia, Caesaris uxor *Fragm.* p. 391.
P. Cornelius evocatus Scipionis Afr. 76.
Cornelius Balbus G. VIII *praef.* vulneratus C. III. 19. *Fragm.* p. 398. 400 *sqq.*
Cornelius Balbus minor *Fragm.* p. 402.
Cn. Cornelius Dolabella repetundarum postulatus a Caesare *Fragm.* p. 391.
Q. Cornificius, quaestor Caesaris, pro praetore missus Al. 42.
Correus Bellovacorum dux G. VIII. 6. 7. 17. interficitur 19.
Corus ventus G. V. 7.
Cosa in agro Thurino C. III. 22.
Cosanum in Etruria C. I. 34.
cotho, portus Adrumeti Afr. 62. 63.
M. Cotta Sardiniam obtinet, a Caralitanis urbe eicitur C. I. 30.
Cotta *vid.* Aurunculeius.
Cotus Haeduus cum Convictolitave de summo magistratu contendit G. VII. 32. a Caesare imperium deponere cogitur 33. captus ad Caesarem perducitur 67.
Cotys rex ex Thracia copias Pompeio adducit C. III. 4. 36.
L. Crassus Carbonis accusator *Fragm.* p. 391.
M. Crassus G. I. 21. consul IIII. 1. lex Pompei et Crassi VIII. 53. a Parthis interfectus C. III. 31. *Fragm.* p. 398.
P. Crassus, M. Crassi filius, equitatui praeest in proelio cum Ariovisto G. I. 52. Aremoricae civitates in dicionem pop. Rom. redigit II. 34. in Andibus cum legione septima hiemat III. 7. de Gallo-

rum coniuratione Caesarem certiorem facit 9. in Aquitaniam proficisci iubetur 11. Sontiates vincit 20. 21. Vocatium et Tarusatium castra expugnat 23—26. maximam Aquitaniae partem in deditionem accipit 27.
M. Crassus, Marci filius, quaestor Caesaris G. V. 24. in Bellovacis hiemat 46. Samarobrivae praeficitur 46. 47. cum Caesare Menapios adit VI. 6.
Crassus *vid.* Otacilius.
Crastinus evocatus in exercitu Caesaris C. III. 91. interfectus 99.
Creta C. III. 4. 5. Al. 1. Cretes sagittarii G. II. 7.
Crispus *vid.* Marcius *et* Sallustius.
Critognati Arverni crudelis oratio G. VII. 77.
cuniculorum agendorum periti Aquitani G. III. 22. VII. 22. cuniculo fons intercipitur VIII. 43. c. aperti VII. 22, tecti VIII. 41. 43.
Curicta insula in mari Adriatico C. III. 10.
Curio tr. pl. Caesaris causam defendendam suscipit G. VIII. 52. Iguvium occupat C. I. 12. Corfinii alteris castris praefectus 19. res ab eo in Africa gestae, clades, mors II. 23—44. III. 40. Afr. 19. 40. Curioniani equites Afr. 52.
Curiosolites, civitas Aremorica G. VII. 75. a P. Crasso subiguntur G. II. 34. M. Trebium a Crasso missum retinent III. 8. Q. Titurius ad eos mittitur VI.
Curius *vid.* Vibius.
Cyclades insulae C. III. 3.
Cyprum venit Pomp. fugiens C. III. 102. 106.
Cyrenae C. III. 5.

Daci G. VI. 25.
Dalmatae concitati ab Octavio C. III. 9.
Damasippus *vid.* Licinius.
Danuvius VI. 25.
Dardani in Pompei exercitu C. III. 4.
Decetia Haeduorum urbs G. VII. 33.
L. Decidius Saxa C. I. 66.
C. Decimius quaestorius Afr. 34.
Decius Samnis defensus a Caesare *Fragm.* p. 392.
Deiotarus Gallos Pompeio adducit C. III. 3. ad Domitium venit oratum, ne regnum suum a Pharnace possideri patiatur Al. 34. eius legiones 34. 39. 68. supplex ad Caesarem venit 67. regius vestitus ei restitutus 68. eius auxilia domum remittuntur 77. Bruti pro eo oratio *Fragm.* p. 392.
Delphi a Caleno recipiuntur C. III. 55.
Delta in Aegypto Al. 29.
devoti soldurii appellati G. III. 22.
Diablintres *vid.* Aulerci.
Dianae Ephesiae fanum spoliare conatur Scipio C. III. 33, Ampianus 105.
Didius classi praefectus H. 37. moritur 40.
dii Gallorum G. VI. 17, Germanorum 21.
Dioscorides legatus ad Achillam missus C. III. 109.
Dis pater G. VI. 18.
Divico Haeduus G. I. 13. 14.
Divitiacus Haeduus G. I. 16. Romanorum adventu in antiquum locum honoris restitutus 18. eius in Romanos studium et fides 19. pro Dumnorige fratre deprecatur 20. pro legatis Gallorum de Galliae condicione loquitur 31. 32. iter Caesari exquirit 41. cum Haeduis finibus Bellovacorum appropinquat II. 10. pro Bellovacis verba facit 13. auxilii causa Romam ad senatum profectus VI. 12.
Divitiacus rex Suessionum etiam Britanniae imperium obtinet G. II. 4.
Dolabella *vid.* Cornelius.
L. Domitius Ahenobarbus, consul a. 54 G. V. 1. provinciam Galliam accipit C. I. 6. Corfinium tenet 15—23. ad occupandam Massiliam proficiscitur 34. urbi praeficitur 35. eius consilio pugna navalis committitur 56. II. 3. Massilia fugit II. 22. in Pompei exercitu versatur 83. interfectus 99. (praetor *Fragm.* p. 392.) Domitii filius Corfinii dimittitur C. I. 23. Domitiani repulsi I. 16. sacramentum

apud Caesarem dicunt 23. Domitianae cohortes in Siciliam missae 25.
Cn. Domitius Calvinus in Macedoniam missus a Caesare C. III. 34. 36. cum Scipione pugnare paratus 37. Scipioni insidias collocat 38. discedit a Scipione et Heracliam iter facit, cum Caesare se coniungit 79. mediae aciei in pugna Pharsalica praepositus 89. legio ab eo in naves imposita ad litora Africae delata Al. 9. eius cum Pharnace res 34—41. 69. ad obsidendam Thisdram relictus Afr. 86. 93. Domitiani milites aegre a proelio retinentur C. III. 37.
Cn. Domitius, praef. equitum Curionis C. II. 42.
Donnilaus Gallograecus copias Pompeio suppeditat C. III. 4.
Donnotaurus *vid.* Valerius.
Drappes Senonum princeps provinciam petit G. VIII. 31. oppidum Uxellodunum occupat 32. a Caninio capitur 36. cibo se abstinet atque ita perit 44.
Druides eorumque disciplina G. VI. 13. 14. 16. 21.
Dubis fl. Vesontionem cingit G. I. 38.
Dumnacus, dux Andium, Duratium Lemoni clausum oppugnat G. VIII. 26. a Fabio vincitur 27. 29.
Dumnorix Haeduus, frater Diviciaci, principatum in civitate obtinet, plebi acceptissimus, filiam Orgetorigis uxorem ducit G. I. 3. a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire patiantur 9. a Lisco apud Caesarem accusatur 18. fratris precibus servatur 20. a Caesare traiectum in Britanniam parante interficitur V. 6. 7.
Duratius a Dumnaco Lemoni oppugnatur G. VIII. 26.
Durocortorum, Remorum urbs G. VI. 44.
Durus *vid.* Laberius.
duumviri Corfinienses C. I. 23. duumv. municipiorum 30.
Dyrrhachium Brundisio profecti Lentulus et Marcellus consules C. I. 25. Pompeianae naves inde Brundisium revertuntur 27. ibi hiemare Pomp. constituit III. 5. Dyrrhachium festinant Caes. et Pomp. 13. D. praetervectus Antonius 30. Caesar D. profectus 41. interclusus Pompeius 42. omnem belli apparatum ibi habet Pomp. 44. res ad Dyrrhachium gestae 41—81. Dyrrhachinis proeliis attenuata nona Caesaris legio 89.

Eburones G. II. 4. civitas ignobilis et humilis V. 28. Treverorum clientes IIII. 6. eorum pars maxima inter Mosam et Rhenum V. 24. Ambiorige et Catuvolco ducibus Romanorum castra oppugnant 26. 29. Cottam et Sabinum clade afficiunt 33—37. cum Nerviis Ciceronis legionem oppugnant 39 *sqq.* a Caesare vincuntur 51. in Arduennam silvam, in paludes et insulas profugiunt VI. 31. nomen et stirpem civitatis tollere constituit Caes. VI. 34. 35 43.
Eburovices *vid.* Aulerci.
Egus Allobrox a Caesare ad Pompeium perfugit C. III. 59—61.
Elaver fl. G. VII. 34. non fere ante autumnum vado transiri solet 35. 53.
elephanti Scipionis Afr. 27. elephantos ex Italia transportari iussit Caes., ut milites pugnae cum iis assuescerent 72. fuga elephantorum in pugna ad Thapsum 83. multi capti 86. elephanto veteranus miles fortiter se obicit 84.
Eleuteri sub imperio Arvernorum G. VII. 75.
Elis C. III. 105.
Elusates, Aquitaniae populus G. III. 27.
Ennius citatus H. 23. 31.
Epasnactus Arvernus G. VIII. 44.
Ephesi templum Dianae spoliare constituit Scipio C. III. 33, Ampius 105. Ephesia pecunia *ibid.*
Epidaurus Al. 44.
Epirus supplementa in legiones Pompeio suppeditat C. III. 3. Caesari se dedit 12. 13. in Ep. mittitur Tillius a Caesare 42. magna ibi pecoris copia 48. in Epiro conscripti

milites ad Caesarem perfugiunt 61. per Ep. iter facit Caes. 78.
Eporedorix Haeduus G. VII. 38. cognito Litavici consilio rem ad Caesarem defert 39. 40. eius perfidia 54. Noviodunum incendit 55. invitus Vercingetorigi paret 63. frater eius a Vercingetorige bellum Allobrogibus inferre iubetur 64. communis Galliae seditionis dux 70.
Eporedorix, dux Haeduorum, captus a Caesare VII. 67.
M. Eppius Afr. 89.
equites Caesaris initio belli ex provincia et Haeduis coacti G. I. 16. *vid.* Gallia. equites Hispani G. V. 26. C. II. 40. III. 22, Germani G. VII. 13. 65. VIII. 13. equitibus sagittarii interiecti G. VII. 36. 80. pedites admixti a Germanis G. I. 48, a Caesare G. VII. 65. VIII. 13. C. III. 75. 84. eques cum pedite congressus huic impar H. 15.
Eratostheni Hercynia silva nota G. VI. 24.
ergastula Milo solvit C. III. 22.
essedorum usus apud Britannos G. IIII. 32. V. 9. 16. 19. essedarii IIII. 24. 15. 19. *Fragm.* p. 399.
Esubii a Crasso subacti G. II. 34. III. 7. V. 24.
etesiae Alexandria navigantibus adversi C. III. 107.
Euphranor Rhodiis navibus praeest Al. 15. 25.

Q. Fabius Maximus Arvernorum et Rutenorum victor G. I. 45.
Q. Fabius Maximus legatus Caesaris H. 2. 12. Mundam expugnat, Ursaonem obsidere instituit 41.
C. Fabius legatus Caesaris G. V. 24. 46. cum Caesare Ciceroni auxilio venit V. 47 *sqq.* mittitur in hiberna 53. cum Caesare Menapios aggreditur VI. 6. in castris prope Gergoviam cum legionibus duabus relinquitur VII. 40. 41. ad Alesiam 87. in Remis collocatus 90, in Suessionibus VIII. 6. in diversissimam partem Galliae mittitur 24. Dumnacum ad Lemonum opprimit 27—29. Carnutes in deditionem accipit 31. partem oppidi Uxelloduni obsidendam sumit 37. in Haeduis collocatur 54. in Hispaniam praemissus C. I. 37. res ab eo in Hispania gestae I. 40 *sqq.* Fabianae legiones 40.
L. Fabius centurio octavae legionis Gergoviae murum ascendit G. VII. 47. interficitur 50.
Fabius Pelignus in exercitu Curionis Varum persecutus occiditur C. II. 35.
factiones Gallorum G. VI. 12.
fagum Britannia non habet G. V. 12.
falcatae quadrigae Pharnacis Al. 75.
Fanum occupat Caes. C. I. 11.
M. Favonius a Scipione relictus ad Aliacmonem C. III. 36. castigat Scipionem 57.
Faustus *vid.* Sulla.
feriae Latinae Al. 2.
ferrariae Biturigum G. VII. 22. ferrariae officinae a Pompeianis institutae Afr. 20. ferrum in Britannia nascitur G. V. 12.
Firmum recipit Caes. C. I. 16.
Flaccus *vid.* Munatius, Valerius.
C. Flavius eques Romanus Astensis H. 26.
C. Fleginas eques Rom. ad Dyrrhachium cadit C. III. 71.
A. Fonteius tribunus mil. seditiosus Afr. 54.
frenatus equitatus Afr. 19. 59. sine frenis VII milia Numidarum Afr. 19. equitatus sine frenis 61.
Frentani C. I. 23.
frumentum intra munitiones satum C. III. 58. fr. condendi ratio apud Afros Afr. 65.
Q. Fufius Calenus leg. Caesaris G. VIII. 39. C. I. 87. legiones Brundisii relictas transportare iussus III. 8. legionibus impositis de periculo imminente litteris Caesaris certior fit, unam navem amittit 14. cum Antonio legiones traicit 26. in Achaiam mittitur 55. legionem praebet Caesari 106. classem mittere iubetur Al. 44.
C. Fufius Cita eques Rom. interficitur G. VII. 3.
Q. Fulginius in Hispania cadit C. I. 46.
Fulvius Postumus C. III. 62.
C. Fundanius eques R. H. 11.

funera Gallorum G. VI. 19.
Furnius *Fragm.* p. 399.

Gabali Arvernorum clientes G. VII. 75. Lucterio Cadurco obsides dant VII. 7. a Vercingetorige in Helvios mittuntur 64.
A. Gabinius consul a. 58. G. I. 6. in Aegypto Gallos et Germanos relinquit III. 4. milites ex Syria Alexandriam traduxerat 103. litterae Caesaris ad Gab. Al. 42. in Illyricum venit 43. Gabiniani in Aegypto C. III. 4. Gabiniani milites 110.
Gades pecuniam ex fano Herculis confert Varro C. II. 18. 20. Gades proficiscitur Caes. 21. H. 37. Caesar ibi versatur H. 39. 42. Gaditani naves facere iussi a Varrone C. II. 18. urbem Caesari tradunt 20. gratiam iis agit Caes. 21.
gaesum Gallorum G. III. 4.
Gaetuli, Africae pop. Afr. 25. diffugiunt ex castris Scipionis 32. clientes Gaii Marii 35. Gaetulae cohortes stipendiariae 43. G. perfugae suos ut a Iuba desciscant hortantur 55. equitatus Gaetulorum sine frenis 61. equites G. occisi et capti 61. G. remiges 62. Aggar a G. oppugnatum 67. Thisdrae cum Considio 93.
Galba rex Suessionum G. II. 4. eius filii Caesari deduntur 13.
Ser. Galba legatus in Nantuates missus G. III. 1. impetum rebellantium vix sustinet 2—5. vincit eos legionemque incolumem in provinciam ducit 6. frustra consulatum petit VII. 50.
Gallia omnis, in qua Caesar bellum gessit, Galli *passim*. Galliae descriptio G. I. 1. sub septentrionibus posita 16. maturae hiemes IIII. 20. fertilis I. 28. 31. VI. 14. regiones saluberrimae C. III. 2. de principatu contentiones I. 31. ante Caesaris adventum quotannis bella gesta VI. 15. ab Arvernis et Sequanis Germani arcessiti I. 31. bello victam Galliam suis legibus uti voluit senatus Rom. 45. omnis Gallia pacata II. 35. III. 7, paulo quietior V. 58. quieta VII. 1, devicta et subacta VIII. 46. rebelliones II. 1. III. 7. IIII. 6. V. 53. VI. 2. VII. 1. Galliae motus repentini V. 22. ardet sub imperium Romanum redacta, superiore gloria rei militaris exstincta V. 29. nulla fere civitas non suspecta 54. universae Galliae consensio libertatis vindicandae VII. 76. copiae ad bellum gerendum coactae 75. defessam Galliam condicione parendi meliore continet Caes. VIII. 29. factiones in omnibus civitatibus et pagis ac singulis domibus VI. 11. plebes servorum numero habetur 13. druides, eorum disciplina, honores, iura, litterae 13. 14. equites 15. Galliae religiones, dii 16. 17. a Dite patre se prognatos putant Galli 18. mores eorum 18—20. (III. 13.) Galli mobiles, leves, rerum novarum studiosi II. 1. III. 10. IIII. 5. bellicosi III. 19. V. 54. VI. 25. VII. 1. proceris corporibus II. 30. Afr. 40. sollertes G. VII. 22. molles in rebus adversis III. 19. olim Germanos virtute superaverunt, trans Rhenum colonias miserunt VI. 24. eorum oppugnandi ratio II. 6. muri eorum describuntur VII. 23, domicilia VI. 30, naves III. 13. castra munire discunt VII. 30. armata concilia V. 56. iumentis maxime delectantur IIII. 2. mos res novas clamore per agros significandi VII. 3. Gallorum auxilia (equites) Caesaris I. 23. 42. III. 28. V. 48. VI. 7. VIII. 10. C. II. 40. III. 22. Al. 17. 29. Afr. 34. (Gallia interior II. 2.)
Gallia citerior, citerior provincia (Ocelum extremum cit. provinciae) G. I. 10. duae legiones ibi conscriptae I. 24. II. 2. conventus ibi agit Caes. I. 54. V. 1. ius ibi dicit Labienus G. VIII. 23. XV legio ibi collocata 54. G. cisalpina VI. 1. Gall. togata VIII. 24. 52.
Gallia ulterior *et* provincia G. I. 1. 6. una in Gallia ulteriore legio Caesaris 7. per provinciam profecturi sunt Helvetii *ibid.* 14. milites ex prov. conveniunt 8. in ulter. G. per Alpes proximum iter 10. 28. 33

quicumque Gall. provinciam obtinent, Haeduos defendere a senatu iussi 35. numquam ante Caesarem exercitus provinciae fines egressus 44. Cimbri per prov. iter fecerunt II. 29. Lucterius in provinciam eruptionem facere contendit VII. 6. paucos dies in provincia moratur Caes. VIII. 46. in ulteriorem Galliam pervenit ex urbe profectus Caes. C. I. 33.

Galli ex Gallograecia a Gabinio apud Ptolemaeum relicti C. III. 4.

Gallograecia C. III. 4. Al. 67. 78. Gallograecorum tetrarchia Al. 78.

C. Gallonius eques Rom. Gadibus praeficitur a Varrone C. II. 18, pellitur 20.

Gallus *vid.* Trebius, Tuticanus.

Ganymedes eunuchus, nutricius Arsinoës Al. 4. 12. 23. 33.

Garumna G. I. 1.

Garumni, Aquitaniae populus G. III. 27.

Gates, Aquitaniae populus G. III. 27.

Geidumni, clientes Nerviorum G. V. 39.

gemella legio C. III. 4.

Genava G. I. 6. 7.

Genusus flumen C. III. 76.

Gergovia Arvernorum oppidum G. VII. 4. 34. urbis situs 36. res ad urbem gestae 36. 41. 44—53.

Germania G. IIII. 10. V. 11. Germaniae et Galliae mores VI. 21 *sqq.* fertilissima Germaniae loca circum Hercyniam silvam a Volcis occupata VI. 24. ex Germania equitatum arcessit Caes. VII. 65. 67. 70. 80. propter Germaniae vicinitatem Treveri bellis exercitati VIII. 25. Germani I. 1. 28. ab Arvernis et Sequanis mercede arcessiti 31. assuescunt Rhenum transire 33. eorum ingens magnitudo corporum, virtus, exercitatio in armis 39. genus pugnae 48. IIII. 2. cisrhenani G. cum Belgis coniuncti II. 3. III. 11. V. 27. dolent Ariovisti morte V. 29. percepta Treverorum fuga Germani cisrhenani domum se recipiunt VI. 8. Germanorum religio, mores VI. 21—24. Germani nullis adversus Romanos auxilia denegant VIII. 45. Germani equites (et levis armaturae milites) in Caesaris copiis VII. 13. 65. VIII. 13. C. I. 83. in Hispania C. I. 83, in Graecia III. 52. Germani in exercitu Pompei III. 4. Afr. 19. 29. 40. Germanicum bellum (cum Tencteris et Usipetibus) G. IIII. 16.

Germinii C. III. 6. *vid. adnot. crit. ad h. l.*

gladiatores armare vult Lentulus C. I. 14. gladiatorum cohors Considii Afr. 76. 93. familia gladiatoria Milonis C. III. 21.

glandes fusili ex argilla in casas iactae G. V. 43. VII 81. Afr. 20. glans inscripta pro epistola missa H. 13. 18.

Gobannitio patruus Vercingetorigis G. VII. 4.

Gomphi, opp. Thessaliae C. III. 80. expugnatur a Caesare 81. Gomphensis civitas, Gomphenses 81.

Gorgobina, urbs Boiorum G. VII. 9.

Gracchi C. I. 7.

Graecia C. I. 25. Al. 44. 47. Graecis Hercynia silva fama nota G. VI. 24. Graeci = Parthini C. III. 11. 30, = Macedones 102. Euphranor virtute magis cum Romanis quam cum Graecis comparandus Al. 15. Graecis litteris confectae tabulae Helvetiorum G. I. 29, in publicis privatisque rationibus utuntur Galli VI. 14, epistola a Caesare ad Ciceronem scripta V. 48.

Graioceli, pop. Galliae cisalpinae G. I. 10.

grando saxea Afr. 47.

A. Granius ad Dyrrhachium cadit C. III. 71.

Grudii, Nerviorum clientes G. V. 39.

Gutruatus princeps seditionis Carnutum G. VII. 3. interficitur VIII. 38.

Hadriaticum mare C. I. 25.

Haedui G. I. 10. legatos ad Caesarem mittunt 11. frumentum praebere iubentur 16. de potentatu cum Arvernis contendunt 31. a Germanis victi *ibid.* per Divitiacum apud Caesarem queruntur

31. 32. fratres et consanguinei a senatu appellati 33. 43. semper principatum totius Galliae tenuerant 43. frumentum Caesari supportant 48. Bellovacorum agros populantur II. 5. eorum auctoritas apud Gallos 14. soli praeter Remos Caesari non suspecti V. 54. pro Senonibus deprecantur VI. 4. a Caesare in antiquum locum dignitatis restituuntur 12. Biturigibus contra Arvernos copias mittunt, quae Ligerim transire non audent VII. 5. frumentum indiligenter subministrant 17. civili dissensione orta legatos ad Caesarem mittunt 32. 33. militibus ad Caesarem missis Litavicus persuadet, ut cum Arvernis se coniungant 37. ad officium revocantur 40. sui purgandi gratia legatos ad C. mittunt, sed clam consilia de bello ineunt 43. Caesar sua in eos merita exponit 54. legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia mittunt 55. 63. XXXV milia armatorum a concilio principum iis imperantur 75. victis ad Alesiam Gallis a Caesare reservantur 89. captivi iis redduntur 90. duae legiones ad eos in hiberna deducuntur VIII. 46.

Haedui Ambarri *vid.* Ambarri.

Harudes, Germaniae populus G. I. 31. Haeduorum fines populantur 37. cum Ariovisto adversus Caesarem pugnant 51.

Hegesaretos Thessalus Pompei studiosus C. III. 35.

Helvetii reliquos Gallos virtute praecedunt G. I. 1. undique loci natura continentur 2. ex finibus suis cum omnibus copiis exire constituunt; bellum inde cum Caesare ortum; vincuntur et in fines suos reverti iubentur 3—28. eorum numerus 29. saepenumero cum Germanis congressi sunt 40. ab eorum finibus Hercynia silva oritur VI. 25. octo milia armatorum a concilio principum Gallorum iis imperantur VII. 75. Helvetia civitas in quattuor pagos divisa I. 12. Helvetico proelio Boii victi VII. 9.

Helvii, Galliae populus G. VII. 8. 64. eorum agri Massiliensibus concessi C. I. 35.

Heraclia, urbs Macedoniae C. III. 79.

Herculis fanum a Varrone spoliatum C. II. 18. ablata restituit Caesar 21. Herculis laudes scripsit Caesar *Fragm.* p. 404.

Hercynia silva Orcynia a Graecis appellata G. VI. 24. describitur 25. ferae in ea viventes 26—28.

Herminius, mons Lusitaniae Al. 48.

Hibernia insula G. V. 13.

Hiberus, fl. Hispaniae C. I. 60. 61. 63. Hibero intercludere Afranianos studet Caesar 68. in Hibero perit Cassius Longinus Al. 64.

hibridae a Labieno conscripti Afr. 19.

hiemes in Gallia maturae G. IIII. 20.

Hiempsal, Gaetulorum rex Afr. 56.

Hippo regius, Numidiae urbs Afr. 96.

hippotoxotae C. III. 4. Afr. 19.

Hirrus *vid.* Lucilius.

Hispalis, Hispaniae Baeticae urbs C. II. 18. 20. moratur ibi Cassius Al. 56. 57. Pompei castra contra Hispalim H. 27. castra Caesaris 35 *sq.* Pompei caput Caesari Hispalim allatum 39. Gadibus Hispalim recurrit Caes. 40. contio ibi habita 42. litterae ad Ciceronem Hispali datae *Fragm.* p. 400.

Hispania, Hispani. Ex Hispania ea, quae sunt usui ad armandas naves apportantur G. V. 1. Britanniae latus ad Hispaniam vergens 13. equos in H. Caesar coëmit VII. 55. in H. proficisci constituit Pomp. C. I. 30. mittitur Fabius legatus a Caesare 37. res in Hispania contra Afranium et Petreium gestae 37—87. (II. 32. 37.), contra Varronem II. 17—21. longum iter ex Hispania militum numerum deminuerat III. 2. saluberrimae Hispaniae regiones *ibid.* Vibullius in Hispania dimissus 10. Cassius Longinus pro praetore provinciae ulterioris relictus Al. 48. nonnullae civitates Cassio, plures Marcello studebant 62. Ligarius Afranianus in Hispania dimissus Afr. 64. in Hisp. venit

Caesar H. 2. oratio apud milites in Hispania *Fragm.* p. 393. Hispaniae, Pompei provinciae C. I. 10. 29. 85. II. 18. 32. III. 10. 73. — Hispania citerior. Aquitani auxilia ducesque inde arcesserunt G. III. 23. Lentulus provinciam ex praetura habuit C. I. 22. Afranius III legionibus obtinet 38. cetrati ex ea provincia 48. naves Massiliensium fugientes H. cit. petunt III. 7. Pompei magnae ibi clientelae 18. legationes Caesaris adventum exspectant 21. Lepidus proconsul Al. 59. 63. Hispania ulterior a Varrone tenetur C. I. 38. II. 17. Cassius eo mittitur a Caesare II. 19. Al. 48. Trebonius proconsul ad eam obtinendam venit Al. 64. Cn. Pompeius fil. ea potitur H. 1. difficilem habet oppugnationem 8. in H. proficiscens poëma scripsit C. *Fragm.* p. 393. Hispani equites G. V. 26. C. II. 40. III. 22. cohortes Hispanae III. 88. Al. 62. Hispani sine utribus ad tranauda flumina ad exercitum non eunt C. I. 48.

Iacetani, Hispaniae pop. C. I. 60.
Iadertinorum in rempublicam singulare officium Al. 42.
Iccius Remus legatus ad Caesarem missus G. II. 3. 6.
Igilium, insula maris Tyrrheni C. I. 34.
Iguvium Thermus praetor tenet, occupat Curio C. I. 12. Iguvinorum voluntas in Caesarem *ibid.*
Ilerda. ad Il. bellum ab Afranio et Petreio cum Caesare gestum C. I. 38 *sq.* duae coh. auxiliares ibi relinquuntur 63. 73.
Illurgavonenses, Hisp. pop. C. I. 60. Illurgavonensis cohors ad Caesarem transit *ibid.*
Illyricum G. II. 35. C. III. 9. 78. Caes. in Ill. profectus III. 7. V. 1. in Illyrico cum Pompeiani exercitus reliquiis pugnatur Al. 42—45. Illyricum et citeriorem Galliam retinere vult Caesar *Fragm.* p. 403.
imperatores victores duces appellati C. II. 26. III. 71. H. 19. (C. III. 31. detrimentis quibusdam acceptis Scipio imperatorem se appellat.)
Indo rex H. 10.
Indutiomarus Trevir cum Cingetorige de principatu contendit; bellum parat, legatos ad Caesarem mittit G. V. 3. graviter fert, auctoritatem suam a Caesare minui 4. Ambiorigem et Catuvolcum ad defectionem impellit 26. Labieni castra oppugnaturus Caesaris victoria terretur 55. armatum concilium indicit, Remorum agros populari, Labienum oppugnare constituit 56. a Labieni equitibus interficitur 58. eius propinqui Germanos sollicitant VI. 2, Treveris victis ex civitate excedunt 8.
insula prope Massiliam C. I. 56, contra portum Brundisinum III. 23.
Issam, insulam maris Illyrici, a Caesare avertit Octavius C. III. 9. in eam contendit Vatinius Al. 47.
Isthmus praemunitus a Rutilio Lupo C. III. 55.
Italia. Caesar in It. duas legiones conscribit G. I. 10. servilis tumultus in It. 40. Italiae facultates VI. 1. supplementum ex It. adducit Caes. VII. 7. (57.) equi ibi coëmpti 55. XIII legionem mittit VIII. 54. legiones Pompeio traditae ibi retentae 55. tota Italia delectus habent Pompeiani C. I. 6. 9. It. recepta a Caesare 11—15. Italiam sine Sicilia et Africa tueri non potest Caes. II. 32. fides tota Italia angustior III. 1. V legiones ex Italia effeceratPomp. 3. Coelius Milonem in Italiam evocat, tumultum in It. movet 21. 22. naves longae ex It. traductae 39. multi Caesariani auctumni pestilentia in It. consumpti 87. legiones XXI et XXX a Caesare in Italia conscriptae Al. 53. victo Pharnace legionem sextam in It. decedere iubet Caes. 77. elephantos ex Italia transportari iubet Caes. Afr. 72. equites ex It. ad Caesarem in Hispaniam veniunt H. 10.
Itius portus G. V. 2. 5.
Ityreae naves Afr. 20.
Iuba, rex Numidiae. refertur de

eo in Senatu C. I. 6. auxilium Attio Varo mittit; simultatis cum Curione origo II. 25. adesse Vario nuntiatur 36. falso revocatus finitimo bello fertur 38. Saburrae auxilium summittit 40. eius insolentia et crudelitas 44. Afr. 57. 66. 74. auxilia Pompeio suppeditat Al. 51. Scipioni auxilio profectus ad tuendum contra Bogudem regnum revocatur Afr. 25. elephantos triginta ad Scipionem adducit 25. 30. cum tribus legionibus et equitibus ad eum pervenit 48. proelio pulsus a Caesare 49—52. Gaetuli ab eo desciscunt 55. eius superbia 57. 58. eius legiones in acie ad Uzittam 59. Numidae, qui fugerant, ab eo in cruce suffixi 66. Vagam oppidum expugnat 74. Thabenenses sub eius potestate 77. post cladem ad Thapsum Zama urbe, ubi domicilium habebat, exclusus ad villam suam se confert 91. eius mors 94. eius regnum in provinciae formam redactum, Sallustius pro consule relictus 97.

iugum editum silvestre ex Ponto pertinens in Armeniam minorem Al. 35.

Iulia amita Caesaris oratione funebri laudatur *Fragm.* p. 391.

Iulia lex C. I. 14. Afr. 87.

Iuliani Afr. 69. 85. Iuliani equites Afr. 15. Iulianae turmae 40. 78. legiones 41.

Iulii a Venere orti *Fragm.* p. 391.

M. Iuncus *Fragm.* p. 392.

Q. Iunius Hispanus ad Ambiorigem missus G. V. 27. 28.

Iunius H. 16.

Iupiter a Gallis cultus G. VI. 17.

Iura mons G. I. 2. 6. 8.

Q. Laberius Durus, trib. mil. interficitur G. V. 15.

Labienus munitioni contra Helvetios factae praefectus G. I. 10. legatus pro praetore 21. 22. hibernis praefectus 54. litteris Caesarem certiorem facit, omnes Belgas coniurasse II. 1. 11. Caesari in pugna ad Sabim decimam legionem subsidio mittit 26. in Treveros missus III. 11, in Morinos rebellantes IIII. 38. a Caesare in Britanniam proficiscente relinquitur V. 8. 11. 23. 24. de Ambiorigis victoria certior fit 53. de Indutiomari consiliis certior factus equites finitimarum civitatum arcessit 57, illum interficit 58. Treveros vincit VI. 7. 8. ad Oceanum versus mittitur 33. IIII legiones in Senones Parisiosque ducit VII. 34. (56.) Agedinco Lutetiam proficiscitur 57. Meloduno potitur 58. exercitum Agedincum reducturus 59 Camulogenum vincit et interficit; ad Caesarem pervenit 62. pugnae ad Alesiam interest 86. 87. mittitur in Sequanos 90. in Suessiones VIII. 6. Commium interficere conatur 23. in Treveros mittitur 25. equestre proelium facit, Surum Haeduum aliosque principes in potestatem redigit 45. Galliae togatae praefectus; sollicitari eum ab inimicis audit Caes. 52. Cingulum ab eo constitutum C. I. 15. iurat, se Pompeium non deserturum III. 13. cum Vatinio missa oratione de pace altercatur 19. post proelium ad Dyrrhachium captivos interficit 71. eius contio ante pugnam Pharsalicam 87. cum Caesare in Africa bellum gerit Afr. 12 *sqq.* eius fiducia 19. Scipio cum eo se coniungit 24. Leptim oppugnat 29. equestria proelia cum Caesare committit 39. 40. eius equites fugantur, ipse paullum abfuit, quin caperetur 49—52. insidiatur 65. 66. vincitur 70. ad Sarsuram agmen Caesaris insectatus fugatur 75. in proelio Mundensi cadit H. 31.

Lacedaemone sagittarios habet Pomp. C. I. 4.

D. Laelius Asiaticis Pompei navibus praeest C. III. 5. 7. 40. cum classe ad Brundisium venit 100. Laelianae naves *ibid.*

Lamia *Fragm.* p. 402.

Larinates C. I. 23.

Larisa C. III. 80. a Scipione tenetur 81. victi Pompeiani Larisam versus se recipiunt 97. eodem pervenit Caesar 98. Larisaei 81.

L. Laterensis Cassi Longini adversarius Al. 53.
Latinus. feriae Latinae Al. 2. de ratione Latine loquendi accuratissime scripsit Caes. *Fragm.* p. 393.
Latovici G. I. 5. 28. 29.
Legatus. legati Caesaris *vid.* Caesar. legatus pro praetore G. I. 21. legati fiduciariam operam obtinent C. II. 17. omnia agere ad praescriptum debent III. 51.
legatorum nomen sanctum et inviolabile G. III. 9.
leges Coeliae C. III. 20. 21.
legiones Caesaris *vid.* Caesar.
Lemannus lacus G. I. 2. 8.
Lemonum (Limo) Pictorum oppidum G. VIII. 26.
Lemovices cum Vercingetorige se coniungunt G. VII. 4. 75. duae legiones ibi ponuntur VIII. 45.
Lennium in Lusitania H. 35.
L. Lentulus consul a. 49, Caesaris adversarius G. VIII. 50. C. I. 1. 2. se alterum fore Sullam pollicetur 4. aperto aerario ex urbe profugit 14. in Asia legiones conscribit III. 3. eius tabernaculum luxuriose ornatum 96. Rhodi non receptus 102. a Ptolemaeo interfectus 104.
P. Lentulus Spinther Asculum tenet, profugit C. I. 15. ad Corfinium cum Caesare agit 22. dimittitur 23. in Pompei exercitu versatur III. 83. Rhodi non receptus 102.
Lentulus, Marcellinus quaestor Caesaris C. III. 62. 65.
M. Lepidus praetor dictatorem dicit Caesarem C. II. 21. proconsul Hispaniae Al. 59. 63. 64.
Lepontii Alpes incolunt G. IIII. 10.
Lepta *Fragm.* p. 398.
Leptis Hispaniae Al. 57.
Leptis Africae prope Thapsum, libera et immunis civitas Afr. 7. sex cohortes ibi relinquit Caes. 9. 10. oppugnatur a Labieno 29. partem equitatus eo mittit Caes. 61. Varus ibi Caesaris naves incendit 62. praesidium a Caesare ibi relictum 67. Leptitani C. II. 38. a Caesare multati Afr. 97.
Leuci G. I. 40.
Levaci Nerviorum clientes G. V. 39.
Lex Iulia agraria C. I. 14. Afr. 87. Pompeia de ambitu C. III. 1. lex Pompei et Crassi de Caesaris imperio G. VIII. 53. lex Haeduorum de magistratibus creandis VII. 3.
Lexovii a Venetis socii contra Romanos asciscuntur G. III. 9. Titurius Sabinus ad eos mittitur 11. senatu suo interfecto se cum Viridovice coniungunt 17. vincuntur 19. Caesaris apud eos hiberna 29.
Liberalia, sollemnia Bacchi H. 31.
Libo *vid.* Scribonius.
Liburnae naves C. III. 9. Liburnica classis 5.
Licinius Damasippus senator C. II. 44. perit Afr. 96. eius liberi a Caesare dimissi 89.
L. Licinius Squillus Al. 52. 55.
Q. Ligario vitam concedit Caes. Afr. 89.
P. Ligarius Afranianus, in Hispania dimissus, necari iussus Afr. 64.
Liger fl. influit in Oceanum G. III. 9. Bituriges ab Haeduis dividit VII. 5. (11.) Noviodunum praeterfluit 55. vado transitur a Caesare 56. ad Ligerim Dumnacus a Fabio opprimitur VIII. 27.
lilium munitionis genus G. VII. 73.
Lilybaeum promuntorium Afr. 1. 34. 37.
Limo *vid.* Lemonum.
Lingones G. I. 26. frumentum Caesari subministrant 40. IIII. 20. VI. 44. VII. 9. absunt a concilio Galliae VII. 63. (66.) eorum equites VIII. 11.
Liscus summus magistratus Haeduorum G. I. 16. eius apud Caesarem oratio 17.
Liscus Illyriae urbs C. III. 26. 28. recipitur Antonius 29. frumentum inde conquirit Caes. 42. praesidium ibi relictum 78.
Litavicus cum Convictolitave conspirat G. VII. 37. Haeduis persuadet, ut cum Arvernis se coniungant 38. fraude perspecta a suis deseritur et Gergoviam profugit 40. bona eius publicantur 43. cum omni equitatu ad sollicitandos Haeduos proficiscitur 54. Bibracti ab Haeduis receptus 55.

Livineius Regulus Afr. 89.
Longinus *vid.* Cassius.
Longus *vid.* Considius.
Lucani C. I. 30.
Q. Lucanius centurio interficitur G. V. 35.
L. Lucceius familiaris Pompei C. III. 18.
Luceria C. I. 24.
Lucilius Hirrus Camerino fugiens a Rufo excipitur C. I. 15. ad Parthos a Pompeio missus III. 82.
Q. Lucretius senator Sulmonem praesidio tenet C. I. 18.
Lucretius Vespillo Orici navibus Pomp. praeest C. III. 7.
Lucterius Cadurcus, summae homo audaciae, a Vercingetorige in Rutenos mittitur G. VII. 5. hos Arvernis conciliat; in provinciam Narbonem eruptionem facere contendit 7. a Caesare reprimitur 8. cum Drappete provinciam petit VIII. 30. oppidum Uxellodunum occupat 32. a Caninio opprimitur et cum paucis profugit 35. vinctus ab Epasnacto Arverno Caesari traditur 44.
Lugotorix dux Britannorum G. V. 22.
Luna a Germanis culta G. VI. 21. luna plena aestus in Oceano efficit G. III. 29. luna circiter hora sexta visa H. 27.
Lupus *vid.* Rutilius.
Lusitania a Petreio obtinetur C. I. 38. Cassius Longinus in Lus. Al. 48. 51. Lusitanorum pugnandi genus C. I. 44. levis armaturae Lus. C. I. 48. duo Lusitani fratres transfugae H. 18. Lus. eruptionem faciunt H. 36. Lus., qui ex Pompeiano exercitu supersunt, Didii naves incendunt, ipsum occidunt 40.
Lusitanus *vid.* Cato.
Lutetia Parisiorum posita in insula Sequanae G. VII. 57. concilium Galliae ibi a Caesare habitum G. VI. 3. a Gallis inceditur VII. 58.
Lyciae naves Caesaris Al. 13.
Lycomedes Bithynius, Bellonae sacerdos Al. 66.
Macedonia. ex veteranis militibus in Mac. legio Pomp. C. III. 3. ex Mac. Pomp. iter Apolloniam habet 11. Scipio in M. iter parat 33. M. ea pars, quae libera appellatur 34. Domitius et Scipio in M. veniunt 36. 57. Macedones in exercitu Pompei C. III. 4.
Magetobria, urbs Gallica, ad quam Ariovistus Gallos vicit G. I. 31 (*vid. adnot. crit. ad. h. l.*).
N. Magius, praefectus fabrum Pompei deprensus a Caesarianis cum mandatis ad Pomp. missus C. I. 14, non redit 26.
Malaca, Hisp. urbs Al. 64.
Malchus, Nabataeorum rex, equites Caesari suppeditat Al. 1.
malleolorum ad incendenda aedificia usus Al. 14.
L. Mallius proconsul impedimentis amissis ex Aquitania profugit G. I. 31.
Mandubii G. VII. 68. 71. ex urbe Alesia exire coguntur cum liberis atque uxoribus 78.
Mandubracius, filius regis Trinobantum a Cassivellauno interfecti, ad Caesarem in Galliam venit V. 20. 22.
Manilius Tusculus Cassium interficere conatur Al. 53.
L. Manlius Torquatus praetor Alba profugit C. I. 24. Orico praeest III. 11. perit Afr. 95.
manus rebellibus praecisae G. VIII. 44. manus ferreae C. I. 57, navibus iniciuntur C. II. 6.
M. Marcellus, consul a. 51. ante tempus ad senatum refert de Caesaris provinciis G. VIII. 53. leniorem in senatu sententiam dixit C. I. 2.
C. Marcellus, consul a. 50. G. VIII. 48. 55. in sortiendis provinciis praeteritur C. I. 6.
C. Marcellus, consul a. 49. G. VIII. 50. Iubam amicum et socium P. R. appellandum negat C. I. 6. cum Lentulo Roma profugit 14. Rhodiis navibus praeest C. III. 5.
M. Marcellus Aeserinus quaestor Al. 57. 59—64.
Marcii Reges maiores matris Caesaris *Fragm.* p. 391.

Marcius *vid.* Ancus.
Q. Marcius trib. mil. in Pompei exercitu H. 11.
Marcius Crispus trib. mil. in Caesaris exercitu Afr. 77.
Marcius Rufus, Curionis quaestor, navem L. Caesaris capit C. II. 23. Uticam a Curione mittitur 24. interfecto Curione reportandis in Siciliam militibus operam dat 43.
Marcomani, Germaniae populus G. I. 51.
mare bis diei spatio aestuans G. III. 12. in concluso mari alia navigatio, atque in Oceano G. III. 9. maritimi aestus in Oceano luna plena G. IIII. 29.
C. Marius Cimbrorum victor G. I. 40. Numidae et Gaetuli beneficiorum eius memores Afr. 32. 35. 56.
Marrucini C. I. 23. eorum cohortes in Curionis exercitu II. 34.
Mars a Gallis colitur G. VI. 17. (aequo, pari Marte dimicare G. VII. 19. VIII. 19.)
Marsi ad Corfinium C. I. 15. 19. Marsi centuriones duo ad Varum ex castris Curionis profugiunt II. 27. (29.)
Massilia, Massilienses. Domitius ad occupandam urbem proficiscitur, Caesari portae clauduntur C. I. 35. cum XV principibus Caesar agit 35. Trebonium legatum ad oppugnationem relinquit, D. Brutum navibus praeficit 36. pugna navali a Bruto vincuntur Mass. 56—58. urbis situs, oppugnatio per Trebonium II. 1. 2. animus iis additur Nassidii adventu 3. 4. proelio navali superati 5—7. turres et machinas Trebonii frustra diruere conati 8—11. inducias petunt 12. 13, impetratas violant, opera disiciunt 14. mox ad pacis condiciones recurrunt 16. Caesari se dedunt 22.
matara Gallorum G. I. 26.
Matisco, Haeduorum oppidum G. VII. 90.
Matrona Gallos a Belgis dividit G. I. 1.
Mauri Afr. 3. duo milia equitum a paucis Gallis vincuntur Afr. 6. multos Caesarianos vulnerant 8. equites fugiunt 83.
Mauritania C. I. 39. 60. Al. 51. Bogudes rex 59. (Pompeius eam recepit Afr. 22.) Cn. Pompeius fil. in Mauritaniam profectus mox discedit 23. Sittius per M. iter ad Caes. facit 95.
Maximus *vid.* Fabius.
Mazaca, Cappadociae urbs Al. 66.
Mediomatrices, Rheni accolae G. IIII. 10. Mediomatrici VII. 75.
Medobrega, Lusitaniae opp. Al. 48.
Meldi G. V. 5.
Melodunum, Senonum opp., in insula Sequanae positum a Labieno occupatur G. VII. 58. 61. 62.
C. Memmius praetor de consulatu Caesaris agit in senatu *Fragm.* p. 392.
Memno H. 25.
memoriae exercitatio a druidibus instituta G. VI. 14.
Menander *Fragm.* p. 404.
Menapii Belgae G. II. 4. a Venetis socii contra Rom. adsciscuntur III. 9. Caesaris in eos expeditio 28. ab Usipetibus et Tencteris oppressi IIII. 4. Titurio et Cotta appropinquantibus in silvas se abdunt IIII. 38. bellum parant VI. 2. perpetuis paludibus silvisque muniti uni ex Gallis de pace ad Caesarem legatos non miserunt VI. 5 (III. 28). adveniente Caesare in silvas confugiunt *ibid.* legatos pacis petendae causa mittunt 6.
Menedemus, Macedoniae liberae princeps C. III. 34.
mensura ex aqua G. V. 13. mensuras itinerum non noverunt Germani G. VI. 25.
Mercurius a Gallis cultus G. VI. 17.
L. Mergilio Cassium Longinum interficere conatur Al. 52. 55.
M. Messala cons. a. 61. G. I. 2. 35.
Messana C. II. 3. III. 101.
C. Messius aedilis Afr. 33. 43.
Metellus. Hispanis ab eo imposita vectigalia remisit Caesar propraetor H. 42.
L. Metellus tr. pl. Caesaris adversarius C. I. 33.

M. Metius ab Ariovisto in catenas conicitur G. I. 47. eo victo liberatur 53.
Metropolis, Thessaliae urbs, recipitur a Caes. C. III. 80. 81.
Milo cum Coelio turbas in Italia movet, interficitur ad Cosam C. III. 21. 22.
Minerva a Gallis culta G. VI. 17. templum Minervae Elide C. III. 105.
L. Minucius Basilus, legatus Caesaris, per silvam Arduennam mittitur G. VI. 29. in Ambiorigem incidit 30. in Remis collocatur VII. 90.
C. Minucius Reginus Afr. 68.
Minucius Rufus Orici navibus Asiaticis praeest C. III. 7.
Minucius Silo in Cassium coniuravit Al. 52 *sq*.
Mithridates Al. 72. 73. 78: rex Asiae totius.
Mithridates Pergamenus, amicus Caesaris Al. 26 *sq*. rex Bospori constitutus a Caes. 78.
Mona inter Britanniam et Hiberniam sita G. V. 13.
Morini Belgae G. II. 4. Venetorum socii III. 9. omni Gallia pacata cum Menapiis soli in armis sunt; in paludes se conferunt III. 29. brevissimus ex iis in Britanniam transitus IIII. 21. obsides dant 22. trecentos milites ex navibus expositos adorti fugantur 37. omnes fere in Labieni potestatem perveniunt 38. hiberna Gai Fabii V. 24. quinque milia armatorum a concilio Gallorum iis imperantur VII. 75. (Commio Atrebati eos attribuerat Caes. VII. 76.)
Moritasgus Senonum rex G. V. 54.
Mosa profluit ex monte Vosego G. IIII. 10. Usipetes frumentandi causa Mosam transgressi 12. 16. in M. influit Scaldis VI. 33. confluens Mosae et Rheni IIII. 15.
L. Munatius Flaccus Cassium Longinum vulnerat Al. 52. eius ad Caesarem epistola H. 19.
L. Munatius Plancus legatus Caesaris legionibus tribus in Belgis hiemantibus praeest G. V. 24. in Carnutes missus 25. duarum legionum ad Ilerdam dux C. I. 40. cum Considio agit Afr. 3.
Munda. proelium in campo Mundensi H. 27—31. Pompeianorum pars Mundam confugit 32. expugnatur urbs a Fabio Maximo 41.
Murcus *vid.* Statius.
murus Caesaris a lacu Lemanno ad montem Iuram G. I. 8. muri oppidorum Gallorum G. VII. 23.
musculus Romanorum ad Massiliam C. II. 10.
myoparo, genus navium Al. 46.
Mytilenae C. III. 102.

Nabataei Al. 1.
Nammeius Helvetiorum legatus ad Caesarem G. I. 7.
Namnetes Venetorum socii G. III. 9.
Nantuates a Galba victi G. III. 1. 6. Rheni accolae IIII. 10.
Narbo Galliae provinciae civitas G. III. 20. N. versus eruptionem facere contendit Lucterius Cadurcus VII. 7. praesidium ibi constituit Caes. *ibid.* Narbonem proficiscitur VIII. 46. tres legiones ibi disposuit C. I. 37. ex Hispania redux eo venit II. 21.
L. Nasidius cum classe Massiliam missus C. II. 3. Nasidianae naves celeriter pugna excedunt 7.
Nasua, Sueborum princeps G. I. 37.
natales dies Gallorum G. VI. 18.
navium Venetorum forma G. III. 13. genus quoddam navium in Hispania a Caesare ad flumen traiciendum factum C. I. 54.
Naupactus Aetoliae C. III. 35.
Neapolis Italiae C. III. 21, Africae Afr. 2.
Nemetes Germani G. I. 52. ab eorum finibus Hercynia silva oritur VI. 25.
Nemetocenna Caesaris hiberna G. VIII. 46. 52.
Ti. Nero classi a Caesare praefectus Al. 25.
Nervii maxime feri inter Belgas G. II. 5. eorum mores 15. trans Sabim fl. considunt 16. equitatu nihil possunt 17. proelium cum Nerviis 19—27. prope ad internecionem redacti 28. hiberna Q. Ciceronis V. 24. ab Ambiorige

concitantur 38. Ciceronis hiberna oppugnant 39—43. ad Caesarem appropinquantem contendunt 49. vincuntur 51. rursus bellum parant 56. VI. 2. de improviso a Caesare opprimuntur 3. ad eorum fines pertinet Arduenna silva 29. quinque milia armatorum a concilio principum Galliae iis imperantur VII. 75. unus Nervius, Vertico, in castris Ciceronis V. 45.
Nicomedes, rex Bithyniae *Fragm.* p. 392.
Nicopolis Armeniae Al. 36. 37.
Niger *vid.* Caecilius.
Nilus limosam ac turbidam aquam fert Al. 5. custodiae in ostiis Nili exigendi portorii causa 13. pars quaedam fluminis derivata 27. classis in Nilo 28. fl. angustum in Nilum influens 29.
Nitiobriges Lucterio Cadurco obsides dant G. VII. 7. ad Vercingetorigem perveniunt 31. quinque milia armatorum a concilio Gallorum iis imperantur 75.
Noreia G. I. 5.
Noricus ager G. I. 5. rex Noricus C. I. 18. Norica natione Ariovisti uxor G. I. 53.
Noviodunum Suessionum Caesari se dedit G. II. 12.
Noviodunum Biturigum a Caesare expugnatur G. VII. 12. 13. huc Caesar omnes obsides, frumentum, pecuniam publicam confert; incenditur ab Eporedorige et Viridomaro VII. 55 (*ubi oppidum Haeduorum dicitur*).
nox triginta dierum in Britanniae insulis G. V. 13. noctes in Britannia breviores quam in continenti *ibid.* noctium numero spatia temporis finiunt Galli VI. 18.
Numidia Al. 51. (recepta a Pompeio Afr. 23.) N. fines ingressus Sittius Afr. 36. Numidae sagittarii G. II. 7. 10. 24. equites Numidae a Iuba Varo auxilio missi C. II. 25. magnus eorum numerus interfectus 38. Num. in exercitu Pompeianorum in Africa Afr. 13 *sqq.*
Nymphaeum portus Illyriae C. III. 26.
Obuculum, Hispaniae urbs Al. 57.
Oceanus G. I. 1. III. 9. IIII. 29 (aestus maximi in O. luna plena). VI. 33. C. I. 38.
Ocelum, Galliae cisalpinae urbs G. I. 10.
M. Octavius Liburnicae et Achaicae classi praeest C. III. 5. Issam a Caesare avertit; Salonis frustra oppugnatis Dyrrhachium ad Pomp. se recipit 9. eius cum Vatinio in Illyrico proelium navale Al. 42—46. fuga 47.
Octodurus, vicus Veragrorum G. III. 1. a Galba incenditur 6.
Octogesa, Hispaniae urbs C. I. 61. 68. 70.
Oedipus tragoedia Caesaris *Fragm.* p. 397. 404.
Ollovico, rex Nitiobrigum, a senatu amicus appellatus G. VII. 1.
M. Opimius praefectus equitum Scipionis C. III. 38.
C. Oppius *Fragm.* p. 398. 400.
Oppius, Caesaris legatus Afr. 68.
Orchomenos C. III. 55.
Orcynia *i. e.* Hercynia silva G. VI. 24.
M. Orfius *Fragm.* p. 398.
Orgetorix Helvetius populo persuadet, ut de finibus suis exeant G. I. 2. legatus ad proximas civitates, conspirat cum Castico et Dumnorige 3. moritur 4. eius filia et unus e filiis a Caes. capitur 26.
Oricum, urbs maritima Epiri novae III. 7. 8. 11 *sqq.* 39 *sqq.* 78.
Oscenses, Hispaniae populus C. I. 60.
Osismi, civitas Aremorica, a Crasso in dicionem Rom. redacti G. II. 34. Venetorum socii III. 9. 25.
Otacilius Crassus, Lissi praeest, captos Caesarianos crudeliter interficit C. III. 28. Lisso fugit 29.
ovis avium et piscibus viventes populi G. IIII. 10.

pacatum insigne Gallorum dextri humeri exserti G. VII. 50.
Paciaeus *vid.* Vibius.
Pacidius Pompeianus interficitur Afr. 78. Pacidii duo 13.
Padus G. V. 24.
Paemani, Belgicae Galliae pop. G. II. 4.

pagus Tigurinus G. I. 12. centum pagi Suevorum 37.
Palaepharsalus Al. 48.
Palaeste Epiri C. III. 6.
palma Trallibus in templo Victoriae ex pavimento enata C. III. 105.
palus in Sequanam influens G. VII. 75.
panico se alunt Massilienses C. II. 22.
panis ex chara radice factus C. III. 48.
Parada, urbs Africae, direpta Afr. 87.
Paraetonium, urbs et portus Aegypti Al. 8.
Parisii confines Senonum G. VI. 3. cum Vercingetorige se coniungunt VII. 4. (34.) octo milia armatorum in concilio Gallorum iis imperantur 75.
Parthi C. III. 31. Lucilius Hirrus a Pompeio ad eos missus 82. non iturus in Parthos Caesar *Fragm.* p 401. ad Parthicum bellum legiones tradit Caes. VIII. 54. C. I. 9. Parthicum bellum Syriae provinciae imminens III. 31.
Parthinorum praesidium Orici C. III. 11. eorum oppidum expugnatum a Caesare 41. 42.
pastores armati C. I. 57. p. Thurini a Milone sollicitantur C. III. 21.
Patisius Domitii Calvini legatus Al. 34.
L. Paulus consul a. 50. G. VIII. 48. senatus consulto in sortiendis provinciis praeteritur C. I. 6.
Q. Pedius Caesaris legatus G. II. 2. 11. praetor Cosam a Milone oppugnatam cum legione missus C. III. 22. Hispano exercitui a Caesare praefectus H. 2. 12. litterae Caesaris ad eum datae *Fragm.* p. 401.
Peligni C. I. 15. II. 29.
Pelusium venit Pompeius C. III. 103. exercitus inde Alexandriam evocatus a Pothino 108. Pelusio Aegyptus pedestri accessu velut claustro munita Al. 26.
Pergamum legiones deducit Scipio C. III. 31. Pergami in templo tympana sonuerunt 105.
Pericles *Fragm.* p. 397.
Petra prope Dyrrhachium C. III. 42.
Petraeus Thessalus, Caesaris studiosus C. III. 35.
M. Petreius, Pompei legatus in Hispania C. I. 38. eius copiae 39. bellum ad Ilerdam cum Afranio administrat I. 38. 61—87. equites Numidas ducit in bello Africano Afr. 18. vulneratus 19. copiae eius cum Scipionis coniunctae 24. eius mors 94. Petreianum auxilium Afr. 19.
Petrocorii G. VII. 75.
M. Petronius centurio ad Gergoviam fortiter pugnans cadit G. VII. 50.
L. Petrosidii aquiliferi virtus G. V. 37.
phalanx G. I. 24. 25. 52.
Pharnacis bellum cum Domitio Calvino Al. 34—41, celerrime confectum a Caesare proelio apud Zelam commisso Al. 65. 69—76. H. 1.
Pharsalicum proelium C. III. 82—100. (Al. 42. *Fragm.* p. 403.)
Pharus insula obiecta Alexandriae C. III. 112. Al. 14. 26. Pharus turris in insula C. III. 112. Pharitae Al. 17. 19.
Philippus, tr. pl. C. I. 6.
Philo Pompeianus H. 35.
Phoenice, classis inde coacta a Pomp. C. III. 3. Phoenicum classis in Siciliam venit 101.
Picenum. delectus toto Piceno habet Varus C. I. 13. Pic. percurrit Caes. 15. 29.
Pictones Caesari naves praebere iussi G. III. 11. cum Vercingetorige se coniungunt VII. 4. 75. VIII. 26. 27.
pilum murale G. V. 40. VII. 82. pilorum cacumina ardentia Afr. 47.
Pirustae, gens Illyrica, finitimam partem provinciae vastant, de iniuriis satisfaciunt G. V. 1.
Pisaurum occupat Caes. C. I. 11.
piscibus et ovis avium viventes populi G. IIII. 10.
L. Piso, legatus L. Cassii, a Tigurinis interfectus G. I. 12.
L. Piso consul a. 58. G. I. 6. Caesaris socer 12. censor C. I. 3. *Fragm.* p. 401.

M. Piso consul a. 61. G. I. 2. 35.
Cn. Piso Pompeianus Afr. 3. 18.
Piso Aquitanus in proelio cum Usipetibus et Tencteris occisus G. IIII. 12.
Placentia C. III. 71. *Fragm.* p. 398.
C. Plaetorius quaestor Domitii Calvini Al. 34.
Plaetorius Rustianus, amicus Scipionis Afr. 96.
Plancus *vid.* Munatius.
Plautiam rogationem suadet Caesar *Fragm.* p. 391.
Plautus *Fragm.* p. 397.
plebs Gallorum servorum loco habita G. VI. 13.
Pleumoxii clientes Nerviorum G. V. 39.
M. Plotius Caesarianus vulneratus C. III. 19.
Pollio *vid.* Asinius.
Pompeia, Sullae Fausti uxor Afr. 95.
Cn. Pompeius consul a. 55. G. IIII. 1. proconsul delectum habet, Caesari legionem commodat VI. 1. eius virtute res urbanae in commodiorem statum pervenerunt VII. 6. eius dominatio et arma terrorem foro inferunt VIII. 52. lex Pompei et Crassi 53. legionem a Caesare reposcit 54, in Italia retinet 55. eius actiones contra Caesarem ineunte a. 49. C. I. 1—6. Capuae ad mandata Caesaris respondet 10. iter ad legiones in Apulia dispositas 14. epistola Corfinium ad Domitium data 19. Brundisium proficiscitur 24. Caesaris de pace condiciones reicit 26. Italia excedere constituit, naves solvit 26. 27. (per Mauritaniam iter in Hispaniam facere dicebatur 39.) Hispania citerior eius beneficiis devincta 29. eius copiae undique contractae III. 3. mandata Caesaris ad eum 10. 11. Apolloniam petit 11. Dyrrhachium contendit, castra ad Apsum 13. incitat milites, ut copias ad Caesarem Brundisio venturas prohibeant 25. Asparagium venit 30. Caesarem secutus Dyrrhachium proficiscitur; res ad Dyrrhachium gestae 41—70. imperator appellatur 71. Asparagium redeuntem Caesarem sequitur 76. ad Scipionem properat 78, cum eo in Thessalia se coniungit 82. res ad Pharsalum gestae 82—100. eius fuga, caedes in Aegypto 102—104. testamentum Ptolemaei Romae apud eum depositum 108. magnum eius nomen apud legiones, quas Varro in Hispania obtinuerat Al. 58. Ciceronem cum Crasso in gratiam redire vult *Fragm.* p. 398. Caesaris ad eum epistola p. 402. una cum Pompeio imperium se depositurum scribit Caes. p. 403. idem vituperat Pompei institutum in pugna Pharsalica *ibid.*
Pompeia lex de ambitu C. III. 2.
Pompeianus, Pompeiani *passim.* Pompeiani delectus C. I. 15. Brundisini Pompeianorum militum iniuriis permoti Caesari favent III. 28. Pompeianorum ad Dyrrhachium duo milia cadunt 53, ad Pharsalum XV milia 99. Pompeianorum fiducia post victoriam ad Dyrrhachium 72, ante pugnam Pharsalicam 82. 83, luxuries in castris 96.
Cn. Pompeius filius copias patri adducit C. III. 3. Aegyptiis navibus praeest 5. ad Oricum et Lissum naves aliquot Caesaris abducit et incendit 40. Uticae Catonis oratione incitatur Afr. 22. Ascuro exclusus in Baleares insulas se convertit 23. in Hispania ulteriore bellum parat Al. 1. Uliam oppugnat 3. omissa obsessione Caesari occurrit, Ateguam proficiscentem insequitur 4—6. certamina ad flumen Salsum 7—19. Ucubim versus castra movet 20. eius crudelitas in eos, qui Caesari favent 21. eius litterae, Ursaonem datae, intercipiuntur 26. contra Hispalim castra constituit 27. vincitur in campo Mundensi 27—31. in fuga interficitur 36—39.
Sex. Pompeius filius Cordubam praesidio tenet H. 3. fratrem auxilio vocat 4. post proelium Mundense cum Caesare de pace acturus Corduba discedit 32.

Cn. Pompeius interpres Titurii G. V. 36.
Q. Pompeius Niger, eques Romanus Italicensis H. 25.
Pompeius Rufus Afr. 85.
M. Pomponius parti classis Caesarianae ad Messanam praeest, quae a Cassio incenditur C. III. 101.
pons in Rheno a Caesare factus G. IIII. 17. VI. 9.
pontones, genus navium Gallicarum C. III. 30.
Pontus. classis et sagittarii ex Ponto coacti a Pompeio C. III. 4. legio ex tumultuariis militibus in Ponto confecta Al. 34. ex Ponto iugum editum silvestre pertinens in Armeniam minorem 35. Pharnaces Pontum occupat 41. 65. in Pontum venit Caesar 69. decedere iubetur Pharnaces 70. oppidum Zela 72. P. recipitur a Caesare 77. Ponticas naves octo habet Caesar Al. 13. legio Pontica 39. 40. Ponticorum civium dona diripit Pharnaces 41.
portenta Pharsalici proelii tempore C. III. 105.
Postumiana castra inter Ateguam et Ucubim H. 8.
Postumus *vid.* Fulvius, Rabirius.
Pothinus procurator Aegypti C. III. 108, interficitur 112.
Praeconius *vid.* Valerius.
Procillus *vid.* Valerius.
Ptianii, Aquitaniae populus, Crasso se dedunt G. III. 27.
Ptolemaeus pater C. III. 4. 103. societas cum eo superiore Caesaris consulatu facta 107. eius testamentum 108. 109. in regnum reductus 110. eius filia minor 112. Al. 4.
Ptolemaeus filius maior Aegypti rex C. III. 103. amici eius mittunt Achillam ad Pompeium interficiendum 104. exercitum dimittere a Caesare iubetur 107. in patris testamento heres cum sorore scriptus 108. in Caesaris potestate est 109. dimittitur petentibus Alexandrinis Al. 22. in Nilo perit 31.
Ptolemais. portentosae ibi voces auditae C. III. 105.
T. Pulionis et Voreni, centurionum, aemulatio G. V. 44. eius opera C. Antonii exercitus proditus C. III. 67.
L. Pupius centurio Auximi deprensus a Caesare dimittitur C. I. 13.
Puteoli C. III. 71.
Pyrenaei montes G. I. 1. saltus C. I. 37. III. 19.

Quadratus *vid.* Volusenus.
quadrigae falcatae Pharnacis Al. 75.
quaestor pro praetore missus Al. 42. quaestores Caesaris *vid.* Caesar.
Sex. Quintilius Varus quaestor Corfinii captus dimittitur a Caesare C. I. 23. ad Attium Varum in Africam venit; ad defectionem hortatur Curionis milites II. 28.

Rabirius Postumus Caesarianus Afr. 8. 26.
L. Racilius coniurat in Cassium Al. 52 *sqq.*
Raucillus Allobrox C. III. 59—61. 79.
Rauraci cum Helvetiis proficiscuntur G. I. 5. numerus eorum 29. ab eorum finibus Hercynia silva oritur VI. 25. duo milia armatorum iis imperantur VII. 75.
Ravennae Caes. exspectat senatus responsum C. I. 5.
Rebilus *vid.* Caninius.
Redones, Aremorica civitas G. VII. 75. a P. Crasso in dicionem pop. R. rediguntur G. II. 34.
Reges *vid.* Marcii.
Reginus *vid.* Antistius, Minucius.
Regulus *vid.* Livineius.
Remi proximi Gallis ex Belgis ad Caes. legatos mittunt G. II. 3. 4. obsides dant 5. impetrant a Caesare, ut Suessiones serventur 11. 13. hiberna T. Labieni V. 24. 53. soli praeter Haeduos Caesari non suspecti V. 55. Indutiomarus eorum agros populari constituit 56. deprecantur pro Carnutibus VI. 4. per Caesarem in Sequanorum locum dignitatis succedunt VI. 12. absunt a concilio Galliae Bibracti habito VII. 63. Caesari nuntiant Bellovacos exercitus comparare

VIII. 6. eorum equites fugantur a Bellovacis 11. 12.
Rhascypolis C. III. 3.
rhenonum tegimentis utuntur Germani G. VI. 21.
Rhenus G. I. 1. agrum Helvetium a Germanis dividit 2. describitur IIII. 10. pars ex eo recepta Vacalus appellatur *ibid.* Confluens Mosae et Rheni 15. trans Rhenum incoluerant Boii I. 5. ad Rh. confugit pars Helvetiorum 27. Rh. transire consuescunt Germani 33. Suebi ad ripam Rheni considentes 37. ad Rhenum fugiunt victi Germani 53. Germani trans Rh. incolentes cum Belgis coniuncti II. 3. nationes trans Rh. incolentes legatos ad Caesarem mittunt 35. Treveri Rheno proximi III. 11. Ubii humaniores, quod Rhenum attingunt IIII. 3. ponte facto Rh. transit Caes. 17 *sqq.* VI. 9. a Rheno oritur Arduenna silva V. 3. VI. 29. Eburonum maxima pars inter Mosam et Rhenum 24.
Rhodanus G. I. 1. provinciam ab Helvetiis dividit 2. ab Sequanis 33. via inter Iuram et Rhodanum describitur 6. lacus Lemannus in eum influere dicitur 8. trans Rh. Allobroges vicos habent 11. in Rh. Arar influit 12. Allobroges ad Rh. praesidia disponunt VII. 65. mare, quod adiacet ad ostium Rhodani C. II. 1.
Rhodus. L. et P. Lentuli ibi non recepti C. III. 102. Rhodo classem arcessit Caes. Al. 1. Rhodiorum in proelio navali virtus Al. 11. remiges classis Rhodiae a Caesare armati Afr. 20. Rhodiis Pompei navibus Marcellus et Coponius praesunt C. III. 5. 26. tempestate afflictae 27. naves Rh. Caesaris C. III. 106. Al. 13. 14. 15. 25.
Roma. Romae adventante Caesare trepidatur C. I. 14. Romam venit Caesar C. I. 32. III. 1. Al. 78. Afr. 98. pro inimicis Pompeiani habent, qui Romae remanserunt C. III. 84. multa Romae male administrari in Syria audit Caes. Al. 65.
Romanus, Romani *passim.* Ariovistus Romanis omni Gallia interdixit G. I. 46. Romanorum opera, quae nondum viderant, admirati Suessiones se dedunt II. 12. cum Romanis facultatem navium non habentibus facile se bellum gerere posse sperant Veneti III. 9. Romani exercitus consuetudo postulat, ut manipuli ad signa contineantur VI. 34. (C. I. 44.) Romanorum consuetudo, ut socios et amicos conservent VII. 43. consuetudinem Rom. in bellis sequuntur Galli III. 23. Romanorum disciplina et opes VI. 2. Lusitanorum et Romanorum pugnandi ratio diversa C. I. 44. populi Rom. maiestas G. VI. 17. more et exemplo populi R. se ulli iter per provinciam dare posse negat Caes. G. I. 8. nulli adversus Romanos auxilia denegant Galli VIII. 45. Haedui de populo R. meriti 11. Germanos consuescere Rhenum transire periculosum Romanis I. 33. senatus consultum, quo populus Romanus ad arma vocatur C. I. 7. populi beneficium sibi ereptum queritur Caes. 9. controversiae regum Aegypti ad pop. Rom. pertinent C. III. 107. Ptolemaeus testamento obtestatus est p. R., ne, quae fieri vellet, mutarentur C. III. 108. Al. 33. Romanam disciplinam Gabiniani milites dedidicerunt C. III. 110. cives Romani Cenabi interfecti G. VII. 3. 17, bona eorum direpta 42. civium Romanorum VIIII legiones conficit Pomp. C. III. 3. cives Romani Salonis Octavium reiciunt 9. Lissi conventus civium Rom. 29. 40. Pharnaces bona civium R. diripit Al. 41, virilitatem iis exsecat 70. equites Romani partim ex urbe, partim ex provincia ad milia III in proelio Mundensi cadunt H. 31. ludi Romani *Fragm.* p. 401. 402. urbs Romana Afr. 22.
L. Roscius, legatus Caesaris, in Esubiis hiemat G. V. 29. 53. praetor ad Caesarem se iturum pollicetur C. I. 3. cum eo agit 8. po-

stulata eius Pompeio renuntiat 10.
L. Rubrius senator Corfinii a C. dimissus C. I. 23.
Rufus *vid.* Acutius, Coelius, Marcius, Minucius, Pompeius, Sulpicius, Tullius, Vibullius.
Ruspina, Africae urbs. ad Ruspinam castra movet Caes. Afr. 5. 6. proelium ad Rusp. 12—18. vallum ab urbe ad mare ducit Caes. 20. munitiones castrorum auget 26. naves in portum ad R. perveniunt 34. cum hostium equitatu pugnat Caes. 39. 40. ad Aggar oppidum proficiscens praesidium ibi relinquit 67.
Rustianus *vid.* Plaetorius.
Ruteni bello superati a Q. Fabio Maximo G. I. 45. a Lucterio Cadurco Arvernis conciliantur VII. 7. ad fines Volcarum depopulandos mittuntur VII. 64. XII milia armatorum iis imperantur 75. ad eos Caninius Rebilus mittitur 90. apud Rutenos provinciales praesidium constituit Caesar VII. 7. sagittarii Ruteni ad Caesarem in Hispaniam veniunt C. I. 50.
Rutilius Lupus, praetor, Terracina profugit C. I. 24. Achaiam obtinet III. 55.
Rutilus *vid.* Sempronius.

Sabinus *vid.* Calvisius, Titurius.
Sabis fl. G. II. 16. 18.
Saburra, praefectus Iubae C. II. 38—42. Afr. 48. 93. interfectus 95.
M. Sacrativir, eques Romanus, ad Dyrrhachium cadit C. III. 71.
Sadalas, filius Cotyis C. III. 4.
Saguntini H. 10.
T. Salienus centurio Afr. 28. 54.
C. Sallustius Crispus, praetor Afr. 8. 34. pro consule cum imperio Zamae relictus 97.
Sallyes Massiliensibus attributi C. I. 35.
Salonae C. III. 8. frustra ab Octavio oppugnatae 9. Salona Al. 43.
Salsum flumen in Hispania H. 7. 9. 13. 14. 16. 23.
saltus Castulonensis C. I. 38.
Salvianus *vid.* Calpurnius.
Samarobriva G. V. 24. impedimenta, obsides, litteras publicas ibi relinquit Caes. 47. Caesaris hiberna 53.
Samnis *vid.* Decius.
Santones non longe ab Tolosatium finibus absunt G. I. 10. Santoni I. 11. III. 11. VII. 75.
Sardinia obtinetur a M. Cotta C. I. 30. eo eiecto a Valerio obtinetur 31. III. 10. auxilia ex S. arcessit Caes. Afr. 8. 24. pro Sardis oratio Strabonis *Fragm.* p. 392.
Sarsura, Africae urbs Afr. 75 *sqq.*
C. Saserna Caesarianus Afr. 9. 29. 57. P. Saserna, illius frater 9.
Saturnini, tr. pl., casus C. I. 7.
Saxa *vid.* Decidius.
Scaeva centurio praemiis ornatus a Caes. C. III. 53.
Scaldis fl. in Mosam influere dicitur G. VI. 33.
Scapula *vid.* Annius.
Scipio contra Caesarem sententiam dicit in senatu C. I. 1. 4. eius spes et metus 4. Syriam provinciam accipit 6. eum cum legionibus exspectat Pomp. III. 3. imperator appellatur 31. res ab eo in Syria male gestae 31—33. in Macedoniam proficiscitur 33. ad Cassium Longinum in Thessaliam se convertit 36. Aliacmonem transit 37. in insidias inducitur a Domitio 38. missae a Caesare ad eum litterae 57. Pomp. ad eum properat 78. cum Pomp. se coniungit 78—82. (honores a Pomp. in eum collati 82.) mediam aciem in pugna Pharsalica tenet 88. decem eius legiones in Africa Afr. 1. eius copiae cum Labieni et Petreii coniunctae 24. elephantos ad pugnam instituit 27. Uzittam tenet, opponit Caesari aciem 41. 42. milites veteranos navis Caesarianae trucidat 44. auxilia ei adducuntur a Iuba 48. Caesarem ad Aggar oppidum regredientem subsequitur 76. proelio ad Thapsum vincitur 77—87. perit 96.
scorpio, machina bellica G. VII. 25. Afr. 31.
Scribonius Libo Caesaris hortatu cum Pompeio Brundisii de pace

agit C. I. 26. Liburnicae et Achaicae Pompei classi praeest III. 5. cum Caesare ad Oricum colloquitur III. 15. 16. colloquium cum Pompeio 18. Brundisium cum classe venit 23. discedere ab Antonio cogitur 24.
scuta ex cortice facta G. II. 33. scuta et pila pro vallo posita H. 32. scutorum opus caelatum H. 25. cohortes scutatae C. I. 39.
sectio universa oppidi Aduatucorum vendita G. II. 33.
Sedulius dux Lemovicum ad Alesiam interficitur G. VII. 88.
Seduni a Galba victi G. III. 1. belli renovandi consilium capiunt 2. impetum in castra faciunt, fugantur 4.
Sedusii, Ariovisti socii G. I. 51.
Segni Germani inter Eburones et Treveros legatos ad Caes. mittunt G. VI. 32.
Segontiaci, Britanniae civitas G. V. [21.
Segovax rex quartae partis Cantii G. V. 22.
Segovia, urbs Hispaniae Al. 57.
Segusiavi extra provinciam trans Rhodanum primi G. I. 10. VII. 64. Haeduorum clientes VII. 75.
M. Sempronius Rutilus G. VII. 90.
senatus Romanus regem appellavit Ariovistum G. I. 43. ad senatum Romanum Divitiacus auxilii petendi causa proficiscitur G. VI. 12. senatus de Caesare eiusque provinciis actiones C. I. 1—6. senatus consultum contra Caesarem G. VIII. 53. 54, ultimum et extremum, dent operam consules *cett.* C. I. 5. 7. senatores in Caesaris potestatem redacti C. I. 23. senatus Nerviorum G. II. 28, Venetorum III. 16, Aulercorum et Lexoviorum III. 17, Allobrogum C. III. 59.
Senones Belgis finitimi G. II. 2. civitas imprimis firma; Cavarinum regem a Caes. constitutum interficere conantur V. 54. 56. Caesari dicto non audientes 54. non veniunt ad concilium a Caes. indictum VI. 3. legatos deprecandi causa mittunt 4. cum Vercingetorige se coniungunt VII. 4. eorum oppidum Vellaunodunum expugnatur 11. (34). Meloduno Labienus potitur 58. XII milia armatorum iis imperantur 75.
L. Septimius, trib. mil., Pompeium interficit C. III. 104.
Sequani. iter per Sequanos describitur G. I. 6—9. (19.) cum Arvernis Germanos arcessunt 31. Ariovisti crudelitate pressi 32. a provincia Rhodano dividuntur 33. frumentum Caesari subministrant 40. Caesaris hiberna in Sequanis 54. Rheni accolae IIII. 10. totius Galliae principatum obtinent et amittunt VI. 12. XII milia armatorum iis imperantur VII. 75. Sequani agri tertiam partem occupavit Ariovistus I. 31.
Serapion, legatus Alexandrinorum C. III. 109.
Q. Sertorius G. III. 23. C. I. 61.
servi armantur a Pompeio C. I. 24. III. 4. Salonis omnes servi puberes liberati 9. servus dominum iugulans H. 18. 20. s. speculatores capti in crucem sublati 20. servilis tumultus in Italia C. I. 40.
Servilia Catonis soror *Fragm.* p. 397.
P. Servilius cum Caesare consul a. 48. C. III. 1. 21.
Servius *Fragm.* p. 397.
P. Sextius, Domitii Calvini legatus [Al. 34.
Q. Sextius coniurat contra Cassium Longinum Al. 55.
T. Sextius, Caesaris legatus G. VI. 1. VII. 51. 90. VIII. 11.
P. Sextius Baculus, primipilus legionis XII G. II. 25. III. 5. eius singularis virtus VI. 38.
Sibuzates, Aquitaniae populus G. III. 27.
Sicilia. Domitianae cohortes in Siciliam missae C. I. 25. Curio cum II legionibus in S. missus 30. ex Sicilia II legiones evocat Curio in Africam II. 37. pauci Curionis milites in S. redeunt 44. classis ibi facta Caesari III. 42. Cassius cum classe in S. venit 101. Octavius Siciliam capere cupit Al. 47. Alienus praetor Sic. obtinet Afr. 2. Rabirium in S. mittit Caes. ad commeatum arcessendum 6. 24. ex Sicilia exercitum celerrime sibi mitti vult Caes. 26. secundus com-

meatus ab Alieno missus 44. duae legiones ex Sicilia ad Caes. perveniunt 53. fretum Siciliae C. II. 3.
Siciliense (Singiliense) fl. Hispaniae Al. 57.
Sicoris, fl. Hispaniae C. I. 40. pars eius a Caes. avertitur 61. legiones duas traducit Afranius 62. vadum in eo reperit Caes. 62. traducit exercitum 64. transire temptant Afraniani 83.
M. Silanus Caesaris legatus G. VI. 1.
T. Silius trib. mil. in Venetos missus ab his retinetur C. III. 8.
Silo *vid.* Minucius.
P. Sittius Caesarianus Cirtam capit Afr. 25. Numidiae fines ingreditur 36. 48. 93. Afranium et Faustum vivos capit 95.
Sol a Germanis colitur G. VI. 21.
soldurii G. 3. 22.
Sontiates a Crasso superantur G. III. 20. 21.
Sorica, urbs Hispaniae. proelium ibi commissum H. 24. 27.
Spinther *vid.* Lentulus.
Squillus *vid.* Licinius.
L. Staberius Pompeianus Apolloniae praeest C. III. 12.
Statius Murcus, legatus Caesaris C. III. 15.
stimuli in operibus ad Alesiam G. VII. 73.
Strabo *vid.* Caesar.
Suessiones cum Belgis consentiunt contra Romanos G. II. 3. latissimos et feracissimos agros possident 4. proximi Remis 12. Caesari se dedunt 12. 13. Remis attributi VIII. 6.
Suebi Rhenum transeunt G. I. 37, Ariovisti socii in pugna cum Caesare 51. Ariovisto victo domum revertuntur, multi ab Ubiis occiduntur 54. Usipetes et Tencteros premunt IIII. 1. eorum mores 1. 2. 3. de eorum virtute opinio 7. omnes in unum locum coacti Caesaris adventum exspectant 19. Treveris auxilia mittunt VI. 9. Caesarem iterum in Germaniam profectum ad initium silvae Bacenis exspectant 10. in silvas se recipiunt 29.
Sugambri Caesari Tencteros et Usipetes, qui ad eos confugerant, sibi tradi cupienti fortiter respondent G. IIII. 16. se in silvas abdunt 18. Eburonum fines populantur, Aduatucam contendunt, castra Ciceronis oppugnant VI. 35. expugatione desperata trans Rhenum se recipiunt 41.
Sulcitani in Sardinia Afr. 98.
L. Sulla G. I. 21. alterum se fore Sullam Lentulus gloriatur C. I. 4. intercessionem liberam reliquit 7. vim tribuniciae potestatis imminuit *Fragm.* p. 391. eum non imitaturus est Caes. p. 401.
Sulla Faustus C. I. 6. Afr. 87. interficitur 95.
P. Sulla, legatus Caesaris C. III. 51. dextro cornu in pugna Pharsalica praeest 89. cohortes Pompeianae, quae in praesidio sunt, ei se dedunt 99.
Sulmonenses Antonio portas aperiunt C. I. 18.
P. Sulpicius Rufus, legatus Caesaris G. IIII. 22. VII. 90. Afranii adolescentis hortatu cum Caesare agit C. I. 74. classis parti Vibone praeest, naves eius a Cassio incenduntur III. 101. Afr. 10. Sulpiciana classis C. III. 101.
Ser. Sulpicius senator C. II. 44.
supplicationes Caesari decretae *vid.* Caesar.
Surus Haeduus a Labieno captus G. VIII. 45.
Syria. copiae ex Syria a Pompeio coactae C. III. 3. 4. Syriam adire non audet fugiens Pomp. 103. Syriae praedones latronesque in Aegyptiorum exercitu 110. classem ex Syria arcessit Caes. Al. 1. Mithridates ex Syria auxilia adducit Caesari 26. in Syr. profectus Caesar 33. 65. Syriae Sextum Caesarem praeficit 66. Syriacis Pompei navibus praeest Cassius C. III. 5. cum Syriacis legionibus mediam aciem in pugna Pharsalica tenet Scipio 88.

tabernaculorum Pompeianorum luxuries C. III. 96.
tabulae Helvetiorum Graecis litteris confectae G. I. 29. tabulae

ternae iudicibus de iis, qui Romae remansissent, Domitii suasu dandae C. III. 83. tabulae novae III. 1. 21.
Tamesis fl. G. V. 11. 18.
Tarbelli, Aquitaniae populus G. III. 27.
Tarcondarius Castor copias Pompeio praebet C. III. 4.
Tarracina C. I. 24.
Tarraco C. I. 73. Tarraconem venit Caes. II. 21. Tarraconenses I. 60.
Tarsus, urbs Ciliciae Al. 66.
Tarusates, Aquitaniae populus, contra Crassum copias parant G. III. 23. vincuntur 23. Crasso se dedunt 27.
L. Tarutius graece de astris scripsit *Fragm.* p. 394.
Targetius apud Carnutes in regnum maiorum restitutus ab inimicis suis interficitur G. V. 25. 29.
Tauris insula prope Illyriam Al. 45.
Taurois castellum Massiliensium C. II. 4.
Taximagulus rex quartae partis Cantii G. V. 22.
taxi venenum G. VI. 31.
Tectosages *vid.* Volcae.
Tegea, urbs Africae Afr. 78.
Tencteri cum Usipetibus Rhenum transeunt G. IIII. 1. 4. Menapios opprimunt 4. a Gallis invitati in fines Eburonum et Condrusorum veniunt 6. a Caesare opprimuntur 11—15.
Terentius *Fragm.* p. 404.
M. Terentius Varro legatus Pompei in Hispania C. I. 38. eius in Caesarem animus, deditio II. 17—21. *Fragm.* p. 402.
Tergestini repentino impetu barbarorum opprimuntur G. VIII. 24.
T. Terrasidius frumenti causa a Crasso in Esubios missus retinetur G. III. 7. 8.
testamenta obsignant Caesariani milites adversus Germanos pugnaturi G. I. 39. testamentum Ptolemaei C. III. 108. Al. 33.
testudo scutis facta a Gallis G. II. 6, a militibus Romanis V. 9. — testudo machina V. 22. 43. C. II. 2.
tetrarcha C. III. 3. Al. 67. 78. tetrarchia Al. 78.
Teutomatus, Nitiobrigum rex G. VII. 31. 46.
Teutoni G. I. 33. 40. prohibentur a Belgis II. 4. Teutones VII. 77.
Thabena, urbs Africae (Thabenenses) Afr. 77.
Thapsus, urbs Africae Afr. 28. 44. 46. 53. 62. 67. proelium ad urbem commissum 77—86. 89.
Thebae a Caleno recipiuntur C. III. 55.
Theophanes, familiaris Pompei C. III. 18.
Therameni Ciceronem comparat Caes. *Fragm.* p. 397.
Thermus praetor Iguvium tenens inde profugit C. I. 12.
Thessalia. Thessali in Pompei exercitu C. III. 4. frumentum ex Thessalia a Pomp. comparatum 5. legati ex Thessalia venientes Caesari imperata se facturos pollicentur 34. a Macedonia Aliacmone flumine dividitur 36. in Caesaris potestatem venit 81. Pomp. in Thess. pervenit 82.
Thisdra, Africae urbs Afr. 36, 76. 86. 93. Thisdritani 97.
M. Thorius Italicensis, Caesarianus Al. 57 *sq.*
Thracia. Cotys ex Thr. Pompeio copias praebet C. III. 4. Thraces in proelio Pharsalico 95.
Thurii C. III. 22. Thurinum III. 21. Thurinus ager 22.
L. Tiburtius vulneratur C. III. 19.
L. Ticida, eques Rom. in Caesaris partibus Al. 44. 46.
Tigurini, Tigurinus pagus G. I. 12.
Q. Tillius Caesarianus C. III. 42.
M. Tiro centurio a Caesare cum ignominia dimissus Afr. 54.
L. Titius tr. mil. in legione vernacula Al. 57. Titii duo, Hispani adolescentes Afr. 28. maior *ibid.*
Q. Titurius Sabinus, legatus Caesaris ad Axonam fl. relinquitur G. II. 5. 9. in Venellos, Curiosolitas Lexoviosque missus III. 11. 17. proelium cum Viridovice 19. in Menapiorum fines missus IIII. 22. agros vastat, aedificia incendit 38. deceptus ab Ambiorige cum

XV cohortibus perit V. 23—37. VI. 1.
Tolosa, civitas Galliae provinciae G. III. 20. Tolosates I. 10. VII. 7.
Torquatus *vid.* Manlius.
Tralles. portentum in templo Victoriae C. I. 105.
Transalpina Gallia G. VII. 1. 6.
Transpadanae coloniae C. III. 87.
Transrhenani legatos ad Caesarem mittunt G. IIII. 16. VI. 5. Transrhenani Germani V. 2.
Trebatius *Fragm.* p. 398.
A. Trebellius, eques Romanus Astensis, ad Caes. transfugit H. 26.
M. Trebius Gallus a Crasso frumenti causa in Curiosolitas missus retinetur G. III. 7. 8.
C. Trebonius eques Romanus ad Aduatucam a Sugambris obsessus per hostes perrumpens suos servat G. VI. 40.
C. Trebonius, legatus Caesaris G. V. 17. legionibus in Belgis collocatis praeest 24. ad depopulandam eam regionem, quae ad Aduatucos adiacet, mittitur VI. 33. Vellaunoduni relinquitur VII. 11. ad Alesiam 81. Cenabi in hibernis collocatur VIII. 6. ad Caesarem cum tribus legionibus vocatur 11. 14. in Belgio hiemat 46. 54. ad Massiliam oppugnandam a Caesare relictus C. I. 36. urbem obsidione cingit II. 1. eius opera, turris, musculus 8—10. Massiliam per vim expugnare Caesaris litteris vetatur 13. incensa opera maiore studio reficit 15. praetor urbanus III. 20. 21. proconsul Hispaniae Al. 64. H. 7. 12.
Treveri proximi Rheno G. III. 11. IIII. 10. VI. 29. Caesari de Suebis nuntiant I. 37. equites proelium ad Sabim deserunt et domum revertuntur II. 24. (IIII. 6.) imperio Caesaris non parent, Germanos sollicitare dicuntur V. 5. copiae eorum V. 3. Germanos frustra sollicitant, ut Rhenum transeant 55. Indutiomaro interfecto ad eius propinquos imperium deferunt, Ambiorigem sibi foedere adiungunt VI. 2. non veniunt in Galliae concilium a Caesare indictum 3. Labienum adoriri parant 7. fugantur 8. (44.) absunt a concilio Gallorum Bibracte habito VII. 63. cultu non multum a Germanis differunt neque imperata unquam nisi armis coacti faciunt VIII. 25. in finibus Treverorum exercitum lustrat Caesar 52.
Triarius a Mithridate victus Al. 72. 73.
C. Triarius, Pompei legatus, Asiaticis navibus praeest C. III. 5. eius consilium Pompeio in pugna Pharsalica datum 92.
Triboces, Ariovisti socii G. I. 51. Triboci IIII. 10.
tribuni plebis ad Caesarem Roma fugiunt C. I. 5. tribunicia intercessio a Sulla relicta 5, armis notata et oppressa 7. tribuni militum, non magnum in re militari usum habentes, Germanorum metu trepidant G. I. 39. trib. militum Afraniani ad Caesarem deficiunt C. I. 77. ignominiose quidam tribuni a Caesare dimittuntur Afr. 54.
tributa in singula capita servorum ac liberorum a Scipione imposita C. III. 32.
trichilae structae in castris Pompei ad Pharsalum C. III. 96.
Trinobantes, Britanniae populus, obsides Caesari dant G. V. 20. 22.
Tubero Africam provinciam sortitus C. I. 30, occupatam eam invenit ab Attio Varo 31.
Tulingi cum Helvetiis proficiscuntur G. I. 5. 25. in fines suos reverti iubentur 28. eorum numerus 29.
M. Tullius Cicero. libri de analogia ad eum scripti *Fragm.* p. 393. eius Cato p. 397. epistolae Caes. ad Ciceronem p. 398 *sq.* eius carmina p. 404.
Q. Tullius Cicero, legatus Caesaris, cum una legione in Nerviis hiemat G. V. 24. oppugnatus fortiter resistit 39—49. collaudatur a Caesare 52. praesidio Aduatucae relinquitur VI. 32. inopinato Sugambrorum impetu terretur 36—40. in Haeduis ad Ararim rei fru-

mentariae causa collocatur VII. 90. *Fragm.* p. 399.
Tullius Rufus quaestorius interficitur Afr. 85.
Ti. Tullius ad Caesarem legatus missus H. 17. 18.
Tullus *vid.* Volcatius.
Turones G. II. 35. Turoni cum Vercingetorige coniuncti VII. 4. 75. VIII. 46.
Turpio *vid.* Antistius.
turris Romanorum ad Massiliam C. II. 8. moveri turrem mirantur Galli G. II. 30. 31. turres CXX celerrime a Cicerone excitantur G. V. 40. Pharus turris C. III. 112.
Tusculus *vid.* Manilius.
Tuticanus Gallus, senatoris filius, ad Dyrrhachium occumbit C. III. 71.

Ubii, proxime Rhenum incolentes Suebos insequuntur et multos occidunt I. 54. a Suebis vectigales facti IIII. 3. a Caesare auxilium petunt 8. naves ad transportandum exercitum pollicentur 16. de Sueborum consiliis Caesarem certiorem faciunt 19. legatos ad Caesarem purgandi sui causa mittunt V. 9. VI. 9. 29.
Ucubis, Hispaniae urbs H. 7 *sqq.* 20. 24. 27. Ucubenses H. 20.
Ulia, Hispaniae urbs Al. 61. 63. H. 3 *sqq.*
uri in Germania G. VI. 28.
Ursao, Hispaniae urbs H. 26. 41. Ursaonenses Ateguae capti, legati ad suos dimissi, a Pompeianis interficiuntur 22. urbem oppugnare instituit Fabius Maximus 41.
Usipetes a Suebis pressi cum Tencteris Rhenum transeunt G. IIII. 1. 4. Menapios opprimunt 14. in fines Eburonum et Condrusorum perveniunt 6. a Caesare opprimuntur 11—15. 16.
Usseta, Africae urbs prope Adrumetum Afr. 89.
Utica. Tuberonem venientem Attius Varus portu prohibet C. I. 31. II. 23. porta urbis, quae bellica appellatur 24. naves onerariae ad Ut. stantes ad Curionem transire iussae 25. obsidet urbem Curio 36. Uticam venit Iuba victo Curione 44. Uticenses insolentes belli Curioni se dedere parati, Iubae adventu confirmati 36. Uticae praeest Cato Afr. 22. grande praesidium relinquit Scipio 24. Vari classis hiemis causa ibi subducta 62. Caesari favent Uticenses propter beneficium legis Iuliae 87. Cato ibi moritur 88. Caes. receptus 89. 90. abit Zamam 92. redit 97. naves ibi conscendit in Italiam rediturus 98.
Uxellodunum, oppidum Cadurcorum, a Lucterio occupatur G. VIII. 32. obsidetur a Caninio 33 *sq.* situs describitur 40. ad deditionem coacta a Caesare urbe 40—43, omnibus, qui arma tulerant, manus praeciduntur 41.
Uzitta, Africae oppidum Afr. 41. 51. 56. 58 *sqq.*

Vacalus G. IIII. 10.
Vaga, urbs Africae Afr. 74.
C. Valerius Flaccus, propraetor Galliae a. 83. G. I. 47.
Valerius Flaccus, Pompeianus, ad Dyrrhachium cadit C. III. 53.
L. Valerius Praeconinus legatus in Aquitania exercitu pulso interfectus G. III. 20.
C. Valerius Caburus a C. Valerio Flacco civitate donatus G. I. 47.
C. Valerius Donnotaurus, Caburi filius, princeps Helviorum in proelio interficitur G. VII. 65.
C. Valerius Procillus, princeps Galliae prov., Caesaris familiaris G. I. 19. ad Ariovistum missus et in catenas coniectus I. 47. a Caes. ex hostium manibus ereptus 53.
Valerius legatus in Sardiniam a Caes. missus C. I. 30. 31.
Valerius adulescens H. 32.
Valetiacus Haeduus, Coti frater G. VII. 32.
A. Valgius, senatoris filius H. 13.
Vangiones, Ariovisti socii G. I. 51.
M. Varro *vid.* Terentius.
A. Varro C. III. 19.
Varus, fl. Hispaniae C. I. 87.
Varus *vid.* Atius, Attius, Quintilius.

T. Vasius coniurat in Cassium Longinum Al. 52.
P. Vatinius legatus in Belgio hiemat G. VIII. 46. cum Pompeianis ad Apsum agit C. III. 19. 90. Brundisio praeest 100. res ab eo egregie contra Octavium gestae Al. 44—47. Afr. 10. Vatiniana acies, Vatiniani Al. 45.
Q. Velanius a Crasso in Venetos missus G. III. 7, retinetur 8.
Vellavii Arvernorum clientes G. VII. 75.
Vellaunodunum, Senonum oppidum, a Caesare oppugnatur, obsides dat G. VII. 11. 14.
Veliocasses (Velliocasses), Veliocassi G. II. 4. VII. 75. VIII. 7.
Venelli (Unelli), Aremoricus populus, G. II. 34. III. 11. 19. VII. 75.
Venetia G. III. 9. Veneti a Crasso in dicionem p. Rom. redacti G. II. 34. retinent legatos Caesaris et coniurant contra Romanos G. III. 8. socios adsciscunt 9. eorum naves descriptae 13. proelio navali vincuntur 14. 15. se dedunt, senatus necatur, reliqui sub corona venduntur 16. Veneticum bellum III. 18. IIII. 21.
Ventipo, urbs Hisp. H. 27.
Venus. Iulii ab ea orti *Fragm.* p. 391.
Veragri a Galba victi G. III. 1. bellum renovant, fugantur 2—6.
Verbigenus pagus G. I. 27.
Vercassivellaunus Arvernus, unus ex quattuor ducibus Gallorum rebellantium G. VII. 76. in superiora ad Alesiam castra impetum facit 83 *sqq.* in fuga comprehenditur 88.
Vercingetorix, Arvernus, bellum excitat contra Romanos, rex appellatur, omnes Gallos, qui Oceanum attingunt, sibi adiungit G. VII. 4. in Bituriges 5, in Arvernos proficiscitur 8. Gorgobinam oppugnare instituit 9. Caesari advenienti obviam proficiscitur 12. eius equites ad Noviodunum a Caes. vincuntur 13. concilio habito (14) amplius XX Biturigum urbes incendit, Avarico parcit 15. res ibi gestae 16—29. reliquas civitates adiungere studet 31. Elaveris fl. pontes interrumpit 34. castra prope Gergoviam ponit, res ibi gestae 36—53. summus dux a Gallis constituitur; vincitur a Caesare 63—67. Alesiam se confert, omni Gallia ad bellum evocata; res ibi gestae 68 *sqq.* vivus traditur Caesari 89.
Vergilius, praetorius, Pompeianus, Thapsi praefectus Afr. 29. 44. 79. 86. 93.
Vergobretus, magistratus Haeduorum G. I. 16.
vernacula legio C. II. 20. Al. 57. vernaculi milites Al. 53. 54. H. 20.
Vertico Nervius G. V. 45. 49.
Vertiscus, Remorum princeps, a Bellovacis interficitur G. VIII. 12.
Verucloetius, Helvetiorum legatus ad Caesarem G. I. 7.
Vesontio, oppidum maximum Sequanorum G. I. 38.
Vespillo *vid.* Lucretius.
P. Vestrius, eques Romanus, Caesaris veniam impetrat Afr. 64.
Vettones, Lusitaniae populus C. I. 38.
Vibius Curius Caesaris equitatui praeest C. I. 24.
L. Vibius Paciaecus, Caesarianus H. 3.
Vibo ad fretum C. III. 101.
L. Vibullius Rufus a Pompeio in agrum Picenum missus recipit Lentuli milites, cohortes contrahit, Corfinium pervenit C. I. 15. [Corfinii dimittitur 23.] Massiliae versatur 34. in Hispaniam venit 38. cum mandatis a Caesare ad Pompeium mittitur III. 10, de iis acturus reicitur a Pompeio 18.
Victoriae simulacrum in templo Minervae Elide C. III. 105. Trallibus *ibid.*
Vienna Allobrogum G. VII. 9.
Vinicianus *vid.* Coelius.
Viridomarus Haeduus G. VII. 38. a Caesare ad summam dignitatem perductus 39. 40. eius perfidia 54. Noviodunum incendit 55. invitus Vercingetorigi paret 63. unus imperatorum Gallorum 76.
Viridovix, Venellorum princeps G. III. 17. 19.

Viromandui, G. Belg. populus G. II. 4. 16. 23.
vitro se inficiunt Britanni G. V. 14.
Vocates, Aquitaniae populus, copias contra Crassum parant G. III. 23. victi se dedunt 26. 27.
Voccio, Noricus, frater alterius Ariovisti uxoris G. I. 53. (C. I. 18.)
Vocontii, ulterioris provinciae populus G. I. 10.
Volcae Arecomici, G. prov. populus; praesidium ibi constituitur a Caes. G. VII. 7. eorum fines Ruteni Cadurcique depopulantur 64. eorum agri Massiliensibus concessi C. I. 35. V. Tectosages loca circum Hercyniam silvam occupaverunt G. VI. 24.
C. Volcatus Tullus filius praesidio pontis praefectus G. VI. 29. impetum Pompeianae legionis sustinet C. III. 52.
C. Volusenus Quadratus trib. mil. consilio et virtute insignis G. III. 5. a Caesare in Britanniam praemittitur IIII. 21. 23. VI. 41. Commium per simulationem colloquii interficere conatur VIII. 23. a Commio graviter vulneratur 48.
L. Voreni et Pulionis, centuriorum, aemulatio G. V. 44.
Vosegus mons in finibus Lingonum G. IIII. 10.
Vulcanus a Germanis cultus G. VI. 21.

Zama, Numidiae urbs, ubi domicilium, coniuges liberosque habet Iuba Afr. 91. Zamam pervenit Caes. 92, auctionem regiam facit 97. Zamenses Iubam non recipiunt 91. veniam impetrant a Caesare 92, praemiis ornantur 97.
Zela, Ponti urbs Al. 75.
Zeta, Africae urbs Afr. 68. 74.